

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI**

№ 1

GƏNCƏ – 2024

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof.
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. İldırım Qasımov, dos. Bayram Apoyev,
dos. İ.C.Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 28 mart 2024 –cü il tarixli (protokol № 07) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT

RIYAZIYYAT VƏ MEXANİKA

Babayeva Ş.M. Alqoritmlərin hazırlanması metodları

DOI:10.30546/gdu.2024.1.6.

Tahirova L.Y. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində rəqəmsal texnologiyaların əhəmiyyəti və yeri

DOI:10.30546/gdu.2024.1.14.

Zərbəliyeva V.S., Ramazanova L.A., Novruzova G.N. Ətalət qüvvələri haqqında müzakirələrə müasir yanaşmalar

DOI:10.30546/gdu.2024.1.18.

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Alşanlı U.S. Azərbaycanın heyvanat aləminin ekoloji problemləri və mühafizəsi

DOI:10.30546/gdu.2024.1.24.

Əliyeva U.N. Azərbaycanda ekoturizmin potensialı və onun inkişaf perspektivləri

DOI:10.30546/gdu.2024.1.29.

Visali R.F., Allahverdiyeva Z.C., Əsgərova İ.M., Məmmədova S.M., Həsənova A. A., Kamalov R. S., Məmmədova N.N., Əliyeva D.İ. Funksional balqabaq şirəsi hazırlanmasının mütərəqqi texnologiyası

DOI:10.30546/gdu.2024.1.34.

Məmmədrzayev G.S. Linfa sisteminin heyvan orqanizmində rolu və xarakteristikası

DOI:10.30546/gdu.2024.1.39.

İQTİSAD ELMLƏRİ

Əzimov A.M., Qədimova H.K. Qlobal ekoloji problemlərin aktual təhlili

DOI:10.30546/gdu.2024.1.44.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Babayeva G.Z. Azərbaycan xalqının qanlı yaddaşı - 31 mart soyqırımı

DOI:10.30546/gdu.2024.1.49.

Алиева Г.А. Начальные учебные заведения Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920-ом гг

DOI:10.30546/gdu.2024.1.55.

Багирова С.Р. Организация Тюркских государств: новые приоритеты и возможности

DOI:10.30546/gdu.2024.1.61.

Məmmədzadə M.M. "Soyuq müharibə" sonrası Atlantik münasibətlərdə ziddiyyətlər meylləri

DOI:10.30546/gdu.2024.1.67.

Səlimov M.M. Müsəlman Şərqi ilk xalq cümhuriyyətləri: Azərbaycan və Türkiyənin dünya demokratiyasına töhfələri

DOI:10.30546/gdu.2024.1.75.

Bəxtiyarlı Hüseyn Riçard Nikson və onun Latin Amerikası regionunda siyasəti (60-ci illərin sonları-70-ci illərin əvvəlləri)

DOI:10.30546/gdu.2024.1.81.

Mürsəlov N.R. Kitabxanalarda sosial innovasiya texnologiyalarının tətbiqi dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi

DOI:10.30546/gdu.2024.1.86.

İsayeva K.V. , Həsənova R.A. *Orta əsrlər dövründə Gəncəbasar bölgəsinin metalışləmə sənəti*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.91.

PEDAQOGIKA

Rüstənova L.V. *Fənlərin integrasiyası prosesində təlim modulları üzrə həyata keçirilən işlərin motivləşdirilməsi*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.95.

Hüseynova X.E. *Universitet tələbələrinə ingilis dilinin tədrisində “Case-study” metodundan istifadə edilməsi*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.101.

Nəbiyeva T.Ə. *Özünü-tərbiyənin metod və vasitələrinə dair*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.105.

Əliyeva A.V. *Müəllimlərin etnopedaqoji səriştəlilik səviyyəsini müəyyən edən amillər*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.108.

Ağacanlı Əli Xudaverdi *Azərbaycanlı şagirdlərin pisa tədqiqatındakı elmi savadlılıq üzrə nəticələrinin təbiət fənninin təlimi qarşısında qoyduğu vəzifələr*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.111.

Tağıyev E.N. *Kompüter riyaziyyatının tədrisində innovativ təlim metodlarından istifadənin imkan və yolları*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.116.

Караева Л.А., Асади С.Ф. *Этническая толерантность как социально-психологический феномен*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.121.

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Abdinova S.S., Şirinova E.M. *Bayatılarda vətən sevgisi*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.126.

Əfəndiyeva A.R. *Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” əsəri istiqlal məfkurəsi ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması kontekstində*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.130.

Əlizadə F.N. *XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin ilk əlamətləri*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.136.

Mammadova G.G. *Der infinitiv und die partizipien*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.144.

Quliyeva S.N. *Söz tərkibində t, d samitlərinin yazılış və tələffüz normalarının tədrisi*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.148.

Hüseynova Ş.Ə., Həsənova S.İ. *Lexico-semantic characteristics of adjective*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.153.

Tahirov K.V. *İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin linqvokulturologiyası (milli-mədəni semantika)*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.159.

Магеррамова Р.А. *Лексико-семантическая и фразеологическая система английского и русского языков*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.167.

Zenfira A.M. *XIX yüzil Qarabağ ədəbi mühitində xalq şeiri: janr və üslub müxtəlifliyi*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.171.

Muxtarov Ə.H. *Nizami Gəncəvinin şəcərəsi və yaşadığı tarixi ərazi*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.180.

Bədəlov N.M. *Mistik Koroğlu, yoxsa real tarixi qəhrəman*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.187.

Гасанова С.Л. *Особенности жанра «Путевых заметок» в русской и азербайджанской прозе (на материале произведений «Сафарнаме» И.Куткашенлы и «Письма русского путешественника» Н.М.Карамзина)*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.193.

Saralova Fatma *Dövlət dilinin morfoloji quruluşunda feillə bağlı özünəməxsusluqlar*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.198.

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Allahverdiyeva R.Q. *Azərbaycan dekorativ – tətbiqi sənətində qoç və at fiqurlarının əsas mahiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.205.

Məmmədova A.Ə., Kazımova X.E. *Təsviri incəsənətdə rəng ən mühüm ifadə vasitələrinin dən biridir*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.210.

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Abbasova Ş.Q. *Yeni nəsil öyrənmə üsulları və yanaşmalar*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.214.

Şahbazova F.E., Kərimova Ş.H. *Pandemiyanın müasir təlim prosesində ingilis dilinin tədrisində texnologiyadan istifadəyə təsiri*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.220.

Şeyxzamanlı A.B., Tağızadə Q.T. *Biologiya dərslərində tərbiyə məsələləri*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.225.

Məmmədova S. *Nizami Gəncəvinin əsas tematik qaynaqları*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.229.

Babayeva N.B., Ələkbərova Z.B. *Aprəl döyüşləri*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.233.

Rəhimova R.S., Məmmədova A.M. *Fiziki cəhətdən qüsurlu şəxslərin idman yarışlarında iştirakı*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.237.

Şeyxzamanlı A.B., Əsgərsoy H.E. *Biologiya təlimində anlayışların yeri və rolu*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.241.

Babayeva N.İ., Rüstəмова Ə.A. *İqtisadi tərbiyə–şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşması üçün şərtidir*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.245.

Rəhimova R.S., Ağayev İ.M., Həsənov E.F. *Şahmat oyununda fiqurlar haqqında məlumat və qalaqurma*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.249.

Nəsrullayeva Z.N., Mustafayeva A.N. *Gender məsələləri və psixi sağlamlıq*

DOI:10.30546/gdu.2024.1.253.

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT:372.0:002

ALQORİTMLƏRİN HAZIRLANMASI METODLARI

Babayeva Şəkər Maarif qızı
shakarbabayeva@mail.ru
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Alqoritmlər elmi və texniki sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Alqoritmlərin analizi və hazırlanması üsullarına həsr olunmuş kursun tədris edilməsində universitet təhsilinin əsas məqsədi tələbələrdə qoyulan məsələlərin sərbəst həlli vərdişlərinin yaradılmasıdır.*

Alqoritmlərin hazırlanması metodlarını məsələlər həllinin universal vasitəsi kimi hesab etmək olar. Onların tətbiqi hesablama texnikası və riyaziyyatın ənənəvi məsələləri ilə məhdudlaşmır. Alqoritm hazırlanması metodu – hesablama texnikasının müxtəlif sahələrinə aid geniş spektrli məsələlərin alqoritmik həlli üçün tətbiq olunan universal yanaşmadır. Bu məqalədə alqoritmlər və onların hazırlanması metodlarının öyrənilməsinin vacibliyi araşdırılır, alqoritmlərin hazırlanması üçün mövcud olan əsas metodların icmalı təqdim edilir və həmçinin onların hesablama texnikasının klassik məsələlərinin həlli üçün tətbiqinə dair bəzi nümunələr təqdim edilir.

Açar sözlər: alqoritmlərin hazırlanması metodları, kobud güc metodu, hərtərəfli axtarış, dekompozisiya metodu, məsələnin ölçüsünün azaldılması metodu, dinamik proqramlaşdırma, xəsis alqoritmlər, qayıdıqla axtarış metodu.

Ключевые слова: методы разработки алгоритмов, метод грубой силы, исчерпывающий перебор, метод декомпозиции, метод уменьшения размера задачи, динамическое программирование, жадные алгоритмы, метод поиска с возвратом.

Key words: methods for constructing algorithms, brute force method, exhaustive search, decomposition method, problem's size reduction method, dynamic programming, greedy algorithms, backtracking method

Alqoritmlər elmi və texniki sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə alqoritmlər və onların analizinə aid çoxlu sayda ədəbiyyat işlənib hazırlanmışdır. Belə kitabları iki böyük qrupa ayırmaq olar. Bunlardan birincisində alqoritmər həll olunan məsələnin tipinə görə təsnif olunur. Bir qayda olaraq belə kitablarda nizamlaşdırma, axtarış, qrafların emal edilməsi alqoritmləri, kombinator alqoritmlər və s. tiplərinə ayrıca fəsillər həsr olunur. Belə yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, birbaşa məsələlərin həlli üçün müxtəlif alqoritmlərin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Çatışmazlıq cəhəti isə ondadır ki, belə yanaşmada diqqət alqoritmlərin qurulması metodologiyasına yox, məsələnin həll edilməsinə yönəldilir.

İkinci, alternativ yanaşmanın istifadəsində əsas diqqət alqoritmlərin hazırlanması metodikasına yetirilir. Belə kitablarda hesablama texnikasının müxtəlif sahələrinə aid olan alqoritmlər onların hazırlanmasında eyni metodun istifadəsinə görə qruplaşdırılır. Kitabın belə təşkili alqoritmlərin hazırlanması və analizinə həsr olunmuş əsas kursa daha çox məqsədəuyğun olur. Alqoritmlərin hazırlanması metodologiyasına daha çox diqqət yetirilməsinin bir neçə səbəbi var. Birincisi, tələbələr bunu tanış olmayan məsələnin həlli üçün alqoritmlərin hazırlanmasında tətbiq edə bilirlər. İkincisi, onlar bütün tanış olduqları alqoritmləri hazırlanması ideyasına uyğun təsnif etməyi bacarmalıdır. İnformatika sahəsi üzrə təhsilin əsas məqsədi müxtəlif tətbiq sahələrinə aid olan alqoritmlərin hazırlanmasının

ümumi ideyalarının öyrənilməsi olmalıdır. Nəhayət, ixtiyarı elmi fənnin öyrənilməsində əsas diqqət əsas anlayışlar sistemə yönəldilməlidir. Üçüncüsü, alqoritmlərin hazırlanması metodologiyasının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, informatika sahəsinə aid olan məsələlərin ümumi həllinin axtarışı metodikasının dərk edilməsində açar rolunu oynayır.

Alqoritmlərin hazırlanması metodlarını məsələlər həllinin universal vasitəsi kimi hesab etmək olar. Onların tətbiqi hesablama texnikası və riyaziyyatın ənənəvi məsələləri ilə məhdudlaşmır. Bunun vacibliyi iki faktorla təstiq olunur. Birincisi, daha çox kompüter proqramları ənənəvi tətbiq sahəsindən kənara çıxır və ümid edilir ki, bu tendensiya davam edəcək. İkincisi, universitet təhsilinin əsas məqsədi tələbələrdə qoyulmuş məsələlərin sərbəst həlli vərdişlərinin yaradılmasıdır. Ona görə informatikaya aid proqramlar çərçivəsində alqoritmlərin hazırlanması və analizə həsr olunmuş kurs bunun üçün idealdir, çünki tələbələrdə xüsusi məsələ həll etmə bacarıqlarını yaradır.

Qoyulmuş məsələlərin həll alqoritmlərini necə hazırlamaq lazımdır? Bu suala cavab vermək üçün alqoritmlərin hazırlanmasının ümumi metodlarını öyrənmək məsləhətdir. Alqoritmin hazırlanması metodu nədir? Alqoritmin hazırlanması metodu (algorithm design technique) – hesablama texnikasının müxtəlif sahələrinə aid geniş spektrli məsələlərin alqoritmik həlli üçün tətbiq olunan universal yanaşmadır. Bu metodların öyrənilməsi aşağıdakı səbəblərə yüksək dərəcədə vacibdir.

Birincisi, yeni məsələlərin (yəni elə məsələlərin ki, onların həlli üçün kifayət qədər yaxşı alqoritmlər mövcud deyil) həlli alqoritmlərin universal prinsiplər dəstilə istiqamətlənərək hazırlanmasını təmin edir. Belə metodların öyrənilməsi (məşhur bir kəlamın təsiri ilə) təklif olunan balığa yox, bağışlanmış balıq tutmaq üçün qarmağa bənzərdir. Əlbəttə ki, bu universal metodların hamısı rast gələn praktik məsələlərin həlli üçün əlverişli olmayacaq. Ancaq bunlar təhsildə və işinizdə faydalı olacaq güclü alətlər toplusudur.

İkincisi, alqoritmlər informatikanın təməli daşdır. Əsas anlayışların təsnifatı ixtiyarı elm üçün vacibdir və informatika istisna deyil. Bu metodların öyrənilməsi alqoritmləri, əsasında olan hazırlanması prinsipinə uyğun olaraq təsnif etməyə imkan verir. Ona görə bu metodlar alqoritmlərin həm təsnifatına, həm öyrənilməsinə daha çox münasibdir.

Məsələnin həlli üçün alqoritmlərin qurulması yaradıcılıq işidir. Ixtiyarı alqoritmlərin asanlıqla qurulmasına imkan verən universal üsul yoxdur. Alqoritmləşdirmədə əsas yanaşma məsələni alt məsələlərə bölünməsidir. Bu təbiidir, çünki bir addımı elementar addımlar ardıcılığına çevirmək lazımdır. Bu çevrilmənin özü də bir neçə mərhələdən ibarət ola bilər, burada yeganə addım bir neçə sadə, lakin hələ elementar olmayanlara bölünə bilər. Bu sadə addımlar xüsusi məsələlərə (alt məsələlərə) uyğun gəlir, onların məcmu (hamısının) həlli əsas (ilkin) məsələnin həllinə gətirib çıxarır.

Alqoritmlərin hazırlanmasının müxtəlif meotdları məsələnin hansı alt məsələlərə bölünməsi və bu alt məsələlərin bir-biri ilə əlaqəsi ilə fərqlənir. Alqoritmlərin hazırlanması metodlarının ümumi qəbul edilmiş təsnifatı olmasa da, bununla bağlı bəzi ümumi mülahizələr irəli sürmək olar.

Hal hazırda böyük sinif məsələlərin həlli üçün effektiv alqoritmlərin alınmasına imkan verən bir sıra metodlar mövcuddur. Bunlardan ən mühümlərinə primitiv (kobud güc) metodu, dekompozisiya metodu, dinamik proqramlaşdırma, xəsis alqoritmlər, məsələnin ölçüsünün azaldılması, transformasiya, qayıdıyla axtarış, lokal axtarış metodları və s. aiddir.

Kobud güc (brute force) metodu məsələnin həllinə bilavasitə məsələnin ifadə edilməsinə və istifadə olunan konsepsiyaların təriflərinə əsaslanan birbaşa yanaşmadır. Strateqiyanın təyininə “güc” deyində, ağıl, zehnin gücü yox, kompüterin gücü nəzərdə tutulur, yəni “Gücün var, ağıl lazım deyil” zərb-məsələdəki güc nəzərə alınır. Bu strateqiyanı

başqa sözlərlə daha sadə ifadə etmək olar: “ Fikirləşmək yox, hərəkət etmək lazımdır.” Bir çox hallarda güc metodunun tətbiqi daha asan olur.

Misal üçün qüvvətə yüksəltmə məsələsinə baxaq: ixtiyarı a və mənfi olmayan tam n üçün a^n -in hesablanması məsələsi. Bu məsələ adi gəlsə də alqoritmlərin hazırlanmasının bir neçə metodun, o cümlədə güc metodunun izahını verməyə imkan verir. (Qeyd edək ki, $a^n \bmod m$ qiymətinin böyük tam ədədlər üçün hesablanması aparıcı şifrələmə alqoritmlərinin əsas komponentidir.) Qüvvətə yüksəltmənin tərifinə görə :

$$a^n = \underbrace{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{n \text{ dəfə}}$$

Buradan a^n -in hesablamasının ən sadə alqortimini (a^n -in 1-ə bərabər olan ilkin qiymətini dövrün içində a -ya n dəfə vurulması nəticəsində) alırıq.

Güc metodunun istifadəsinə misal olaraq ən böyük ortaqlıq bölənini ($gcd(m,n)$) tapılması üçün n -dən başlayaraq, ondan kiçik bütün tam ədədlərin yoxlanılması üsulu ilə alqortimi, matrislərin vurulmasının tərifinə əsaslanan alqortimi, ardıcıl axtarış alqortimi, seçim üsulu ilə nizamlama alqortimi, qabarcıqlı nizamlama alqortimi, alt sətirlərin axtarışının sadə alqortimi və s. göstərmək olar.

Kobud güc metodunun istifadəsi nadir hallarda effektiv alqortim qurmağa imkan verməyinə baxmayaraq onun öyrənilməsinə diqqət yetirməmək olmaz, çünki bu metod özü ilə alqoritmlərin qurulmasının vacib strategiyasını ifadə edir. Birincisi, digər strategiyalardan fərqli olaraq güc metodu geniş diapazonlu məsələlərin həllinə tətbiq edilir. (Oxşar ki, bu yeganə yanaşmadır ki, həllinə tətbiq edilə bilməyən məsələni göstərmək daha çətin olar.) Məsələn, güc metodu bir çox elementar, ancaq vacib olan – n ədədin cəminin hesablanması, siyahıda ən böyük elementin axtarışı və bu kimi alqortimik məsələlərin həlli üçün istifadə edilir. İkincisi, bəzi vacib olan məsələlər üçün (məsələn, nizamlama, axtarış, matrislərin vurulması, alt sətirlərin axtarışı) güc metodunun istifadəsilə kifayət qədər rəşional alqoritmlər qurulur. Üçüncüsü, əgər az sayda məsələ nüsxəsinin həlli lazım olarsa, daha effektiv alqortimin hazırlanmasının qiyməti qəbul edilməz ola bilər, ancaq güc metodunun tətbiqi daha ucuz başa gəlir (çünki hazırlanmasına çox vaxt sərf edilmir). Dördüncüsü, ümumi halda effektiv olmayan güc metodu ölçüsü böyük olmayan məsələ nüsxələri üçün əlverişli ola bilər. Nəhayət, güc metodunun istifadəsilə qurulan alqortim vacib nəzəri və ya didaktik məqsədlərə qulluq edə bilər, məsələn, bu alqortimin effektivliyini verilən məsələnin həlli üçün qurulan digər alqoritmlərin effektivliyilə müqayisə etmək olar.

Kobud güc metodunun istifadəsilə yanaşmanın əsas üstünlükəri onun geniş tətbiq edilməsi və sadəliyidir, əsas çatışmazlığı isə belə alqoritmlərin effektivliyinin çox az olmasıdır. Məsələnin həlli üçün güc metodunun tətbiqi adətən kifayət qədər kiçik say bahasına təkmilləşdirilə bilər alqortim verir.

Hərtərəfli axtarış (exhaustive search – bütün mümkün halların axtarışı (nəzərdən keçirilməsi)) kombinator məsələlərin həlli üçün güc metodunun istifadəsilə yanaşmadır. O, məsələnin kombinator obyektlərinin generasiyasını nəzərdə tutur, onların içində məsələnin şərtlərini ödəyənlərini seçir və sonra lazım olan obyekt axtarır.

Hərtərəfli axtarış yanaşmasının tətbiqi ilə həll oluna bilər məsələlərin tipik nümayəndəsinə tacir məsələsi, çanta məsələsi, tapşırıqlar məsələsi aid edilir. Hərtərəfli axtarış yanaşması belə məsələlərin kiçik nüsxələrinə tətbiq edilə bilər (hamısına tətbiqi əlverişli deyil).

Dekompozisiya (parçalanma (“divide and conquer” və ya “parçala və hökm et”)) metodu alqoritmlərin hazırlanmasının ən populyar metodudur. Bir sıra çox effektiv

alqoritmlər bu ümumi strategiyanın istifadəsilə alınmışdır. Parçalanma metoduna əsaslanan alqoritmlər aşağıda verilmiş plana uyğun işləyir:

1. İlk məsələ bir neçə kiçik məsələlərə bölünür (ideal halda eyni ölçülü məsələlərə).
2. Kiçik məsələlər həll olunur (adətən, rekursiyanın istifadəsilə, bəzən kiçik məsələlər üçün hansısa digər alqoritm tətbiq olunur).

3. İlk məsələnin həlli kiçik məsələlərin həllərinin kombinasiyası nəticəsində alınır.

Dekompozisiya metodunun tətbiqinə misal olaraq qovuşma üsulu ilə nizamlama, cəld nizamlama, binar axtarış, böyük tam ədədlərin vurulması (müasir kriptologiyada 100-dən çox rəqəmləri olan ədədləri vurmaq tələb olunur), kvadrat matrislərin vurulması üçün Ştrassen alqoritm, hesablama həndəsənin vacib məsələləri (ən yaxın nöqtələr cütü ilə bağlı və qabarıq çərçivə ilə bağlı məsələlər) və s. göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, dekompozisiya metodu paralel hesablamaların aparılması üçün idealdır: hər bir alt məsələ eyni vaxtda öz proessoru ilə həll edilir.

Məsələ ölçüsünün azaldılması (“decrease and conquer” – “azalt və hökm et”) metodu verilmiş məsələnin və həmin məsələnin daha kiçik nüsxəsi arasındakı əlaqənin istifadəsinə əsaslanır. Əgər belə əlaqə təyin edilib (qurulub), onda onu ya “yuxarıdan aşağıya” (rekursiv) ya da “aşağıdan yuxarı” (rekursiyasız) istifadə etmək olar. Məsələ ölçüsünün azaldılması metodunun üç əsas variantı mövcuddur:

- sabit qiymətə azaltma;
- sabit vuruğa azaltma;
- dəyişən qiymətə azaltma.

Sabit qiymətə azaltma variantında məsələ nüsxəsinin ölçüsü alqoritmın hər iterasiyasında eyni qiymətə azalır, adətən, bir vahidə azalır. Misal üçün tam müsbət qüvvəti olan a^n -in hesablanması məsələsinə baxaq. n ölçülü məsələnin həlli ilə $n-1$ ölçülü məsələ nüsxəsinin həlli ilə əlaqəsi aşkar düsturla $a^n = a^{n-1} \cdot a$ ifadə edilir. Beləliklə, $f(n) = a^n$ funksiyası ya “yuxarıdan aşağıya” aşağıdakı rekursiv tərifdən istifadə etməklə hesablanı bilər:

$$f(n) = \begin{cases} f(n-1) \cdot a, & \text{əgər } n > 1 \\ a, & \text{əgər } n = 1 \end{cases}$$

və ya rekursiyasız “aşağıdan yuxarı”, $n-1$ dəfə a -nı özünə vurmaqla (köbud qüvvə metodunun tətbiqindəki kimi) hesablanır.

Yerinə qoyma üsulu ilə nizamlama alqoritm, qrafların eninə və dərinliyə doğru keçilməsi alqoritmləri də məsələnin ölçüsünün bir vahidə azaldılması metodunun istifadəsilə hazırlanıb.

Sabit vuruğa azaltma variantında məsələ nüsxəsinin ölçüsü alqoritmın hər bir iterasiyasında eyni vuruğa azalır. Çox vaxt bu vuruq 2-yə bərabər olur (məsələn, ikilik axtarış alqoritmində). Misal üçün yenə qüvvətə yüksəltmək məsələsinə baxaq: n -ölçülü məsələ nüsxəsinin həlli (yəni a^n -in hesablanması) ilkin məsələ ilə aşkar münasibətlə $a^n = (a^{n/2})^2$ əlaqəli olan yarım ölçülü məsələ həll edilir, yəni $a^{n/2}$ -in qiyməti hesablanır. Lakin qüvvəti tam müsbət ədəd olan məsələyə baxdıqımıza görə bu metod ancaq cüt n -lər üçün yararlıdır. Əgər n tək ədəd olarsa, onda biz a^{n-1} -i qüvvəti cüt ədəd olan qayda ilə hesablmalıyıq, sonra isə nəticəni a -ya vurmalıyıq. Beləliklə, aşağıdakı düstura əməl edilməlidir:

$$a^n = \begin{cases} (a^{n/2})^2, & \text{əgər } n \text{ cütdür} \\ (a^{(n-1)/2})^2 \cdot a, & \text{əgər } n \text{ təkdir və } n > 1 \\ a, & \text{əgər } n = 1 \end{cases}$$

Saxta sikkənin tapılması, natural ədədlərin rusca vurulması (Russian peasant method), İosifin məsələsi (Josephus problem) alqoritmlərin hazırlanması da məsələnin ölçüsünün sabit vuruğa (2-yə) azaldılması metodunun tətbiqi ilə aparılır.

Dəyişən qiymətə azaltma variantında məsələnin ölçüsünün azalma qiyməti iterasiyadan iterasiyaya dəyişilir. Buna misal olaraq ən böyük ortaq bölənin axtarılması üçün Evklid alqoritmini qətimək olar. Xatırladaq ki, bu alqoritm

$$\text{gcd}(m,n) = \text{gcd}(n,m \bmod n) \quad \text{düsturuna əsaslanır.}$$

Tənliyin sağ tərəfindəki arqumentləri sol tərəfindəki arqumentlərindən həmişə (ikinci iterasiyadan başlayaraq) kiçik olur, lakin onlar nə sabit qiymətə, nə də sabit vuruq qiymətinə azalmır. Nizamlanmış massivdə interpolasiya axtarışı (interpolation search) və binar axtarış ağacında axtarış alqoritmləri də bu metodunun (dəyişən qiymətə azaltma variantının) istifadəsi ilə hazırlanıb.

Transformasiya (“transform and conquer” – “çevir və hökm et”) metodu iki mərhələdə yerinə yetirilir: əvvəlcə məsələ daha asan və həlli məlum olan məsələyə gətirilir (çevirilir) və sonra isə alınan məsələ həll olunur. Bu metodun çevrilmə üsulu ilə fərqlənən üç əsas variantı mövcuddur:

- məsələnin sadələşdirilməsi,
- məsələnin təsvirinin dəyişdirilməsi,
- məsələni alqoritm məlum olan digər məsələyə gətirilməsi.

Məsələnin sadələşdirilməsi üsulunda məsələ elə xüsusi xassələri olan məsələyə çevrilir ki, məsələnin həlli sadəlaşir. Məsələn, bu variantın tətbiqi nümunələri kimi həllindən qabaq nizamlama, xətti tənliklər sistemini həll etmək üçün Qauss üsulu (əmsalları yox etmə üsulu) və AVL-ağaclarını göstərmək olar.

Məsələnin təsvirinin dəyişdirilməsi üsuluna piramidavari nizamlama, çoxhəddlinin hesablanması üçün Horner sxemi, qüvvətə yüksəltmənin binar alqoritmlərini misal göstərmək olar.

Transformasiya metodunun *məsələni alqoritm məlum olan digər məsələyə gətirilməsi* variantına məsələnin xətti proqramlaşdırma məsələsinə və qraf məsələsinə gətirilməsini misal göstərmək olar.

Dinamik proqramlaşdırma – optimallaşdırmanın ən güclü metodlarından biridir. Bu metodun yaradılması amerikalı alim R.Bellmanın adı ilə bağlıdır. O, XX əsrin 50-ci illərində konkret məsələlərin həllində, sonralar optimallıq prinsipi adlandırılan priyom istifadə etdi. Bu prinsipin tətbiqinin əsas sahəsi dəyişilən çoxaddımlı proseslərdir, ona görə yeni optimallaşdırma metodu *dinamik* adlandırıldı. Dinamik olmağı ilə bu metod məsələlərinin qoyuluşu statik xarakteri olan xətti və riyazi proqramlaşdırmadan fərqlənirdi.

“Dinamik proqramlaşdırma” söz birləşməsində olan “proqramlaşdırma” sözünün “ənənəvi” proqramlaşdırmaya (kodun yazılmasına) aidiyyəti yoxdur və o, “optimallaşma” sözünün sinonimi olan “riyazi proqramlaşdırma” söz birləşməsində olan mənanı daşıyır. Ona görə “proqram” sözü bu mövzuda məsələ həllinin alınması üçün əməliyyatların optimal ardıcılığı kimi başa düşülür.

Bellmanın sözlərinə görə, üsulun əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, məsələnin ölçüsü artdıqca üsulun mürəkkəbliyi həddindən çox artır. Dinamik proqramlaşdırma vasitəsi ilə eksponensial mürəkkəbliyə malik olan alqoritmləri polinomial mürəkkəbliyə malik olan alqoritmlərə gətirmək olar.

Dinamik proqramlaşdırma üst-üstə düşən alt məsələlərlə bağlı məsələlərin həlli metodudur. Adətən, bu cür alt məsələlər, qoyulan məsələnin həllini eyni tipli daha kiçik məsələlərin həlli ilə birləşdirən rekursiv münasibətlərdən yaranır. Dinamik proqramlaşdırma kiçik alt məsələlərin hər birinin həllinin yalnız bir dəfə tapılmasını və *nəticələrin cədvələ yazılmasını* nəzərdə tutur, daha sonra ilkin məsələnin həlli buradan alınır.

Dinamik proqramlaşdırmanın optimallaşdırma məsələlərinə tətbiqi məsələnin optimallıq prinsipinə cavab verməsini tələb edir: onun hər hansı nüsxəsinin optimal həlli onun alt nüsxələrinin optimal həllərindən ibarət olmalıdır.

Paskal üçbucağını qurmaqla binom əmsallarının hesablanmasını optimallaşdırma məsələsi olmayan məsələyə dinamik proqramlaşdırma metodunun tətbiqi kimi qiymətləndirmək olar.

Fibonaççi ardıcılığı aşağıdakı rekurrent münasibət ilə müəyyən edilən məşhur ədədlər ardıcılığıdır: $F(n) = F(n-1) + F(n-2)$, burada $F(0) = 0$ və $F(1) = 1$, $n \geq 2$. Fibonaççi ədədlərinin hesablanması üçün sadə rekursiv alqoritmi (rekurrent münasibətin birbaşa istifadəsilə) tətbiq etmək olardı, lakin bu, eksponensial vaxt effektivliyinə gətirib çıxarardı. Dinamik proqramlaşdırma, artıq həll edilmiş alt məsələlərin nəticələrini saxlayan *memoizasiyadan* istifadə edərək xətti vaxtda bu problemi həll etməyə imkan verir.

Qrafın bütün təpələr cütləri arasında ən qısa yolların tapılması məsələsinin həlli üçün Floydun alqoritmi dinamik proqramlaşdırma metodunun tətbiqinə əsaslanır. Dinamik proqramlaşdırma metodundan istifadə edərək çanta məsələsinin həlli, bu metodun mürəkkəb kombinator optimallaşdırma məsələlərin həlli üçün tətbiq edilməsinə misaldır.

“*Xəsis*” (greedy – xəsis, acgöz) metod, hər biri ilkin məsələnin tam həllinə nail olunana qədər qismən qurulmuş həlli genişləndirən addımlar ardıcılığı vasitəsilə problemin həllini qurmaqdan ibarətdir. Hər addımda məqbul, yerli olaraq optimal və yekun olan seçim edilməlidir. Pul dəyişdirmə məsələsinə (change-making problem) baxaq: müəyyən bir ölkədə istifadə edilən sikkələrin mövcud nominallarının $d_1 > d_2 > \dots > d_m$ ən kiçik sayından istifadə etməklə n məbləğini necə ödəmək olar? Məsələn, ABŞ-da $d_1=25$ sent (quarter), $d_2=10$ sent (dime), $d_3=5$ sent (nickel) və $d_4=1$ sent (penny) geniş istifadə olunur. 25, 10, 5 və 1 sentlik nominalında mövcud sikkələrdən müəyyən bir məbləği, məsələn, 63 qəpik yığmaq məsələsinin həllinə “xəsis” metodundan istifadə edək. Məsələnin həllinin hər bir mərhələsində “xəsis” alqoritm bu mərhələdə lokal olaraq optimal olan variantı seçir. “Xəsis” alqoritm hər dəfə qalan məbləğin dəyərindən çox olmayan ən yüksək nominalı sikkənin seçilməsi, onu sikkələr siyahısına əlavə etmək və qalan məbləgdən qiymətini çıxmaqdan ibarətdir. Alqoritm tez bir zamanda məsələnin həllinə gətirib çıxaracaq: 25 sentlik 2 dənə, 10 sentlik 1 dənə, 1 sentlik 3 dənə. “Xəsis” alqoritmlər yaxşı həllər əldə etməyə imkan verir, lakin bu həllər həmişə fərqli şərtlərdə optimal olmur. Məsələn, 11, 5 və 1 sentlik sikkələrdən 15 sentlik bir məbləğ toplamaq lazımdırsa, onda “xəsis” alqoritm belə nəticə verəcək: 11 qəpiklik 1 dənə. və 4 dənə 1 qəpiklik (cəmi 5 qəpik). Ancaq eyni zamanda 3 dənə 5 qəpiklik də kifayət edərdi.

“Xəsis” alqoritmlərə misal kimi çəkili əlaqəli qrafın minimal bünövrə ağacının (minimum spanning tree) tapılması üçün Prim və Kruskal alqoritmləri və çəkili qrafın bir təpəsindən digərlərinə ən yaxın məsafənin tapılması məsələsi (single-source -paths problem) üçün Deykstra alqoritmını göstərmək olar.

Qayıdışla axtarış (ingiliscə backtracking) müəyyən bir M çoxluğunda bütün mümkün variantların tam axtarışını tələb edən problemin həlli yollarının tapılmasının ümumi üsuludur. Bir qayda olaraq, bu kimi suallar verən məsələləri həll etməyə imkan verir: “Bütün mümkün variantları sadalayın...” , “Neçə yol var...”, “Bir yol varmı...”, “Obyekt varmı...” və s. *Backtracking* termini 1950-ci ildə amerikalı riyaziyyatçı Derrik Henri Lemer tərəfindən istifadə edilmişdir.

Məsələnin qayıdışla axtarış metodundan istifadə edərək həlli qismən həllin ardıcıl genişlənməsinə gətirilir. Əgər belə bir genişlənmə növbəti mərhələdə həyata keçirilə bilməzsə, onda daha qısa bir qismən həll yoluna qayıdılır və axtarış davam etdirilir. Bu alqoritm məsələnin bütün həll yollarını (əgər onlar varsa) tapmağa imkan verir. Metodunu

sürətləndirmək üçün hesablamaları elə təşkil etməyə çalışırlar ki, uyğun olmayan variantları mümkün qədər tez müəyyən etsinlər. Çox vaxt bu, məsələnin həllini tapmaq üçün vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.

Qayıdışla axtarış alqoritmindən istifadənin klassik nümunəsi səkkiz şahmat vəzirləri haqqında məsələsidir. Onun qoyuluşu aşağıdakı kimidir: “Standart 64 kvadratlıq şahmat taxtasına 8 vəzir elə düzün ki, onların heç biri digərinin hücumuna məruz qalmasın”. Əvvəlcə lövhəyə bir vəzir qoyurlar, sonra isə hər bir sonrakı vəzir yerləşdirməyə çalışırlar ki, artıq quraşdırılmış vəzirlər onu vura bilməsin. Əgər növbəti mərhələdə belə bir quraşdırma etmək mümkün deyilsə, onda bir addım geri qayıdırlar və əvvəl yerləşdirilmiş vəzir başqa yerə qoyurlar.

Bundan əlavə, qayıdışla axtarış metodu bir çox digər axtarış məsələlərini həll etməyə imkan verir. Məsələn, ondan istifadə edərək, verilmiş M çoxluğunun bütün alt çoxluqlarını, yerləşdirmələrini (permutasiya), təkrarsız yerdəyişmələrini (k -permutasiya), birləşmələrini (combinizon) əldə etmək olar. Bununla belə, hətta kiçik ölçülü məsələ həllinin tapılması çox vaxt tələb edə bilər.

Alqoritmın hazırlanması proqramlaşdırma prosesinin mühüm mərhələsidir və proqramçılara mürəkkəb məsələləri başa düşülən, praktiki olaraq əldə edilə bilən addımlar ardıcılığına çevirməyə imkan verir.

Əksər hallarda verilmiş məsələ bir neçə üsulla həll edilə bilər. Məsələnin həlli üçün xüsusi metodun seçimi adətən aşağıdakı meyarlara uyğun olaraq aparılır:

- məsələnin həlli üçün optimal vaxtın təmin edilməsi;
- mövcud resurslardan (yaddaşdan) optimal istifadənin təmin edilməsi;
- hesablamaların tələb olunan dəqiqliyinin təmin edilməsi;
- minimum xərclər;
- standart alt proqramlardan istifadə etmək imkanı.

Ədəbiyyat

1. Макконелл Дж. Основы современных алгоритмов. 2-е дополненное издание. М.: Техносфера, 2004.
2. Кнут Д. Искусство программирования. Тома 1, 2, 3. 3-е изд. Пер. с англ. : Уч.пос. — М.: Изд. дом "Вильямс", 2003.
3. Левитин А.В. Алгоритмы. Введение в разработку и анализ. М.: Издательский дом "Вильямс" 2008 год.
4. Кормен Т., Лейзерсон Ч., Ривест Р. Алгоритмы: построение и анализ. М. МЦНМО, 2013
5. Ахо А., Хопкрофт В., Ульман Д. Структуры данных и алгоритмы. М.: «Вильямс», 2000
6. Феофанов О.Б. Алгоритмы и структуры данных (учеб. пособие), Изд-тво Томского политехнического университета, 2014.
7. Бхаргава А. Грокаем алгоритмы. Иллюстрированное пособие для программистов и любопытствующих. - СПб.: Питер, 2017. - 288 с.: ил. - (Серия «Библиотека программиста»).
8. Левитин А., Левитина М. Алгоритмические головоломки [Электронный ресурс]— М.: Лаборатория знаний, 2019.
9. <https://ru.wikipedia.org/>
10. <https://mgutunn.ru/work/1307036/Metody-razrabotki-algoritmov>
11. <https://proglib.io/p/25-algoritmov-dinamicheskogo-programmirovaniya-kotorye-dolzhen-znat-kazhdyy-programmist-2023-05-30>

МЕТОДЫ РАЗРАБОТКИ АЛГОРИТМОВ

Бабаева Шакяр Маарифовна

Резюме

Алгоритмы имеют первостепенное значение как в научной так и в технической сфере. Основной целью университетского образования при преподавании курса, посвященного разработке и анализу алгоритмов считается выработка у студентов навыков самостоятельного решения поставленных задач.

Метод проектирования алгоритма – это универсальный подход, применяемый для алгоритмического решения широкого круга задач, относящихся к различным областям вычислительной техники. Методы проектирования алгоритмов можно считать универсальным средством решения задач. Их применение не ограничивается только традиционными задачами вычислительной техники и математики. В данной статье исследуется важность изучения алгоритмов и методов их разработки, дается обзор существующих основных методов разработки алгоритмов и также приводятся некоторые примеры их применения для решения классических задач вычислительной техники.

ALGORITHM DEVELOPMENT METHODS

Babayeva Shakar Maarif

Summary

Algorithms are of paramount importance in both the scientific and technical fields. The main goal of university education when teaching a course devoted to the development and analysis of algorithms is to develop students' skills in independently solving assigned problems.

The algorithm design method is a universal approach used for algorithmically solving a wide range of problems related to various fields of computer technology. Algorithm design methods can be considered a universal means of solving problems. Their application is not limited only to traditional problems of computer technology and mathematics. This article explores the importance of learning algorithms and methods for developing them, provides an overview of the existing basic methods for developing algorithms and also provides some examples of their application to solve classical problems in computer science.

Rəyçi: Aslanov Əkrəm Əhməd oğlu

İnformatika və Cəbr kafedrasının 15 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil loma tarixi 15 fevral 2024-cü il

UOT: 004

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ RƏQƏMSAL
TEKNOLOGİYALARIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ YERİ**

Tahirova Lamiyə Yaqub qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informasiya kafedrasının müəllimi
tahirova@gmail.com

Xülasə: Məqalənin məqsədi rəqəmsal texnologiyalarının əhəmiyyəti, tətbiqi məsələlərini araşdırmaqdır. Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında İKT-dən istifadənin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Keyfiyyətli təlim-tədris prosesini müasir təlim texnologiyalarından istifadəsiz təsəvvür etmək olmaz. Onlara ağıllı lövhə, kompüterlər, təqdimatlar üçün proyektorlar, eləcə də sürətli WIFI daxildir. Müəllimin interaktiv təlim metodları ilə dərsi aparması üçün müasir təlim texnologiyaları ilə təchiz olunmuş mühit, məkan olmalıdır.

Belə ki, hökumət müxtəlif rəqəmsal ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı üçün maliyyə vəsaiti ayırır. Həmçinin universitetlərdə rəqəmsal iqtisadiyyat, data analitikası, e-ticarət və bu kimi yeni ixtisaslar tədris olunur. İKT sahəsində son vaxtlar daha çox tələbat olan ixtisaslardan biri kibertəhlükəsizlikdir. Hazırda Azərbaycanda bu istiqamətdə çox böyük işlər görülür. Azərbaycanın bu sahədə yüksək inkişaf potensialı var.

Rəqəmsal dünyaya bərabər çıxışı təmin etmək üçün rəqəmsal texnologiyalar və xidmətlərin hamı üçün inklüziv, ədalətli, əlçatan, əlverişli və təhlükəsiz olması dövlətlərin diqqətindədir. Beləliklə, rəqəmsal fərqi aradan qaldırmaq üçün proqramlar hazırlanmalıdır.

Məqalə yazılarkən təhlil və tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: material ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər, material infotmatika, informasiya kommunikasiya eləcə də təhsil sahəsi ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, informasiya texnologiyaları, təlim-tədris, rəqəmsallaşma

Ключевые слова: Азербайджан, информационные технологии, обучение, цифровизация

Keywords: Azerbaijan, information technologies, training, digitalization

Giriş. İnformasiya - kommunikasiya şəbəkələrinin və nanotexnologiyaların sürətli inkişafı, informasiya texnologiyalarının yeni bir nüvəsi olaraq mikroelektronikadan nano və optoelektronikaya keçid, hazırda xüsusi texnoloji xüsusiyyətlərə malik materialların geniş tətbiqi ilə yanaşı, dünya texnoloji inkişafının əsas tendensiyalarıdır.

Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin qurulması və kompüterləşmə sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ümdə vəzifələrindən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir. İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək məhiyyətli məsələdir. Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olub. Bunun üçün son illər dövlət tərəfindən təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu müstəvidə icra olunan fəaliyyətlər təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri hesab edilən təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib. Təsədüfi deyil ki, ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən İKT-nin 2012-ci illərə

qədər cəmiyyətin müxtəlif sahələrində tətbiqi ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya” (2003-2012-ci illər)” adlı sənəd qəbul edilmişdir. Həmin siyasi kursun davamı olaraq Prezident İlham Əliyev tərəfindən də ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin artıq praktiki müstəvidə, bir konkret fəaliyyət planı çərçivəsində icra olunması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasının bu sistemin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biridir.

“2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almalarına dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində indiyədək 1204 nəfər Dövlət Neft Fondu hesabına maliyyələşdirilməklə, xaricdə təhsil almağa göndərilmişdir. Ümumilikdə isə, Proqram, digər mənbələr və şəxsi təşəbbüslər hesabına hazırda 10700 nəfər azərbaycanlı gənc dünyanın aparıcı universitetlərində təhsil alır. Təhsilin informasiyalaşdırılması sahəsindəki nailiyyətlər də ürəkaçandır. **2004- cü ildə hər 1063 şagirdə bir kompyuter** düşdüyü halda, hazırda hər 20 şagirdə bir kompyuter nisbəti təmin olunmuşdur. **“Xalq kompyuteri”** layihəsi çərçivəsində 10 mindən çox müəllim kompyuterlə təmin olunmuş, 1200 təhsil müəssisəsi internet şəbəkəsinə qoşulmuş, inzibati, pedaqoji və texniki heyət əhatə olunmaqla, **75 min** nəfər müvafiq treninqlərdən keçərək **İKT** bacarıqlarına yiyələnmişdir. Müxtəlif fənlər üzrə elektron tədris resursları hazırlanıb məktəblərə verilmiş, 20 məktəbdə “elektron məktəb” layihəsi həyata keçirilməyə başlanmışdır. **İKT** və rabitə xidmətlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı istiqamətində etibarlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, milli standartların formalaşdırılması, eləcə də **“elektron hökumət”** xidmətlərinin 100 faiz tətbiq edilməsi Azərbaycanda müasir idarəetmənin formalaşmasının əsas nailiyyətlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, **2013-cü il 24 oktyabr** tarixli nömrəli Sərəncamı : Dördüncü strateji istiqamət: Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, **distans təhsil**, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili....təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir.

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək, ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitini formalaşdırmaqdır. Bu mühit yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakıları təmin etməlidir:

1. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
2. Yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması
3. Vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirməsi;
4. Təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasının təmin edilməsi.

İKT-nin sürətli inkişafı, onun cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrinə və proseslərə güclü müdaxiləsini təmin edir. Buna görə də yeni şəraitdə cəmiyyətin hərtərəfli və dinamik inkişafının təmin olunması üçün ən yaxşı vasitə kimi İKT çıxış edir. Ölkələrin rəqabətədavamlı iqtisadiyyatlarının təminatı, həmin ölkələrin təhsil sistemlərinin işindən birbaşa aslıdır. Odur ki, təhsil sistemində də işlərin səmərəli təşkili üçün yeni texnologiyaların, innovasiyaların tətbiqinə geniş yer ayrılmalıdır. Bu baxımdan İKT avadanlığının təhsilə tətbiqi mühüm rol oynayır. Buna aşağıda perspektivləri göstərmək olar:

- 1) Audio - video dərsliklərdən geniş istifadə etməklə tədris materiallarının uzaq məsafələrə ötürülməsi və qəbul edilməsi imkanları;

2) Təhsilin bütün mərhələləri üçün kompyuter texnologiyalarına əsaslanan kəsilməz və fasiləsiz tədris mühitinin formalaşdırılması;

3) Öyrənmənin şəxsi yaradıcılıq imkanlarına müvafiq təlim metodikasının və onun növünün seçilməsində sərbəstliyin artırılması;

4) Təhsil sisteminin İKT-yə əsaslanan elmi metodik bazasının yaradılması;

5) Açıq təhsil sisteminin reallaşdırılması üçün imkanların artması. Bu perspektivlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə təhsil sistemində telekommunikasiya sisteminin imkanlarından da geniş istifadə olunmalı, informasiya texnologiyalarının təhsil sistemində geniş tətbiqi təmin edilməlidir. Həmçinin tədrisdə qlobal internet şəbəkəsinin imkanlarından da istifadə olunmalıdır. Vahid təhsil informasiya mühiti formalaşdırılmalı, təhsil yönümlü vahid informasiya məlumat bazası yaradılmalıdır və açıq təhsil sisteminin imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır [4, s.256.].

Ənənəvi metodika ilə fənnin öyrənilməsi kompüterin köməyi ilə tələbələrin fəal fəaliyyətinə çevrilir ki, burada onun şəxsi marağı, şəxsi yanaşması, sualların fərdi seçilməsi üzə çıxır. Bu zaman kompüter həm də əks əlaqə problemini həll edir. Əgər adi məşğələdə tələbə yaxşı halda 3-4 dəfə cavab verirsə, o maşına 10 dəfə və daha çox cavab vermək imkanı qazanır. Kompüterləşdirmə texnologiyasının əsası kimi sistemətlilik və ardıcılıq, şüurluluq və yaradıcı fəallıq, müsbət emosional fon, təlimin əyaniliyi və nəzəri təfəkkürün inkişafı prinsiplərini hesab etmək olar. Bu texnologiyanın sistemli və idarə olunmağı ali məktəblərdə təlim prosesində texniki vasitələrdən istifadənin xüsusiyyətləri və təlim prosesinə kompüterləşmənin daxil edilmə dərəcəsinin dəyişdirilməsi imkanları ilə əlaqədardır. Texnologiyanın təkrarlana bilər olması qazanılmış təcrübənin digər təhsil müəssisələrində və bir fənn üçün qazanılmış təcrübənin digər fənlərin, o cümlədən riyazi fənlərin öyrənilməsində istifadə olunma bilməsi imkanlarında əksini tapır [5, s.299]

Nəticə. Beləliklə, təlim prosesində informasiya texnologiyalarının ənənəvi təlim metodları ilə əlaqəli və sistemətlilik istifadəsi nəticəsində təlimin səmərəliliyini, keyfiyyətini artırmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Kazimi, P. F. O. (2021). Democratic countries and ways of influencing the nature of information. *Technium Soc. Sci. J.*, 22, 847.

2. Kazii, P. (2014). Information engineering: what's this?. *International Journal of Academic Research*, 6(3).

3. Kazimi, P. F. Conflict of Relevance and Reliability of Information and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences*, ISSN: 2754-0855, 2021, Vol. 1 No. 1.

4. Lalə Həbib qızı Mehdixanlı, Təhsildə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər Cild 11 №4 2020 (44)

5. Xalidə Sidqəli qızı Həsənova Növrəstə Sidqəli qızı Bayramova Aynurə Ruslan qızı Əliyeva İnformasiya texnologiyalarının təhsil sahəsində istifadəsi, Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər Cild 12 №1 2021(45), p.300.

İnternet resursları

6. <https://president.az/articles/9779>

**IMPORTANCE AND PLACE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN
THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN***Tahirova Lamiye Yagub**Summary*

The purpose of the article is to examine the importance and application of digital technologies. Analysis and research methods were used while writing the article. Thus, the government has allocated financial resources for personnel training in various digital specialties. Also, universities teach new specialties such as digital economy, data analytics, e-commerce, and so on. One of the most in-demand specialties in the ICT field recently is cyber security. At the moment, a lot of work is being done in this direction in Azerbaijan. Azerbaijan has a high development potential in this field.

States must ensure that digital technologies and services are inclusive, fair, accessible, affordable and secure for all to ensure equal access to the digital world. Hence, programs should be developed to bridge the digital divide.

Application importance: the material can be used in lectures and seminars in higher education institutions, it is useful for those interested in informatics, information communication and education either.

**ЗНАЧЕНИЕ И МЕСТО ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ***Тахирова Ламия Ягуб кызы**Резюме*

Цель статьи – рассмотреть значение и применение цифровых технологий. При написании статьи использовались методы анализа и исследования. Так, правительство выделило финансовые ресурсы на подготовку кадров по различным цифровым специальностям. Также в университетах преподают новые специальности, такие как цифровая экономика, анализ данных, электронная коммерция и так далее. Одной из самых востребованных специальностей в сфере ИКТ в последнее время является кибербезопасность. На данный момент в Азербайджане ведется большая работа в этом направлении. Азербайджан имеет высокий потенциал развития в этой сфере.

Государства должны обеспечить, чтобы цифровые технологии и услуги были инклюзивными, справедливыми, доступными, недорогими и безопасными для всех, чтобы обеспечить равный доступ к цифровому миру. Следовательно, необходимо разработать программы по преодолению цифрового разрыва.

Прикладная значимость: материал может быть использован на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях, полезен для лиц, интересующихся информатикой, информационными коммуникациями и образованием.

Rəyçi: Musayev M.N. Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informatika kafedrasının dosenti

Mühəndislik kafedrasının 12.02.24-cü il iclasından 06 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 12 fevral 2024-cü il

UOT 372.8:53

ƏTALƏT QÜVVƏLƏRİ HAQQINDA MÜZAKİRƏLƏRƏ MÜASİR YANAŞMALAR

*Zərbəliyeva Vüsalə Sirac qızı, Ramazanova Leyla Aydın qızı,
Novruzova Gülnara Nadir qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
nazuava22@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə klassik fizikanın yaranması və inkişafı tarixində həmişə müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuş ətalət qüvvələrinin təbiətinə müasir yanaşmalara baxılır. Müəyyən edilmişdir ki, bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, ətalət qüvvələri ümumiyyətlə yoxdur, onlar fiktiv qüvvələrdir. Bəziləri isə ətalət qüvvələrinə ƏHS-ə nəzərən təcilli hərəkət zamanı cismə təsir edən real qüvvə kimi baxırlar. Üçüncülər isə bu qüvvələri yalnız QƏHS-ə nəzərən hərəkət zamanı real hesab edirlər. Lakin belə nəticə çıxarılmışdır ki, ətalət qüvvələrinin təbiətinin başa düşülməsinə və onların izahına ümumi qəbul edilmiş yanaşma yoxdur. Bu suallara yekun cavab ola bilsin ki, fizikanın, qravitasiya və kosmoqoniya nəzəriyyəsinin indiki və gələcək nailiyyətlərinin bazasında olunacaqdır.

Açar sözlər: ətalət qüvvəsi, ətalət hesablama sistemi, Eyler və Dalamber ətalət qüvvələri, qravitasiya və kosmoqoniya nəzəriyyəsi

Ключевые слова: сила инерции, инерционная система расчета, силы инерции Эйлера и Даламбера, теория гравитации и космогонии

Key words: inertial force, inertial calculation system, Euler and Dalamber inertial forces, theory of gravitation and cosmogony

Klassik mexanikanın yaranması və inkişafı tarixi ərzində ətalət qüvvələri haqqında həmişə müzakirələr və mübahisələr yaranmışdır.

Məlumdur ki, ətalət hesablama sistemində (ƏHS) \vec{F}_i fiziki qüvvələrinin təsiri altında m kütləli maddi nöqtənin hərəkəti Nyutonun ikinci qanunu ilə müəyyən edilir:

$$m\vec{a} = \sum_i \vec{F}_i \quad (1)$$

burada \vec{a} – bu koordinat sistemində maddi nöqtənin təcildir.

Bu maddi nöqtənin qeyri - ətalət hesablama sistemində hərəkəti (QƏHS) $\vec{a}_r \neq \vec{a}$ təcili ilə baş verir və deməli Nyutonun 2 –ci qanunu bu sistemdə ödənmir.

$$m\vec{a}_r \neq \sum_i \vec{F}_i \quad (2)$$

Lakin, \vec{a} və \vec{a}_r təcillərinin öz aralarında

$$\vec{a} = \vec{a}_r + \vec{a}_k + \vec{a}_{kor} \quad (3)$$

şerti ilə əlaqəli olduğunu bilərək (burada a_k – maddi nöqtənin köçürmə, a_{kor} – isə koriolis təcildir), maddi nöqtənin qeyri - ətalət sistemində hərəkətini təsvir edən tənliyi

$$m\vec{a}_r = \sum_i \vec{F}_i + (-m\vec{a}_k) + (-m\vec{a}_{kor}) \quad (4)$$

şəklində təsvir edə bilərik. Bu, tənliyin sağ tərəfinə daxil olan iki axırıncı toplananı

$$\vec{S} = -m\vec{a}_k - m\vec{a}_{kor} \quad (5)$$

“Eyler ətalət qüvvəsi” kimi şərh etməyə imkan verir. Bundan fərqli olaraq

$$D = -m\vec{a} \quad (6)$$

kəmiyyətini “Dalamber ətalət qüvvəsi” adlandırırlar. O, maddi nöqtənin ƏHS - ə nəzərən təcilli hərəkəti ilə şərtlənmişdir. “Bu qüvvələrin təbiəti necədir?”, “bu qüvvələr haqqında anlayışları mexanikanın əsas müddəaları və müasir fiziki baxışlarla necə uyğunlaşdırmaq” suallarına birmənalı cavablar hələlik yoxdur.

Bəziləri təsdiq edirlər ki, təbiətdə belə qüvvələr ümumiyyətlə yoxdur, onlar fiktiv qüvvələrdir və yalnız əlverişli olmaq xatirinə və ya bərqərar olmuş tarixi ənənə kimi daxil edilmişlər. Belə ki, akademik A.Y.İlyuşinski yazır [1]: Ətalət qüvvələri fiziki qüvvələr deyildirlər və bu mənada qeyri realdırlar. Belə qüvvələrin daxil edilməsi təmiz şərtidir və buna baxmayaraq, bir sıra hallarda ayrı – ayrı məsələlərin və mexaniki hadisələrin həlli və izahı üçün onlar əlverişli olurlar.

Digərləri [2] onlara “ulduzlar aləmi” – ƏHS -ə nəzərən təcilli hərəkəti zamanı cismə təsir edən real qüvvələr kimi baxırlar.

Nəhayət, üçüncülər [3] bu qüvvələri yalnız QƏHS -ə nəzərən hərəkət zamanı real hesab edirlər. Məhz bu hərəkətlərin xarakteri həmin qüvvələri müəyyən edirlər.

Bu anlayışın yaranması və inkişafı tarixi qısaca necədir?

XVIII əsrin başlanğıcında cismin, ona başqa cisimlərin təsiri olmadıqda öz sükunət və ya düzxətli bərabərsürətli hərəkət halını saxlaması xassəsini ətalət qüvvəsi adlandırmışlar. Bunun başlanğıcını Nyuton qoymuşdur. Özünün “Natural fəlsəfənin riyazi başlanğıcı” əsərində [4],o, mexanikaya “Ətalət qüvvəsi” anlayışını daxil etdi. O, bu anlayışı cismin halında dəyişiklik yaradan materiyanın anadangəlmə qüvvəsi kimi başa düşürdü. Daha sonra o qeyd edir ki, “bu qüvvə həmişə kütlə ilə mütənəsibdir və ətalət kütləsindən yalnız ona baxışla fərqlənir”.

Burada ətalət qüvvəsi dedikdə görünür ki, Nyuton bu sözün müasir anlamında xüsusi qüvvə deyil, bütün cisimlərə xas olan ətalətlik xassəsini başa düşür. Onun istifadə etdiyi anlayış görünür onunla izah olunur ki, Nyutonun dövründə “qüvvə” anlayışı kifayət qədər möhkəmlənməmişdi və müxtəlif mənələrdə işlənirdi. Hər halda belə təəssürat yaranır ki, Nyutonun verdiyi tərifin müəyyən ikili mənası (qüvvə və qeyri – qüvvə) onunla şərtlənə bilər ki, bir sıra hallarda cismin ətalətliyi qüvvənin təzahürü kimi qəbul və hiss edilir. Nyutonun verdiyi bu, bir qədər qeyri – müəyyən, dumanlı tərif müxtəlif izahlar yaratdı. Lakin, sonralar başlıca olaraq Eylerin tənqidi qeydlərinin təsiri altında “Ətalət qüvvəsi” anlayışı Nyuton mənasında istifadə olunmadı.

Bu anlayış, başqa tarixi dövrdə - XIX əsrin birinci yarısında tamamilə başqa mənada fransız sənaye mexanikası məktəbinin müəllimlərinin (J.V.Ponsele) əsərlərində yenidən ortaya çıxdı. m kütləli a təcili ilə hərəkət edən cismin ətalət qüvvəsi dedikdə onlar, bu cismin ona təcil verən başqa bir cismə real əks təsir qüvvəsi başa düşürdülər. Belə qüvvə, məsələn, Hüygensin daxil etdiyi, fırlanan şarın ona bərkidilmiş ipə göstərdiyi mərkəzəqaçma qüvvəsidir.

Lakin, ətalət qüvvəsinə belə baxış da həmçinin əsasən geridə qaldı baxmayaraq ki, ondan hazırda da bəzən istifadə olunur. Sonralar, ətalət qüvvəsi dedikdə, maddi obyektlərin QƏHS – də hərəkətinə baxarkən nəzərə alınmalı olan qüvvələri, yəni Eyler qüvvələrini başa düşməyə başladılar.

Mühəndis təcrübəsində isə $m\vec{a}$ qüvvələrini ətalət qüvvələri adlandırmağa başladılar. Dalamber prinsipinə uyğun olaraq, dinamika məsələlərini statika məsələlərinə gətirmək üçün, bu qüvvələri baxılan sistemin hissəciklərinə tətbiq etmək lazımdır. Tədrisən bu qüvvələri tez – tez faktiki olaraq sistemin hissəciklərinə təsir göstərən qüvvələr kimi şərh etməyə başladılar.

Dalamber prinsipindən geniş istifadə edildiyinə görə, ətalət qüvvələrinə bu baxış mühəndis fənlərində kök atmağa başladı.

Belə bir sual yaranır : ətalət qüvvələri ilə vəziyyət hazırda necədir? Bu qüvvələrdən gündəlik həyatda, elm və texnikada, müxtəlif effektlərin xüsusilə də cisimlərin fırlanması, sentrifuqaların iş prinsipinə, çəkisizlik hadisələrinə, Yer səthinə nəzərən hava və su kütlələrinin hərəkətlərinə baxarkən, maşın və mexanizmlərin hesablamalarında geniş istifadə olunur. Bu zaman “ətalət qüvvəsi” anlayışına tamamilə başqa məna verilir.

1936 – cı ildə rusiyalı akademik L.B.Levensonun “Maşınların statika və dinamikası” kitabına verilmiş rəydə göstərilmişdir ki, kitabda ətalət qüvvələri maşınların təcillə hərəkət edən hissələrinə təsir göstərən real qüvvə kimi şərh olunur ki, bu da düzgün deyildir. Bu tənqiddə, L.B.Levensonun bu günədək aktuallığını itirməyən reaksiyasını qeyd etmək maraqlı olardı. O yazmışdı ki, [5] : Ətalət qüvvələri haqqında məsələdə təkcə nəzəriyyə və praktika arasında tam uyğunsuzluğun mövcudluğu deyil, həm də prinsipial mübahisə göz qabağındadır : texniklər artıq çoxdan ətalət qüvvələri nəzərə alınmaqla maşınların hesablamalarını aparırlar və minlərlə maşınlar artıq belə hesablamalar əsasında işləyirlər ; nəzəriyyələr isə inadla ətalət qüvvələrinin mövcud olmamasını sübut etməyə çalışırlar. Onlar təsdiq edirlər ki, ətalət qüvvələri xəyali qüvvələrdir və hesablamaların əlverişli olması üçün daxil edilmişdir.

Lakin, bu müzakirələrdə problemə vahid nöqtəyi – nəzərə nail olunmamışdır.

Sonralar XX əsrin sonlarında ətalət qüvvələri haqqında məsələ yenə də qızgın mübahisə obyektinə olmuşdur. Bu məsələ barədə əks fikrə malik olan A.Y.İşlinskiyin [1], N.B.Quliyanın [6], kitabları və L.İ.Sedovun məqalələri dərc olunmuşdur.

Görünür ki, bu alimlərdən əksəriyyəti belə hesab edir ki, Dalamber ətalət qüvvələrinə cismin özünə təsir edən real fiziki qüvvə kimi baxmaq olmaz. Belə ki, onlar nə Nyuton mexanikasında qüvvənin bir cismin digər cismə təsiri ölçüsü kimi nə tərifini, nə də onun əsas qanunlarını ödəmir.

Eyler ətalət qüvvələrinə gəldikdə isə bu qüvvələrin təbiətinə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir çoxları belə hesab edirlər ki, eyler ətalət qüvvələri real fiziki qüvvələr deyildirlər. Belə ki, Nyutonun üçüncü qanununa tabe olurlar və QƏHS – nin hərəkəti ilə müəyyən olunurlar və deməli bir – birinə nəzərən hərəkət edən hesablama sistemlərində müxtəlif olacaqlar. Belə ki, onları “Berkli fizika kursunda” və Fizikadan Feynman mühazirələrində fiktiv və psevdoqüvvələr adlandırırlar. İ.V.Savelyev özünün fizika kursunda yazır : “Ətalət qüvvələri” mexaniki hadisələrin baxıldığı koordinat sisteminin xassələri ilə şərtlənmişdir. Bu mənada onları “fiktiv qüvvələr” adlandırmaq olar. A.Y.İşlinskiyin fikrincə eyler ətalət qüvvələri “verilmiş maddi nöqtənin hər hansı bir başqa cisimlə qarşılıqlı təsirini əks etdirmirlər”.

Lakin, bu fikirlər ətalət qüvvələrinin reallığını qəbul edən bir sıra alimlər tərəfindən qəbul edilmir [9]. Belə ki, akademik V.N.Yuryev yazmışdır ki, “Ətalət qüvvələri yalnız nisbi hərəkətdə mövcud olurlar, mütləq hərəkətdə isə onlar yoxdur və ola da bilməzlər” [3]. Öz nöqtəyi – nəzərini sübut etmək üçün o qeyd etmişdir ki, QƏHS – də bu qüvvələr hissəciklərə təcil verir, iş görür, cisimlərin deformasiyasını yaradır və bu sistemdə quraşdırılmış cihazlar onları qeyd edir.

Cazibə qüvvələri kimi, ətalət qüvvələri də kütləvi qüvvələr olduğundan, müşahidə olunan təcilin hansı dərəcədə cazibə, hansı dərəcədə ətalət qüvvələri tərəfindən yaradıldığını ayırd etmək mümkün olmaya bilməz. Bu nöqtəyi – nəzərdən ətalət qüvvələri də, cazibə qüvvələri qədər realdırlar. Ətalət qüvvələrinin yaranma mənbəyi kimi bir çoxları bizi əhatə edən bütün ulduzlar aləmini hesab edirlər. Bu ulduzlar aləminə nəzərən hesablama sistemlərinin Ətalət və ya qeyri - ətalət hesablama sisteminə aid olduğu qeyd edilir. Bütün bu sualların mənbəyi Max prinsipidir. Bu prinsipə görə Max fərz edir ki, cisimlərin kütləsi və

deməli onların ətalətliliyi bütün hərəkətsiz ulduzlar sferası ilə əlaqədirlər və onunla müəyyən edilir. Məhz bu sferanın hərəkətinə nəzərən ətalət qüvvələri şərtlənmişlər.

Hələ Maksvell təsdiq edirdi ki, ulduzlar aləmi üfüqdə asılmış kağız fənərlər deyil, çox böyük kütlələrdir.

Q.Bondi [10] göstərmişdir ki, Kainat ixtiyari fiziki eksperimentdə aşkar şəkildə iştirak etmir. Belə ki, ixtiyari fiziki eksperimentdə cisimlərin ətalət xassələri təzahür edirlər.

Maraqlı ideyalardan biri də odur ki ətalət qüvvələrinin cismə təsirini, cismin təcilli hərəkəti zamanı sahənin dəyişməsi prosesində onun öz qravitasiya sahəsi ilə qarşılıqlı təsiri ilə izah etmək olar.

İndi isə L.İ.Sedovun baxışları üzərində [2,7,8] dayanmaq olar. Onun baxışları yuxarıdakılardan xeyli fərqlənir.

O, Nyutonun ikinci qanununu aşağıdakı bərabərlik formasında təsvir edir :

$$-m\vec{a}_r + \sum_i \vec{F}_i = 0 \quad (7)$$

Onun nöqtəyi – nəzərinə görə bu bərabərlikdə maddi hissəciyin ətalət qüvvəsi $-m\vec{a}$ digər real qüvvələrlə bərabər hüquqda iştirak edir. O təsdiq edir ki, [2] ətalət qüvvələri real fiziki qüvvələrdir, onlar mövcuddurlar, onları ölçmək olar, onlar fiziki və bioloji effektlər göstərilər, öz təbiətinə görə qravitasiya qüvvələrindən fərqlənmirlər, cazibə qüvvəsi kimi təcillə hərəkət edən cisimlərə tətbiq olunur.

Əgər, QƏHS – də hissəciyin hərəkətinə baxarkən, adətən ətalət qüvvəsi dedikdə (5) ifadəsindəki bir – birinə nəzərən hərəkət edən müxtəlif koordinat sistemlərində müxtəlif olan \vec{s} qüvvəsi başa düşülsə, L.İ.Sedovun baxışlarına görə ətalət qüvvələri bütün koordinat sistemlərində eynidir və Dalamber ətalət qüvvəsi ilə müəyyən edilir, yəni

$$-m\vec{a}_r - m\vec{a}_k - \vec{a}_{kor} = -m\vec{a} \quad (8)$$

Onun sözlərinə görə [7] bütün tənliklərə daxil olan ətalət qüvvələri həmişə yekun ətalət qüvvəsinə bərabər olur və daha sonra o qeyd edir ki, ətalət qüvvələrinin köçürmə QƏHS – nin seçilməsindən asılı olması fikri düzgün deyildir. O, yazır ki, QƏHS – də maddi nöqtənin hərəkət tənliyi aşağıdakı formadadır :

$$-m\vec{a}_r - m\vec{a}_k - m\vec{a}_{kor} + \sum_i \vec{F}_i = 0 \quad (9)$$

L.İ.Sedov hesab edir ki, həm ətalət, həm də cazibə qüvvələrinin mənbəyi qravitasiya sahəsi və fiziki fəzanın xassələridir.

İndi isə aşağıdakı misalda ətalət qüvvələrinə A.Y.İşlinskinin və L.İ.Sedovun baxışlarını müqayisə edək.

Söhbət, nazim çarxın fırlanma sürətini müəyyən həddən yuxarı artırıqda, onun parçalanması səbəbindən gedir.

A.Y.İşlinskinin nöqtəyi – nəzərinə görə (ümumi qəbul edilmiş nöqtəyi – nəzərlə üst – üstə düşən) nazim çarxın hissəciklərinə mərkəzəqaçma qüvvələri təsir göstərməlidir. Onlar, bu hissəciklərin nazim çarxın digər hissələri ilə qarşılıqlı təsirinin əvəzləyicisidir. Nazim çarxın bütöv halda hərəkəti yalnız o halda mümkündür ki, bu qüvvələrə uyğun gərginlik, nazim çarxın möhkəmlik şərtlərini ödəsin. Əks halda nazim çarx dağılar.

L.İ.Sedov bu hadisəni başqa cür izah edir. O, hesab edir ki, nazim çarx fırlanarkən nazim çarxın baxılan elementlərinə tətbiq olunan mərkəzəqaçma ətalət qüvvələri, onu radius boyunca uzadacaq və bunun da nəticəsində nazim çarxın daxilində uzadıcı gərginlik yaradacaq. Bu daxili gərginlik mərkəzəqaçma qüvvələri ilə balanslaşır, lakin kifayət qədər böyük fırlanma sürətində, nazim çarx dağıla bilər.

Beləliklə, A.Y.İşlinskiyə görə bərabərsürətlə fırlanan nazim çarxın hissəciklərinə qeyri – taraz mərkəzəqaçma qüvvələri təsir edir. Nazim çarxın dağılması o vaxt baş verir ki, nazim çarxın hissəcikləri arasında molekulyar ilişmə qüvvələri, onun fırlanan kütləsini fırlanma oxundan sabit məsafədə saxlamağa kifayət etməsin.

L.İ.Sedovun fikrinə əsasən, fırlanan nazim çarxın hissəciklərinə taraz sistem qüvvələri təsir edir və onun dağılması o vaxt baş verir ki, mərkəzəqaçma ətalət qüvvəsinin qiyməti nazim çarxın materialındakı gərginliyin maksimal qiymətindən çox olsun.

Göründüyü kimi, ətalət qüvvələrinin təbiətinin başa düşülməsinə və onların izahına ümumi qəbul edilmiş yanaşma yoxdur, bu suallara yekun cavab ola bilər ki, fizikanın qravitasiyası və kosmoqoniya nəzəriyyəsinin indiki və gələcək nailiyyətlərinin bazası əsasında veriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ишлинский А.Ю. Механика относительного движения и силы инерции.-М.:Наука, 1981
2. Седов Л.И. Замешки к некоторым основаниям естествознания. – Вкн.: Проблемы современной механики. М.:Изд-во. МГУ, 1983
3. Юрьев Б.Н. Опыт новой формулировки основных законов механики Ньютона.-М.: Изд-во АН СССР, 1952
4. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. Спб.1915
5. İ.H.Əliyev., Ş.M.Babayev. Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi. Gəncə. ADAU nəşr. 2021, 282 s.
6. Гулия Н.В. Инерция. – М.: Наука, 1982
7. Седов Л.И. Очерки, связанные с основами механики и физики. –М.: Знание, 1983
8. Седов Л.И. Научные теории, модели и реальность .-Природа, 1984, №-11
9. Paşayev A.M., Canəhmədov Ə.X., Kəbirli R.Ə. Tətbiqi mexanika. Bakı, Apastroff, 2014, 512 s.
10. Бонди Г. Гипотезы и мифы физической теории.-М.: Мир, 1972

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ДИСКУССИЯМ О СИЛАХ ИНЕРЦИИ

*Зарбалиева Вусала Сирач кызы, Рамазанова Лейла Айдын кызы,
Новрузова Гюльнара Надир кызы*

Резюме

В статье рассматриваются современные подходы к природе сил инерции, которые вызвали дискуссии и споры в истории создания и развития классической механики. Установлено, что одни ученые считают, что силы инерции вообще не существуют, эти фиктивные силы, а другие рассматривают силы инерции как реальную силу, действующую на тело при ускоренном движении в отношении к инерциальной системе отчета (ИСО). Третьи считают, что этих сил реальными только при движении в отношении к неинерциальным системам отчета. Однако, был сделан вывод об отсутствии общепринятого подхода к пониманию природы сил инерции и их объяснению. Окончательный ответ на эти вопросы, будет получена основе нынешних и будущих достижений физики, теории гравитации и космогонии

**MODERN APPROACHES TO DISCUSSIONS ABOUT THE FORCES OF
INERTIA***Zarbaliyeva Vusala Sireac, Ramazanova Leyla Aydın,**Novruzova Gulnara Nadir**Summary*

The article examines modern approaches to the nature of inertial forces which have always caused discussions and debates in the history of the creation and development of classical mechanics. It has been determined that some scientists believe that inertial forces do not exist at all, they are fictitious forces, while others consider inertial forces to be real only during the accelerated motion due to the choice of the inertial frame of calculation system. The third ones consider these forces to be real only during the movement due to the ICS. However, it was concluded that there is no generally accepted approach to understanding the nature of inertial forces and their explanation. The final answer to these questions will probably be obtained on the basis of the current and future achievements of physics theory of gravitation and cosmology.

*Rəyçi: dos. Rizvan İmanov**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Fizika və riyaziyyat kafedrasının 12.02.2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu**Daxil olduğu tarix 12 fevral 2024-cü il*

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:59.

**AZƏRBAYCANIN HEYVANAT ALƏMİNİN EKOLOJİ
PROBLEMLƏRİ VƏ MÜHAFİZƏSİ**

Alşanlı Ulviyyə Suddar qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gulay.adigozalli@mail.ru

Xülasə: *Bəzi heyvan və quşların ovlanma vaxtı məhdudlaşdırılmış, sayı azalmaqda olan qiymətli heyvan və quşların (ceyran, cüyyür, köpgər, maral, turac və s.) ovlanması, heyvanları və insanları zəhərləyən kimyəvi maddələrdən istifadə edilməsi qadağan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı kitab"ına 108 növ heyvanın adı daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında heyvanları qorumaq, eləcə də artmasını təmin etmək üçün qoruqlar, yasaqlıqlar və milli parklar yaradılır, ov qaydaları nizama salınır.*

Açar sözlər: Fauna zənginliyi, nadir növlər, ovlama, ekoloji problem, mühafizə tədbirləri

Key words: Fauna richness, rare species, breeding, ecological problem, protective measures

Ключевые слова: Богатство фауны, редкие виды, размножение, экологическая проблема, защитные меры

Azərbaycanın heyvanlar aləmi Azərbaycanın landşaft-ekoloji şəraitinin müxtəlifliyindən asılı olaraq çox müxtəlif və zəngindir. Azərbaycanda 15 mindən artıq heyvan növü mövcuddur. Bunların 95%-ə qədərini təkcə həşəratlar təşkil edir. Həmçinin, burada 101 məməli, 365 quş, 52 sürünən (reptiliya), 10 suda-quruda yaşayan (amfibiya), 101 balıq, 25 minə qədər cücü, 1100-dən çox hörümçəkkimilər, 181 ilbiz, 360 xərçəngkimilər, 287 rotatori (dəniz qurdları), 400 litohelmin (bitki parazitləri), 1200 helmin (heyvan parazitləri), 1500-dən artıq sərbəst yaşayan, insanlarda və heyvanlarda parazitlik edən ibtidai (protozoa) heyvan növləri məlumdur. 101 növ məməli heyvandan 13-ü cücüyeyən, 28-i yarasa, 29-u gəmirici, 2-si dovşankimilər, 19-u yırtıcı, 9-u dırnaqlı, 1 növü isə kürəkayaqlıdır.

Heyvan növlərinin respublika ərazisində yayılma arealı müxtəlifdir. Bəzi heyvanlar çox məhdud (göl, çay, dağın bir hissəsi), digərləri isə geniş ərazilərdə yayılmışdır. Məsələn, sərçəkimilər dəstəsinə daxil olan quşlara respublikanın bütün ərazisində rast gəlmək olar. Parazit ibtidailər, qurdlar qidalandıqları orqanizmlərin - sahiblərinin (kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları və s.) arealından asılı olaraq respublikanın bütün zonalarında qeyd edilir. Məməlilərdən ceyran düzənlik, yarımşəhra, kiçik təpəlikli dağətəyi ərazilərdə, Dağıstan turu Böyük Qafqaz dağlarının cənub və şimali-şərq yamaclarında (Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, İsmayılı, Quba, Qusar rayonları) və yüksək dağlıq ərazilərdə məşkunlaşmışlar. Quşların bir çox növü meşələrdə, dağlıq və düzənlik ərazilərdə, digərləri su hövzələrində, zərərverici cüclər müxtəlif aqrosenzlarda, ölkə faunasına daxil olan başqa növlər tarixən uyğunlaşdıqları müxtəlif ekosistemlərdə yayılmışdır.

Azərbaycanın suları faunasının zənginliyi ilə bəzi, qonşu dövlətlərin təbii sularından xeyli fərqlənir. Xəzər dənizi və eləcə də onun Azərbaycan akvatoriyası Kür, Araz çayları, Kür-Araz ovalığındakı göllər və axmazlar, dağ çayları öz fauna tərkibinə görə bir-birindən ciddi fərqlənir. Xəzər dənizində müəyyən edilmiş 300-ə qədər fauna cinsindən (540 növdən) 80 cins (325 növ) Pont- Xəzər endemiki, 40 cins (231 növ) isə Xəzərin öz endemidir. Bu çoxsaylı fauna cinsindən yalnız 38-i yaxud 74 növü balıqlar, bir növü məməlilər - suiti, qalanları isə müxtəlif ilbizlərdir (foraminiferlər, radialilər, ostrakodlar, yanüzgəclilər).

Respublikamızda insanların mənfi təsirləri nəticəsində heyvanların sayı olduqca azalmışdır. Eramızdan əvvəlki minillikdə Qafqazda o cümlədən Azərbaycanda kərgadan, nəhəng maral, pələng, şir, mağara kaftarları və s. heyvanların nəsli kəsilməmişdir. XX əsrin əvvəlində bəbir adı bir yırtıcı heyvan sayılırdısa, indi ona çox təsadüf olunur. Zolaqlı kaftar və çöl pişiyinin də sayı xeyli azalmışdır. Nəsli-kəsilməkdə olan heyvanlardan nəcib maral, ceyran, köpkər, cüyür, Dağıstan təkəsi, tirandaz, qırmızıgöz qaz, sultan toyuğu, qırqovul, turac, kəklik, arıquşu, ağ leylək və s. göstərmək olar.

Yarımsəhra və quru çöllərin heyvanatı –Azərbaycan ərazisinin yarısından çoxu yarımsəhra və quru çöl landşaft-ekoloji şəraitinə malikdir. Landşaftın ən geniş yayılmış tipi yovşan - efemer, yovşan- şoran kolluqları yarımsəhraları və yovşan - topal quru çölləridir. Bu zonanın xarakter heyvanları ahu - ceyrandır. Keçmişdə məməlilərin bu maraqlı növü Ceyrançöldə, Acınohurun qərb hissələrində, Qobustanda Kür-Araz ovalığının yarımsəhralarında geniş yayılmışdır. Hazırda ahu-ceyran yalnız Cənub- Şərqi Şirvanda, onlar üçün təşkil olunmuş Şirvan qoruğunda saxlanılır. Yırtıcılardan - Yarımsəhra və quru çöllərdə canavar, tülkü, çaqqal, xüsusilə qoyun yataqları və kəndlərə yaxın sahələrdə rast gəlinir. Tülkü və çaqqal daha çox gəmiricilərlə qidalandığından yaşayış məntəqələrindən uzaqlarda daha çox məskunlaşmışdır. Həşərat və gəmiricilərlə qidalanan boz, kürən və qırmızı rəngli xırda tülkü ovçulardan çox ziyan çəksə də, buna landşaft tiplərinin hər yerində rast gəlinir. Gəmiricilərdən – yarımsəhra və quru çöllərdə az hallarda porsuğa, xallı yaxud sarğılı safsara, rast gəlmək mümkündür. Bu zonada gəmiricilərin 9 növü geniş yayılmışdır. Çöl siçanı, ərəb dovşanı, qırmızıquyruq siçan, ev və meşə siçanları, dovşan zonanın tipik gəmiriciləridir. Yarımsəhra və quruçöllərdə quşlardan daşquşu, kəkilli torağay, boz torağay, qara qarını, qırmızı ördəyi, göyərçin, ley, qartal, leşyeyən, ağbaş kərkəz, boz qaz, laçınlar göstərilə bilər. Bu zonaya qışlamağa gələn quşlardan çox saylı bəzəkləri, qazları, dovdağ, çöl sarları göstərmək olar. Kür-Arazovalığı yarımsəhraları daxilində hidromorf landşaftları özünə məskən çoxsaylı quş növlərindən bəziləri yaxın səhralara ova çıxırlar. Sürünənlərin - ən çox cəmləndiyi zona yarımsəhralar və arid - denidasion alçaqlıqlardır (boz dağlar). Gürcüstan sərhədlərindən Xəzər sahillərinə qədər yarımsəhra və quru çöl komplekslərində tısbağaya, kərtənkələnin bir sıra növlərinə, o cümlədən ilangöz kərtənkələyə, hamarquyruqlu kərtənkələyə və s. rast gəlmək mümkündür. Bu zonaların hər yerində gürzə, təlxə, əfi ilan, xallı təlxə, kor ilan, həşəratla qidalanan zeytun kontiya daha çox rast gəlinir. Amfibilərdən yarımsəhra zonası üçün xarakter yalnız yaşıl quru qurbağasıdır. Buğumayaqlılardan növcə daha zəngin ayağıburunlulardan tarantula, zəhərli qaraqurda, əqrəbə, gənələrə hər yerdə rast gəlmək olur.

Dağ meşələrinin faunası heyvanlar aləminin tərkibinə və həyat tərzinə görə landşaft - ekoloji sistemlərdən ciddi fərqlənir. Azərbaycanın dağ meşələrinin tipik heyvanları Qafqaz maralı, zərif əlik, köpkər, dağıstan turu, qaban, qonur ayı, xallı vaşaq, meşə pişiyidir. Kiçik Qafqazın şimal - şərq yamaclarında və Qarabağ meşələrində bu növlərdən maralın kökü çoxdan kəsilməmişdir. Dağ meşə landşaftında az hallarda porsuğa rast gəlinir. Böyük Qafqazda isə sarıdöş dələ, Qafqaz siçanı, yereşən və s. gəmiricilər geniş yayılmışlar. Dağ meşələri bir sıra quşlardan qara ağacdələnin, alabəzək ağacdələnin, qar quşunun, sittaların, əlvan bülbülün, alaqaqadın məskənidir. Sürünənlərdən bu qurşaqlarda ilanlara, qaya kərtənkələsinə, koramala, quruda və suda yaşayanlardan Zaqaqaziya qurbağasına, yaşıl quru qurbağasına, suyu duru çaylarda ala balığa rast gəlinir. Quşlardan bu qurşaq üçün əsas nümayəndələr Qafqaz uları, Kiçik Qafqazda Xəzər uları endemik növ hesab olunur. Qafqaz tetra quşu, qırmızıdimdik alp dolaşasını, toğlugötürəni, saqqallı kərkəzi, ağdöş qaratomyuğu göstərmək olar.

Lənkəran zonası - Bu zonada xarakterik endem və relik heyvan növlərinə daha çox rast gəlinir.

Keçmişdə talış zonası ov heyvanları ilə çox zəngin olub. Vaxtilə talış meşələrində pələng də yaşayırmış. Sonuncu pələng 1932-ci ildə ovlanmışdır. Talış meşəsi üçün xarakter heyvanlardan cüyür, bəbir, meşə pişiyi, çöl donuzu, qaya dələləri, vaşaq, yereşən, adi kirpi, suleysin, yer göstəbəyi göstərmək olar. Talış meşələrinin azalmaqda olan ən iri yırtıcı heyvanı çəkisi 480 kq olan qonur ayıdır. Lənkaran-Astara zonası dənizə yaxın yerləşdiyindən oradakı gölməçə və bataqlıqlarda quşlardan qaşqaldaq, qamışlıq quşu, qamışlıq remezi, dəniz qartalı və s. yayılmışdır. Düzən meşələrində bildirçin, meşə göyərçini, qurqur, sultan toyuğu, qaratoyuq, yaşıl qızılquşu, yulaf quşu, arıquşu və s. yayılıb. Dağətəyi meşələrdə talış qırqovulu, qırmızıbaş, alacəhrə, turac, talış əlvan ağacdələni, hirkan sərçəsi və s. rast gəlinir. Dağ və dağətəyi meşələrdə 8 növ endem, reliktlə məməli heyvan, 32 növ Cənubi Azərbaycan, kiçik Asiya və 19 Avropa növlərinə rast gəlinir. K. Arnoldi Lənkaran zonasında 69 qarşıqa növü aşkar etmiş, onların 12-nin endem növ olduğu qeyd olunur. Lənkaran vilayətinin dağ meşələri qurşağında keçmişdə maral, cüyür və başqa iri heyvanlar çox rast gəlinirdi. Lakin 20-30 illərdə maral tamamilə qırılmış, cüyür isə olduqca az qalmışdır. Hazırda Talış dağları meşələrində çöl donuzu, tək-tək xallı pələng, vaşaq, porsuq, dələ, göstəbək, gətirilən heyvanlardan yenotabənzər it, dikobraz, quşlardan Talış süzəri, iri alabəzək, kiçik və yaşıl ağacdələnlər, sürünənlərdən zəhərli qalxansifət, gövrək koramal, suda-quruda yaşayanlardan Kiçik Asiya qurbağası, bir sıra zərərli böcəklər yayılmışdır. Kür-Araz ovalığı-Tarixi məlumatlara görə vaxtilə Kür-Araz ovalığı və tuqay meşələri heyvanat aləmi ilə olduqca zəngin olmuşdur. XVII-XIX əsrlərdə Kür və Araz boyu Tuqay meşələrində çöl donuzu, maral sürüləri, meşəkənarı açıqlarda isə kulan və ceyran yaşamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Qarayazı meşələrində maralın mövcudluğu qeyd olunur. Hazırda tez-tez rastlaşdığımız Zaqafqaziya kirpisi, tarla və meşə siçanları, kür boz dovşanı, çöl donuzu və qamış pişiyi tuqay meşələrinin xarakter heyvanları sayılır. Burada məməli heyvanlardan yarasalar da yaşayır. Digər məməli heyvanlardan porsuq, oxlu kirpi, qunduz, çay suiti, çaqqal, yenotabənzər it və s. göstərmək olar. Tuqay meşələrində xəz dərisi qiymətli olan çöl və qamışlıq pişiyi və çöl donuzları (qaban) yayılmışdır. Tuqay meşələrində və sulara ilanlara çox rast gəlinir: su ilanı, qızıl ilan, naxışlı təlxə, qarabaş ilanlar zəhərsizdir. Burada yaşayan zəhərli ilanlardan Zaqafqaziya gürzəsini göstərmək olar. Tuqay meşələri quşlarla da zəngindir. Bunlardan bizquyruq, bildirçinçalan, böyük qartalça, leylək, turac, kəklik, sibir tetrası, adi qırqovul, biz durna, vəhşi qaz, doydaq, bəzgək ördək, cüllüt, adi qağayı, şanapipik və s. aiddir. Tuqay meşələrində olduqca müxtəlif növ həşəratlar yayılmışdır. Bunlardan parabizən, şirbittər, Asiya çəyirtkəsi, uzunburun böcəklər, iynəcələr, vəhşi arılar və s. göstərmək olar. Qanıx Həftəran vadisi-Hazırda burada tirandaza (oxlu kirpi), yarasalar, safsar, çaqqal, canavar, tülkü, suleysin, yunan tısağası, kərtənkələlər, ilanlar və s. rast gəlinir. 1942-ci ildə Amerikadan gətirib İsmayılı rayonunda meşəyə buraxılan çəkisi 7-8 kq olan və olduqca tez çoxalan yırtıcı məməli heyvan-yenot Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında yayılaraq kiçik həşəratlardan tutmuş, quşlara, məməli heyvanlarla və meyvələrlə qidalanır. Turac, qırqovul, bildirçin və s. quşların azalmasında yenotlar əsas yer tutur. Qanıx-Həftəran vadisində olduqca çoxlu quş növləri, vəhşi bal arıları, bir çox gecə və gündüz kəpənək növləri geniş yayılmışdır. Bozdağ-Bozqır yaylasında quru subtropik iqlimə uyğunlaşa bilən heyvanlar yaşayır. Ərazidə 10 sürünən, 63 quş, 11 məməli heyvan növü qeydə alınmışdır. Sürünənlərdən kərtənkələ, ilanlardan sarıqarın təlxə, Zaqafqaziya təlxəsi, xaltalı kontiya ən çox geniş yayılmışdır. Bozdağın meşə və kolluqlarından ley və qaraquşlar Türyançayın sahilinə uçub gəlirlər. Burada oturaq həyat keçirən quşlardan ağbaş, Asiya kərkəsi, leşyeyən qartal, qarabaş kərkəz, göycəqarğa, qızılı və yaşıl qızıl quşu yuva qururlar. Böyük Qafqaz dağlarında soyuqlar başlayanda saqqız ardıc meşələrinə iri arıquşu, abıcalar, alaqanadlar, başqa yerlərdən çoxlu qaratoyuq növləri köçüb gələrək qışlayırlar. Bozqır

aylada məməlilərdən yarasa, kirpilər yarpaqlarda məskən salaraq artırılır. Ov heyvanlarından çöl donuzuna və canavara, porsuğa, daşlıq dələsinə, tülküyə və boz dovşana rast gəlinir. Böyük və Kiçik Qafqaz dağları - dağ meşələrinin yırtıcı heyvanlarının xarakter nümayəndələrindən bəbir, bozayı, canavar, çaqqal, tülkü, kaftar, vaşaq, qamışlıq və meşə pişiyidir. Qiymətli heyvanlardan bezoar keçisi, qafqaz dağ keçisi, qafqaz maralı, cüyür, dağ qoyunu, köpkər, qaban, gəmiricilərdən - dovşan, daşlıq dələsi, sincab, porsuq, gəlincik, qulaqlı kirpi, çay samurunu göstərmək olar. Yüksək dağlıq zonada yaşayan Dağıstan turları, qış dövründə qidalanmaq və mühafizə olunmaq üçün uzun müddət meşələrə enirlər.

Hazırda respublikamızda təxminən 1250 qafqaz maralı qalmışdır. Onlara əsasən Göygöl və Zaqatala qoruqlarında rast gəlmək olar. Çəkisi 60-70 kq-a çatan dağ qoyunları isə yalnız Naxçıvan ərazisində qalmışdır. Onlar Ordubad milli parkında qorunur. Köpkər və cüyürlərin də sayı xeyli azalmışdır. Köpkərlər dik, sıldırım alp çəmənliklərində yaşayır, qışda yem dalınca meşəyə enir. Kiçik Qafqazın Alagöz dağında köpkərlərin kökü 20-ci əsrin başlanğıcında kəsilmişdir. Hazırda onlar Böyük Qafqazın cənub və şimal-şərq yamacında (Quba-Qusar masivində) yaşayır. Avropa cüyürü köpkərlərdən fərqli olaraq orta və aşağı dağ meşə qurşaqlarında yaşayır. Meşələrdə çöl donuzuna daha çox rast gəlinir. Meşələrin yuxarı sərhədində yırtıcı heyvanlardan Qafqaz qonur ayısı, canavar və vaşaqlara çox rast gəlinir. Meşənin yuxarı sərhədində qafqaz uları, qafqaz tetrası, kəklik dəstələrinə rast gəlinir. Böyük Qafqazın cənub yamacında meşə dələsinə də rast gəlinir. Onun ovunu gəmirici siçanlar, yereşənlər, kirpi, göstəbək, sincab, quş və həşəratlar təşkil edir. Kiçik Qafqaz meşələrində gəmirici tirandaz, yaxud oxlu kirpiyə də rast gəlinir, onun bədənində iynələr olur, buna görə ondan hətta pələnglər də qorxur. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında quşlardan qarquşu, iri arıquşu, alacəhrə, sincar quşu, meşə əlvan bülbülü, çılqaratoyuq, ağacdələ, baltadimdik, alaqanadlar, Moskva arıquşusunu göstərmək olar. Həşəratlardan iri və parlaq cırcıramalar, rəngə-rəng kəpənək növləri, Kakapus, Kalabus, Kalazoma cinsinə aid olan göy, boz, yaşıl, qara rəngli böcəklər, milçəklər, adi və qumluq qarışqaları, vəhşi arılar və s. yayılmışdır.

Göstərilən heyvanların sayı azaldığından onların ovlanma miqdarı tənzimlənir. Bəzi heyvan və quşların ovlanma vaxtı məhdudlaşdırılmış, sayı azalmağa olan qiymətli heyvan və quşların (ceyran, cüyür, köpgər, maral, turac və s.) ovlanması, heyvanları və insanları zəhərləyən kimyəvi maddələrdən istifadə edilməsi qadağan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı kitab"ına 108 növ heyvanın adı daxil edilmişdir. Onlardan 14-ü məməli, 36-sı quş, 13-ü sürünən və suda-quruda yaşayan, 5-i balıq və 40 növü cücülərdir. Xəzli heyvanların əksəriyyəti (bataqlıq qunduzu, tülkü, yenot, dovşan, az miqdarda dələ, porsuq, meşəpişiyi, ayı, çaqqal, canavar və s.) Azərbaycanın bütün müvafiq ərazilərində, o cümlədən, Böyük və Kiçik Qafqazın meşə və dağlıq hissələrində məşkunlaşmışdır. Bataqlıq qunduzu Kür ətrafındakı qamışlı göllərdə, Varvara su anbarında, Qızılağac körfəzində, Dəvəçi limanında, bir sözlə, qamışlıq, bataqlıq və cəngəllik olan sulu biotoplarda məşkunlaşmışdır.

Azərbaycan Respublikasında heyvanları qorumaq, eləcə də artmasını təmin etmək üçün qoruqlar, yasaqlıqlar və milli parklar yaradılır, ov qaydaları nizama salınır. Hirkan Milli Parkı ərazisində 14-17 baş xallı maral qalmışdır. Berkut məhdud sahədə, əsasən, dağ meşələrində məşkunlaşmışdır. Qafqaz tetrasına Böyük və Kiçik Qafqazın subalp qurşaqlarında, yaşılbaş ördəyə Xəzərin sahilində və başqa sututarlarda rast gəlinir. Qayakeçisi (bezoar keçisi) və dağ qoyunu (Asiya muflonu) hazırda Naxçıvan MR-in yüksək dağlıq ərazilərində, Dağıstan turu (dağkeçisi) Böyük Qafqazın cənub yamaclarında, ceyran Şirvan Milli Parkında və Korçay yasaqlığında yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın heyvanlar aləmi, III cild. Onurğalılar. Bakı, "Elm", 2004, 502 s.
2. Hacıyev D.V., Rəhmatulina İ.K. (red.). Azərbaycanın heyvanlar aləmi (onurğalılar) // Bakı, «Elm», 2004, 693 s
3. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A., Məmmədov A.T. Heyvan ekologiyası (onurğalılar) (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) // Bakı, «BDU nəşriyyatı», 2016, 400 s
4. Mustafayev Q.T. və b. Onurğalı heyvanların ekologiyası. Bakı, 2001, 197 s.
5. Voronov.A.Q. , Biocorafiya 1963

ECOLOGICAL PROBLEMS AND PROTECTION OF THE ANIMAL WORLD OF AZERBAIJAN***Alshanli Ulvia Suddar******Summary***

The hunting time of some animals and birds has been limited, the hunting of valuable animals and birds (gazelle, roe deer, chamois, deer, turaj, etc.) whose number is decreasing, and the use of chemicals that poison animals and people are prohibited. The names of 108 species of animals are included in the "Red Book" of the Republic of Azerbaijan. Reserves, sanctuaries and national parks are created in the Republic of Azerbaijan to protect animals, as well as to ensure their growth, and hunting rules are regulated.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ЗАЩИТЫ ЖИВОТНОГО МИРА АЗЕРБАЙДЖАНА***Алшанлы Ульвия Судар кызы******Резюме***

Ограничено время охоты на некоторых животных и птиц, запрещена охота на ценных животных и птиц (джейран, козуля, серна, олень, турадж и др.), численность которых сокращается, а также применение химических веществ, отравляющих животных и людей. Названия 108 видов животных занесены в «Красную книгу» Азербайджанской Республики. Для защиты животных, а также обеспечения их роста в Азербайджанской Республике создаются заповедники, запретные зоны и национальные парки, регулируются правила охоты.

Rəyçi: dosent T. Rüstəmov***Anatomiya, fiziologiya və zoologiya kafedrasının 18 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 20 fevral 2024-cü il***

UOT:911.3.

**AZƏRBAYCANDA EKOTURİZMİN POTENSİALI VƏ ONUN
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ***Əliyeva Ulduz Nəriman qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*Dr.mail@ru

Xülasə: Məqalə son dövrlərdə dünyada və Azərbaycanda turizm sənayesinin ən yüksək sürətlə inkişaf edən sahələrindən olan ekoturizmin ölkəmizdəki potensialı və inkişaf perspektivlərinə həsr olunmuşdur. Ölkəmizin relyefinin rəngarəngliyinin, iqliminin və landşaftlarının müxtəlifliyinin, meşələrinin zənginliyinin ekoturizmin inkişafındakı rolu təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Ekoturizm, ətraf mühitin qorunması, xüsusi qorunan ərazilər, ekosistemlər, Milli parklar, infrastruktur, ərazinin relyefi, landşaftlar.

Keywords: ecotourism, environmental protection, specially protected areas, ecosystems, national parks, infrastructure, terrain, landscapes.

Ключевые слова: экотуризм, охрана окружающей среды, особо охраняемые территории, экосистемы, национальные парки, инфраструктуры, рельеф местности, ландшафты.

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası ərazisinin təbii şəraiti və ehtiyatlarından ekoloji turizm məqsədləri üçün istifadə olunması ilə bağlı tədqiqatların aparılması zəruri xarakter daşıyır. Bu mövzunun aktuallığı, bu gün insanların istirahətinin, onların sağlamlığının təbii mühitdə möhkəmləndirilməsinin sosial vəzifələrdən biri sayılması ilə şərtləndirilir.

Tədqiqat məqsədi – Respublikamızda ekoloji turizmin ehtiyatlarını və inkişaf perspektivlərini nəzəri və metodoloji yanaşmaların köməyi ilə aydınlaşdırmaqdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin təbii sərvətlərlə, qeyri-adi təbiət abidələrilə zəngin olması, habelə ölkədə turizmin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması, bunların məqsədyönlü və daha dərinlən və hərtərəfli öyrənilməsinin vacibliyini göstərir.

Tədqiqatda istifadə edilən materiallar və metodika

Tədqiqatın informasiya bazasını mövcud elmi ədəbiyyatlar, dövrü nəşrlər, Dövlət Statistika Komitəsi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, beynəlxalq təşkilatların materialları və hesabatları, monoqrafiyalar və elmi məqalələr təkil etmişdir.

Tədqiqatda statistik analiz metodları, qruplaşdırma və müqayisə, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın şərh

Ekoloji turizm ətraf mühiti qorunması, yerli əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və onun tələblərini qarşılamağa yönəlmiş, mövcud potensiala əsaslanan maraqlı bir turizm növüdür. Ekoturizm ətraf mühiti qorumaq və yerli əhalinin maddi və mənəvi rifah halını yaxşılaşdırmaq, eləcə də onun tələblərini qarşılamaq üçün yüksək potensiala sahib olan davamlı bir turizm növü sayılır. “Ekoloji turizm” anlayışı ingilis sözləri olan “ecological tourism” və yaxud da qısaldılmış şəkildə desək “ecotourism” sözlərindən yaranmışdır.

Ekoloji turizm istirahət və təbiətdən zövq almaq üçün təbiətdən istifadənin yeni forması olmaqla bərabər, bioloji müxtəlifliyin mühafizəsini təbliğ etməklə, təbii-rekreasiya ehtiyatlarından ən düşünülmüş formada istifadə etməyi, həmçinin də turizm fəaliyyətinin dayanıqlı olmağını təmin etmək məqsədilə təbiətdən “qeyri-aşındırıcı” – səmərəli istifadə

rejiminin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir [1].

Ekoloji turizmin inkişafı ölkə ərazisində və ya bölgəsində əmək vasitələri, istehlak malları və ya mənbələri deyil, sırf təbii və təbii-antropogen amillərin birləşməsi olan bir sıra ekoloji amillərin olması ilə şərtləndirilir. Bu amillərə istehlak olunan suyun saflıq səviyyəsi, ərazinin meşə örtüyü və müxtəlif yaşıllıqlar, nəmləndirmə rejimi, sürüşmə təhlükəsi, torpaların növləri, ərazinin relyefi, külək və temperatur şəraiti, ərazinin seysmikliyi, geoloji və hidroloji təbiət abidələri, havanın çirklənməsi, səs-küy səviyyəsi, radiasiya şəraiti və digər antropogen çirklənmələr və s. daxildir.

Ekoloji turizm həm işsizliyin, həm də insanların dövlətdən asılılığının qarşısını alır. Son dövrlərdə xarici turistlər ucqar, mənzərəli, təkrarı olmayan yerlərə səyahət etmək, meşələrdə gecələmək, quşların səsini eşitmək, dağlara çıxmaq, təbii bulaqlardan su içmək, bir sözlə, təbiətin qoynunda dincəlmək istəyirlər. Bu turizm növü ekoloji və iqtisadi baxımdan sərfəli, macərə axtaranlar üçün isə maraqlıdır. Ona görə də Azərbaycanda da bu turizm növünün çox böyük potensialı mövcuddur. Respublikamızda relyefin müxtəlifliyi, geoloji və hidroloji təbiət abidələri, meşə landşaftlarının zənginliyi, həmçinin iqlim şəraitinin əlverişli olması bu sahədə müəyyən addımlar atmağa imkan yaradır. Çünki, ekoturizm əsas etibarilə təbiətlə bağlıdır. Turistlər həm ətraf mühiti seyr edir, həm də onun qayğısına qalırlar. Buna görə də hazırda Azərbaycanda ekoturizm inkişaf mərhələsindədir.

Ekoturizmə belə bir tərif vermək olar: “İcmaların mövcud iqtisadi imkanlarını genişləndirilməsiylə turist qəbul edən sahibkarlara görə sosial və iqtisadi imkanlar təmin etmək, ekoloji təhsil və təbii interpretasiya tərəfindən təbii ehtiyatların mühafizəsinə yardım edərək səfər edilən ərazilərin tarixi, təbiəti və mədəniyyəti barədə bilikləri öyrənməkdə maraqlı olan şəxslərin ekoloji səyahətlərdən zövq almağıdır” [5].

Azərbaycanda ekoturizmin müasir regional quruluşu aşağıdakı əsas amillər qrupları tərəfindən formalaşır:

- Xüsusi qorunan ərazilərin, ilk növbədə təbiət qoruqlarının və milli parkların mövcudluğu;
- Bölgələrin ekosistemlərinin və landşaftlarının biomüxtəlifliyi;
- Bioiqlim və ətraf mühitin zənginliyi;
- Turistlərin xidmət edən məskunlaşma mərkəzlərindən uzaqlıq və nəqliyyatın əlçatanlığı (bu amillər gəzintinin qiymətini müəyyənləşdirən mənbələr kimi çıxış edirlər);
- İnfrastruktur təhlükəsizliyi;
- Bölgələrin və marşrutların məşhurluğu.

Azərbaycan turizmin qədim tarixi ənənələri ilə zəngin olan bir ölkədir. Bu gün Azərbaycan dünya mədəniyyətinin ən gözəl incilərini, tarixi arxeoloji abidələri, arxitektura nümunələrini, müxtəlif dini dünyagörüşləri, milli adət-ənənələri və mədəniyyətləri özündə birləşdirən unikal bir turizm ölkəsidir. İstər təbiəti, istər abidələri, istər mədəni irsi, istər insanları, istərsə də müasir istirahət və əyləncə kompleksləri ilə ölkəmiz qabaqcıl turizm ölkələrindən heç nə ilə geri qalmır [4].

Ölkədə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri olan 10 Milli Park var ki, onların ümumi sahəsi bütün ölkə ərazisinin təxminən 5%-ni təşkil edir. Ətraf mühitin mühafizəsi və ondan daha səmərəli istifadə etməklə yanaşı, nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin qorunması Milli Parkların yaradılmasının əsas məqsədlərindən biridir. Ekoturizmin inkişafında əsas yük və məsuliyyət Milli Parkların üzərinə düşür, çünki bu yerlər ekoturistlər üçün ən maraqlı ərazilərdir, ölkənin sərvəti olan təbii və mədəniyyət nümunələri şəklində görkəmli turizm ehtiyatlarına malikdir. Milli Parkların hər biri ekoturistlər üçün unudulmaz

təcrübə yarada biləcək unikal xüsusiyyətlərə malikdir.

Turizm sənayesinin ən diqqət cəlb edən və perspektiv imkanlara malik olan sahələrindən biri təbiətlə birbaşa əlaqəsi olan ekoloji turizmdir. Bununla yanaşı, təbii-ekoloji əsası, təbii oriyentasiyasına görə ekoloji turizmin tərəqqisi ən önəmli təbiət resurslarını təşkil edən təbii aləmlə və ehtiyatlarla sıx formada əlaqəlidir və bu öncədən müəyyənləşdirilmiş prosesdir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının bütöv ərazisi, ekoturizmin önəmli obyektlərini təşkil edən əsası təbiət tərəfindən qoyulmuş qeyri-adi, unikal təbiət abidələrinin mühüm zənginliyi və rəngarəngliyi ilə təmsil olunur [2].

Son illərdə Azərbaycanda tətbiq edilən turizm növləri arasında ekoturizm daha da məşurlaşmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri – daim genişlənən şəhər şəraitinin, əslində insanları təbiət qoynunda dincəlməyə sövq etməsidir. Azərbaycanın misilsiz və müxtəlif zənginliklərə malik təbiətə, əla mətbəxə və inkişaf etmiş xalq sənətkarlığına sahib olması ekoturizmin inkişafının əsasını təşkil edir [3].

Ekoturizmin demək olar ki, bütün formaları Azərbaycanda kiçik həcmdə də olsa təmsil olunur. Bu formalardan ən geniş yayılmışı ya şəhər sakinləri, ya da kurortlara və ya da digər istirahət zonalarına gələn turistlər tərəfindən edilən bir günlük ekoloji ekskursiyalardır.

Ekoturizm Azərbaycanda çox vacib bir turizm sahəsidir. Onun böyük potensialı olduğuna görə də böyük bir gələcəyi var. Bunun üçün bütün ilkin şərtlər var: qeyd edildiyi kimi milli parklar yaradılmışdır. Qalan işlər - infrastrukturun inkişafı, xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sənətkarlığın inkişafı – vaxt və xeyli maliyyə xərcləri tələb edir.

Azərbaycan Ekoturizm Assosiasiyası ölkəyə ekoloji turizm sahəsində beynəlxalq sertifikatların cəlb edilməsi istiqamətində iş aparır. Əminik ki, zaman keçdikcə biz ekoloji mədəniyyəti, o cümlədən turizm sənayesi nümayəndələri arasında təkmilləşdirə, qabaqcıl təcrübələrdən istifadə edərək onları milli qanunvericiliyə inteqrasiya edə biləcəyik. Ümid edirəm ki, ekoturizm tezliklə Azərbaycanın daha bir üstünlüyü olacaq, turizm fəaliyyətinin mühüm sahəsinə çevrilərək ölkə iqtisadiyyatına ciddi töhfə verəcək.

Azərbaycanın ekoturizm potensialı çox yüksəkdir. Amma bu potensial tam dəyərləndirilmir. Azərbaycanda ekoturizmin əsasında dayanan kənd, qəsəbə və dağlıq ərazilərdəki yaşayışın yenidən faydalı vəziyyətə gətirilməsi və ekoturizmin dövlət və ya özəl turizm şirkətləri tərəfindən dəstəklənməsi lazımdır.

Qarabağın bütün ərazisində böyük ekoturizm potensialı var. Qeyd edək ki, bu diyar həm də mineral bulaqlarla zəngindir ki, bu da balneoloji və müalicəvi turizmin inkişafına daha bir imkan yaradır. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzuur ərazilərinin coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi, həm yüksəkliklərlə (dağlıq yerlərlə), həm meşəliklərlə zənginliyi burada turizmin potensial imkanlarının kifayət qədər olduğunu göstərir. Digər tərəfdən bu ərazilərdə (Şuşa, Kəlbəcər, Laçın və s.) yerləşən mineral və termal su qaynaqlarının da turizmin inkişafına müsbət təsiri edəcəyi şübhəsizdir.

Qarabağ regionunun təmiz havasını, gözəl təbiətini, qorunan ərazilərini, rəngarəng və müxtəlif təbii resurslarla zənginliyini və s. nəzərə almaqla, bu zənginlikdən səmərəli istifadə etməklə bu əraziləri ölkəmizin ekoturizmin inkişaf etdiyi əsas mərkəzlərdən birinə çevirmək olar.

Nəticə və təkliflər

Ekoturizmin bu sahəsinin istənilən səviyyədə inkişafı üçün birinci növbədə dövlət dəstəyinə böyük ehtiyac var. Bu, sərmayə yatıran insanlarda da stimül yaradar. Yaxşı olar ki, boş təbiət əraziləri, sırf turizm imkanlarını genişləndirmək üçün sərmayə yatıran insanlara verilsin ki, onlar da bunu inkişaf etdirə bilsinlər.

Ekoturizmlə bağlı insanları maarifləndirmək üçün birinci növbədə müxtəlif marşrutlar

işlənilib hazırlanmalıdır və bu işdə həm dövlətin, həm də turizm şirkətlərinin üzərinə böyük işlər düşür: turizm şirkətləri yeni və fərqli marşrutlar işləyib turistlərə təqdim etməlidirlər. Milli parklarımızın olması bu sahənin inkişafına çox müsbət təsir edir.

Bu işdə insanları maarifləndirmək turizm şirkətlərinin üzərinə düşür. Onlar yeni turlar, yeni marşrutlar hazırlamalı, bunun təbliğini də elə qurmalıdırlar ki, insanlar ekoturizmə maraqlı göstərsin.

Turizm, xüsusilə dağlıq və relyef şəraiti çətin olduğu bölgələrdə yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bunun üçün yerli icmaları prosesə cəlb etmək lazımdır - qonaqların harada yerləşdiriləcəyi, necə yemək veriləcəyi, təhlükəsizliyinin necə təmin ediləcəyi ilə bağlı bütün məsələlər regional səviyyədə həll olunmalıdır. Əlbətdə ki, peşəkar xidmət işçilərinin yetişdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Ekoturizm davamlılıq prinsiplərinə əsaslanır və ölkənin Milli Parklarının əsas prerogatividir. Azərbaycanın Milli Parklarında ekoturizmin inkişafı ardıcıl strategiyayı və bu ərazilərdə rekreasiya fəaliyyətinin ciddi tənzimlənməsini tələb edir. Maraqlı tərəflərin biznesinin ekoturizm xidmətlərinə sərmayə qoyuluşuna və həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi vacibdir.

Bu sektora qoyulan investisiyalar tez bir zamanda öz nəticəsini verir. Həm də pullar yalnız yolların və otellərin inşası üçün deyil, həm də milli park işçilərinin, yəni kadrların hazırlanması üçün də lazımdır, xidmət sektoru üçün bələdçilər və digər peşəkar kadrlar, əhalinin məşğulluğunu təmin etmək üçün təsirli tədbirlərdən biri olmalıdır.

Ölkəmizdə öz orijinallığı, mədəni koloriti, zəngin irsi, etnomədəni xüsusiyyətləri ilə seçilən destinasiyalar var ki, bu da ekoturizm üçün bir növ resurs bazasıdır. Müsbət haldır ki, son illər dövlət ölkənin mədəni irsinin qorunub saxlanması, bərpası və inkişafına daha çox diqqət yetirir.

Əslində Azərbaycanda ekoturizm hələ başlanğıc mərhələsindədir. Ekoloji turizmin inkişaf etməsi üçün bu sahədə peşəkar kadrlar yetişdirilməlidir. Turizm İnstitutunda ekoturizm sahəsində ixtisaslaşmış kadr hazırlığı üçün ayrıca bir şöbə açmaq lazımdır. Bundan əlavə yerli əhali bu sahəyə daha çox cəlb edilməlidir – bu əhali qrupu yalnız xidmətdə deyil, suvenir ticarəti, xalq sənətkarlığı ilə də təmsil olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abadov M.K., (2014). “Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri”, Bakı, “Şərq-Qərb”. - 248 səh.
2. Bəhərçi T., Mehdiyeva V.Z. (2012). “Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti, təbii ehtiyatları, onların iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi” Bakı, “İqtisad Universiteti”, 304 səh.
3. Məmmədov Q.Ş., (2012). “Azərbaycan: ekoturizm potensialı: I cild”, Bakı, “Şərq-Qərb”, - 359 səh.
4. Soltanova H.B., (2015). “Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı”, Bakı, “AzTU”, - 475 səh.
5. David A.Fennell. “Ecotourism”. 2017

**ПОТЕНЦИАЛ ЭКОТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ
ЕГО РАЗВИТИЯ***Алиева Улдуз Наримановна**Резюме*

Статья посвящена потенциалу и перспективам развития экотуризма в нашей стране, который является одним из наиболее быстро развивающихся направлений туристической индустрии в мире и в Азербайджане. Проанализирована роль разнообразия местности нашей страны, разнообразия ее климата и ландшафтов, богатства ее лесов в развитии экотуризма.

**POTENTIAL OF ECOTOURISM IN AZERBAIJAN AND PROSPECTS
FOR ITS DEVELOPMENT***Alieva Ulduz Nariman**Summary*

The article is devoted to the potential and prospects for the development of ecotourism in our country, which is one of the fastest growing areas of the tourism industry in the world and in Azerbaijan. The role of the diversity of our country's terrain, the diversity of its climate and landscapes, and the richness of its forests in the development of ecotourism is analyzed.

*Rəyçi: dosent Əliyeva Yeganə**Coğrafiya kafedrasının 13 mart 2024-cü il tarixli iclasının 07 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 14 mart 2024-cü il*

UOT635.62:663.8

**FUNKSIONAL BALQABAQ ŞİRƏSİ HAZIRLANMASININ MÜTƏRƏQQİ
TEXNOLOGİYASI**

*a.e.ü.f.d.Visali Rahilə Fərhad qızı, a.e.ü.f.d. Allahverdiyeva Zülfıyyə Cavanşir qızı,
p.ü.f.d.Əsgərova İradə Məmmədağlı qızı, t.e.ü.f.d.Məmmədova Sevda Məcid qızı,
Həsənova Aybəniz Abbasqulu qızı, Kamalov Rövşən Sayavuş oğlu,
Məmmədova Nailə Nadir qızı, Əliyeva Durdanə İlyas qızı*
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
zulfiyeallahverdiyeva7@gmail.com
liyevadurdana@gmail.com

Xülasə: Yer üzündə insanların sayının durmadan artması qidaya olan tələbatın artmasına səbəb olur. Odur ki, ərzaq istehsalının artırılması ilə yanaşı, təhlükəsiz, sağlam qida istehsalı üçün yeni texnologiya növünün yaradılması mühüm və təxirəsalınmaz vəzifədir. Azərbaycanın yabanı florasında bitən tərəvəz və bitkilərin yüksək müalicəvi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, balqabaq meyvəsindən (borani) alınan şirəyə yabanı çaytikanı bitkisinin ekstraktını əlavə etməklə müalicəvi əhəmiyyətli şirə hazırlamışıq.

Balqabaq şirəsi dəniz iti ekstraktından nəzarət kimi I variantdan və II variantdan 20 ml ekstrakt əlavə edilməklə hazırlanmışdır. Hazırlanmış şirələr müəyyən müddət saxlandıqdan sonra kimyəvi və orqanoleptik analizlərə məruz qalmışdır. Çaytikanı bitkisinin ekstraktından istifadə edilməklə variant üzrə hazırlanmış şirələrin kimyəvi analizi göstərir ki, bu üsulla hazırlanan şirələr həm yüksək müalicəvi təsirə malikdir, həm də orqanoleptik göstəriciləri nəzarət variantına nisbətən yüksək olmuşdur.

Açar sözləri: balqabaq şirəsi, çaytikanı, ekstrakt, funksional, müalicəvi yabanı bitkilər.

Key words: pumpkin juice, sea buckthorn, extract, functional, medicinal wild plants

Ключевые слова: тыквенный сок, облепиха, экстракт, функционал, лекарственные дикоросы

Yer kürəsində əhalinin sayının durmadan artması qida məhsullarına olan tələbatın artmasına səbəb olur. Buna görə də qida məhsulları istehsalını artırmaqla yanaşı, yeni çeşid təhlükəsiz, sağlam qida məhsulları istehsalı texnologiyasının yaradılması mühüm əhəmiyyət və aktualıq kəsb edən problemdir.

Müasir dövrdə qida məhsulları istehsalı ilə məşğul olan sənaye müəssisələrində istehsalın strukturu və xarakteri dəyişməklə, yeni texnoloji axım xətlərinin tətbiqinə böyük üstünlük verilir.

İnsanların mövcudluğu qidalanma və sağlamlığında bitki məhsullarının həlledici rolu vardır.

Meyvə-tərəvəzlərin insan orqanizminə faydası qədim zamanlardan məlumdur. Onların orqanizm üçün böyük bioloji dəyəri mübahisə doğurmuşdur. Tərəvəz və meyvələr böyük enerji dəyərinə malik olmasalar da, insanın sağlamlığının birbaşa asılı olduğu vacib nutrientlərin daşıyıcılarıdır. Bundan başqa, tərəvəz və meyvələr yüksək dad və ətə malik olub, digər hər hansı bir qida belə böyük fayda və zövq verə bilmir. Bu, orqanizmi həyati vacib olan faydalı maddələrlə təmin edə bilən təbiətin əsl fəaliyyətidir.

Tərəvəz və meyvələri üstün edən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də onların güclü antioksidant olmasıdır.

Tərəvəz və meyvələr çox müalicəvi təsirli olub, qidalanmada uğurla tətbiq olunur.

Sintetik dərman vasitələrindən fərqli olaraq, tərəvəz və meyvələr daha güclü müalicəvi səmərəlilik nümayiş etdirir, bu da onların tərkibində olan faydalı maddələrin bütün dəstinin harmoniyalı ifadəsi ilə əlaqədardır.

Tədqiqatlar göstərir ki, tərəvəz və meyvələrin tibbdə tövsiyə etdiyi miqdarda gündəlik istehlakı insan ömrünü azı 10 il uzadır.

Tərəvəzlərin faydalı təsirini insanlar çox qədimdən müəyyən etmişlər. Hippokrat əsəb pozğunluğunu kərəvizlə müalicə edirdi. Bitkilərlə müalicə haqqında Ambrodik Maksimoviç 1785-ci ildə yazırdı ki, ən yaxşı qida bitkilərdən hazırlanırdı. Hazırda tərəvəz-meyvə bitkilərinin əhəmiyyəti elmi dəlillərlə təsdiqini tapmışdır.

Tərəvəz bitkilərinin eyni zamanda Azərbaycanın yabanı florasında bitən bitkilərin yüksək müalicəvi əhəmiyyətini nəzərə alaraq biz balqabaq (boranı) meyvələrindən alınan şirəyə - yabanı çaytikanı bitkisindən hazırladığımız ekstraktı əlavə edərək müalicəvi əhəmiyyətli şirə hazırlamışıq. Bunun üçün biz tədqiqatda istifadə etdiyimiz bitkilərin hərtərəfli təsvirini veririk.

Balqabaq (boranı) – qədim zamanlardan məlum olub, qidada bizim eradan 3 min il əvvəl istifadə olunduğu bildirilir. Avropaya Amerikanın kəşfindən sonra gətirilmişdir. Qabaq meyvəsi 8-10% şəkərə, C, B, B₂ vitaminlərinə, karotinə, azotlu birləşmələrə, pektin maddələrinə, dəmir duzlarına, fosfora və s. malikdir. Qida maddələrinin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibi qabağı pəhriz məhsuluna çevirir. Qabaq meyvələri qənnadı istehsalında, povidlo, mürəbbə, şirələr, mətbəxdə qızartma, bişirilmiş və s. formalarda istifadə olunur.

Qabaq toxumunda 20-40% yağ olur. Ondan tibbdə bir çox xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi üçün istifadə olunur.

Qabaq meyvələri yaxşı saxlanılır, qidada qış və yaz aylarında istehlak olunur.

Qabağın bütün sortları üç növə bölünür, I - iri meyvəlilər - kütləsi 50 kq-a qədər; II - bircinsli rəngə və yumşaq qabığa malik olanlar; III - adi bərk qabıqlı, soyuğa davamlı, muskatlı – isti sevən, gec yetişən sortlar. Qabağın iri meyvəli sortları heyvandarlıqda yem kimi, adi sortları süfrə məqsədilə istifadə olunur.

Çaytikanı dərman məqsədi ilə çox qədim vaxtlardan bəri istifadə edilir. Onun yarpaq və çiçəklərindən xalq təbabətində çay kimi dəmləyib mədə-bağırsağ və ya yel xəstəliklərində, meyvələrindən isə qan azlığında qüvvə verici dərman kimi istifadə edilir. Meyvələrinin toxumu isə zəif işləmə dərmanı kimi istifadə edilir. Müasir təbabətdə işlədilən çaytikanının tərkibində bir çox əhəmiyyətli maddələr vardır. Bu maddələrdən olein, stearin, linol və palmitin turşularının qliseridi olan 8%-ə qədər piyli yağı göstərmək olar. Bundan başqa meyvəsinin şirəsində şəkər (qlikoza), üzvi turşular (alma, şərab turşuları), aşı maddələri də müəyyən edilmişdir. Meyvəsinin toxumlarında 12,5%-ə qədər piyli yağ, çoxlu miqdarda A, B₁, B₂, E vitaminləri, eləcə də karotin vardır. Məhz ona görə də çaytikanının meyvələri son illərdə alimlərin diqqətini xüsusilə cəlb etmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, çaytikanının meyvələrində olan maddələr yaman şişlərin müalicəsində müsbət təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çaytikanı meyvələrində olan vitaminlərin hər birinin mühüm müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Məsələn, yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqaviməti artıran A vitamini xüsusən uşaqlar üçün son dərəcədə faydalıdır. O, gözün görmə qabiliyyətinə müsbət təsir edir. B₁ vitamini sinir sisteminin möhkəmlənməsinə, B₂ vitamini diabet, qara ciyər xəstəliklərinin müalicəsində, qanazlığında və antibiotik dərmanlarla uzun müddətli müalicəsində baş verən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində də müsbət təsir göstərir. A vitamini ilə P vitamini birlikdə hipertoniya xəstəliyinin müalicəsində, meyvəsinin yağı yaraların sağalmasını sürətləndirir.

Çaytikanı son dərəcədə qiymətli bitkidir. Respublikamızda onun meyvəsinin tədarük olunması və istifadə edilməsi son dərəcə zəruridir.

Tədqiqat işində biz balqabağın Lənkəran boğmalısı sortundan istifadə etmişik. Təxminən 2,0-2,5 kq çəkiyə malik olan balqabaq meyvələri təmiz su ilə yuyulub, sonra qabığı təmizlənir. Qabığı təmizlənmiş meyvələri 2 yerə bölüb tumları təmizlənir və meyvələr xırda hissələrə doğranır. Doğranmış xırda hissələri şirə çəkən maşında əzib şirəsini alınır. Alınmış şirəni soyuducuda 1-2 gün saxladıqdan sonra həmin şirəni süzərək əsas kimyəvi tərkib göstəricilərinə görə təhlil etdik. Təhlilin nəticələri 1 sayılı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1

Balqabaq meyvələrinin kimyəvi tərkib göstəriciləri

Balqabaq meyvəsinin kimyəvi tərkibi	Kimyəvi tərkib göstəriciləri							
	Enerji dəyəri, kkal	Zülalla, %	Karbohidratlar, %	Ümumi turşular, %	Vitaminlər, mq%			
					B ₁	B ₂	C	PP
1 litr balqabaq şirəsi	59	1,2	10	0,3	0,02	0,02	3,2	0,3

Kimyəvi təhlildən sonra hazırladığımız çaytikanı ekstraktından balqabaq şirəsini I variant nəzarət olmaq şərti ilə II variantda 20 ml ekstrakt əlavə olunmaqla hazırlanmışdır. Müəyyən müddət saxlandıqdan sonra hazır şirələr kimyəvi və orqanoleptiki təhlil olunmuşdur.

Müalicəvi əhəmiyyətli yabanı bitki ekstraktlarından istifadə etməklə funksional məqsədli balqabaq şirəsinin hazırlanması II variant üzrə hazırlanmış funksional məqsədli balqabaq şirəsinin kimyəvi tərkib göstəriciləri 2 sayılı cədvəldə göstərilmişdir (cədvəl 2).

Yabanı florada yetişən müalicəvi əhəmiyyətli çaytikanı bitkisinin ekstraktından istifadə etməklə variant üzrə hazırlanmış şirələrin kimyəvi təhlili göstərir ki, belə hazırlanmış şirələr həm yüksək müalicəvi təsirə malik olmuş, həm də orqanoleptiki təhlilin nəticələri nəzarət variantına nisbətən yüksək olmuşdur.

Cədvəl 2

Funksional məqsədli hazırlanmış balqabaq şirəsinin kimyəvi tərkib göstəriciləri

Variantlar	Funksional məqsədli hazırlanmış balqabaq şirələri								Orqanoleptiki təhlil, 5 bal
	Enerji dəyəri, kkal	Karbohidratlar, %	Zülallar, %	Ümumi turşular, %	Vitaminlər, mq%				
					B ₁	B ₂	C	PP	
I variant – nəzarət	59	1,2	1,2	0,3	0,002	0,02	3,2	0,3	4,2
II variant – 1 litr balqabaq şirəsi+20 ml çaytikanı ekstraktı	60	1,5	1,5	0,6	0,008	0,07	4,8	0,5	5,0

Odur ki, yuxarıda göstərilənlər nəzərə alınmaqla belə şirələrin hazırlanmasını istehsalata tövsiyə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Hübətov H.S., Xəlilov X.Q. Texniki bitkilər. Bakı: Aytac nəşriyyat poliqrafiya MMC, 2010, 415 səh.
2. Cəfərov F.N., Fətəliyev H.K. Funksional qida məhsullarının texnologiyası. Dərslik. Bakı, 2014, 381 səh.
3. Fətəliyev H.K., Əsgərova A.N., Əsgərova İ.M. Meyvə və tərəvəzlərin emalı texnologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2017, 368 səh
4. Dəmirov İ.A., Şükürov C.Z. Azərbaycanın dərman bitkiləri. Bakı, 1976, 124 səh.
5. Теплов В.И., Белецкая Н.М. и др. Функциональные продукты питания. М.: А.Приор., 2008, 234 стр.
6. Функциональные продукты питания. Коллектив авторов. М.: Кнорус, 2012, 303 стр.

ПЕРЕДОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРИГОТОВЛЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ТЫКВЕННОГО СОКА

Висали Рахила Фархад кызы, Аллахвердиева Зульфия Джаваншир кызы, Аскерова Ирада Мамедтагги кызы, Мамедова Севда Меджид кызы, Гасанова Айбениз Аббасгулу кызы, Камалов Ровшан Сиявуш оглу, Мамедова Наиля Надир кызы, Алиева Дюрдане Ильяс кызы
Резюме

Постоянное увеличение количества людей на земле приводит к увеличению спроса на продукты питания. Поэтому, помимо увеличения производства продуктов питания, важной и актуальной задачей является создание нового сорта технологии производства безопасных, здоровых продуктов питания. Принимая во внимание высокую лечебную ценность овощей и растений, произрастающих в дикой флоре Азербайджана, мы приготовили терапевтически важный сок, добавив экстракт дикорастущего растения облепиха к соку, полученному из плодов тыквы (борани).

Тыквенный сок готовили из экстракта облепиха, используя вариант I в качестве контроля и вариант II путем добавления 20 мл экстракта. После хранения в течение определенного времени приготовленные соки подвергались химическому и органолептическому анализу. Химический анализ соков, приготовленных по варианту с использованием экстракта растения облепиха, показывает, что приготовленные таким способом соки обладали как высокой терапевтической эффект и органолептические показатели были выше, чем в контрольном варианте.

**ADVANCED TECHNOLOGY OF FUNCTIONAL PUMPKIN JUICE
PREPARATION**

*Visali Rahila Farhad, Allahverdiyeva Zulfiya Javanshir,
Asgarova Irada Mammadtagi, Mammadova Sevda Majid,
Hasanova Aybeniz Abbasgulu, Kamalov Rovshan Sayavush,
Mammadova Naila Nadir, Aliyeva Durdane Ilyas*

Summary

The continuous increase in the number of people on earth leads to an increase in the demand for food products. Therefore, in addition to increasing the production of food products, creating a new variety of safe, healthy food production technology is an important and urgent problem. Taking into account the high medicinal value of vegetables and plants growing in the wild flora of Azerbaijan, we have prepared a therapeutically important juice by adding the extract of the wild sea buckthorn plant to the juice obtained from pumpkin fruits.

Pumpkin juice was prepared from the extract of sea buckthorn, with option I as a control, and option II by adding 20 ml of extract. After being stored for a certain period of time, the prepared juices were chemically and organoleptic analyzed. The chemical analysis of the juices prepared according to the option using the extract of the sea buckthorn plant shows that the juices prepared in this way had both a high therapeutic effect and organoleptic indicators were higher than the control option.

Daxil olma tarixi 12 fevral 2024-cü il

UOT:611.

LİNFA SİSTEMİNİN HEYVAN ORQANİZMİNDƏ ROLU VƏ XARAKTERİSTİKASI

Məmmədrzayev Güloğlan Səfəralı oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
guloglan@gmail.com

Xülasə: *Linfa sistemi damar sisteminin bir hissəsidir. Orqanizmdə böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu sistem qan damar sistemini müşahidə edir. Qan kaplyarları olmayan yerdə linfa damarları olmur.*

Açar sözlər: linfa, toxuma, plazma, qan dövranı, düyünlər

Ключевые слова: лимфа, ткань, плазма, кровообращение, узлы

Keywords: lymph, tissue, plasma, blood circulation, nodes

Linfa sistemi – Systema lymphatikum – genetik, morfoloji həm də funksional cəhətcə qan damar sistemi ilə sıx əlaqədardır. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, orqanizmdə damar sisteminin bir hissəsini linfa sistemi təşkil edir.

Linfa – lymph – “təmiz su” və ya “nəmlik” mənasını verməklə açıq sariya çalan mayedir. Bu maye qan kimi iki hissədən linfa plazmasından və formal elementlərdən əmələ gəlmişdir. Linfa plazması qan plazmasından əmələ gəlir.

Qanın pazması arası kəsilmədən kapilyar qan damarlarından sızaraq toxuma mayesinə və hüceyrəarası maddəyə qarışır. Toxuma mayesi qan ilə hüceyrələr arasında vasitəçilik edir. Belə ki, qanla arteriya kapliyarlarına gətirilmiş oksigen və qida maddələri həmin kapliyarların divarlarından keçərək toxuma mayesinə qarışır və onun vasitəsi ilə hüceyrələrə çatdırılır. Hüceyrələrdə gedən maddələr mübadiləsi nəticəsində əmələ gələn aralıq mübadilə məsulları toxuma mayesinə keçərək kapilyar divarlarından onlara daxil olub qanla ifrazat üzvlərinə və həmçinin ağciyərlərə gətirilərək oradan da xarici mühitə atılır. Toxuma mayesinin artığı linfa kapliyarlarına keçərək linfa mayesi adlanır. Normal şəraitdə qan damarlarından toxuma arasına keçən mayenin miqdarı, toxuma mayesindən linfa kapliyarlarına keçən mayenin miqdarına təxminən bərabər olur. Beləki linfa damarlarına keçmiş maye yenidən qan damarlarına tökülür və bu proses arası kəsilmədən təkrar olunur. Beləliklə linfa mayesinin miqdarı müəyyən bir səviyyədə saxlanılır. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müvazinət pozularsa orqanizmdə müəyyən potoloji proses - toxumaların sulu şişi əmələ gəlir.

Toxuma mayesi, linfa mayesi və qan plazması mənşəyinə görə bir-birinə yaxın olsalar da bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər. Kəsilmiş heyvanların linfa mayesini müayinə edərkən müəyyən olundu ki, müxtəlif üzvlərdən axan lınfanın tərkibi eyni deyildir. Məsələn, bağırsağ divarlarından axan lınfanın tərkibində çoxlu yağ olduğundan süd rəngli, boyun və çanaq ətrafı limfa mayesi sarımtıl rəngdədir.

Orqanizmdə olan lınfanın miqdarını təyin etmək çətindir. Ümumiyyətlə orqanizmdə linfa mayesinin miqdarı qidanın növündən, heyvanın yaşından, cinsindən və başqa faktorlardan asılıdır.

D.A.Jdanovun tədqiqatlarına görə orqanizmin çəkisinin $\frac{1}{3}$ hissəsini təşkil edən mayenin 50-60 % lınfadan, toxuma mayesindən və rəbitəli sudan ibarətdir. Linfa mayesi qələvi reaksiyasına malikdir. Linfa mayesinin formal elementləri əsasən limfositlərdən ibarətdir. Xeyns və Fildə görə bir sutka ərzində itin döş axarından qana 3,3 milyard linfosid daxil olur. Beləliklə itdə döş axarından qan kapilyarlarına orta hesabla 211,6 milyon limfosit daxil olur.

Linfositlər əsasən linfa düyünlərində əmələ gəlir, az miqdarda dalaqda, timusda və sümük iliyində yaranır.

Ümumiyyətlə linfa sistemi-linfa damarlarından, linfa düyünlərindən ibarətdir.

Linfa damarları: linfa kapilyarlarına, üzvdaxili və üzvxariçi linfa damarlarına və linfa axarlarına bölünürlər.

Linfa kapilyarları – toxumadan maddələr mübadiləsi məhsullarını toplamaq işinə xidmət edir. Onlar qan kapilyarlarından iri olmaqla ya kor çıxıntı şəklində, ya da tor şəklində başlayırlar. Bu kapilyarların divarı bir qatdan – endo telindən qurulmuşdur. Onların diametri hamar olmadığından bəzi yerlərdə diametri genəlir, bəzi yerlərdə isə daralır. Linfa kapilyarları sıx sürətdə ətraf birləşdirici toxuma lifləri ilə birləşirlər. Linfa kapilyarları hər yerdə kapilyar qan damarlarını müşayiət edirlər. Qan kapilyarları olmayan yerlərdə linfa kapilyarları olmur.

Bəzi üzvlərdə, mərkəzi sinir sistemində tor toxumadan əmələ gəlmiş üzvlərdə göz almasının buynuz və ağıl qişalarında, billurda, göbək ciyəsində, qirtlaq toxumasında, ciftə linfa kapilyarları olmur. Üzvlərdən bir qisimdə linfa kapilyarları səthi və dərin tor əmələ gətirirlər. Belə tora dəridə, mədənin selikli və seroz qişalarında rast gəlmək olur. Bəzi üzvlərdə isə məsələn, əzələ və yumurtalıqlarda, linfa kapilyarları müxtəlif istiqamətlərdə gedirlər. Hər iki halda kapilyar arasında çoxlu miqdarda anastomozlar vardır.

Linfa damaları – vasa lumphatika – quruluş etibarı ilə qan damarlarına oxşayır. Bunların divarları endotel lintima media və adventisiya qişalarından təşkil olunub. Linfa damarları şəffaf və nisbətən kiçik diametrlil olurlar. Əgər linfa damarları linfa mayesi ilə dolu deyilsə onu uzvülərdə tapmaq çətin olur. Linfa damarlarının adventisiya qişası birləşdirici toxuma dəstələrinə az miqdarda boylama birləşən sayə əzələ liflərinə malikdir.

Üzvdaxili linfa damarları olduqca kiçik olub çoxlu miqdarda anastomozlar əmələ gətirir. Üzvxariçi linfa damarları bir qədər iri olub dərialtı və dərin linfa damarlarına bölünürlər. Səthi yəni dərialtı linfa damarlar şüa şəklində dağılaraq mərkəzdə yerləşən linfa düyünlərinə doğru istiqamət alırlar. Dərin linfa damarları isə damar sinir dəstələri ilə birlikdə gedirlər.

Linfa damarlarında olan linfa mayesi yaxınlıqda olan linfa düyünlərinə tökülürlər. Ancaq linfa damarların bəziləri həmin qanuna uyğunluqlara tabe olmur. Onlar linfa düyünlərdən yan keçərək döş qəfəsi axacağına ya da yaxınlıqda olan hər hansı venaya tökülürlər. Bu hal müəyyən infeksiya xəstəliklərin və yaman keyfiyyətli şişlərin yayılmasına səbəb olur. Əsas linfa axarlarına misal olaraq döş qəfəsi axacağını – ductus thoracicus göstərmək olar ki, bu da orqanizmin $\frac{3}{4}$ hissəsinin lincasını toplayır.

Linfa düyünləri – nodi lymphatici tor toxumadan əmələ gəlməklə lincanı orqanizmin müəyyən nahiyələrindən yığan linfa damarları boyunca yerləşən üzvülərdir. Linfa düyünləri retikuloendo telial və ağ qan hüceyrələrinin iştirakı ilə mexaniki və bioloji süzğəc funksiyasını yerinə yetirir. Beləki, orqanizmə düşən yad cisimləri, hüceyrə parçalarını, mikrobları və onun toksinlərini özlərində saxlayaraq zəzərsizləşdirir, orqanizmi zərərli faktorların təsirindən müdafiə edir. Linfa düyünləri həm də qan yaradan üzvülərdəndir, belə ki, qanın formal elementlərindən olan lincisitlər linfa düyünlərində yaranır. Bundan əlavə linfa düyünlərində həm də anticisimlər əmələ gəlir. Anticisimlər plazmatik hüceyrələr sahəsində əmələ gəlir. Plazmatik hüceyrələr linfa düyünlərinin qabıq maddəsi düyüncüklərinin reaktiv mərkəzində yaranır.

Linfa düyünləri – parenxima və stromadan təşkil olunub. Bu düyünlərdə elastiki və sayə əzələ toxumanın olması onun yığılmasına səbəb olur. Bu zaman linfa mayei sıxılma zamanı düyünlərdən çıxır. Hələ VIII əsirdə Morqoni linfa düyünlərini lincanı hərəkət etdirən motor adlandırmışdır. Linfa düyünlərinin miqdarı və böyüklüyü heyvanın növündən asılı olaraq

ciddi surətdə dəyişir. Belə ki, onların uzununa diametri 0,2-20 sm. arasında dəyişir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən müəyyən olunmuşdur ki, itlərdə onun ümumi miqdarı 60, donuzlarda 190, qara malda 300, atlatda 8000 olur. Ən iri linfa düyünləri qara malda, ən kiçik atlarda olur.

D.A.Jdanovun (1942-1947) tədqiqatlarına görə linfa düyünlərinin ibtidai məməlilərdən başlayaraq primatlara doğru getdikcə artır.

İnsanlarda (D.A.Jdanova görə) mədənin lincası döş qəfəsi axacağına tkülənə qədər 6-10 linfa düyünündən keçir. Baumanın (1911) tədqiqatlarına görə öküzdə ürək kisəsinin linfa damarları heç bir linfa düyünündən keçmədən bilavasitə döş qəfəsi axacağına açılır.

1948-ci ildə D.A.Jdanov həmin hadisəni insanın qida borusunun linfa damarlarını öyrənərkən müşahidə etmiş və müəyyənləşdirmişdir ki, qida borusunun linfa damarları bilavasitə döş qəfəsi axacağına açılır.

D.A.Jdanov (1952) müəyyən etmişdir ki, orqanizmdə müəyyən potoloji proseslər zamanı linfa düyünlərinin morfolojiyası və funksiyası dəyişir.

Kənd təsərrüfatı heyvanlarında linfa düyünləri aşağıdakı şöbələrə bölünür.

I. Başın linfa düyünləri:

- Qulaq altı linfa düyünü
- Çənə altı linfa düyünü
- Medial udlaq arxası linfa düyünü
- Lateral udlaq arxası linfa düyünü
- Əlavə çənəaltı linfa düyünü

II. Boyunun linfa düyünləri:

- Kürək önü linfa düyünü
- Boyunun dərin linfa düyünü
- əlavə qoltuq linfa düyünü
- Dirsək linfa düyünü

III. Çanaq ətrafı linfa düyünləri

- Dizüstü linfa düyünü
- Qasığın üstü linfa düyünü
- Qasığın dərin linfa düyünü

IV. Döş diyarı və döş boşluğu üzvlərinin linfa düyünləri:

- Qabırğa arası linfa düyünləri
- Dorzal orta divar linfa düyünləri
- Kranial orta divar linfa düyünləri
- Orta divar linfa düyünləri
- Bel orta divar linfa düyünləri
- Döş sümüyünün kranial linfa düyünləri
- Bronx linfa düyünü
- Ağ ciyər linfa düyünü

V. Qarın və çanaq divarının linfa düyünləri:

- Bel linfa düyünü
- Qalça medial linfa düyünü
- Qalçanın lateral linfa düyünü
- Qalçanın xarici linfa düyünü
- Çanaq linfa düyünləri
- Oma linfa düyünləri
- Oturaq linfa düyünü

VI. Qarın və çanaq boşluğu üzvlərinin linfa düyünləri

- Qarın linfa düyünləri

- Qaraciyər linfa düyünləri
- Dalağın linfa düyünləri
- Piyliyin linfa düyünləri
- Mədəaltı və onikibarmaq bağırsağın linfa düyünləri
- Kranial müsariqə linfa düyünləri
- Korbağırsağ linfa düyünləri
- Cənbər bağırsağ linfa düyünləri
- Kaudal müsariqə linfa düyünləri
- Düz bağırsağ linfa düyünləri
- Anusun linfa düyünləri
- Böyrəyin linfa düyünləri
- Yumurtalıqın linfa düyünləri
- Balalığın linfa düyünləri
- Sidik kisəsinin linfa düyünləri

Ümumiyyətlə linfa düyünlərindən başqa əsas linfa damarları var ki, bunlar da aşağıdakılardır: bel cəni, döş qəfəsi axacağı, sağ linfa axacağı, bel, bağırsağ və nəfəs borusu axacaqları.

Buradan belə aydın olur ki, linfa sistemi, qan damar sistemində olduğu kimi orqanizmdə böyük əhəmiyyət kəsb edir və aşağıdakı funksiyaları ifadə edir:

1. Linfa sistemi drenaj funksiyası, yəni toxumalarda olan artıq mayeni daşıyıb qana tökür.
2. Nazik bağırsağ divarından sorulan yağları qan damar sistemində daşıyır
3. Müdafiə, yəni orqanizmə düşən yad cismləri, mikrobları və onun toksinlərini zəxərləşdirir.
4. Qan yaradılması prosesində iştirak edir.

Qanın formal elementlərindən olan limfositlər linfa düyünlərində əmələ gəlir. Bundan əlavə olaraq bəzi xəstəliklərin, o cümlədən xərçəng və irinli proseslər linfa sistemi vasitəsi ilə orqanizmə yayılır.

Nəticə və təklif: Yuxarıda göstərilənlərdən məlum olur ki, linfa sistemi üzvlərinin hər hansı üzvünün patalogiyası orqanizmin patalogiyasına çevrilə bilər. Təklif edirəm ki, heyvanların yemlənməsi düzgün aparılsın. Sağlamlaşdırma tədbirləri vaxtında yerinə yetirilsin.

Ədəbiyyat

1. A.M. Ramazanov « Ev heyvanlarının anatomiyası», 2014
2. “Anatomiya, Histologiya və Embriologiya terminləri”, Bakı, 1961
3. Тонков.В.Ф. «Анатомия домашних животных», том 1, 1950

**РОЛЬ И ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИМФАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В
ОРГАНИЗМЕ ЖИВОТНЫХ**

Мамедрзаев Гулоглан Сафарали оглы
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
Резюме

Лимфатическая система является частью сосудистой системы. Она имеет большое значение в организме. Эта система наблюдает за системой кровеносных сосудов: там, где нет кровеносных капилляров, нет и лимфатических сосудов.

**THE ROLE AND CHARACTERISTICS OF THE LYMPHATIC SYSTEM IN
THE ANIMAL ORGANISM**

Assistant Mammadrzayev Guloglan Safarali
Azerbaijan State Agrarian University
Summary

The lymphatic system is part of the vascular system. It is of great importance in the body. This system observes the blood vessel system. Where there are no blood capillaries, there are no lymph vessels.

Rəyçi: professor Tağıyev Arif Əlirza
Anatomiya və yoluxmayan xəstəliklər kafedrası 27 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 07saylı protokolu
Daxil olma tarixi 27 mart 2024-cü il

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT:574.

QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN AKTUAL TƏHLİLİ

dosent Əzimov Arif Musa oğlu, dosent Qədimova Həqiqət Kərim qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı UNEC Zaqatala filialı
arif-azimov@unec.edu.az

Xülasə: *Məqalə müasir dövrün ekoloji problemlərinə və bu problemlərlə bağlı baş verən ümumbəşəri proseslərə həsr olunmuşdur. Məqalədə planetin ekoloji tarazlığının yaradılması tapşırığına planetar miqyasda qarşısızalmaz proses kimi qəbul olunan qloballaşma mövqeyindən baxılır. Qloballaşma isə rəqabət, münaqişə, imkanlar mənbəyi, dərin iqtisadi, texnoloji və sosial dəyişikliklər sistemi kimi qiymətləndirilir. Bununla yanaşı dünyanın ekoloji strukturuna pozitiv və neqativ təsir göstərən proses kimi də qiymətləndirilmişdir. Müasir dünyada baş verən qlobal proseslərin fundamental analizi və bəşəriyyətin gələcək tarixinin nəzəri əsaslarının yaradılması imkanları, məqalədə orijinal motivlər kimi çıxış edir. Bütün bu proseslər birbaşa, yaxud dolayı yolla qlobal ekoloji problemlərlə bağlıdır. Qlobal ekoloji problemin əsas məzmunu isə ilk növbədə insanın iqtisadi fəaliyyəti ilə, onunla yaşayış məskəni arasındakı təzadların dərinləşməsi ilə izah olunur. Texnika durmadan mürəkkəbləşdikcə, onun tətbiqinin miqyası artır və ona nəzarət mexanizmləri zəifləyir. Nəticədə süni sfera yaxud texnosfera genişlənir və təbii sfera dağılır. Hal-hazırda bəşəriyyət yer kürəsinin quru hissəsinin yarısını öz tələbatı üçün istismar edir.*

Bununla əlaqədar gələcək hadisələrin proqnozlaşdırılması və gələcəyin hipotetik tarixinin, yaxud onun mümkün senaristinin yaradılması da son dərəcə aktual hadisə kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: qloballaşma, ekologiya, inteqrasiya, ekoloji problemlər, ekosistem, proqnozlaşma.

Key words: globalization, ecology, integration, ecological problems, ecosystem, forecasting.

Ключевые слова: глобализация, экология, интеграция, экологические проблемы, экосистема, прогнозирование

Bir qayda olaraq "qloballaşma" dedikdə təhtəşüurumuzda instinktiv şəkildə "ekologiya" anlayışı assosiasiya olunur. "Ekologiya" terminini elmi dövriyyəyə 1866-cı ildə alman bioloqu Ernest Hekkel daxil etmişdir. Hər iki termin "bəşəriyyətin ümumi evi" anlamına əsaslanır yun. oikos - ev, yun. qlobus - yer kürəsi). Qloballaşma kimi ekologiya da planetar xarakter kəsb edir, bütün xalqların maraqlarını ifadə edir və effektiv qərarlar qəbul edilməsini tələb edir.

Qloballaşma rəqabət, münaqişə və eyni zamanda imkanlar mənbəyidir. O, dərin iqtisadi, texnoloji, sosial dəyişikliklərlə dünyanın ekoloji sisteminə təsir göstərir. Bu isə tipik şəkildə ümumbəşəri təhlükəsizlik problemi kimi ortaya çıxır. Bu baxımdan bu gün və gələcəkdə ekosistemdən istifadə ilə bağlı münaqişəli məsələlərin baş qaldırması ehtimalı çox böyükdür. Məsələn, içməli su mənbələri uğrunda mübarizə, tropik meşələrin qırılması, kosmosun və dünya okeanının fərqli məqsədlər üçün mənimsənilməsi və s.

Biotexnologiyaların, robot, lazer texnikasının, atom və istilik-nüvə enerjisinin, yeni konstruktiv materialların yaradılması, qlobal kompyuter sistemi bizim həyatımızda böyük perspektivlər açır. Texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin üzləşdiyi qlobal problemləri həll etməyə

imkan verir. Böyük qürur hissə ilə qeyd etmək lazımdır ki, kompyuterdən geniş istifadə edilməsi, informasiya cəmiyyətinin yaradılması bəşəriyyəti sivilizasiya tarixində misli görünməmiş inkişaf səviyyəsinə çıxarmışdır. Bununla əlaqədar olaraq müasir dünya əlaqə və münasibətlər baxımından olduqca zəngindir. Lakin məsələnin digər tərəfi qlobal cəmiyyətin daha da münaqişəli xarakter kəsb etməsi, stress situasiyalarının sayının daha da artması ilə bağlıdır. Məhz sosial və ekoloji sferalarda cərəyan edən hadisələrin dinamikliyi və intensivliyi, onların gücünün və miqyasının böyüməsi, eləcə də irimiqyaslı problemlər yaradır. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımı aşağı düşür. Əhalinin sürətlə qocalması və insan ömrünün qısalması, həyat tərzinin və onun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, ürək-damar, xərçəng, allergiya, immun defisitinin sindromu, həmçinin psixi, patoloji və bəşəriyyətin genofonduna ciddi zərbə vuran genetik xəstəliklərin sayı intensiv şəkildə artır. Yeni texnologiyalar tərəqqi ilə yanaşı texnogen təhlükələr yaradır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının transgen və kimyəvi tərkibli olması ənənəvi bioloji və fizioloji proseslərdə patogen və hətta mutagen hallara səbəb olur. Geni dəyişdirilmiş məhsulların patoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş rusiyalı tədqiqatçı İrina Ermakova belə məhsulların ilk növbədə canlı orqanizmlərin reoroduktiv keyfiyyətlərinin ciddi şəkildə aşağı düşməsinə aşkar etmişdir. [2 s. 41 – 48]

Geni dəyişdirilmiş məhsulların insan orqanizminin ənənəvi harmoniyasını pozması və ona son dərəcə toksiki təsir göstərməsi haqqında, aydın, elmi faktlara əsaslanan nəticələri, həmçinin ABŞ alimləri Breyk D.G. və Everson D.P.

Bu gün gen mühəndisliyinin üzdənirəq ixtirası olan geni modifikasiya edilmiş məhsulların bəşəriyyətin davamlı inkişafı üçün necə təhlükəli perspektivlər açması geniş ictimaiyyət tərəfindən intensiv müzakirə olunur. Müxtəlif ölkələrdən olan ekspertlər geni dəyişdirilmiş məhsulların deqradasiya xarakteri haqqında eyni fikirdədirlər. [1 s. 29 – 36]

Bütün bu proseslər birbaşa yaxud dolayı yolla qlobal ekoloji problemlərlə bağlıdır. Qlobal ekoloji problemlərin əsas məzmunu isə ilk növbədə insanın iqtisadi fəaliyyəti ilə onunla yaşayış məskəni arasındakı təzadların dərinləşməsi ilə izah olunur. Texnika durmadan mürəkkəbləşdikcə mürəkkəbləşdikcə, onun tətbiqinin miqyası artır və ona nəzarət mexanizmləri zəifləyir. Nəticədə süni sfera yaxud texnosfera genişlənir və təbii sfera dağılır. al-hazırda bəşəriyyət yer kürəsinin quru hissəsinin yarısını öz tələbatı üçün istismar edir. Mövcud su hövzələrinin 50%-dən qənaətsiz şəkildə istifadə olunur. Son dörd əsr ərzində yer kürəsində 484 heyvan və 654 bitki növü məhv edilmişdir. Bu gün 100 adda quş, 300 adda heyvanın yox olması təhlükəsi var. Hal-hazırda dünyada ilkin meşə massivinin yalnız 35%-i qalmışdır. Tropik meşələrin isə yarısından çoxu məhv edilmişdir.

Texnosferanın daha bir mənfi əlaməti istehsal və məişət tullantılarına nəzarətin zəif olmasıdır. Təbiətin sonsuz olmamasını, onun təbii ehtiyatlarının tükənən olmasını və bərpa olunmamasını, təbii mühitin bütün elementlərinin eyni səviyyədə bütövlük və davamlı inkişaf üçün vacib olmasını nəzərə alaraq, müasir dövrdə qlobal harmoniyanın pozulma səbəblərini aydın şəkildə görmək və onun necə bir potensial təhlükə daşdığını dərk etmək olar.

Faydalı qazıntılardan (daş kömür, neft, qaz) qeyri-məhdud şəkildə istifadə olunması, yer kürəsində istixana effekti yaradır. Bu isə hər il atmosfərə 20 milyard ton kükürd turşulu qazların atılması, fotosintez prosesinin bu zərərli qazları tənzimləyə bilməməsi, bu qazların günəş şüalarını dəf etməməsi və əks istiqamətdə gedən infraqırmızı şüaları udması ilə bağlıdır.

Bu prosesin qlobal nəticəsi isə yer kürəsində iqlim şəraitinin ənənəvi balansdan çıxması və anormal istilərin hökm sürməsi kimi ortaya çıxır. Qlobal istiləşmə isə öz növbəsində qütb və materik buzlarının əriməsinə, dünya okeanının səviyyəsinin qalxmasına və sahil bölgələrin su altında qalmasına səbəb olur.

Qlobal ekoloji böhranın başlıca elementlərindən biri də yer kürəsini günəşin ultrabənövşəyi şüalarından qoruyan ozon qatının dağılması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ozon qatı planetin ən etibarlı mühafizəçisi kimi stratosferdə dəniz səviyyəsindən 10- 50 km yüksəklikdə yerləşir və yer kürəsinin özünəməxsus filtri rolunu oynayır. Ozon qatı atmosferdə 500 - 600 milyon il bundan əvvəl formalaşmışdır. O zaman fotosintez nəticəsində burada kifayət qədər oksigen konsentrasiyası baş vermişdir. [4 s. 10 – 15]

Yer kürəsinin ayrı-ayrı regionlarında mövcud olan əhali sıxlığı, intensiv miqrasiya, urbanizasiya, regional hərbi münaqişələr, yeni tipli silahların sınağı ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb olur.

Bütövlükdə ekoloji tarazlığın yaradılması və mövcud problemlərin qarşısının alınması idarə olunan bir prosesdir. Belə ki, qloballaşma və onunla bağlı olan ekoloji problemlər bəşəriyyətdən adekvat düşüncə tərzini tələb edir. Burada başlıca məsələ dünyaya vahid bir orqanizm kimi yanaşmaq bacarığıdır.

İstilik nüvə reaksiyalarının sintezi prosesinin ciddi nəzarət altına alınması, tullantısız texnologiyaların yaradılması, biotermik üsullarla tullantıların zərərsizləşdirilməsi və neytrallaşdırılması, eləcə də bu xüsus da digər tədbirlər, tədricən ekoloji durumu sabitləşdirməyə qadirdir. Bu baxımdan insanlarda ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi son dərəcə aktualdır. Məhz belə bir şəraitdə ekoloji mədəniyyət ən optimal çıxış yolu kimi təzahür edir. Ekoloji mədəniyyət elə həyat tərzini və həyat təminatı üsuludur ki, cəmiyyət ruhani dəyərlərin, əxlaqi prinsiplərin, iqtisadi mexanizmlərin, hüquq normalarının və sosial institutların köməyi ilə tələbatları optimal tərzdə ödəyir və onlar yer kürəsində həyat üçün təhlükə yaratmırlar. Ekoloji mədəniyyətdə yönümlü şəkildə təşkil olunmuş ekoloji təhsildir. O, təkcə ümumi təhsilin struktur sistemində nüfuz etməklə kifayətlənməməlidir, onun fundamental əsas kimi də çıxış etməlidir. Çünki düzgün ekoloji tərbiyədən, yer kürəsində təbiətin və bəşəriyyətin simasında birbaşa davamlı varlığın taleyi asılıdır.

Bütün bu neqativ əlamətlər müasir dünyada hər kəsə məlum olan məsələdir. Eyni zamanda hər kəsə məlumdur ki, bu məsələlər yer kürəsində davamlı həyat üçün real təhlükə yaradır. Məhz bu səbəbdən bəşəriyyətin ümumi evinin qorunması və xiləsi fəvqəladə aktuallıq kəsb edir. Hətta məsələ o qədər ciddidir ki, insanlar gündəlik həyatlarında əldə etdikləri elmi-nəzəri və hipotetik informasiya ilə yaxın və uzaq gələcəyin xəyali təsvirini yaradırlar. Mövcud qlobal ekoloji problemlərlə əlaqədar dövrü olaraq gündəmə "dünyanın sonu" haqqında şaiyə xarakterli proqnozlar gəlir. Lakin bu postindustrial cəmiyyətdə müasir texnogen xarakterli miflər yaratmaq cəhdləri deyil, bu şayələr real təhlükə əsaslanır.

Müasir dünyada baş verən qlobal ekoloji, sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və əxlaqi-mənəvi prosesləri fundamental şəkildə analiz etməklə nəzəri cəhətdən, ümumi cizgilərdə gələcəyin tarixini tərtib etmək mümkündür. Əlbəttə bu zaman hadisələrin çoxu sırf fərziyyə xarakteri daşıyacaq, lakin çoxlu sayda hipotetik fraqmentlər qaçılmaz faktları ifadə edəcək və gələcəyin real təsvirini yaradacaq. Bu gün qeyri-tətbiqi elmi təlimlər içərisində futurologiya (lat. futurum - gələcək, yun. loqos - təlim) fəvqəladə aktuallıq kəsb edir və bu təsadüfi deyil. Bu gün bu və ya digər tərzdə özünü dərk etmiş hər bir insanı, təkcə cari tarix, onun sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni və əxlaqi-mədəni məzmununu və keyfiyyətini narahat etmir. O, gələcək nəsillərin taleyini də düşünür. Bu təbiidir və psixoloji kateroqiya kimi təzahür edir. Çünki fərd və qlobal anlamda bəşəriyyət dinamik inkişaf edən hərəkətverici gücü "özünü qorumaq" və "nəslə qorumaq" kimi iki aprior instinktdən alır.

Gələcəyin proqnozlaşdırılması və onun hipotetik xarakterli gələcək tarixinin, yaxud ssenarisinin yaradılması, ekstrapolyasiya (lat. extra-çöl, başqa, kənar; polire-dəyişirəm), interpolyasiya (lat. proxima-yaxın bir obyektin ona yaxın olan digər obyektə dəyişdirilməsi

ilə obyektin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi) kimi metodlarla həyata keçirilir. Bu zaman mövcud texnoloji, iqtisadi, sosial inkişaf templərinin əvvəlcədən təyin edilməsi kimi prosedurdan istifadə olunur. Futurologiya elmi fantastikadan daha çox gələcək haqqında yüksək səviyyəli ehtimalları əks etdirən "hələ yaşanmamış qlobal tarixi" əks etdirir. Futurologiya terminini elmi dövriyyəyə 1943-cü ildə Osip Flethaym (Oldos Haksliyə yazdığı məktubunda) daxil etmişdi. Futurologiya bu gün qlobal miqyasda cərəyan edən sosial proseslərin perspektivlərini təyin edir. Həmçinin dünyanın ekoloji gələcəyini də müəyyənləşdirir. Beləliklə, o yer kürəsinin və bəşəriyyətin gələcəyinin ümumi konsepsiyası kimi ortaya çıxır.

Gələcəyin öyrənilməsində ekstrapolyasiya, interpolyasiya, aqroksimasiya metodları ilə yanaşı ssenari, Delfi, beyin hücumu, morfolojiya və digər metodlardan da istifadə olunur. Ssenari metodu zamanı eyni cür inandırıcı olan tarixi hadisələrin dəsti götürülür. Onların hər biri zəruri detallarla zəngin olur və gələcək hadisələr sistemində baş verməsi mümkün olan bütün variantlar nəzərə alınır. Məsələn, qlobal inkişaf templəri, ekoloji problemlərin kateqoriyaları və s. Ssenari metodundan ilk dəfə məşhur Amerika futuroloqu German Kan (1922-1988) istifadə etmişdi.

1950 - 1960-ci illərdə yaradılmış Delfi metodu ekspert qiymətləndirmələrinə əsaslanır. Amerikalı alim Olaf Helmer (1910-2011) tərəfindən yaradılmışdır. Qədim Yunanıstanda Delfa orakulunun (kahin Pifiya) adı ilə bağlıdır. Əsasən nüfuzlu uzaqgörənlərin proqnozlarına əsaslanır. 9 Mişel Nostradamus - 1503 - 1566, Monax Avel - 1757-1841, Edqar Keysi - 1877-1945, Volf Messinq - 1899-1974, Vangeliya Pandeva Kuştareva - 1911-1996, Şeyx Şərif və s.).

Beyin hücumu metodu (ing. brainstorming) problemin operativ həllini nəzərdə tutur. Bu zaman iştirakçıların yaradıcı aktivliyi stimullaşdırılır və onlar çoxlu sayda, o cümlədən fantastik fərziyyələr irəli sürürlər. Nəhayət morfoloji metod (İsveçrəli alim Frits Tsivikki tərəfindən yaradılmışdır) gələcəyin obrazının yaradılmasında ayrı-ayrı potensial hadisələr üçün onları xarakterizə edən çoxlu sayda morfoloji kombinasiyalar təhlil olunur və onların müncər edilməsindən bütöv sistem yaradılır. Metod XX əsrin 30-cu illərində ABŞ alimi kopirayter (ing. copywriting - əlyazma, write - yazmaq, reklam və təqdimat testlərinin tərtib edən şəxs) Aleks Osborn (1888-1966) tərəfindən ixtira edilmişdir. [5. s. 74 – 75]

Beləliklə müasir dövrdə münaqişəli cəmiyyətin əsas məzmununu və aparıcı motivlərini təşkil edən qloballaşma və onunla birbaşa bağlı olan ekoloji vəziyyət, ekoloji problemlər, ekoloji tarazlıq, ekoloji mədəniyyət və digər məsələləri mövcud elmi-nəzəri metodlarla təhlil etməklə müvafiq fərziyyələrə və kifayət qədər dəqiq proqnozlara əsaslanan gələcəyin modelini yaratmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu son dərəcə aktual və vacib məsələdir. Mövcud dəyərləri qiymətləndirmək və dərin analizə məruz qoymaq yolu ilə yaradılan gələcəyin təsviri bəşəriyyət üçün düzgün seçim etmək, gələcəyin real və etibarlı modelini yaratmaq üçün son dərəcə vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Brake DG, Evenson DP. "A generational study of glyphosate - tolerant soybeans on mouse fetalç postnatalç pubertal and adult testicular development.". Food Chem Toxicol 42 (1) (2004). 29-36
2. Ermakova I. "Influence of genetically modified soya on the birth-weight and survival of rat pups". Proceedings "Epigeneticsç Transgenic Plants and Risk Assessment" (2006). 41-48.
3. Marshall A.. "M soybeans and health safety - a controversy reexamined". Nature Biotechnology 25 (9). (2007). 981- 987.
4. Ларин. И.К. Химия озонового слоя и жизнь на Земле// Химия и жизнь - XXI век. 2000 - № 7. - С, 10 - 15

5. Стариков П. А. Пиковые переживания и технологии творчества: учебное пособие. Красноярск: филиал НОУ ВПО "Санкт - Петербургский институт внешнеэкономических связей, экономики и права" в г. Красноярске, 2011 - 92 с. - ISBN 978 - 5 - 904314 - 42 - 2. С. 74 - 75.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ЭКОЛОГИЯ

Азимов Ариф Муса оглы, Кадимова Хагигат Керимовна

Резюме

Статья посвящена глобальным экологическим проблемам и универсальным процессам, связанным с этими проблемами. В статье задача создания экологического баланса рассматривается с позиции глобализации, принятой как совокупность неумолимых событий глобального масштаба. Глобализация оценивается как источник конкуренции и конфликтов, как система глубоких экономических, технологических и социальных изменений, а также процесс, положительно и отрицательно влияющий на экологическую структуру мира. В качестве оригинальных мотивов в статье выступают возможности составления теоретических основ предстоящей истории человечества и фундаментального анализа глобальных процессов, происходящих в современном мире. В связи с этим предсказанием будущих событий создание гипотетической истории будущего или возможного сценария предусмотрено лишь как фактическое событие.

GLOBALIZATION, EKOLOGY

Azimov Arif Musa, Gadimova Hagigat Kerim

Summary

The article is devoted to global environmental issues and universal processes associated with these problems. In the article, the task of creating the ecological balance is considered from the perspective of globalization, adopted as a set of inexorable events of global scale. Globalization is evaluated as a source of competition and conflict, as a system of profound economic, technological and social change, as well as the process positively and negatively affecting the ecological structure of the world. The possibilities of drawing up the theoretical foundations of the forthcoming history of humanity and a fundamental analysis of global processes occurring in the modern world, in the article appear as the original motifs. In connection with this prediction of future events, the creation of a hypothetical history of the future or a possible scenario is provided as only the actual event.

Rəyçi: Şabanov Abdilməcid Seyid oğlu, Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

"İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasının 27 dekabr 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 yanvar 2024-cü il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94(479.24).

AZƏRBAYCAN XALQININ QANLI YADDAŞI - 31 MART SOYQIRIMI

Babayeva Gülşən Ziya qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
e_durustkari@mail.ru

Xülasə: Rusiyada Oktyabr inqilabından sonra bolşeviklər və erməni daşnakları Bakıya nəzarəti ələ keçirdilər. Bu hadisələrdə xüsusilə Stepan Şaumyan fərqlənirdi. O, Rusiya imperiyasının süqutu dövrünün böyük sarsıntılarından yaranmış hadisələrin iradəsi ilə qədim Azərbaycan şəhəri Bakı və Şimali Azərbaycanın şərq bölgələrində qurulmuş siyasi rejimin başında durdu. Daşnaksütyun partiyası Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasının tərəfdarı idi. Türk qoşunlarının təzyiqi ilə geri çəkilən keçmiş imperiya ordusunun erməni alayları arasında daşnakların ideologiyası hökm sürürdü.

1918-1920-ci illərdə Andranikin quldur dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində əhalinin əksəriyyəti, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan təxminən 565 min nəfər vəhşicəsinə öldürülmüş və ya əcdadlarının torpaqlarından qovulmuşlar. Milli memarlığın çoxsaylı şah əsərləri, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər və digər abidələr dağıdılmışdır.

Açar sözlər: Bakı, erməni, Şaumyan, bolşevik, terror.

Ключевые слова: Баку, армяне, Шаумян, большевик, террор.

Keywords: Baku, Armenian, Shaumyan, Bolshevik, terror.

1918-ci ilin mart soyqırımları öz qəddarlığı və miqyası ilə təkcə Azərbaycan tarixinin deyil, bəşəriyyət tarixinin ən qanlı faciələrindən biridir. Təkcə bir həftə ərzində Bakıda 12 mindən çox insan vəhşicəsinə qətlə yetirildi ki, onların əksəriyyəti mülki şəxslər, əhalinin əsasən müsəlman hissəsini təşkil edirdi.

Ermənistan silahlı qüvvələri Bakı quberniyasında 229, Gəncə quberniyasında 272, Zəngəzur quberniyasında 115, Qarabağda 157 kəndi yer üzündən silib. Rəsmi mənbələrə əsasən, bu soyqırımın nəticəsində 12 minə yaxın azərbaycanlı amansızcasına öldürülmüş, on minlərlə insan itkin düşmüşdür.

Yüz beş il əvvəl erməni daşnakları və bolşevikləri Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda, Gəncədə və digər bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, 70 mindən çox insanı, o cümlədən qadın və uşaqları xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirmişlər, kəndləri yandıraraq sakinləri evlərindən didərgin salırdılar.

Əslində bu faciənin əsasları 1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri əsasında Azərbaycan xalqının parçalanması və tarixi torpaqlarımızın bölünməsi ilə qoyulmuş. Daha sonra isə bu torpaqların mənimsənilməsi prosesi başlanmışdır. Qısa müddətdə ermənilər kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. Erməni qəsbkarları "Böyük Ermənistan"ın yaradılması xülyasından ruhlanaraq Azərbaycan torpaqlarında bir sıra kütləvi qırğınları törətdilər.

20-ci əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri ilk qırğın 1905-1907-ci illərdə baş verib. Çar Rusiyasının süqutu zamanı əvvəllər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış ermənilər hakimiyyət böhranından istifadə edərək, Azərbaycanın kənd və şəhər əhalisini qıraraq azərbaycanlıların torpaqlarını ələ keçirməyə başladılar. Ermənilər fəal surətdə silahlanır, müxtəlif bölgələrdə, xüsusən də Bakıda vəziyyətin

sabitliyini pozurdular. Onlar yerli əhalini qorxutmağa, bölgədəki vəziyyətdə çaşqınlıq yaratmağa çalışıblar. Birinci Dünya Müharibəsindən, 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş fevral və oktyabr çevrilişlərindən istifadə edən ermənilər bolşevik bayrağı altında qara planlarını həyata keçirməyə nail oldular.

Rusiyada Oktyabr inqilabından sonra bolşeviklər və erməni daşnakları Bakıya nəzarəti ələ keçirdilər. Bu hadisələrdə xüsusilə Stepan Şaumyan fərqlənirdi. O, Rusiya imperiyasının süqutu dövrünün böyük sarsıntılarından iradəsi ilə qədim Azərbaycan şəhəri Bakı və Şimali Azərbaycanın şərq bölgələrində qurulmuş siyasi rejimin başında durdu.

1907-ci ildə Avropada təhsilini bitirmiş Şaumyan Bakıda məskunlaşdı və burada neft kəməri üzərində işləməyə başladı. Bakı fəhlələrinin üsyanına rəhbərlik etdiyinə görə Saratova sürgün edilmiş və 1917-ci ilə qədər orada yaşamışdır.

1917-ci il fevral inqilabı dövründə Şaumyan Bakıya gəlir, burada Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin sədri seçilir. Petroqradda bolşevik Oktyabr inqilabından bir neçə gün sonra Şaumyan Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsində bolşevik hegemonluğu yaratmağa çalışırdı. 1917-ci il noyabrın 2-də Bakıda Sovet hakimiyyəti elan edildi və dekabrda RSFSR Xalq Komissarları Soveti Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar təyin etdi.

1918-ci ilin əvvəlində Bakı Sovetində bolşeviklərlə erməni millətçiliyinin aparıcı partiyası Daşnaksütyun arasında faktiki güc ittifaqı yaradıldı. Onların hər ikisi Cənubi Qafqazda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar: bolşeviklər sosialist inqilabını genişləndirmək üçün, daşnaklar isə “böyük erməni” məzmunlu ərazi ambisiyalarını həyata keçirmək üçün. Amma həm bolşeviklərin, həm də daşnakların yolunda əsas maneə Azərbaycan üçün muxtariyyət yaradılmasını öz məqsədi elan edən getdikcə güclənən Azərbaycan milli hərəkatı idi.

1918-ci il martın 2-də Şaumyan Bakı Sovetinin iclasında çıxış edərək bölgənin anti-bolşevik spektrini birləşdirən Tiflisdə toplaşan Zaqafqaziya Seymini kəskin tənqid etdi. Şaumyanın əsas “arqumenti” ondan ibarət idi ki, bu qurum Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasına çalışan müsavətçilərə dəstək verir. Şaumyan bildirirdi ki, “Zaqafqaziya demokratiyası bu ayrılmaya kəskin etiraz etməlidir... Axı müsəlman millətçiləri Bakını Azərbaycanın paytaxtı etmək arzusunda idilər...”.

1918-ci ilin martında Bakı əhalisi iki yerə bölündü: müsəlman və erməni-rus. Birincisi Müsəlman Milli Şurasının nəzarətində idi və Müsavat hərbi birləşmələrinə arxalanırdı, ikincisi isə bolşevik-daşnak Bakı şurası idi. Müsəlman əhali Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə edən Azərbaycan Milli Demokratik “Müsavat” partiyasını dəstəkləyirdi.

1917-ci il oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə çoxmillətli Bakıda bütün partiyaları xeyli qabaqlayan Müsavat 40 faizə yaxın səs topladı. Düzdür, bu seçkilərin nəticələri ləğv edildi və təkrar seçkilərdə bolşeviklər və daşnaklar qalib gəldilər.

Buna baxmayaraq, 1917-ci ilin payızından müsəlman əhali arasında Müsavatın təsiri daha da artdı. Azərbaycanın bölgələrində müsavətçilərin nüfuzu daha da böyük idi və öz silahlı qüvvələrinə malik olan bu partiya Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyəti üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdi.

Öz növbəsində Daşnaksütyun partiyası Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasının tərəfdarı idi. Türk qoşunlarının təzyiqi ilə geri çəkilən keçmiş imperiya ordusunun erməni alayları arasında daşnakların ideologiyası hökm sürürdü. Erməni əsgərlərinin məqsədi, cəbhə xəttinin arxasında qalan erməni əhalisini qorumaq idi. Bu mənada yerli siyasi şəraitdə üçüncü qüvvəni təmsil edən bolşeviklərlə daşnakların maraqları 1918-ci ilin martına qədər üst-üstə düşürdü. Türk qoşunlarının Bakıdan çox uzaqlarda olması erməni əhalisi ilə bolşeviklərin maraqlarının müvəqqəti üst-üstə düşməsi üçün ümumi təhlükə və əlavə səbəb idi. Bundan əlavə, Sovet Rusiyası hökumətinə Bakı nefti lazım idi.

Bir-birinə qismən müxalif olan iki milli siyasi partiya - Daşnaksütyun və Müsavat öz xalqlarının dövlət müstəqilliyini istəyirdilər. Bolşevik beynəlmiləçiləri Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün mübarizə apardılar və hələ kifayət qədər gücə malik olmadıqları üçün müxtəlif qüvvələrlə müvəqqəti ittifaqlara razılaşdılar.

1918-ci il martın sonunda bolşevik Bakı Şurası, daşnaklar və Müsavat partiyasının rəhbərlik etdiyi Müsəlman Milli Şurası arasında qarşıdurma kulminasiya nöqtəsinə çatdı.

1918-ci il martın 29-da Lənkərana gedən müsəvatçıların kiçik bir dəstəsi tərksilah edildi ki, bu da müsəlman əhalinin hiddətinə səbəb oldu. Martın 30-da azərbaycanlılar dinc mitinqlər keçirdilər. Buna cavab olaraq cəza tədbirləri başladı.

Martın 30-da şəhərin müxtəlif yerlərində barrikadalar qurulmağa başladı və hərbiçilərdən müsadirə olunan silahların geri qaytarılması və ya digər etnik qrupların tərksilah edilməsi tələbi ilə kortəbii mitinqlər yaranmağa başladı.

Digər versiyaya görə, toqquşmalar martın 30-da müsəlman "Vəhşi diviziyasının" silahlı birləşmələrinin Bakı limanına gəlməsi ilə başlayıb. Yoxlamaya göndərilən məmurlar atəşə tutulub, bəziləri isə öldürülüb. Yaxınlaşan bolşevik qüvvələri gələn bölmələri tərksilah etdilər. Lakin "Vəhşi diviziya"nın əlavə hissələri Bakıya göndərildikdən sonra şəhər döyüş meydanına çevrildi.

Martın 30-31-də Bakının mərkəzi və istisnasız olaraq şəhərin bütün müsəlman hissələri bolşevik-daşnak birləşmələrinin silahlı hücumuna məruz qaldı. Bakı buxtasına doğru irəliləyən Xəzər flotiliyasının gəmiləri öz silahlarından müsəlman məhəllələrini nişanlı atəşə tutublar.

Cəmi bir neçə gün ərzində Bakıda 12 minə yaxın müsəlman öldürüldü. Əgər Bakının qeyri-müsəlman əhalisinin nümayəndələri müsəlmanları evlərində şəhəri gəzib-dolaşan qruplardan gizlətməsəydilər, bəlkə qurbanların sayı daha çox olardı...

Stepan Lalayan (Lalayev), Tatevos Amiryan (Əmirov) və başqalarının başçılığı ilə silahlı erməni dəstələri Şamaxı, Göyçay və digər şəhər və kəndlərə basqın edərək 20 minə yaxın insanı qətlə yetirdilər. Quba qəzasının müsəlman əhalisinin qırğını Şaumyanın səlahiyyət verdiyi daşnak Amazaspın başçılığı altında erməni hərbi birləşmələri tərəfindən həyata keçirilirdi.

Aprəlin 2-də 36-cı Türkünstan alayının və hərbi əməliyyatın əsl məqsədlərini dərk edərək Bakı Sovetinin tabeliyindən çıxmaqla hədələyən Xəzər dənizçilərinin qəti tələbi ilə müsəlmanların qırğınları dayandırıldı.

Şaumyan Bakıda faciəli mart hadisələrindən sonra etiraf etdi: "Biz fürsətdən istifadə etdik... və bütün cəbhə boyu hücumla keçdik, bizim artıq silahlı qüvvələrimiz var idi – 6 min nəfərə yaxın. Daşnaksütyun da bizim ixtiyarımızda olan 3-4 minə yaxın milli birliklərə malik idi. Sonuncuların iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri verdi, lakin bundan qaçmaq üçün heç bir yol yox idi. Biz bunu bilərəkdən etdik"...

Bununla belə, Bakı Şurasının rəhbərinə haqq qazandırmaq cəhdləri onun bilavasitə rəhbərliyi altında on minlərlə azərbaycanlının yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edildiyini gizlədə bilməz.

Azərbaycanlılara qarşı terror təkcə Bakıda və ətraf rayonlarda deyil, Azərbaycanın Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və digər bölgələrində də həyata keçirilib. Şaumyan Şərqi Türkiyə və Qərbi Azərbaycanda zorakılıqlar törədən erməni quldur dəstələrinin başçıları ilə, xüsusilə, Naxçıvanda, Şərurda və Zəngəzurda azərbaycanlıların kütləvi şəkildə məhv edilməsində günahkar olan bədnam qatil Andranik Ozanyanla sıx əlaqə saxlayırdı.

Ümumilikdə 1918-ci ilin yayında Şərur və Naxçıvanda 3000, Zəngəzurda isə 7700 nəfər qətlə yetirilmişdir. 50 min sakin öz doğma yurdlarından didərgin düşmüşdü. Andranikin ermənilər qarşısında xidmətlərini qeyd edən Şaumyan ona göndərdiyi teleqramda yazırdı:

“Xalq lideri Andranikə. Mən sizin teleqramınızı aldım. Tam mətn Moskvadakı mərkəzi hökumətə təqdim edilib. Mən öz növbəmdə sizin simanızda əsl qəhrəmanı alqışlayıram”.

1918-1920-ci illərdə Andranikin quldur dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində əhalinin əksəriyyəti, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan təxminən 565 min nəfər vəhşicəsinə öldürülmüş və ya əcdadlarının torpaqlarından qovulmuşlar. Milli memarlığın çoxsaylı şah əsərləri, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər və digər abidələr dağıdılmışdır.

1918-ci ilin aprelinde daşna-bolşevik tandemi qanuniləşdirildi. Aprelin 25-də Bakı Sovetinin Xalq Komissarları Soveti yaradıldı və orada ermənilər rəhbər vəzifələr tutdular. Şaumyan özü Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri və Xarici İşlər Komissarı oldu. Erməni komandirləri Bakı Sovetinin ordu qərargahında və 20 batalyondan ibarət üç Qırmızı Ordu briqadasında rəhbər vəzifələr tuturdular. Lakin Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik rejiminin daha da möhkəmlənməsinin qarşısı 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ilə alındı. ADR-in Osmanlı İmperiyası ilə hərbi ittifaqı və Bakı istiqamətində zəfərli hərəkətə başlayan Azərbaycan-Türkiyə Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması erməni-bolşevik birləşmələrinin bütün Azərbaycanın Xəzər regionu, xüsusi ilə də Bakını son zəbt etmək planlarını darmadağın etdi.

1918-ci il iyulun 31-də Bakıda sovetdaxili mübarizənin kəskinləşməsi şəraitində Şaumyan dəstəsi öz səlahiyyətlərini tərk etdi. Baksovetin məğlubiyyətindən sonra ermənilər Bakını öz nəzarətləri altında saxlamaq ümidlərini ingilislərə bağladılar, şəhərdə daşnak-SR-menşevik “Sentralkaspi diktaturası” yaradıldı. Lakin 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan-Türkiyə qoşunları Azərbaycanın paytaxtı Bakını azad etdi və cəmi bir gün sonra ADR hökuməti Gəncədən buraya köçürüldü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Nazirlər Soveti 1918-ci il iyulun 15-də, 31 mart faciəsini araşdırmaq üçün Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya birinci mərhələdə mart soyqırımını - Şamaxıda törədilmiş vəhşilikləri, ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində törətdikləri ağır cinayətləri araşdırıb. Bu reallıqların dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində xüsusi struktur yaradılıb. Martın 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən milli matəm günü elan edilib.

Beləliklə, azərbaycanlılara qarşı bir əsrdən artıq davam edən soyqırımına və torpaqlarımızın işğalına tarixdə ilk dəfə olaraq siyasi qiymət verilməyə cəhd edilib. Lakin ADR Sovet Rusiyası tərəfindən tutulduqdan sonra bu istiqamətdə işlər yarımçıq qaldı.

Rəsmi sovet versiyasına görə, Baksovetin başçısı “digər 25 yoldaşla birlikdə” ya Transxəzər hökumətindən olan Sosialist İnciləbçilər, ya da 20 sentyabr 1918-ci ildə Krasnovodsk yaxınlığındakı Pereval və Axça-Axça Kuyma stansiyaları arasında ingilislər tərəfindən həbs edilərək güllələnib. Və iki il sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra onların cənazələri Bakının mərkəzi parkında dəfn edilib. Lakin 2009-cu ilin yanvarında Azərbaycanın paytaxtında Sahil parkının yenidən qurulması zamanı aparılan qazıntılar zamanı “26 Bakı komissarları”nın şərafinə ucaldılmış abidənin altında gözlənilən 26 deyil, 23 nəfərin qalıqları aşkar edilib. Məhkəmə-tibbi ekspertizası ilə müşayiət olunan ilkin araşdırma Stepan Şaumyan, Tatevos Amiryan və Arsen Avakyanın cəsədlərinin qalıqlarının itdiyini göstərib.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Ziya Bünyatov hələ ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Şaumyanın əslində Türkmənistanın qumlarında güllələnməməsi və onun izlərinin o zaman İngiltərənin hakimiyyəti altında olan Hindistana apardığı faktının lehinə arqumentlər irəli sürürdü. O, ilk dəfə 1919-cu ilin martına aid, Axça-Kuyma yaxınlığında edamdan altı ay sonra bir sənəd dərc etdi və orada Tiflis radiostansiyasının bolşeviklərin nəzarətində olan Həştərxandan Sokolov adlı şəxsə ünvanlanan

mesajı ələ keçirdiyini söylədi. Bu ismaric hərbi əsirlərin mübadiləsinə aiddir. Xüsusilə, Şaumyanın bolşeviklərin əsir götürdüyü müttəfiq missiyasının üzvləri, yəni Birinci Dünya Mühəribəsində qalib gələn Antanta nümayəndələri ilə dəyişdirilməsi.

1918-ci il sentyabrın 20-dən oktyabrın 1-dək, yəni komissarların edamından sonra Krasnovodsk həbsxanasında saxlanılan şəxslərin siyahısını təqdim edən arxiv sənədi də məsələni qarışdırır. Yemək payı verilən bu insanlar arasında Stepan Şaumyanın da adı çəkilir.

Lakin bu sənədlərdən irəli gələn suallara verilən cavablardan asılı olmayaraq, Bakı Şurasının və onun rəhbəri Stepan Şaumyanın cinayətkar mahiyyəti heç bir şübhə doğurmur. Bolşevik hərəkatı bayrağı altında çıxış edən Şaumyan siyasi təcürməyi-halının mühüm məqamında faktiki olaraq erməni millətçiliyinin maraqlarının sözcüsü kimi çıxış etdi, onun strateji məqsədi erməni Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli bir hissəsində erməni dövlətinin yaradılması idi. Şaumyanın və onun rəhbərlik etdiyi Kommunanın siyasətinin nəticəsi on minlərlə dinc azərbaycanlının ölümü oldu.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının mart soyqırımı ilə bağlı həqiqətlərin dünyaya çatdırılması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyəti ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra başlayıb. Ulu öndərin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir. Aparılan araşdırmalar sayəsində çoxlu yeni faktlar və sənədlər toplanıb. Qubada tapılan kütləvi məzarlıq bu faciənin qanlı epizodlarından birinin nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2009-cu il dekabrın 30-da imzaladığı sərəncamla inşa edilən Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi 2013-cü il sentyabrın 18-də açılıb. Açılış mərasimində çıxış edən Prezident İlham Əliyevin sözlərinə görə: "Sovet dövründə tarix saxtalaşdırıldığı üçün bu həqiqət bizdən gizlədilib. Uzun illər Azərbaycan xalqının qanını tökən quldurları - Şaumyan və onun kimiləri bizə qəhrəman kimi təqdim ediblər. Məncə, bu, böyük faciədir. Uzun illər xalqımıza qarşı amansızcasına vəhşiliklər törədənlər sovet tarixində qəhrəman kimi təqdim olunduğundan, onların şərəfinə abidələr ucaldılıb. Yalnız müstəqillik dövründə biz ədaləti bərpa etdik. Biz Bakını bu abidələrdən təmizlədik və bugün orada gözəl parklar, o cümlədən Sahil parkı salınıb. Bugün biz öz tariximizlə üzləşirik. Biz tarixin bütün məqamlarını bilməliyik. Gənc nəsil də xalqımızın keçmişdə hansı fəlakətlərlə üzləşdiyini bilməlidir".

1918-ci ilin mart hadisələri bədii ədəbiyyatda və kinoda öz əksini tapdı. 1937-ci ildə Vyanada alman dilində iki bakiyyə: müsəlman azərbaycanlı Əli Xan Şirvanşirin və xristian gürcü Nino Kipianinin sevgisindən bəhs edən "Əli və Nino" romanı nəşr olundu. Roman Birinci Dünya müharibəsi, inqilab, 1918-ci ilin mart hadisələri, ingilislərin Bakıya gəlişi, şəhərin bolşeviklər tərəfindən tutulması fonunda cərəyan edir. Azərbaycanda roman ilk dəfə 1972-ci ildə çap olunub və o vaxtdan milli ədəbiyyatın klassiki hesab olunur.

2018-ci ildə Azərbaycan Parlamenti dünya ictimaiyyətini 1918-ci il hadisələrini azərbaycanlıların soyqırımı kimi tanımağa çağırıb.

Ədəbiyyat

1. "[Mart soyqırımı-100](#)". Azərbaycan Respub. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Bakı, 1918.
2. "[Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı](#)" V.Ş.Abişov; AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı 2017
3. «Геноцид 31 марта в материалах печати 1918-1920 год» Акиф Ашырлы, "Elm və Təhsil" 2011
4. "[Qanlı günlərimiz: 1918-1920 Naxçıvan](#)", M.B.Əliyev, Bakı: Azər nəşr, 1993.
5. "ЭЛМ Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана: 1918-1920" Мамедзаде Натиг, издательство "" Баку, 2017
6. "[Правда о терроре : армянский терроризм-истоки и причины](#)" Э.Файгл; пер. Н.Мамедова, Баку: Азернешр, 2000.
7. "Mart 1918-ci il. Bakı. Azərbaycanlıların soyqırımı sənədlərdə (kitab)", [Solmaz Rüstəmovə-Tohidi](#), "INDIGO" 2009
8. "1918. Azərbaycan qırğınları şəkil və sənədlərdə".S. Rüstəmovə-Tohidi, Bakı, ALF group DESIGN
9. http://anl.az/el/vsb/31_Mart_Soyqirimini_unutmaqiq

10. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/204012>

**КРОВАВАЯ ПАМЯТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА:
ГЕНОЦИД 31 МАРТА**

Бабайева Гюльшан Зия кызы
Резюме

После Октябрьской революции в России большевики и армянские дашнаки взяли под свой контроль Баку. В этих событиях особо выделился Степан Шаумян. Он стоял во главе политического режима, установившегося в древнем азербайджанском городе Баку и восточных районах Северного Азербайджана волею событий, вызванных великими потрясениями периода падения Российской империи. Партия Дашнакцутюн поддержала создание армянского государства на Кавказе. Идеология дашнаков преобладала среди армянских полков бывшей императорской армии, отступивших под давлением турецких войск.

В 1918-1920 годах в результате геноцида, учиненного бандитами Андраника против азербайджанцев, большая часть населения на территории нынешней Армении, то есть примерно 565 тысяч человек, проживавших на землях Западного Азербайджана, была зверски убита или изгнаны с земель своих предков. Были разрушены многочисленные шедевры национальной архитектуры, школы, больницы, мечети и другие памятники.

**THE BLOODY MEMORY OF THE AZERBAIJANI PEOPLE:
MARCH 31 GENOCIDE**

Babayeva Gyulshan Ziya
Summary

After the October Revolution in Russia, Bolsheviks and Armenian Dashnaks took control of Baku. Stepan Shaumyan stood out in these events. He stood at the head of the political regime established in the ancient Azerbaijani city of Baku and the eastern regions of Northern Azerbaijan by the will of the events caused by the great upheavals of the period of the fall of the Russian Empire. Dashnaksutyun's party supported the establishment of an Armenian state in the Caucasus. The ideology of the Dashnaks prevailed among the Armenian regiments of the former imperial army, which retreated under the pressure of the Turkish troops.

In 1918-1920, as a result of the genocide committed by Andranik's bandits against Azerbaijanis, the majority of the population in the territory of present-day Armenia, that is, approximately 565 thousand people living in the lands of Western Azerbaijan, were brutally killed or expelled from their ancestral lands. Numerous masterpieces of national architecture, schools, hospitals, mosques and other monuments were destroyed.

Rəyçi: dos. Cavid Bağırzadə
Daxil olma tarixi 28 fevral 2024-cü il

УДК 94(479.24)

**НАЧАЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСУБЛИКИ В 1918-1920-ОМ ГГ**

доц. Алиева Гюлара Алван кызы
Гянджинский Государственный Университет
gularaalvan@gmail.com

Аннотация: В 1918-ом году после провозглашения Азербайджанской Демократической Ресублики начались коренные изменения в сфере образования. Правительство новой республики с первых месяцев начало уделять особое внимание учебным заведениям государства. Они делились на начальные, средние и высшие. Первый школьный год в Азербайджанской Республике начался 15 октября 1918 года в неимоверно трудных условиях. Вследствие межнациональных столкновений многие учителя покинули места проживания. В результате, в некоторых сёлах не оказалось возможным возобновить функционирование школ из-за отсутствия учителей и они были переведены в более крупные населенные пункты. В период существования Азербайджанской Республики стремление азербайджанского народа к образованию усилилось. Росло стремление населения к светскому образованию. Помимо светских продолжали функционировать и религиозные школы. Работа в области школьного строительства постепенно налаживалась. В этот период времени сильно возрастал интерес к изучению иностранных языков. С проведением национализации школ потребовалось составление специальных учебных программ на тюркском языке. Из специалистов-педагогов была образована комиссия, которая разрабатывала программу национальных классов во всех учебных заведениях. В результате большой работы, проведенной комиссией при МНП, были составлены необходимые учебники на тюркском языке. Печатались учебники и на русском языке. В этот период времени Союз учителей тюрков ходатайствовал о выпуске книг в целях снабжения ученических библиотек.

Açar sözlər: təhsil, məktəb, maarif, hökümət, müəllimlər, türk əlfbası, kadr siyasəti

Ключевые слова: образование, школа, просвещение правительство, учителя, тюркский алфавит, кадровая политика

Keywords: national education, school, education, government, teacher, turkic alphabet, personnel policy

В 1918-ом году после провозглашения Азербайджанской Демократической Ресублики начались коренные изменения во всех сферах общественно-политической и социальной жизни, в том числе и в сфере образования. Правительство новой республики с первых месяцев начало уделять особое внимание учебным заведениям государства. Они делились на начальные, средние и высшие, первым звеном школьной сети Азербайджанской Республики являлись начальные школы, или, как они официально назывались, низшие и высшие начальные училища. После их окончания учащиеся поступали в высшие начальные училища или средние учебные заведения. Курс высших начальных городских училищ по своему объёму был равен четырем классам средних учебных заведений. В начальных училищах изучали общеобразовательные предметы, иногда при них открывались сельскохозяйственные или ремесленные отделения [7].

Согласно «Положением о высших начальных училищах» (1912 г.) заведование этими училищами возлагалось на попечительские советы, при новом правительстве на инспекции народных училищ [7]. Государственных высших начальных училищ в 1919

году было 15. Такое количество не отвечало действительной потребности населения. Вследствие чего МНП намечало открыть ряд новых таких училищ; в осуществление этого плана было открыто высшее начальное училище в Гейчае [18]. Наряду с высшими начальными училищами в городах Шуше и Загатале существовали Мариинские женские училища, в Гяндже имелось ремесленное училище, в Загатале и Нухе имелись ремесленные школы [7].

Первый школьный год в Азербайджанской Республике начался 15 октября 1918 года в неимоверно трудных условиях. Вследствие межнациональных столкновений многие учителя покинули места проживания. 13 октября был издан приказ министра народного просвещения: «Предлагаю всем учащим уездов Бакинской губернии выехать к месту службы и приступить к занятиям.» [1].

Раньше за норму принималось 54 ученика в классе. Теперь же была установлена норма в 25 учеников [18]. В некоторых сёлах не оказалось возможным возобновить функционирование школ из-за отсутствия учителей, в результате они были переведены в более крупные населенные пункты. А поскольку учителей-азербайджанцев особенно не хватало, временно допускались к исполнению обязанностей учителей начальных училищ лица, имеющие звание приходского муллы [8]. Правительство Азербайджанской Республики постановило обучение во всех учебных заведениях на родном тюркском языке [18]. Продолжительность урока была доведена до 40-45 минут вместо прежних 50, количество уроков сократилось от 4-5 до 3 в день, перемена продолжалась не более 5 минут [5].

В 1918-1919-ом учебном годах число учащихся в Бакинских городских начальных училищах составляло 5942 человека, в конце учебного года это число повысилось до 6400 человек. В следующем учебном году (ноябрь 1919 г.) уже 9100 учащихся [8]. В 1919-1920-ом учебном годах наблюдалось повышение успеваемости учащихся [8].

В период существования Азербайджанской Республике стремление азербайджанского народа к образованию усилилось, о чем свидетельствовали многочисленные факты. Инспекции народных училищ получали ходатайства от сельских обществ об открытии школ в их селах. По ходатайству женщин села Кешля в октябре 1919 г. здесь открылось женское низшее начальное училище [9].

Помимо светских продолжали функционировать и религиозные школы. Так, в Баку ещё в 1907-ом году мусульманским духовным обществом «Саадат» было открыто училище с таким же названием с целью дать учащимся общее и духовное образование для подготовки приходских мулл. В 1919 году в училище было 5 классов: подготовительный, куда принимались совершенно неграмотные дети, три подготовительных и один первый классы. Программа подготовительного класса и подготовительных классов приравнивалась к программе городских тюркских школ. Программа первого класса соответствовала программе первого класса высших начальных училищ без учёта арабского, персидского и немецкого языков. Преподавателей было 7, из них один заведовал училищем. Обучение было бесплатное [9].

К моменту провозглашения независимости Азербайджана школьная сеть в уездах находилась в тяжелом состоянии. Однако работа в области школьного строительства постепенно налаживалась. В административные органы поступали ходатайства об открытии училищ в уездах [2]. В Шамахинском и Гейчайском уездах числилось 108 школ, из них в 1919 г. функционировало только 10. Главными причинами закрытия такого числа школ были отсутствие необходимых школьных помещений, квалифицированных учителей, учебников и учебных пособий. С начала

1919-1920 уч. года благодаря деятельности МНП и инспекции стало возможным число функционирующих школ довести до 70 [2].

Надо отметить, что большинство ходатайств жителей решалось положительно. Так, например, 8 февраля 1920 года в Губе было торжественно открыто женское училище. На должность заведующей была приглашена одна из опытных и старейших преподавательниц Ахундова [2]. В Джавадском уезде в 1918 г. числилось 113 училищ. В уезде функционировали только 24 школы [10].

Особенно трудное положение сложилось в Лянкяранском уезде. Под видом удержания Советской власти в Лянкяранском уезде отряды, состоящие из армян и русских, стали уничтожать местное население. Этими кровавыми акциями командовал по личному указанию Ленина матрос Отряднев. Геноцид азербайджанского населения оставил глубокий негативный след на народном просвещении. Так, в Лянкяране все школьные помещения осенью 1918 г. были заняты дашнакским отрядом. Многие местные учителя покидали места своего проживания, и в результате были закрыты сельские школы [18]. В Лянкяранском уезде в 1918 г. было 54 школы. Из них в 1919 году закрылись 8 школ, в том числе 5 русских и 1 тюркская школа разгромлены, а 2 тюркские школы не функционировали уже в течение нескольких лет. Ещё 20 школ не работали потому, что местные жители не успели ещё вернуться после беспорядков, поэтому функционировали только 26 школ [11].

Выявленные нами документы показывают, что в тот период усилилось стремление населения к светскому образованию. Во многих селах Лянкяранского уезда родители отказались посылать своих детей в мусульманские мектебы, где молла преподавал по старому методу [12].

В 1918-ом году до 100 начальных училищ I Гянджинского района подвергались разорению со стороны армянских дашнаков. На измененной части уезда остался лишь 1% благоустроенных училищ [12]. Не хватало помещений для школ. В октябре 1919-ого года в I районе Гянджинского уезда из 88 училищ только 14 помещались в государственных зданиях, 24 в собственных дарованных или общественных зданиях (сельских управлений, мечетей), 50 – в наёмных зданиях [12]. Не хватало школьной мебели, учебников, учебных пособий, бумаги и других принадлежностей [16].

В обстановке экономической разрухи было трудно содержать начальные училища, ремесленные и профессиональные отделения по рукоделию при них. Инспекция отпустила ремесленным отделениям по 2000 рублей, а отделениям по рукоделию по 700 рублей. Была организована выставка и распродажа изделий, производимых учащимися [13]. Несмотря на огромные трудности, благодаря заботе Правительства Азербайджанской Республики положение понемногу облегчалось. Уездная администрация также помогала делу народного образования, в Гянджинском уезде [13].

Осенью 1918 году в Гяндже было всего 4 женские тюркские и несколько нетюркских училищ. Из-за отсутствия следующего, более высшего типа учебного заведения девочки были лишены возможности получить законченное начальное образование [14]. Поэтому по разрешению министра народного просвещения при Гянджинском мужском высшем начальном училище был открыт класс для девочек. 11 октября 1918 года решила преобразовать одну из женских низших начальных училищ в высшее начальное [14].

Как известно, учебные заведения национализировались. В I Гянджинском районе было 49 нетюркских школ. В 1918 и 1919 годах было возможно ввести преподавание государственного языка лишь в 25 из них [14].

Инспектор народных училищ Гянджинского уезда извещал министра о невозможности провести в жизнь полностью постановление правительства от 28 августа об обязательном преподавании во всех школах государственного языка из-за отсутствия соответствующих учителей. Министр разрешил инспектору в виде исключения от общих правил преподавание в 1918-1919-ом учебном годах оставить на прежнем основании, однако, с обязательным условием вводить преподавание тюркского языка по мере нахождения учителей [18].

В этот период времени сильно возрастал интерес к изучению иностранных языков. Преподаватель немецкого языка Гянджинской мужской гимназии И.М.Высоцкий весной 1919 году открыл в городе курсы немецкого, французского, тюркского, армянского, латинского, греческого и польского языков [15].

Органы народного образования Гянджи занимались вопросами облегчения жизни учащихся. С 26 по 31 января 1920 году была устроена выставка изделий учащихся ремесленных отделений учебных заведений [3].

К концу 1919 году в Газахском уезде нормально функционировала 21 школа, из них 18 тюркских и 3 немецкие. В течение 1919-1920-ом учебном годах были открыты 3 новые школы, из них 1 мужская и 2 смешанные. При двух существующих мужских школах были открыты женские классы [3].

Проводились соответствующие мероприятия и в Карабахе. Инспектор народных училищ Шушинского и Джаванширского уездов ходатайствовал перед МНП о преобразовании шушинского 8-го начального училища в три подготовительных класса при высшем начальном училище. Вслед за тем, общество Тертера через временного генерал-губернатора Карабаха просило МНП о преобразовании находящегося в Тертере двухклассного училища в высшее начальное училище [3].

И в других уездах открывались новые школы. Агдашская городская дума на заседании 24 февраля 1920 г. постановила открыть в отдаленном квартале г.Агдаша «Карадаглы» начальное училище [3].

Учитывая затруднения в школьном строительстве, правительство 18 декабря 1918 г. постановило принять нухинское и гянджинское учебные заведения св.Нины на счет казны [3].

Группа нухинской интеллигенции решила собственными силами издавать общественно-литературную газету на тюркском языке под названием «Шеки» и еженедельно организовывать лекции на актуальные темы. С 18 по 24 марта 1919 года по инициативе и.о.инспектора народных училищ А.Махмудова в Нухе состоялся съезд народных учителей, на котором обсуждалась программа народных школ, а также другие вопросы [3].

Нельзя не отметить тот факт, что за сто лет после присоединения к Российской империи в Загатале было всего 11 народных школ, а в течение только 1918-1919-ом учебном годах этот город получил 25 новых школ. В Загатальском округе существовало несколько церковно-приходских (православного исповедания) школ, содержащихся за счет государства; эти школы были переведены в общий разряд начальных школ [3].

Всего в Азербайджане было 666 школ [16], Как указывалось выше, многие из них не функционировали вследствие ряда причин. Правительство принялось за восстановление разрушенных школ [18].

Особенно остро стоял вопрос об учебниках. Во многих тюркских школах занятия проводились без учебников. Ученики читали и писали с классной доски. Многие учителя хотели сами издавать учебники, однако не было бумаги [4]. Под

председательством министра Шахсуварова были организованы комиссии по написанию учебников на тюркском языке. Эти комиссии должны были составить и издать к началу учебного года необходимые учебники. Кроме того, при МНП была создана особая комиссия, занимающаяся переводом учебников на тюркский язык [5].

В результате большой работы, проведенной комиссией при МНП, были составлены необходимые учебники на тюркском языке. Эти учебники продавались учителям и учащимся по себестоимости. Не были забыты и русскоязычные учащиеся. Печатались учебники на русском языке [4].

«Бакинский книжный кооператив» приступил к изданию наиболее необходимых учебников на русском языке и организации книжной торговли на кооперативных началах [16].

Союз учителей тюрков ходатайствовал о выписке книг в целях снабжения ученических библиотек. Министерство внесло в Совет Министров законопроект о выделении из средств государства в распоряжение МНП 1 млн. рублей на приобретение новых книг на тюркском языке [4]. Совет Министров 28 июля одобрил этот законопроект для представления в парламент, а до его утверждения постановил выделить 200 тыс. рублей. Совет министров 15 марта 1920 года разрешил МНП выдать Центральному бюро учителей-тюрков безвозвратную субсидию в размере 50 тыс. рублей на расходы по изданию брошюр, содержанию бюро. Инициативной группой учащихся была организована Бакинская общеученическая библиотека «Единение». При библиотеке был открыт кооператив письменных пособий, началась организация читальни и литературно-просветительных кружков [5].

Ədəbiyyat

1. Азербайджан, 1918, 16 (3) октября.
2. Азербайджан, 1919, 2 октября; 25 ноября; 13 февраля.
3. Азербайджан, 1920, 15 февраля; 21 февраля; 26 февраля; 11 марта; 24 марта; 1919, 27 (14) февраля; 6 апреля (24 марта); 23 июля; 20 (7) февраля.
4. Азербайджан, 1919, 26 май; 1919, 2 ноября; 1919, 30
5. Бакинская жизнь, 1919, 27 июля; 1919, 18 июня; 10 июля; 7 августа; 1920, 13 апреля.
6. ГААР, ф. 2803, оп. 1, д. 3, л. 34; д. 18, л. 453; ф. 1046, оп. 9, д. 3, л. 62.
7. ГААР, ф. 53, оп. 1, д. 16, л. 25.
8. ГИААР, ф. 389, оп. 6, д. 491, лл. 148, 158.
9. ГААР, ф. 52, оп. 1, д. 2, лл. 2, 4, 9, 12, 16, 44, 46; д. 8, л. 250; д. 8, л. 64.
10. ГААР, ф. 53, оп. 1, д. 16, л. 5.
11. ГААР, ф. 53, оп. 1, д. 16, л. 5.
12. ГААР, ф. 53, оп. 1, д. 15, л. 133; л. 233, 233 об.; д. 25, л. 36; д. 29, л. 68.
13. ГААР, ф. 2803, оп. 1, д. 40, лл. 1, 33; ф. 2803, оп. 1, д. 36, л. 4.
14. д. 20, л. 3; д. 25, л. 41; д. 20, л. 5; д. 25, лл. 28, 57.
15. ГААР, ф. 2803, оп. 1, д. 18, л. 303.
16. ГААР, ф. 52, оп. 1, д. 6, л. 95 об. 96, 96 об.
17. Известия..., 1990, № 2, с. 84; 1918, 23 (10) октября.
18. Каспий, 1918, 1 ноября (19 октября); Каспий, 1918, 1 ноября, (19 октября); 23 (10) февраля; 19 (6) марта.

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASINDA İBTİDAİ TƏDRİS OCAQLARI

Əliyeva Gülara Əlvan qızı

Xülasə

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə başlandı. Yeni yaranmış dövlətin hökuməti ilk günlərdən təhsil müəssisələrinə xüsusi qayğı göstərməyə başladı. Onlar üç hissəyə bölünürdülər: ibtidai, orta, ali. Yenidən yaranmış Azərbaycan Respublikasında ilk dərs ili çox çətin şəraitdə oktyabr ayının 15-də başladı. Millətlərarası toqquşmalar nəticəsində bir çox müəllimlər öz yaşayış yerlərini tərk etmişdilər. Nəticədə, bir sıra yaşayış məntəqələrində müəllimlərin yoxluğu üzündən məktəblərin fəaliyyətini bərpa etmək mümkün olmadı. Onlar daha böyük məntəqələrə köçürülməli oldular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində əhalinin təhsilə marağı artmışdı. Bu dövrdə dünyəvi məktəblərlə yanaşı dini məktəblərdə öz fəaliyyətlərini davam etdirməkdə idilər. Lakin əhali daha çox dünyəvi təhsilə maraq göstəridi. Tədrisən məktəb quruculuğu sahəsində aparılan iş qaydaya salınırdı. Xarici dillərin tədrisinə də maraq artmışdı. Məktəblər milliləşdirildikdən sonra türk dilində xüsusi təhsil proqramlarının tərtibi məsələsi gündəmə gəldi. Nəticədə, mütəxəssis pedaqoqlardan ibarət xüsusi komissiya təşkil olundu. O, bütün məktəblərdə milli siniflərin proqramını hazırlayırdı. Böyük və gərgin əməyin nəticəsində, komissiya tərəfindən türk dilində lazım olan dərsliklər tərtib edildi. Həmçinin rus dilində də dərsliklər çap olunmaqda idi. Bu dövrdə Türk Müəllimlərin İttifaqı tələbə kitabxanalarının dərsliklərlə təhciz olunması məsələsini də qaldırmışdı.

ELEMENTARY SCHOOLS DURING 1918-1920 YEARS IN AZERBAIJAN DEMOCRATİK RESPUBLIC

Aliyeva Gulara Alvan kyzy

Summary

In 1918, after the proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic, fundamental changes began in the field of education. The government of the new republic from the first months began to pay special attention to the educational institutions of the state. They were divided into primary, secondary, higher. The first school year in the Azerbaijani republic began on October 15, 1918 in incredibly difficult conditions. As a result of ethnic clashes, many teachers left their place of residence as a result, in some villages it was not possible to resume the functioning of schools due to the lack of teachers, and they were transferred to larger settlements. During the existence of the Azerbaijan Republic, the desire of the Azerbaijani people for education intensified. The population's desire for secular education grew. In addition to secular school, religious schools also continued to function. Work in the field of school constructions was gradually improving. During this period of time, interest in learning foreign languages increased greatly. With the nationalization of schools, it was necessary to draw up special educational programs in the Turkic language. A commission was formed from specialist teachers, which developed a program for national classes in all educational institutions. As a result of the great work carried out by the commission, the necessary textbooks were compiled in the Turkic language under the Ministry of National Education. Textbooks were also published in Russian. During this period of time, the Union of Turkic Teachers petitioned for the release of books in order to supply to student libraries.

Rəyçilər: Dos. F.Useynov, Dos. R.Hesenov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 12 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 fevral 2024-cü il

UOT:94

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: НОВЫЕ ПРИОРИТЕТЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

*Доцент Багирова Севиндж Рамиз кызы
Гянджинский Государственный Университет
Seva.Bagirova.1978@mail.ru*

Аннотация: География тюркоязычных государств очень обширна, и они имеют весь необходимый потенциал для расширения взаимодействия. Эти страны сотрудничают в рамках международных организаций, выступая с единых позиций. Взаимная поддержка в международных организациях, конечно же, необходима. Очень важно, чтобы связи между всеми тюркоязычными государствами как в двустороннем, так и многостороннем форматах поднялись на еще более высокий уровень. На сегодняшний день геополитическая ситуация по всему миру напряженна. На фоне этого актуален вопрос о деятельности организаций, способных обеспечить эффективное региональное сотрудничество.

Açar sözlər: Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, Türk Dövlətləri Təşkilatı, beynəlxalq təşkilatlar, sammit, ticarət, iqtisadi, mədəni və humanitar əlaqələr.

Ключевые слова: Совет сотрудничества тюркоязычных государств, Организации Тюркских Государств, международные организации, саммит, торгово-экономические связи, культурно-гуманитарные отношения.

Keywords: Cooperation Council of Turkic Speaking States, Organization of Turkic States, international organizations, the summit, trade and economic ties, cultural and humanitarian relations.

Первые шаги к взаимодействию тюркских государств наметились после распада СССР. Новым форматом взаимоотношений стали саммиты глав тюркоязычных государств. В октябре 1992 года в Анкаре прошел первый саммит глав государств тюркских стран по инициативе Турции. В нем тогда приняли участие главы всех постсоветских тюркских государств.

Тюркский Совет был создан в октябре 2009 года на саммите глав тюркских государств в древнем азербайджанском городе – Нахчыване. Тогда главы тюркоязычных государств Кыргызстана, Казахстана, Азербайджана и Турции подписали Нахчыванскую декларацию и Соглашение о создании Совета тюркоязычных государств (ССТГ). В декларации "подтверждались намерение и в дальнейшем развивать отношения и укреплять солидарность тюркоязычных государств на основе общности истории, языка, самобытности и культуры" и обозначалась главная цель - на основе "солидарности тюркоязычных государств укреплять региональное и международное сотрудничество в Евразийском регионе. [2]

Деятельность организации не ограничивается экономической и культурной сферой. Тюркский совет, развивающий широкое сотрудничество между государствами, можно оценить как субрегиональную организацию, которая может внести свой вклад в укреплении мира и стабильности в регионе, учитывая близость государств-членов к различным региональным конфликтам.

Президенты Азербайджана, Казахстана, Кыргызской Республики и Заместитель Премьер-министра Турецкой Республики встретились на первом Саммите Совета Сотрудничества Тюркоязычных Государств, который состоялся в Казахстане в 2011 году. [6] На заседании обсуждались актуальные вопросы международного и

регионального характера. ССТГ определил в качестве главного приоритета расширение торгово-экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества. Была подчеркнута важность укрепления двусторонних и многосторонних отношений между тюркоязычными государствами, отмечена большая роль ТЮРКСОЙ в укреплении культурных связей. На заседании было принято решение о создании в Баку Культурного фонда тюркоязычных государств.[7]

В последние годы Азербайджан вносит свой вклад и в вопросы энергетической безопасности. Нужно особо подчеркнуть значение нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, строительство которого в свое время было начато и успешно завершено Азербайджаном. По существу, это новый энергетический коридор. У Азербайджана и других тюркоязычных государств – есть богатые природные ресурсы. По подсчетам американских экспертов, общий объем месторождений углеводородов на Каспии составляет 200 миллиардов тонн, топливно-энергетические запасы же четырех прикаспийских стран, исключая Иран, равны 51-57 миллиардам тонн. [8,816] Как видно Каспийское море и Кавказский регион вновь стали главными по своей значимости объектами мировой политики.

Кроме этого президентом Азербайджана была акцентирована основная проблема, которая стоит перед Азербайджаном, – нагорно-карабахская проблема, являющаяся источником самой большой угрозы и несправедливости для всего региона. [7]

Второй Саммит ССТГ прошел 23 августа 2012 года в Бишкеке. [6] На заседании особое внимание было уделено армяно-азербайджанскому конфликту. [10] Турция продолжает оказывать всяческие усилия в вопросе урегулирования нагорно-карабахского конфликта.

III саммит Совет сотрудничества тюркоязычных государств состоялся 16 августа 2013 года в Габале. Одним из важных вопросов, стоящих в повестке дня, было обеспечение региональной безопасности. Наглядным свидетельством которого является железная дорога Баку-Тбилиси-Карс. Данный проект позволит восстановить исторический Великий Шелковый путь.

На заседании Президент Казахстана отметил необходимость активного развития экономических связей между странами тюркского мира. «В настоящее время общий объем внутреннего товарооборота шести независимых тюркоязычных стран достиг \$1 трлн. 150 млрд. Несмотря на это, товарооборот между нашими странами не соответствует имеющемуся потенциалу», - заявил Н.Назарбаев. Президент Казахстана подчеркнул, что по итогам 2012 года объемы торговли между его страной и тюркоязычными государствами составили всего \$8 млрд., то есть, лишь 6% всего товарооборота страны.[14]

IV саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств был проведен 5 июня 2014 года в турецком городе Бодрум. [15] В работе саммита принял участия президент Туркменистана Гурбангулу Бердымухаммедов (его страна находится в статусе наблюдателя). Туркменистан обладает крупнейшими в регионе и вторыми в мире после России запасами природного газа, экспорт которого мог бы стать локомотивом тюркской экономической интеграции. Узбекистан – на саммите представлен не был. Общее население государств пяти участников Бодрумского саммита насчитывает 108 млн человек. Объем внутреннего товарооборота между тюркоязычными странами превышает \$1 трлн. [15].

Главной темой саммита было развитие сотрудничества в сфере туризма. [17] Была обсуждена стратегия совместной деятельности, в частности, в сферах образования, транспорта, расширения сотрудничества таможенных служб, отношений с

международными организациями, экономического сотрудничества, а также вопрос создания единого тюркского телевидения.

Касательно экономического сотрудничества Общий объем ВВП пяти нынешних участников ССТГ превышает USD1,3 трлн. [19] Министр экономики Турции Зафер Чаглаян выступая на состоявшемся в Баку заседании ССТГ констатировал: по итогам 2011 года товарооборот Турции с Казахстаном составил 3,9 млрд. долларов, с Азербайджаном - 3,4 млрд. и с Киргизией - 232 млн. Когда речь идет о странах, которые имеют численность населения 105 млн. человек, обладают более 1 трлн. долларов национального дохода, и общий торговый оборот в 545 млрд. долларов - это очень "слабые" показатели, считает он. [20]

Идея о создании зоны свободной торговли между тюркоязычными государствами обсуждалась на различных уровнях не раз в прошлом. Возможно, в будущем тюркоязычные государства действительно создадут экономический союз, подобный Таможенному союзу России, Казахстана и Белоруссии. Речь идет о зоне свободной торговли, то есть между странами-участницами должны быть отменены всякие пошлины.

Следующий V Саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств состоялся в Астане 1 сентября 2015 года. Отмечалось что, Тюркский совет, стремительно развиваясь при поддержке глав государств стран-участниц, успешно функционирует как общая структура в области экономики, науки, образования, транспорта, туризма, спорта и других сферах. Были подписаны меморандумы взаимопонимания о создании Общего тюркского телевизионного канала и Общего новостного агентства, что позитивно скажется на развитии связей наших народов. [4]

03 сентября 2018 года в городе Чолпон-Ата Кыргызской Республики в Центре культуры «Рух Ордо» имени Чингиза Айтматова прошел VI Саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств (ССТГ). Премьер-министр Венгрии, принимающей участие в Саммите в статусе государства-наблюдателя, Виктор Орбан подчеркнул, что венгерский народ заинтересован в развитии сотрудничества с тюркоязычными народами. Виктор Орбан отметил, что расположенная в центре Европы Венгрия также сохранила свой язык и культуру, рассказал о мероприятиях, осуществляемых с этой целью в его стране. «Страны-члены Совета играют очень важную роль во внешней политике Венгрии, и отношения между Азербайджаном и Казахстаном, как и с Турцией, уже несколько лет находятся на уровне стратегического партнерства. Цель заключается в доведении отношений с Кыргызстаном и Узбекистаном до этого уровня. Скажу также, что в течение года Венгрия предоставляет стипендии студентам тюркоязычных стран, включая Азербайджан», - сказал он. [13]

15 октября 2019 года в Баку состоялся VII саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств. Вступление Узбекистана в Тюркский совет в качестве государства-полноправного члена является очень знаменательным шагом, который расширяет географию Тюркского совета. Открытие в Венгрии офиса представительства Совета создает новые возможности для более тесного сотрудничества с европейскими государствами и институтами. [3]

VIII саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств начал работу в Стамбуле 12 ноября 2021 года. Саммит посвящен теме «Зеленые технологии и умные города в цифровой век». «Начатая в освобожденном от оккупации Зангилане инициатива в области создания умных городов, развитие Туркестана, интенсивная деятельность в Ахале, работа, осуществляемая в Будапеште, деятельность в Кыргызстане и Узбекистане заслуживают одобрения», - подчеркнул Президент Турции.

Президент Реджеп Тайип Эрдоган также отметил значение объединения усилий в борьбе с глобальным потеплением, а также с терроризмом.[16]

Следует отметить что, продолжавшейся около тридцати лет оккупации Карабаха был положен конец в 2020 году всего за 44 дня. Это имеет большое значение не только для Азербайджана, но и для всего тюркского мира. В результате Отечественной войны 2020 года были реализованы резолюции Совета Безопасности ООН, которые не выполнялись на протяжении многих лет. Восстановление территориальной целостности Азербайджана расширило единство тюркского мира. В результате Победы в Карабахе не только были освобождены оккупированные территории, но и открылся путь к долгожданному миру, стабильности и сотрудничеству в нашем регионе. «Харыбюльбюль» - символ свободы Карабаха - стал вестником Победы для тюркского мира. По этому поводу глава Турецкого государства наградил Президента Азербайджана Ильхама Алиева Высшим орденом тюркского мира. Кроме этого были подписаны Постановление о переименовании Совета сотрудничества тюркоязычных государств в Организацию тюркских государств, Постановление о предоставлении Туркменистану статуса наблюдателя в Организации тюркских государств, Декларация VIII Саммита Тюркского совета, Постановление, связанное с принятием документа «Взгляд на тюркский мир – 2040», Постановление о Международной премии имени Алишера Навои Организации тюркских государств «За вклад в единство тюркского мира», Постановление о правилах относительно статуса наблюдателя в Организации тюркских государств, Постановление об учреждении статуса партнера в Организации тюркских государств, Постановление о Правилах относительно прав почетного председателя Организации тюркских государств, Постановление о продлении срока деятельности генерального секретаря Тюркского совета и назначении заместителей генерального секретаря, Постановление о завершении создания Инвестиционного фонда Организации тюркских государств. [16]

11 ноября 2022 в Самарканде состоялся IX Саммит Организации тюркских государств. Премьер-министр Венгрии Виктор Орбан особо отметил важную роль Азербайджана в обеспечении энергетической безопасности Европы: «Я хочу выразить благодарность своему брату Президенту Ильхаму Алиеву. Потому что Азербайджан для нас – единственный реальный шанс диверсификации. Хочу выразить благодарность моему брату Ильхаму Алиеву также за полную поддержку нашей инициативы по сотрудничеству Азербайджана, Грузии, Румынии и Венгрии в поставках «зеленой энергии». Я очень надеюсь на это сотрудничество». [5]

3 ноября 2023 года В Астане под председательством Касым-Жомарта Токаева прошел X саммит Организации тюркских государств. Был одобрен документ под названием «Перспективы тюркского мира – 2040». Самое главное, мы укрепили единство братских стран. Мы продемонстрировали всему миру приверженность нашим общим ценностям. Президент отметил, что наша страна заинтересована в дальнейшем развитии Организации тюркских государств и заявил, что председательство Казахстана в организации будет проходить под девизом «Тюркская эпоха!», или «TURKTIME!». Данная аббревиатура отражает восемь приоритетов, которым будет уделено первостепенное внимание: традиции (Traditions), унификацию (Unification), реформы (Reforms), знания (Knowledge), доверие (Trust), инвестиции (Investments), медиацию (Mediation) и энергию (Energy). В своем выступлении Глава государства отдельно остановился на каждом из этих приоритетов. По мнению Главы государства, следует обеспечить синхронное развитие тюркских государств. Он предложил систематизировать стандарты и терминологию государств – членов Организации. Эта

инициатива открывает путь к свободному экспорту наших товаров на общий рынок. Единые стандарты позволят обеспечить ежегодный рост ВВП примерно на 1 процент. Сейчас валовой внутренний продукт наших стран равен почти 1,4 триллиона долларов. В этом году товарооборот между членами Организации превысил 22 миллиарда долларов. Данный показатель можно увеличить в 1,5 раза, если будут утверждены общие требования. Кроме того, считаю целесообразным создание Референс-центра Организации тюркских государств. Этот центр позволит обеспечить взаимное признание результатов испытаний продукции, а также провести новые исследования в области химической и пищевой промышленности, – сказал Касым-Жомарт Токаев. [21]

Таким образом, на прочном фундаменте заметными темпами налаживается прекрасное сотрудничество. Хочется верить, что сотрудничество и в предстоящие годы будет углубляться, расширится и поднимется на новую ступень. Надеемся, что эти саммиты будут проводиться регулярно. Тюркоязычные государства всегда должны быть вместе по всем вопросам и в будущем сделать все возможное для усиления деятельности Организации Тюркоязычных Государств.

Литература

1. <http://ru.president.az/articles/9013>
2. <http://www.inform.kz/rus/article/2413548>
3. <https://president.az/ru/articles/view/34442>
4. <https://president.az/ru/articles/view/29882/print>
5. <https://president.az/ru/articles/view/57816>
6. <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/kazakhstan-i-mezhdunarodnye-organizatsii/sstg>
7. <http://news.day.az/politics/294301.html>
8. А.Гасанов Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Учебник. Баку,2007 903,816
9. <http://azertag.az/ru/xeber/287776>
10. <http://novosti.az/digest/20120824/297768905.html>
11. <http://novosti.az/economic/20120823/297764680.html>
12. <http://www.1news.az/politics/20120823125652393.html>
13. https://azertag.az/ru/xeber/V_Astane_sostoyalsya_V_Sammit_Soveta_sotrudnichestva_tyu rkoyazychnyh_gosudarstv
14. http://azertag.az/ru/xeber/V_Gabale_sostoyalsya_III_sammit_Soveta_sotrudnichestva_tyur koyazychnyh_gosudarstv_VIDEO-105145
15. <http://www.contact.az/docs/2014/Politics/060500080672ru.htm>
16. <https://1news.az/news/2021112111735643-V-Stambule-prokhodit-VIII-sammit->
17. <http://www.vestikavkaza.ru/news/Itogi-IV-sammita-Tyurkskogo-soveta-sila-%E2%80%93v-edinstve.html>
18. <http://www.trend.az/azerbaijan/politics/2282211.html>
19. <http://nmnby.eu/news/express/5556.html>
20. <http://www.regnum.ru/news/polit/1561457.html>
21. <https://inbusiness.kz/ru/news/turktime-tokaev-razyasnil-formulu-predsedatelstva-kazahstana-v-otg>
22. <http://expertonline.kz/a11569/>

**TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN TƏŞKİLATI: YENİ PRİORİTETLƏR
VƏ İMKANLAR***Bağirova Sevinc Ramiz qızı**Xülasə*

Türkdilli dövlətlərin coğrafiyası çox genişdir və onlar əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün bütün lazımi potensiala malikdirlər. Bu ölkələr beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq edir, ümumi mövqedən çıxış edirlər. Beynəlxalq təşkilatlarda qarşılıqlı dəstək əlbəttə ki, zəruridir. Həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formatlarda olan bütün türkdilli dövlətlər arasında münasibətlərin daha da yüksək səviyyəyə qalxması çox vacibdir. Bu gün bütün dünyada geopolitik vəziyyət gərgindir. Qeyd dək ki, təşkilatın fəaliyyəti iqtisadi və mədəni sahələrlə məhdudlaşmır. Dövlətlər arasında geniş əməkdaşlığı inkişaf etdirən Türk Şurası üzv dövlətlərin müxtəlif regional münaqişələrə yaxınlığını nəzərə alaraq, regionda sülh və sabitliyin möhkəmlənməsinə töhfə verə biləcək bir regional təşkilat kimi qiymətləndirilə bilər. Möhkəm təməl üzərində, nəzərəcarpacaq tempdə gözəl əməkdaşlıq qurulur. İnanmaq istərdik ki, qarşdakı illərdə əməkdaşlıq dərinləşəcək və genişlənəcək və yeni səviyyəyə qalxacaqdır. Türkdilli dövlətlər bütün məsələlərdə həmişə bir yerdə olmalı və gələcəkdə türkdilli dövlətlər təşkilatının fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün mümkün olan hər şeyi etməlidir.

**ORGANIZATION OF TURKIC STATES: NEW PRIORITIES
AND OPPORTUNITIES***Bagirova Sevinj Ramiz**Summary*

The organization's activities are not limited to the economic and cultural spheres. The Turkic Council, which develops broad cooperation between states, can be assessed as a sub-regional organization that can contribute to strengthening peace and stability in the region, given the proximity of the member states to various regional conflicts. In a scientific article the formation and activities of the Cooperation Council of Turkic Speaking States were analyzed. A review of the main issues was held at the summit meetings of the Board. The role of the Council in strengthening and developing relations between the Turkic states was also discussed. These countries cooperate in the framework of international organizations from the same point of view. Azerbaijan plays a special role in the development of initiatives of the Cooperation Council of Turkic Speaking States.

*Rəyçi: dos. G.Əliyeva**Azərbaycan tarixi kafedrasının 28 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 01 mart 2024-cü il*

UOT:94.

**“SOYUQ MÜHARİBƏ” SONRASI ATLANTİK MÜNASİBƏTLƏRDƏ
ZİDDİYYƏTLƏR MEYLLƏRİ**

Məmmədzadə Mahir Mehman oğlu
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
mahir.mammadzada69@gmail.com

Xülasə. Məlum olduğu kimi, Soyuq müharibə dövründə, Qərbi Avropa dövlətləri, öz təhlükəsizliyini daxili imkanları ilə tək başına təminat altına almaqdan çox uzaq idi. Müharibədən sonra, onlar iqtisadi cəhətdən sürətlə çöküşdən yayınsalar da, əsas təhlükə mənbəyi olaraq gördükləri Sovet Blokuna qarşı Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən yaradılan NATO çətinin altına girməyə məcbur oldular. 1980-ci illərin ortalarından etibarən Sovet Bloku ilə NATO arasında münasibətlərin yumşalma mərhələsinə girməsi, sonrasında Sovet Blokunun sürətli tənəzzül mərhələsinə daxil olması, Atlantik münasibətlər baxımından da yeni mərhələnin başlayacağını müzakirə mövzusunda çevirdi. Bu məqalədə, Soyuq müharibənin başa çatması və ən mühümü isə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra, ikiqütblü beynəlxalq sistemin tədricən bitməsi və “yeni dünya nizamı”na keçid fonunda dünyada baş verən hadisələr və transatlantik münasibətlərin inkişaf meyilləri təhlil edilməyə çalışılmışdır.

Bu məqsədlə, mövzuya dair elmi əsərlərdən, qəzet və jurnallardan, internet resurslarından istifadə edilməklə, Atlantik münasibətlərə dair keçirilmiş sorğu nəticələri təhlil edilməklə nəzəri təhlillər aparılmış, bu zaman analitik-induktiv, tarixi-sistemli, müqayisəli təhlil, analogiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Məqalənin əsas elmi yeniliyin bundan ibarətdir ki, tədqiq olunan mövzuya dair daha çox xarici mənbələrdən istifadə edilməklə, məsələn hərtərəfli təhlil edilmiş, müasir Atlantik münasibətlərin 1990-cı illərdən etibarən şəkillənməyə başladığı müəyyən edilmişdir.

Məqalənin əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, Soyuq Müharibə sonrası dünyada baş verən proseslər, o cümlədən İraq böhranı, çox da dərindən olmasa da, Atlantik münasibətlərin yeni dövrdə dəyişikliyə məruz qalmasının qaçınılmaz olduğunu göstərmişdir. Amerikanın özünün tək lider dövlət olaraq həmişəlik dünyanın hegemonu olmaq arzusunda olduğuna dair atdığı bütün addımlar, onun müttəfiqləri arasında gizli və ya açıq narahatlıq doğurmuş, həmçinin Avropa dövlətləri arasında yeni təhlükəsizlik axtarışlarına marağın atmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Soyuq müharibə, Atlantik münasibətlər, İraq böhranı, Avropa İttifaqı, Amerika Birləşmiş Ştatları.

Keywords: Cold War, Atlantic relations, Iraq crisis, European Union, United States of America.

Ключевые слова: холодная война, атлантические отношения, экономический кризис, Европейский Союз, США.

Giriş. “Soyuq müharibə”nin başa çatması İkinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşan beynəlxalq münasibətlər sisteminin dağılması, yeni dünya nizamının formalaşması prosesinin əsasını qoydu. Bu prosesin gedişi həm “soyuq müharibə” dövründə qarşı-qarşıya duran tərəflərin münasibətlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olaraq, həm də sovet təhlükəsinə qarşı birgə mübarizə aparan Atlantik dövlətlərinin əlaqələrinə ciddi təsir göstərdi. Başqa sözlə, Atlantik münasibətlər ciddi transformasiya keçirəcəyi mərhələyə daxil oldu. ABŞ-in Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətləri həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əsasda inkişaf etməyə başladı [1, s. 426]. Məlum olduğu kimi, Soyuq müharibə dövründə, Qərbi Avropa dövlətləri, öz təhlükəsizliyini daxili imkanları ilə təmin etməkdə çətinliklər

çəkirdilər. Müharibədən sonra, onlar iqtisadi cəhətdən sürətlə çöküş mərhələsindən yan keçsələr də, güclü təhlükə mənbəyi olaraq gördükləri Sovet Blokuna qarşı Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən yaradılan NATO çətinin altına girməyə məcbur oldular. Bu çətinin altında yaşamaq təkcə Sovet təhdidlərinə qarşı güclü təminat deyil, həmçinin ən uyğun vasitə olduğu üçün bu yoldan istifadə etdilər. Buna misal olaraq, Avropadakı amerikan hərbi varlığının 350 minə çatması belə, avropalıların böyük əksəriyyəti üçün heç bir narahatlıq ifadə etmirdi. Soyuq müharibə dövründə kənardan gələn təhdidlər kontekstində Qərbi Avropanın iqtisadi və siyasi dirçəlişi üçün öz aralarında gücə əsaslanan rəqabətin əməkdaşlıqla əvəz olunması konsepsiyası ABŞ-dan böyük dəstək görmüşdür. Bu model həm də Sovet blokuna qarşı bir inteqrasiya prosesinin də əsasını təşkil etmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqına gedən yolda Avropa ölkələri, gücə əsaslanan siyasətdən uzaqlaşaraq, qarşılıqlı inteqrasiya və həmrəyliyi önə çıxarmış, “hobbsçu model”i bir kənara qoyaraq, “kantçı dünya”ya üstünlük vermişlər. Amerikalı tədqiqatçıların fikrincə, avropalılar ABŞ-a borclu olduqlarını tez unutmuş, öz üzərlərinə düşən öhdəliklərdən yayınaraq, təhlükəsizlik məsələlərinə biganə yanaşmış, bu sahəyə kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayırmamış və beləliklə, Vaşinqtonun gözləntilərini qarşılamamışlar.

Soyuq müharibə sonrası dövrdə Antantik münasibətlərin inkişaf meylləri. Soyuq müharibə dövrü başa çatdıqdan sonra Qərbdə zəfər ab-havası hökm sürürdü. Frensis Fukuyamanın qeyd etdiyi kimi, “liberal demokratiyalar mübarizədə qalib gələrək, bu sistemin alternativini olmadığı üçün müəyyən mənada tarixin sonu gəldi”. Liberal demokratiyaların bir-birinin legitimliyini tanımaqla müəyyən harmoniya içində yaşayacaqları qəbul edilsə də, aradan keçən 15 ildən az bir müddətdə bu əminlik yerini böyük ölçüdə şübhəyə buraxdı. Müəyyən mənada liberalizmin öz daxilində fikir ayrılıqlarının yaranması, bir çoxları tərəfindən Qərb sivilizasiyasının, Samuel Hantinqtonun da qeyd etdiyi üzrə, “Qərbin parçalanmasına və sivilizasiyalar savaşına qarşı həmrəyliyi yüksək səviyyədə saxlamalı olduğunun vacibliyinə məhəl qoymadığı kimi qəbul edildi”. Atlantik Okeanının hər iki yaxası arasında yaranan ziddiyyətlər və tənqidlərin artması, Atlantik həmrəyliyin sona çatdığına dair suallar doğururdu. Hər iki tərəf, qarşı tərəfi, neqativ psixologiyaya qapılmaqda ittiham edərkən, bu tendensiya, xüsusilə dünyanın müxtəlif bölgələrində meydana gələn yeni təhdid və böhranların həlli müzakirələrində özünü daha bariz şəkildə büruzə verməyə başladı. Atlantik münasibətlərdə qütbləşmənin artması, böhranlar səbəbindən dünyada gərginliyin yüksəldiyi dövrə təsadüf etdiyi üçün, bu durum bəzi tədqiqatçıları və siyasətçiləri müəyyən qədər narahat edirdi.

Həmin dövrə dair aparılan tədqiqatlara nəzər yetirdikdə, Atlantik münasibətlərdə ziddiyyətin yaranmasına hansı amillərin təsir etdiyini görmək mümkündür. Aşağıda ətraflı şəkildə təhlil edəcəm kimi, həmin ziddiyyətlərin əsasında yeni dünya nizamına ABŞ və Avropanın fərqli ideya-fəlsəfi baxış bucağından (hobbsçu-kantçı) yanaşması dayanır.

Daha realist mövqə sərgiləyən ABŞ, hakimiyyətdə demokratların və ya respublikaçıların olmasının yaratdığı müəyyən fərqliliklər də nəzərə alınmaqla, Bill Klintonun prezident seçilməsindən başlayaraq, qərarları tək başına almağa və “Amerikan İmperiyası” ideyasının təsiri altında hərəkət etməyə başladı. Respublikaçılar arasında neokonların və evangelistlərin təsirini burada xüsusi qeyd etmək olar. İraq və Əfqanıstan kimi ölkələrdə yaranan böhranlar, həmçinin ABŞ-ı idarə edən prezidentlərin şəxsi keyfiyyətləri kimi amillər də, Atlantik ziddiyyətlərin kəskinləşməsində mühüm rol oynadı.

Əslində, son iyirmi ildə Atlantik münasibətlərdə zahirən ziddiyyətli məqamlar meydana çıxmışdı. Başqa sözlə Avropa, qarşı tərəfin siyasətinə zəif reaksiya vermiş, həmişə müttəfiqlik münasibətlərinin güclü olması istiqamətində səy göstərmişdir. Bunun əsas səbəbləri isə eyni ictimai-iqtisadi formasiyanın daxilində yer almaları, Avropa ictimai rəyinin, müəyyən

dövrərdə siyasətlərinə qarşı çıxmasına baxmayaraq, öz tarixi və mədəni köklərindən meydana gəlmiş Amerikan cəmiyyətini uzaq qohumu kimi gördüyü üçün müəyyən yumşaq yanaşmalar da müşahidə edilirdi.

Atlantik münasibətlər, çoxvektorlu əməkdaşlıq məsələlər arasında hiyerarxiyanın olmaması, qeyd edilən coğrafiyada hərbi gücdən istifadə edilməsinin versiyalar arasından çıxarılması, müəyyən siyasi proseslərlə gündəliyin müəyyən edilməsi, transmilli və qeyri-hökumət əlaqələri, həmçinin beynəlxalq təşkilatların vəzifələri kimi bir sıra faktorun iç-içə keçdiyi mürəkkəb bir münasibətlər sistemindən meydana gəlirdi [11, s. 92-93]. ABŞ-ın, Avropalı müttəfiqlərinin maraqlarını getdikcə daha az nəzərə almağa başlaması, qarşı tərəfi “qurbana çevrilməmək” üçün öz mövqeyini gücləndirməyə sövq etmişdir. Atlantik münasibətlərdə elə məsələlər var ki, həmin məsələlərə dair kəskin ziddiyyətlər meydana gəlmişdir. Daha radikal mövqə sərgiləyən müəyyən tədqiqatçılar Atlantik münasibətlərdə uzunmüddətli dərin ziddiyyətlərin yarandığını qeyd edirlər. Ancaq əksər tədqiqatçılar belə bir fikir ortaya qoyur ki, müəyyən ziddiyyətli məqamların yaranmasına baxmayaraq, tərəflərin mahiyyət etibarilə, oxşar keyfiyyətlərə malik dövlətlərdən meydana gəlməsi, onların qlobal vizyonlarının, məqsədlərinin eyni olduğunu, lakin strategiyalarının fərqli olduğunu göstərir.

Şübhəsiz ki, Atlantik münasibətlərin inkişafında sisteməlik yaşanan dəyişikliklər çox səmərəli oldu. Bunlardan ən əhəmiyyətlisi, Soyuq müharibənin bitməsi ilə ikiqütblü sistemin başa çatması və qısa müddət ərzində sovet təhlükəsinin aradan qalxmasıdır. Ancaq, Soyuq müharibədə əldə olunan bu qələbə Atlantik okeanının iki sahilində fərqli şəkildə qəbul edildi. D.P.Calleoya görə, iki tərəfin gələcək dünyaya baxışlarında yaranan ziddiyyət, Qərbin parçalanmasına səbəb oldu [4, s. 31].

Beynəlxalq sistemin sürətlə təkqütblü struktura çevrilməsi, ən çox ABŞ-ı “məst” etdi. Zəfər ədalarının müşayiəti ilə ABŞ, özünü dünyanın xeyrixah imperiyası elan etdi. Xüsusilə, Buş administrasiyasını meydana gətirən yüksək elitənin dar dünyagörüşünə əsaslanan siyasi baxışı, Amerikanın özünün hərbi qüdrətinə qarşı ciddi maneələrin olmadığına dair inamı, həmçinin ABŞ-ın yeni qlobal rəqiblərin meydana çıxmasının qarşısını alması lazım gəldiyini düşünməsi və s. kimi məsələlər (90-cı illərdə) ABŞ-ın digər mühüm beynəlxalq və regional gücləri narahat edən “strateji korluq” yaşamasına gətirib çıxardı.

Beynəlxalq sistemdə makro səviyyədə meydana gələn dəyişikliyin təzahürlərindən bir digəri isə, Avropanın ABŞ-dan fərqli davranış sərgiləməsi, gücə əsaslanan realist yanaşmadan tədricən uzaqlaşmasının aydın şəkildə özünü göstərməsi, hərbi və iqtisadi cəhətdən hələ də zəif olması səbəbi ilə beynəlxalq nüfuzunun rəqiblərinin gerisində qalması kimi amillər hesab edilə bilər. Avropa artıq qlobal sistemə nəzarət edən yox, bədi dildə desək, “küləklə sovrulan”, məsələlərə münasibətdə təkcə mövqeyini ortaya qoymaqla kifayətlənən, böhranlı vəziyyətlər zamanı, həmçinin silahlı münaqişələrin həllində sözü eşidilməyən bir “oyunçu”-ya çevrildi. Avropa İttifaqının belə vəziyyətə düşməsi isə heç də təəccüb doğurmadı, çünki Soyuq müharibə kontekstində onun əsas məqsədi, iki dünya müharibəsinə yol açan qlobal miqyaslı güc münaqişələrinə alternativ yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi yaratmaq idi [13].

Bu strategiyada “müsbət” indikator ABŞ-ın dəstəyi ilə formalaşdırılan məqsədyönlü birgəlik, “mənfi” indikator olan SSRİ-dən gələn təhdidlərə qarşı həmrəylik nümayiş etdirmək kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. İkinci Dünya müharibəsi Avropanın qlobal nüfuzunun və rolunun nisbi olaraq azalmasının çıxış nöqtəsini təşkil etdi. Soyuq müharibə dövrü göstərdi ki, ABŞ və Sovet İttifaqı daha çox dominant qlobal güclərdir, ancaq, həmin dövr ərzində iki qütbün mübarizəsində Avropa ən mühüm mübarizə meydanlarından biri olaraq qalsa da, Soyuq müharibənin başa çatması ilə Avropa bu əhəmiyyətini itirdi. Tədqiqatçı T.G. Aşın təbiri ilə, 400 il ərzində ilk dəfə olaraq Avropa artıq dünya siyasətinin mərkəzində yer alan

region deyildi. ABŞ bu regiona diqqət yetirməyi dayandırdı və Avropa liderlərinin ABŞ prezidenti ilə daha az üz-üzə görüşləri baş tutmağa başladı [2]. “Normativ Avropa” modelini müdafiə edənlərin fikrincə, bu, əslində yaxşı haldır, çünki “qoca qitə”yə öz qeyri-hərbi modelinə daha çox diqqət yetirmək fürsəti tanınırdı.

Soyuq müharibə dövründə olduğu kimi, yeni dövrdə də Avropa İttifaqı üçün ən mühüm qlobal tərəfdaş şübhəsiz ki, ABŞ olaraq qalırdı. Lakin ABŞ üçün eyni şeyi söyləmək artıq çətinidir. ABŞ üçün yeni tərəfdaşlar və ya rəqiblər - Çin, Hindistan, Braziliya, Rusiya kimi ölkələr və ya Avropa qitəsinə nəzərən artıq daha çox diqqət tələb edən regionlar və ölkələr ortaya çıxmağa başlamışdır. İraq və Əfqanıstan kimi böhranlı bölgələrə təxminən 200 min əsgər göndərən ABŞ, Avropadakı hərbi gücünü 1/7-ə, yəni 50 minə endirdi. Hər riski təhlükə kimi qəbul etdiyi üçün avropalılar, xüsusən də fransızlar tərəfindən tənqid edilən ABŞ, öz qlobal təhdid siyahısına uyğun hərəkət edərək, NATO-nu Avropa İttifaqı regionundan çıxardı, onu “qlobal polis gücü”nün mühüm elementinə çevirmək istəyirdi. Bu məqsədlə şərqlə doğru genişlənməni sürətləndirməyə çalışırdı.

ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi qlobal hərbi müdaxilələrdə yer almaq, Avropanın son 50 ildə keçirdiyi sosial və siyasi transformasiya ilə ziddiyyət təşkil edir. Bir sıra Avropa ölkəsi, xüsusən də Almaniya və Fransa kimi aparıcı dövlətlər ABŞ-la eyni fikri paylaşmadığı halda, digər bir sıra dövlətlər, məsələn, Şərqi Avropa ölkələri, Böyük Britaniya, Polşa isə NATO-nun yeni dünya nizamında həyata keçirəcəyi missiya ilə bağlı ABŞ-a dəstək nümayiş etdirdilər. Məsələyə münasibətdə fikir ayrılığının yaranması, İttifaq ölkələrinin ABŞ-a, İraqın işğalı (2003) və onun nəticələri, eləcə də Əfqanıstandakı “terrorizmlə mübarizə” sahəsində tələb etdiyi dəstəyi verib-verməmək kimi yanaşmalar müəyyən fikir ayrılığına səbəb oldu [3, s. 4-5].

Avropada, ABŞ-ı dəstəkləyənlərlə yanaşı, başda Fransa olmaqla, həyata keçirilən genişlənmə siyasəti nəticəsində, İttifaqın əhalisinin 500 milyonu keçdiyi, iqtisadi sahədə ABŞ-la eyni səviyyəyə gəldiyi, bu səbəblə, Vaşinqtondan asılı olmadan, daha yetkin xarici siyasət yeridilməsini tələb edənlər də az deyil [8, s. 4]. Oğul Buş dövründə amerikalı rəsmilər, onları dəstəkləməyən (Qərbi) Avropanı “qoca” (yaşlı, köhnə, enerjisi tükənmiş) kimi qələmə verdikləri halda, ABŞ-a dəstək verənləri isə “Yeni Avropa” adlandıraraq, belə bir qütbləşdirmə aparmaqdan çəkinmədilər.

Avropalıların böyük əksəriyyətinin də arzu etdiyi kimi, daha yetkin olmaq arzusu, əsasən həyata keçirilməmiş qaldı. Əslində, Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə müəyyən münaqişə bölgələrində, Avropa İttifaqına daxil olan bəzi dövlətləri də narahat edən başlıca məqam bundan ibarət idi ki, Balkanlar və Fələstin kimi münaqişə bölgələrinə daha çox resurs cəlb etdikləri halda, heç bir fəal mövqe əldə edilmədi və ABŞ-ın rolu həlledici oldu [5]. Konkret misal vermək lazım gəlsə, Avropanın bir hissəsi olan Balkanlarda, Avropa İttifaqının (təhlükəsizlik məsələlərində) ABŞ-dan sonra gəlməsi, London və Paris kimi nüfuzlu Avropa paytaxtlarında ciddi narahatlıq doğururdu. Qeyd edilən nümunədə yer alan reallıq, İttifaqın hərbi məsələlərdə daha yetkin və həlledici gücə malik olması istiqamətində gözləntiləri artırdı. J. Rogersin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, “avropalıların özləri də çox aydın şəkildə dərk edirlər ki, konkret addımlar atılmadığı təqdirdə, Avropa İttifaqı hətta öz qitəsində ABŞ-dan asılı siyasi güc olaraq qalmağa davam edəcəkdir” [14, s. 836].

Avropa İttifaqının qlobal miqyasda təsirsiz qalmasının başqa bir mühüm səbəbi isə, digər qlobal aktorların realist paradiqma çərçivəsində hərəkət etməyə davam etməsidir. Bu, təkcə ABŞ, Rusiya və Çin üçün deyil, həm də Braziliya, Hindistan, Cənubi Afrika, Türkiyə və Cənubi Koreya kimi yüksələn güclər ilə müqayisə edildikdə də keçərlidir. İttifaqın iqtisadi baxımdan çox əhəmiyyətli gücə malik olmasına baxmayaraq, Fələstin, İraq, Əfqanıstan, İran

və Şimali Koreya kimi problemlərdə hərbi və siyasi baxımdan zəif aktor olduğu bariz şəkildə özünü göstərir [16, s. 196].

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa dövlətləri qlobal miqyasda əvvəlki nüfuzlarını bərpa edə bilmədilər. Mark Eyskensin 1991-ci ildə qeyd etdiyi kimi, əksəriyyət hələ də Avropanı “iqtisadi nəhəng, siyasi cırtıdan” kimi görür [15, s. 448]. Həmin gedişatdan xilas olmaq üçün həm güclü iradə, həm də böyük resurslara, eyni zamanda müəyyən bir zaman kəsiyinə ehtiyac var. Avropa İttifaqına üzv dövlətlər də, ABŞ kimi, lazım gəlsə sərt güc faktorundan istifadə etməli, hətta zərurət qarşısında coğrafi baxımdan uzaq ərazilərə də hərbi qüvvə göndərə biləcək qabiliyyətə malik olmaq üçün daha çox səy göstərməlidir [12, s. 151]. Yaradılma məqsədi və fəaliyyət çərçivəsinə dair yeni yanaşmalar ortaya qoyulan “Avropa İttifaqı xarici hərbi müdaxilə birlikləri”, 2007-ci ildə əməliyyata hazır elan olunsa da, hələlik heç bir əməliyyatda iştirak etməyib [7, s. 318]. Həmin dövrdə, ABŞ-ın İraqa və Əfqanıstana hərbi müdaxilələrinə, Avropa İttifaqının bütöv və böyük həcmdə köməyindən bəhs etmək mümkün deyil. 2000-ci illərin sonlarından etibarən, AB komandanlığı altında sülhün qorunması kimi xarici hərbi missiyalara qatılan əsgərlərin sayının 7-10 min arasında dəyişdiyini nəzərə alsaq, bu rəqəm planlaşdırılan miqdarın 10-15 faizini təşkil edir. Həmin dövrdə ABŞ-ın 150-200 min, BMT-nin isə təxminən 70 min sülhməramlısı müxtəlif bölgələrdə öz missiyasını həyata keçirirdi [9, s. 276].

Əhali arasında aparılan rəy sorğularında da bu ziddiyyətlər öz əksini tapmışdır. Belə sorğularda iştirak edən avropalıların 71 %-i, “demokratik quruluşun bərqərar edilməsi” üçün Avropa İttifaqının xarici hərbi əməliyyatlarda iştirakına müsbət yanaşdığı halda, spəsfik hərbi müdaxilə tələb edən “Darfura humanitar kömək” üçün isə respondentlərin 79 %-i müsbət görüş bildirmişdir. Əfqanıstanda Talibanla mübarizə üçün isə müsbət mövqe bildirənlərin sayı 31 % kimi aşağı səviyyədə qalmışdır [6].

Soyuq müharibə dövrünə nəzər yetirdikdə, R.Kaqanın da qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq hüquq və ya təşkilatdan çox, həmin dövrdə Vaşinqtonun siyasətini avropalıların nəzərində legitimləşdirən əsas cəhət, Amerikanın, mübarizədəki spəsfik mövqeyi olmuşdur. Hazırda isə bu legitimlik çərçivəsində, BMT-nin yaradılması yaxud ABŞ-ın bunun qaydalarına riayət etməsi önə çıxarılır. Əslində isə ABŞ, hər zaman xarici müdaxilə variantını öz şərtləri və məqsədləri çərçivəsində bir haqq olaraq görmüşdür [17, s. 107]. Avropa həm bu ideya-yanaşmaya qarşı çıxmış, həm də analoji vəziyyətlərdə hərbi müdaxilə gücünü təkmilləşdirməyə çalışmışdır.

Bir sıra müşahidəçilərə görə, Soyuq müharibədən sonra Atlantik münasibətlərdə yaranan ziddiyyətlər özünü açıq şəkildə göstərməyə başlamışdır. Məsələn, R.Kaqan, 2002-ci ildə, amerikalıların və avropalıların dünyanın mənzərəsi baxımından eyni vizyona malik olduqları “saxtakarlığı”ndan əl çəkmələrini təklif etmişdir. Siyasi güc ilə bağlı bütün əhəmiyyətli məsələlərdə, məsələn, gücün effektivliyi, gücün etikası, gücün əldə edilməsi və s. Amerikan və Avropa perspektivləri fərqlilik göstərir. Avropa, tarix sonrası bir əmin-amanlıq və yüksək rifah cənnətinə dönüşərək, İ.Kantın “Əbədi sülh” ideyasını həyata keçirməyə çalışdığı halda, ABŞ tarixdə qalaraq, anarxik hobbsçu dünyada gövdə göstərilərinə davam etmək istəyir [8, s. 2].

Tədqiqatçıların bəzilərinə görə isə, Atlantik çatlar dərinləşir və uzun keçmişə malik müəyyən səbəblərə görə bu çatlar daha da genişləyəcəkdir. Milli mənafehlərin müəyyən edilməsi, təhdidlərin qiymətləndirilməsi, problemlərin həll edilməsi, xarici və hərbi strategiyaların uyğunlaşdırılması, tətbiqi məsələlərində fikir ayrılıqlarının olması kimi bir sıra ziddiyyətlər mövcuddur. Amerikalıların ümumi mənada dünyanı “ağ-qara” gördükləri, dost yaxud düşmən olaraq ayırdırdıqları, real və ya potensial düşmənlərlə münasibətlərdə güc faktorundan istifadə variantına tez-tez baş vurduqları qeyd edilərkən, avropalıların isə,

mənzərəyə kompleks şəkildə baxdıqları, problemlərə daha təfərrüatlı və sofistika yanaşdıqlarını ifadə edirlər [8, s. 4]. Avropalılara görə, Amerikalılar mövcud problemləri və prosesləri daha primitiv şəkildə gördükləri üçün, gücün müxtəlif komponentlərindən istifadə edilməsinə üstünlük verirlər; bu nöqteyi-nəzərdən Avropa İttifaqının əksinə, ABŞ beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşır. Amerikalıların mövqeyinə görə isə, Avropa İttifaqının belə yanaşması hərbi cəhətdən zəif olmasından irəli gəlir və beynəlxalq “realpolitik” həqiqətlərinə adekvat deyil [10]. Yenə eyni mövqedən çıxış edən amerikalılar belə fikirləşirlər ki, avropalıların kiçik bir hissəsi mövcud sülh şəraitini ABŞ-a borclu olduqlarını ifadə edirlər, halbuki alman faşizminin məğlubiyyəti və ondan sonra Avropada sülh və əmin-amanlığın mövcud olması əsas faktordur. Digər tərəfdən, avropalıların əhəmiyyətli bir hissəsi ABŞ-a olan minnətdarlıq borcunun uzun Soyuq müharibə dövründə hansısa yolla ödənildiyini və Avropada qurulan sülh mühitinin mahiyyət etibarilə avropalıların siyasi sistemlərini dəyişdirməsinin, çoxəsrlik güc siyasətindən əl çəkmələrinin nəticəsi olduğu fikrini daşıyır.

Nəticə. Bir sıra tədqiqatçıya görə, ABŞ ilə Avropa arasında Atlantik münasibətlər zəminində yaranan mövcud ziddiyyətlərin əsas səbəbi güc fərqi-dir. Avropa uzun müddətdir ki, hərbi cəhətdən zəif olduğu halda, Soyuq müharibənin özünəməxsus geosiyasi konyekturası fonunda, bu reallığın üstü həmin dövrdə qapalı qalmışdır. İstər müttəfiqi ABŞ-la, istərsə də düşməni SSRİ ilə müqayisədə hərbi-siyasi cəhətdən çox zəif görünən Avropa, buna baxmayaraq, mövcud beynəlxalq sistem daxilində gedən güc mübarizəsində əhəmiyyətli strateji coğrafiya olmağı bacarmışdır.

Vahid lakin əhəmiyyətli strateji missiyası, öz coğrafiyasını, ən azından amerikalılar gələcə qədər, istənilən Sovet hücumundan qorumaq olan Avropa, bu əhəmiyyətli mövqeyini Soyuq müharibə sonrası mərhələdə nisbətən itirməyə başlamışdır. Atlantik münasibətlərin zəifləməsi və ziddiyyətlərin dərinləşməsinin əsasında dayanan da elə bu reallıqdır.

Amerika hərbi cəhətdən dünyanın ən güclü dövləti olduğu üçün, Sovet Blokunun zəiflədiyi mərhələdə, beynəlxalq məsələlərin həllinə daha çox hərbi aspektdən yanaşma meyli nümayiş etdirməyə başlamış, əksinə, Avropa İttifaqı hərbi cəhətdən zəif olduğu üçün beynəlxalq münasibətlər sistemində yaranan münaqişələrin həllinə daha çox xarici siyasətin digər vasitələri hesabına nail olmağa çalışmışdır. Yaranan bu vəziyyəti analoji cəhətdən belə izah etmək olar ki, soyuq silahı olan şəxslə, ov tüfəngi olan başqa bir şəxs üçün meşədə gəzən və qarşılıqları çıxma biləcək bir yırtıcı heyvan eyni səviyyədə təhlükə törədə bilməz. Ov tüfəngi olan şəxsin yırtıcı heyvanın varlığına və özünə hücum etmə təhlükəsinə səbrlə davranması zəif ehtimaldır. Yaranan yeni reallıq hər nə qədər dərk edilən olsa da, həmin reallığa adekvat siyasi-hərbi təşkilatlanmanın həyata keçirilməsi müəyyən zaman və mütəşəkkil fəaliyyət tələb edən prosesdir. Avropanın qabaqcıl dövlətlərinin cəmləşdiyi Avropa İttifaqı məhz bu sahədə öz siyasi xəttini müəyyən etmək və həyata keçirmək üçün bir sıra addımlar atmağa çalışmış, müstəqil hərbi-siyasi güc mərkəzinə çevrilməyə səy göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, M.İ. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr). Dərs vəsaiti / M.İ. Abdullayev. – Bakı: Beynəlxalq Universitet, – 2003. – 540 s.
2. Ash, T.G. The US has lost its focus on Europe. It's up to us to get our act together: [electronic resource] / October 7, 2009. URL: <http://guardian.co.uk>.
3. Brzezinski, Z. An agenda for NATO: toward a global security web // - Foreign Affairs, - 2009. 88 (5), - p. 2-21.
4. Calleo, D.P. The Broken West // - Survival, - 2004. 46 (3), - p. 29-38.
5. Evidence given to the House of Lords EU Select Committee. The further enlargement of the EU: threat or opportunity? - 2006.

6. Fund, G.M. The “Transatlantic trends” opinion poll for 2007: [electronic resource] / URL: <http://www.transatlantictrends.org/trends/index.cfm?id=54>
7. Jacoby W., Jones, C. The EU Battle Groups in Sweden and the Czech Republic: What National Defense Reforms Tell Us about European Rapid Reaction Capabilities // - European Security, - 2008. 17 (2), - p. 315-338.
8. Kagan, R. Power and Weakness // - Policy Review, - 2002. 113, - p. 1-18.
9. Kaldor M. et al. Human security: a new strategic narrative for Europe // - International Affairs, - 2007. 83 (2), - p. 273-288.
10. Kupchan, C.A. The end of the West: [electronic resource] / Atlantic Monthly. November, 2002. URL: <http://www.theatlantic.com/doc/200211/kupchan>
11. Monteleone, M. The new Transatlantic agenda: Transatlantic security relations between post-hegemonic cooperation and interdependence // - Journal of Transatlantic Studies, - 2009. 1 (1), - p. 87-107.
12. Posen, B. European Union security and defence policy: response to unipolarity? // - Security Studies, - 2006. 15 (2), - p. 149-186.
13. Rehn, O. Europe`s smart power in its region and the world // The European Studies Centre, St Antony`s College, University of Oxford, - May 1, 2008.
14. Rogers, J. From ‘civilian power’ to ‘global power’: explicating the European Union`s ‘grand strategy’ through the articulation of discourse theory // - JCMS, - 2009. 47 (4), - p. 831-862.
15. Salmon, T. United in its diversity` (or disunited in adversary): that is the question for the European Union and the European security and defence policy // - Perspectives on European Politics and Society, - 2004. 3, - p. 447-468.
16. Sangiovanni, M.E. Why a common security and defence policy is bad for Europe // - Survival, 2003. 45 (3), - p. 193-206.
17. Walt, S.M. Taming American power // - Foreign Affairs, - 2005. 84 (5), - p. 105-120.

КОНФЛИКТНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В АТЛАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ПОСЛЕ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

Мамедзаде Махир Мехман оглы

Резюме

Как известно, в годы «холодной войны» западноевропейские государства были далеки от возможности обеспечить свою безопасность исключительно внутренними средствами. Несмотря на то, что им удалось избежать быстрой экономической катастрофы после войны, они были вынуждены вступить в НАТО, чтобы защитить себя от Советского Союза, которого они считали опасным врагом. В связи с ослаблением связей между советским блоком и НАТО и быстрым распадом первого, с середины 1980-х годов ведутся споры о начале новой эры в атлантических отношениях. В статье рассматриваются глобальные события и тенденции развития трансатлантической связи после окончания «холодной войны», а также распада Советского Союза, биполярной международной системы и перехода к «новому мировому порядку».

С этой целью был проведен теоретический анализ, оценивая результаты исследований атлантических связей. Для этого использовались такие методы, как аналитико-индуктивный, историко-системный, сравнительный анализ и научные труды, а также интернет-ресурсы.

Важнейший научный вклад статьи заключается в том, что она тщательно изучает исследуемую тему с использованием множества международных источников. В

результате этого анализа было обнаружено, что современные атлантические отношения начали формироваться в 1990-х годах.

Основной вывод статьи заключается в том, что события, произошедшие в мире после Холодной войны, особенно в отношении Ирака, продемонстрировали, что атлантические отношения изменятся в новый период, хотя и не претерпели существенных изменений. Все усилия Америки к тому, чтобы стать единоличным мировым лидером, вызывали тревогу у ее друзей, а также интерес к усилению безопасности в Европе.

CONFLICT TRENDS IN ATLANTIC RELATIONS AFTER THE COLD WAR

Mammadzada Mahir Mehman

Summary

As is well known, Western European states were far from being able to secure their security solely through internal means during the Cold War. Even though they were able to escape the post-war economic collapse swiftly, they were forced to join NATO to defend themselves against the Soviet Union, which they perceived as a formidable foe. Since the middle of the 1980s, there has been debate about the beginning of a new era in Atlantic relations due to the easing of ties between the Soviet Bloc and NATO and the quick disintegration of the former. Following the end of the Cold War and, most importantly, the collapse of the Soviet Union, the end of the bipolar international system, and the transition to the "new world order," this article examines global events and trends in developing transatlantic relations.

For this purpose, theoretical analyses were undertaken by assessing the findings of surveys on Atlantic connections utilising scientific works, newspapers and magazines, internet resources, and analytical-inductive, historical-systemic, comparative analysis, and analogous methods.

The article's key contribution to science is that it thoroughly analyses the topic under investigation utilising more international sources, and it was found that modern Atlantic relations began to take shape in the 1990s.

The article's primary conclusion is that the events unfolding in the post-Cold War world, especially the Iraq issue, have demonstrated that, while not fundamentally altered, Atlantic relations will shift in the new period. All of America's steps toward becoming the world's sole leader have created hidden or explicit alarm among its friends, as well as interest in increased security searches among European states.

Rəyçi: dosent Aslanov Elgün Məhəmmədəli oğlu.

İctimai fənlər kafedrasının 14.02.2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 fevral 2024-cü il

UOT: 1. (091)

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNİN İLK XALQ CÜMHURİYYƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏNİN DÜNYA DEMOKRATİYASINA TÖHFƏLƏRİ

dosent Səlimov Mahir Məhəmmədəli oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali
mahir.0707@mail.ru

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyətləri arasındakı dostluq əlaqələrinin tarixi inkişafı və müasir vəziyyəti ətraflı təhlil olunur. Bildirilir ki, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalçılardan təmizlənməsində Osmanlı dövləti və Türkiyə dövləti dünya dövlətlərinə örnək ola biləcək öz hərbi, siyasi və iqtisadi köməyini göstərmişdir. 44 günlük Şanlı Zəfərimizin əldə olunmasında da qardaş dövlət haqq və ədalətin bərpası üçün zəruri dəstəyini vermişdir. Azərbaycan Respublikası da Türkiyə iqtisadiyyatının inkişafı üçün yatırımlar edir, neft və qaz məhsullarını qardaş dövlətə güzəştli qiymətlərlə ixrac edir, ötən il Türkiyəni silkələyən dəhşətli zəlzələnin fəsadlarının aradan qaldırılmasında müstəsna köməyini əsirgəmir. Hər iki dövlət sürətli inkişaf yolu seçərək, dünya demokratiyasının inkişafına öz töhfələrini verməkdədir.*

Açar sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, dostluq, siyasət, dialoq, cəmiyyət, inkişaf

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, дружба, политика, диалог, общество, развитие.

Key words: Turkey, Azerbaijan, friendship, politics, dialogue, society, development.

Azərbaycan dövləti ilə Türkiyə arasındakı qarşılıqlı əlaqələr tarixi köklərə dayanan münasibətlər dövrün siyasi reallıqları əsasında formalaşmışdır. Bu münasibətlər tarixən eyni dilə və dinə mənsub olan xalqların inkişafında bir sıçrayış kimi XX və XXI əsrdə inkişaf edərək, həm iqtisadi, həm siyasi, həm də hərbi baxımdan müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu münasibətlər türkdilli xalqların birliyi çərçivəsində mübariz bir nümunə kimi, sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında hər iki dövlətin birlikdə siyasi iradəyə sahib olduqlarını bildirir. Bu əlaqələrin dərin tarixi kökləri sübut edir ki, hər iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlər təkcə strateji maraqlar çərçivəsində deyil, həm də soykökə bağlılıqdan, eyni milli-mənəvi dəyərlərə malik olmaqdan irəli gəlir.

Şərqdə demokratik əsasları olan ilk türk-müsəlman dövlətlərini – Türkiyə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaradanlar istər daxili, istərsə də xarici təsirlərə qarşı duruş gətirmək üçün bir-biri ilə daha da yaxınlaşmaqla daxili sabitliyi bərpa edib, ordu quruculuğu işini möhkəmləndirməyə nail olmuşlar. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini rəsmən ilk olaraq Osmanlı Türkiyəsi tanıdı, 5 ildən sonra Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə Türkiyə Cümhuriyyəti quruldu.

Professor E.Mədətli yazır ki, gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınması və dünyada tanıtılması işində Osmanlı Türkiyəsi əhəmiyyətli rol oynadı. Cümhuriyyətin lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, sonra Azərbaycan Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun İstanbulda Osmanlı rəhbərliyi və yüksək yetkililəri tərəfindən səmimi qəbul edilməsi, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Parisə yollanmasına dəstək verilməsi, Azərbaycan diplomatlarına olduqları ölkələrdə hər cür yardım göstərilməsi bu qardaşlığın daha bir təzahürü idi. Osmanlı dövlətinin yüksəkçinli şəxsləri Azərbaycan nümayəndələrinə xüsusi ehtiram bəsləyirdilər. Sultanın protokol rəisinin qəbul növbəsinin "qonşu Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndələrinindir" ifadəsini düzəldərək "qonşu yox, qardaş" deməsi, artıq

bu qoca imperatorluqda milli kimlik, türklük mənsubiyyəti və xüsusən Azərbaycan sevgisinin doğrulduğunu göstərirdi (3, s.26).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Milli Şurasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə və AXC Xarici İşlər naziri M.H.Hacınskinin imzaladığı Batum müqaviləsi ilə Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq münasibətlərinin hüquqi müstəvidə təsbit edilməsi əbədi müttəfiqliyin təməlini qoydu. Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi: “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökumətinin arasında daim sülh və möhkəm dostluq olacaqdır”. 4-cü maddədə isə göstərilirdi: “Dinlik və asayışı möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür” (4, s.17).

Müstəqilliyinin ilk dövrlərində yenicə dövlətçilik ənənələri yaradan Azərbaycan hökuməti yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciət edib, soyqırırma məruz qalmış Azərbaycan xalqının köməyinə gəlmiş türk hərbi hissələri ilə milli tərkibli qoşun hissələrinin əsasında Qafqaz İslam Ordusu yaratmışdı.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri özünü tarixi Azərbaycan ərazilərinin Rusiya imperiyasının himayəsi altında mənfur qonşu xalqları tərəfindən ilhaq edilməsinin qarşısının alınmasında da göstərib. Belə ki, sovet rəhbərliyi Azərbaycanın Zəngəzur və Naxçıvan əyalətlərini, habelə Qarabağı bu mənfur qonşulara verilməsinə, Azərbaycan ərazisi hesabına onların ilan yuvası qurmalarına yardım etməkdə idilər. 1920-ci ildə Zəngəzurun onlara verilməsindən sonra Naxçıvanın taleyinin həlli istiqamətində iş aparıldığı bir vaxtda qardaş Türkiyə sovet rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq bu məsələnin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində birdəfəlik həllində müstəsna rol oynadı.

Mustafa Kamal Paşa hökuməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasında, Azərbaycanın Rusiya, Ermənistan və Gürcüstanla əlaqələrinin tənzimlənməsində müstəsna rol oynadı. Belə ki, uzun sürən çətin müzakirələrdən sonra 1921-ci il martın 16-da Moskvada RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanan "Dostluq və qardaşlıq" haqqında Müqavilə və həmin ilin 13 oktyabrında Türkiyənin Qars şəhərində imzalanan Qars Müqaviləsi ilə bu münasibətlərin hüquqi əsası qoyuldu. Moskva Müqaviləsinin davamı olaraq Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti ilə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası adı ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında RSFSR-in iştirakı ilə bağlanan bu Müqavilə bu region ölkələrinin indiki sərhədlərini müəyyən edib təsbit etdi. Bununla da qonşu ölkələrə ermənilərin ərazi iddialarına sədd çəkildi, sərhədlər qəti şəkildə müəyyənləşdi və münasibətlərin müxtəlif sahələrini əhatə edən əməkdaşlıq təsbit olundu. Ermənilərin inadlı iddialarına və Rusiya tərəfindən dəstəklənməsinə baxmayaraq Naxçıvan bölgəsi muxtar ərazi olaraq Azərbaycanda saxlandı. 13 oktyabr 1921-ci ildə imzalanan Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində Naxçıvanın muxtar ərazi olaraq Azərbaycanın tərkibində olması bir daha təsbit edildi və sərhədləri qəbul edildi (8, c.4).

Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvanın statusunun Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olaraq təsbit edilməsində Türkiyənin, Qars müqaviləsinin tarixi rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi: “...Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi hadisə olubdur. Bu, çətin bir dövrdə böyük bir mübarizənin nəticəsidir. Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin, xüsusən Türkiyə Cümhuriyyətinin imzaladığı Qars müqaviləsinin burada böyük əhəmiyyəti olubdur. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir” (1, s.249).

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Türkiyə Respublikası XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi yenə Azərbaycanın yanında yer aldı. Qardaş ölkə Azərbaycanı

ilk olaraq 1991-ci ilin 9 noyabr tarixində hələ SSRİ tərkibində ola-ola müstəqil dövlət kimi tanıdı.

Azərbaycan Respublikasının ən ağırlı problemi olan Qarabağ məsələsində də qardaş Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanında olub, ölkəmizin haqlı mövqeyini beynəlxalq arenalarda dəstəkləyib. Türkiyə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri heyətinin qardaş ölkədə NATO standartları çərçivəsində təşkil edilən təlimlərdə iştirakını, onların ən yüksək səviyyədə hərbi bilik və qabiliyyətlərə yiyələnməsini təmin etməkdədir.

2020-ci ilin sentyabrında 100 illik tariximizin mühüm bir hadisəsi, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Türkiyənin istər siyasi, istərsə də hərbi cəhətdən Azərbaycan dövlətinin yanında olması ilə bağlı bəyanatları iki dövlət arasındakı münasibətlərin ən yüksək səviyyədə olmasını göstərir.

44 günlük Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın qazandığı qələbənin ictimai və sosial həyatda fəlsəfi dərkə yalnız dünyada baş verən müharibələr və münaqişələr fonunda öz gerçəkliyinə və məqsədinə çata bilər. Çünki Azərbaycanın qazandığı qələbə yeni dünya nizamı və baş verən geosiyasi proseslər fonunda 44 günlük qısa zaman müddətini ifadə etsə də, dövlətçilik tarixində təkrarlanmayan nəticə əldə olunmasının fəlsəfi düşünülmüş strategiya ilə birbaşa bağlıdır. Bu, bir tərəfdən Azərbaycan dövlətinin II Qarabağ müharibəsinə hərbi, siyasi, iqtisadi, mənəvi, psixoloji hazırlığının səviyyəsini göstərir, digər tərəfdən beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə tərəfdaş olduğu dövlətlərlə geosiyasi və geostrateji əməkdaşlığında milli təhlükəsizliyi nəzərə alan konsepsiyaya malik olduğunu şərtləndirir.

Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycanın 2020-ci il dekabrın 10-da Zəfər paradında iştirakı qardaşlığın daha bir simvolu oldu. Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin iştirakı ilə keçirilən möhtəşəm Zəfər paradı ordumuzun dünyanın ən güclüləri sırasında olduğunu əyani göstəricisi olmaqla bərabər, eyni zamanda “Bir millət – iki dövlət” qardaşlıq münasibətlərinin növbəti təntənəsi idi. Azərbaycan xalqı Vətən müharibəsində qardaş Türkiyənin geniş dəstəyini heç vaxt unutmayacaq. Bu paradın özünün çox böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti var idi, həm ona görə ki, bu Azərbaycanın yeni dövlətçiliyinin ilk Zəfər paradı idi, həm də ona görə ki, ilk dəfə qardaş Türkiyənin prezidenti burada iştirak edirdi. Paradda üç min Azərbaycan əsgəri və zabiti ilə yanaşı, qardaş ölkənin Silahlı qüvvələrinin təmsilçiləri də iştirak edirdilər. Bu parad 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını işğaldan azad edən Qafqaz İslam Ordusunun şanlı ənənəsinin davam etdiyini xatırladır, Zəfərə gələn uzun qardaşlıq yolunun tarixi isə bu qardaşlığın Şuşa Bəyannaməsi ilə sonuclanmasına zəmin yaradırdı (3, s.28).

Şuşa şəhərində 15 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycan və Türkiyə Respublikası arasında imzalanan Şuşa Bəyannaməsinin iki dövlət arasında münasibətlərin keyfiyyətə yeni, müttəfiqlik səviyyəsinə qalxmasına, regional və milli təhlükəsizliyə əhəmiyyətli səviyyədə təsir etdiyi hiss olunmaqdadır. Şuşa Bəyannaməsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini yalnız milli və regional təhlükəsizliklə əlaqələndirmək, fəlsəfi ümumləşdirmə baxımından iki dövlət arasında imzalanan sənəddə əks olunan müddələrin təhrif olunması demək olardı. Məhz bu baxımdan Şuşa Bəyannaməsində Azərbaycanla yeni nəsillə texnologiyaların birgə istehsalını nəzərdə tutan xüsusi bənd diqqət çəkir (2, s.25).

Şuşa Bəyannaməsində qeyd olunur ki, “Tərəflər milli və beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaqla, dəniz, hava və kosmos sahələrində qarşılıqlı texnologiya mübadiləsini həyata keçirərək müştərək qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi məqsədilə birgə layihələrin yerinə yetirilməsini təşviq edəcək və qarşılıqlı müdafiə sənayesi texnologiyalarının inkişaf etdirilməsinə müsbət töhfə verəcəklər, sahib olduqları silah və sursatla təchiz edəcək, onların istehsal texnologiyalarını qarşılıqlı şəkildə təşviq edəcək və hazırda onların ölkələrində

mövcud olmayan istehsal sahələrinin yaradılmasını, birgə tədqiqat və istehsalat işlərinin həyata keçirilməsini, iki ölkənin müdafiə sənayesi qurumlarının texnologiyalar, hərbi təyinatlı məhsullar və xidmətlər sahəsində daxili və beynəlxalq bazarlarda əməkdaşlıq etməsini dəstəkləyəcəklər” (5).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Şuşa Bəyannaməsinə münasibət bildirərkən qeyd edir ki, “Bəyannamədə bir çox önəmli məsələlər öz əksini tapır. ...Mən onların arasında iki məsələni xüsusilə qeyd etmək istərdim. Birincisi, müdafiə sahəsində əməkdaşlıq, iş birliyi məsələsi. Müdafiə sənayesi sahəsində və qarşılıqlı hərbi yardım məsələləri bu Bəyannamədə öz əksini tapır. Bu, tarixi nailiyyətdir. Biz bir daha göstəririk ki, bundan sonra da hər zaman bir yerdə olacağıq. Bundan sonra da bir-birimizin təhlükəsizliyini təmin edəcəyik, necə ki, bu günə qədər Türkiyə və Azərbaycan bütün məsələlərdə bir yerdədir, bundan sonra da bu, belə olacaq” (6).

Bəyannamənin siyasi-fəlsəfi əhəmiyyəti Heydər Əliyevin “Bir millət-iki dövlət” və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” kəlamları ilə xarakterizə olunmasındadır. Postmüharibə dövründə Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycanın milli təhlükəsizliyində və global güclərin neoimperialist maraqlarının yaratdığı təhlükələrə qarşı müdafiə olunmasında yeni nəsil texnologiyaların tətbiqi üçün fundamental əsaslar yaradır.

Türkiyə və Azərbaycanı, o cümlədən Orta Asiyanın digər türk cümhuriyyətlərini bir-birinə daha da yaxınlaşdıracaq beynəlxalq layihə Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsidir. Zəngəzur dəhlizinin açılması yeni ideya və layihələrin meydana gəlməsi və reallaşmasına şərait yaradacaq. İki ölkənin ərazisindən keçən Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyəti artacaqdır. Bu kontekstdə Naxçıvanla da yerüstü əlaqənin təmin olunması bu dəhlizlə bağlıdır. Naxçıvanın Türkiyə ilə sərhəd olduğunu da nəzərə alsaq, bu, həm də birbaşa Türkiyə ilə yerüstü əlaqələrin olmasıdır. Bu əlaqənin Türkiyə-Azərbaycanla bəhəm bütövlükdə Avropa və Asiya üçün perspektivdə səmərə və mənfəət gətirməsinə hədəflənən çağırışıdır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi və mədəni sahədə də əməkdaşlıq genişlənməkdədir. Yeni sahələrə qarşılıqlı şəkildə sərmayələr qoyulur, mövcud sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün zəruri layihələr həyata keçirilir. Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının istismarına Türkiyə şirkətləri cəlb olunur, tikinti və xidmət sahələrinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün Türkiyə şirkətlərinin təcrübəsindən bəhrələnməklə yeniliklər tətbiq olunur.

Azərbaycanın xarici işlər naziri C.Bayramov qeyd edir: “Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri gələcəkdə ölkələrimizin və xalqlarımızın mənafeələrinə uyğun olaraq artan dinamika ilə inkişaf edəcəkdir və bu qardaşlıq, bu birlik günü-gündən daha da güclənəcək. Azərbaycan Türkiyə iqtisadiyyatına 19 milyard dollar sərmayə yatırır ki, bunun da 17 milyard dolları enerji sektorunun payına düşür. Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı, ölkələrimizin potensialı Avropa bazarına əlavə həcmdə təbii qazın çıxarılmasına imkan verir. Bu, uzun illər ərzində həyata keçirilən uğurlu enerji strategiyasının nəticəsidir. Bu gün biz ölkələrdən əlavə qaz tədarüku ilə bağlı müraciətlər alırıq. Mövcud infrastruktur layihələri vaxtında, böyük çətinliklər bahasına həyata keçirilib. Çünki o vaxt bir çox ölkələrin ərazisindən keçərək həyata keçiriləcək bu layihələr haqqında qərar qəbul edərkən ölkəmiz güclü müqavimətlə, çətinliklərlə qarşılaşırdı. Amma bütün bunlar aradan qaldırıldı, layihələr həyata keçirildi. Bunun sayəsində Türkiyə və Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, xalqlarımızın rifahını yaxşılaşdırmaq, indiki böhranlı vəziyyətdə qonşu ölkələrə kömək etmək mümkündür” (7).

Qeyd edək ki, 2021-ci il aprelin 1-dən Azərbaycan-Türkiyə arasında gediş-gəliş şəxsiyyət vəsiqəsilə həyata keçirilir. Bu, qarşılıqlı əlaqələri asanlaşdıraraq, iki ölkə vətəndaşlarını bir-birilərinə daha da yaxınlaşdıraraq, ticarət əlaqələrinin də genişlənməsi üçün əlavə zəmin yaradıb. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 2023-cü ildə 15 milyard dollara çatdırılması əlaqələrin daha da genişləndiyini isbatlayır. 2021-ci il martın 1-də Preferensial Ticarət Sazişi qüvvəyə minib.

Hər iki dövlətin demokratik dəyərlərin dərinləşməsi üçün qanunlarında beynəlxalq hüquq və qaydalara uyğun yeniliklər və dəyişikliklər edilir, qanunvericilik aktlarına əlavələr olunur. İnsanların seçim azadlığına yüksək səviyyədə əməl olunmasının bariz nəticəsini ötən il Türkiyədə, bu il Azərbaycanda demokratik dəyərlərə, insanların hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsini və yüksək səviyyədə qorunmasını ehtiva edən prezident seçkilərini göstərmək olar. Bütün dünya dövlətləri onun şahidi oldu ki, xalq rəğbət qazanmış hər iki prezidentə səs verməklə ölkənin inkişafı və sabitliyinin qorunmasını dəstəklədi. Bununla da hər iki dövlət beynəlxalq arenada nüfuzunu daha da artırdı.

Nəticə. Türkiyə və Azərbaycanın insanların rifahının yüksəlməsinin ehtiva edən dərin, düşünülmüş və məntiqli siyasətinin mərkəzində ölkədəki stabilliyi, nizamı qoruyub saxlamaq, xarici siyasəti düzgün müəyyən etmək, qonşu dövlətlərlə balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirmək, insanlara onların dinindən, əqidəsindən, cinsi və siyasi mənsubiyyətindən, mədəniyyətindən, etnik kimliyindən asılı olmayaraq hörmət etmək və eyni hüquqlar vermək durur.

Hər iki dövlət addımlarını milli, regional, qlobal təhlükəsizliyin təmini məntiqinə, beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluq şərtlərinə, regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmininə töhfə verən, müxtəlif istiqamətli nəqliyyat dəhlizlərinin işləməsinə xidmət edən kontekstdə atır.

Hər iki dövlət arasındakı qarşılıqlı dialoqa əsaslanan münasibətlər Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyat və nəqliyyat sahəsində bütün əlaqələrin bərpası, region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi, bütövlükdə ölkələrin birbaşa perspektiv istiqamətləndiyindən, gələcək haqqında mükəmməl ideya və layihələr qurmağa, sosial-siyasi hadisələrin baş vermə ehtimalını düzgün qiymətləndirməyə, hadisələrin inkişaf meylinin zəruri əlaqələrini tapmağa, dəyərləndirməyə, təhlil etməyə, dəqiq siyasi mövqedən çıxış edərək qabaqlamağa, önləməyə və gələcəyin modelini qurmaqla, Türk dünyasının davamlı inkişafına zəmin yaratmaqla, proqnozlaşdırma funksiyasının reallaşdırılmasına əsaslanır.

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin tədqiq edilməsi əməkdaşlıq sahələri ilə bağlı ənənənin davam etdirilməsi baxımından tarixi reallıqların işıqlandırılması bu sahə ilə bağlı araşdırma aparan hər bir mütəxəssisin qarşısında əsas vəzifələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, 22-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2007
2. Məmmədzadə İ. Şuşa bəyannaməsi və Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar. Bakı, Elm və təhsil, 2022
3. Mədətli E. Şuşa Bəyannaməsinə gələn tarixi yola nəzər. Bakı, 2023
4. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı: "Nurlar", 2018
5. Şuşa Bəyannaməsinin tam mətni. <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/16> İyun, 2021
6. Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər, <https://president.az/az/articles/view/52116>, 15 iyun 2021
7. Bayramov C. Birlük fəlsəfəsi. Ülfət qəzeti, 12 yanvar 2022-ci il

8. Карсский договор. На азербайджанском, русском, турецком и французском языках. Составитель и автор предисловия Хусамеддин Мамедов (Гараманлы), Баку, 2004.

**ПЕРВЫЕ СВЕТСКИЕ РЕСПУБЛИКИ МУСУЛЬМАНСКОГО ВОСТОКА:
ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ В МИРОВУЮ ДЕМОКРАТИЮ**

Салимов Махир Махаммедали оглы
Резюме

В статье подробно анализируется историческое развитие и современное состояние дружественных отношений между Азербайджанской Республикой и Турцией. Сообщается, что в начале прошлого века, в период существования Азербайджанской светской Республики и в настоящее время, Османское государство и Турецкое государство оказывали свою военную, политическую и экономическую помощь, которая могла бы стать примером для стран. мира, в очистке территорий независимой Азербайджанской Республики. Достигнув нашей 44-дневной Победы Славы, братское государство оказало необходимую поддержку для восстановления справедливости и прав. Азербайджанская Республика также инвестирует в развитие экономики Турции, экспортирует в братскую страну нефтегазовую продукцию по льготным ценам, не жалеет исключений в ликвидации последствий страшного землетрясения, потрясшего Турцию в прошлом году. Обе страны вносят свой вклад в развитие мировой демократии, выбирая путь быстрого развития.

**THE FIRST SECULAR REPUBLICS OF THE MUSLIM EAST: THE
CONTRIBUTION OF AZERBAIJAN AND TURKEY
TO THE WORLD DEMOCRACY**

Salimov Mahir Mahammedali
Summary

The article analyzes in detail the historical development and current state of friendly relations between the Republic of Azerbaijan and Turkey. It is reported that at the beginning of the last century, during the existence of the Azerbaijan Secular Republic and at present, the Ottoman state and the Turkish state provided their military, political and economic assistance, which could become an example for countries. peace, in clearing the territories of the independent Republic of Azerbaijan. Having achieved our 44-day Victory of Glory, the brotherly state provided the necessary support to restore justice and rights. The Republic of Azerbaijan also invests in the development of the Turkish economy, exports oil and gas products to the fraternal country at preferential prices, and spares no exceptions in eliminating the consequences of the terrible earthquake that shook Turkey last year. Both countries are making their contribution to the development of world democracy by choosing the path of rapid development.

Rəyçi : dos. M.Hüseynov
ADPI-nun Ağcabədi filialının İctimai təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kaderasını 12 fevral 2024-cü il tarixli protokolundan çıxarış (pr №06)
Daxil olma tarixi 12 fevral 2024-cü il

UOT:94.

**RİÇARD NİKSON VƏ ONUN LATİN AMERİKASI REGIONUNDA SİYASƏTİ
(60-Cİ İLLƏRİN SONLARI-70-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

dosent Hüseyin Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
huseyn.bextiyarli75@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə ABŞ prezidenti Riçard Nikson və onun qeyd edilən dövrdə Latın Amerikasını regionunda yeritdiyi siyasət tədqiq edilir. Göstərilir ki, prezident Nikson ABŞ tarixinə vaxtından əvvəl istefa vermiş prezident kimi daxil olmuşdur. Onun xarici siyasətinin müxtəlif istiqamətləri olmuşdur ki, onlardan biri də Latın Amerikasını regionu ilə bağlı olmuşdur. O, region ölkələrinin potensialını kifayət qədər qiymətləndirmiş və özünü xarici siyasətində bunu nəzərə almışdır. Bu ölkələrdə ABŞ-a qarşı müxtəlif fikirlər olsa da, Nikson region ölkələrinə qarşı münasibətdə önəmli siyasəti davam etdirməyə çalışırdı. Belə siyasət, xüsusilə, istisna əməkdaşlıq sahəsini əhatə edirdi. Əlbəttə, Latın Amerikasını regionu ABŞ üçün mühüm amil olaraq qalmaqda idi. Bu, onunla əlaqədar idi ki, region beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətində çox mühüm rol oynaya bilərdi. 60-cı illərin sonlarında olduğu kimi, 70-ci illərin əvvəllərində də ABŞ Latın Amerikasını ölkələrinə qarşı bu siyasəti davam etdirməkdə idi. Bütün bunların nəticəsi olaraq region ölkələri daha geniş əməkdaşlıq sistemində əlaqələrini inkişaf etdirə bildilər.*

Açar sözlər: Siyasət, Region, Prezident, Böhran, Kolleç

Ключевые слово: Политика, Область, Президент, Кризис, Колледж

Key words: Politics, Region, President, Crisis, College

Məlumdur ki, Riçard Nikson Amerika prezidentləri tarixinə ilk dəfə istefa vermiş prezident kimi düşmüşdür. Bu, iki il davam etmiş Uotergeyt qalmaqalına son qoymaq üçün nümunəsiz addım olmaqla yanaşı, ABŞ tarixində görünməmiş konstitusiya böhranı kimi qarşılanmışdır.

Riçard Milhauz Nikson 1913-cü il 9 yanvarda Cənubi Kaliforniyanın Yorbe-Linda şəhərində anadan olmuşdur. Gələcək prezidentin atası Frenk Nikson sahibi olduğu kiçik dükandan əldə etdiyi cüzi gəlirlə ailəsini dolandırır. Balaca Riçardın uşaqlığı çətin şəraitdə keçmişdir. Uitterdəki kollecə daxil olanadək ailənin bütün təsərrüfat işləri onun üzərinə düşürdü. Lakin, vəziyyətin ağırlığı onun kolleci uğurla bitirməsinə mane olmur. 1934-cü ildə təqaüd almaq şərti ilə Dəremdəki (Şimali Karolina) Dyuk Universitetinə daxil ola bilir.

Universitetdə üç illik təhsilini başa vuraraq, xidmətini təklif etdiyi FTB və böyük vəkil kontorlarının cavabını gözləmədən valideynlərinin yanına qayıdır. Burada 24 yaşlı Nikson kiçik kontorda vəkillik praktikasına başlayır. İki il sonra qonşu dairədəki La-Qabia şəhərinə köçərək burada şəhər prokuroru vəzifəsini tutur. Paralel olaraq kommersiya ilə məşğul olmaq cəhdi baş tutmur.

1940-cı ildə Riçard Amerikanın sadə ailələrindən birinin qızı Telma Rayanla evlənmiş və bu nikahdan iki qızı dünyaya gəlmişdir. Qeyd edək ki, qızlarından biri sonralar D.Eyzenhauerin nəvəsi ilə ailə həyatı qurmuşdur. Pörl-Harbor hadisələrindən sonra Niksonlar Vaşinqtona köçür. Burada Nikson Qiymətlərə Nəzarət üzrə Dövlət İdarəsində çalışır.

1942-ci ilin yayında isə müharibəyə gedərək donanmada xidmətə başlayır və ikinci rəng kapitan rütbəsi alır. Maraqlı bir faktı qeyd edək ki, onun hərbdə olduğu dövrdə həyatında önəmli dəyişikliklər baş verməsə də, qumarda udduğu böyük məbləğ gələcək karyerasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Udduğu pulları siyasi karyera üçün xərcləyərək Konqresə keçirilən seçkilərdə iştirak edir.

Onun namizədliyini irəli sürməsinin də maraqlı tarixçəsi var. Belə ki, 1946-cı ildə qəzetlərdə Respublikaçılar Partiyası yerli təşkilatının “Konqresə seçkilərdə iştirak etmək üçün namizəd tələb olunur” məzmunlu elanına cavab olaraq Nikson seçki marafonuna qoşulur. Demokrat Vurxisə qalib gələrək 33 yaşında konqresmen seçilir.

Nikson siyasi karyerasını əsasən antikommunist təbliğatı üzərində qurur. O fanatik antikommunist olmasa da “kommunizm qorxusu” ndan karyera üçün yararlanır. Kommunistlərlə iş birliyində və Sovet İttifaqına casusluq etməkdə günahlandırılan yüksək rütbəli diplomat və Karnegi Fondunun prezidenti Elcer Hissə qarşı sensasiyalı təhqiqatda (nəticədə E.Hissə 5 illik həbs cəzası verilib) iştirakı onu bütün ölkədə tanıdır.

1948-ci il seçkilərində də qalib gələn Nikson 1952-ci ildə asanlıqla senator seçilir. Elə həmin il respublikaçılar onu vitse-prezidentliyə namizəd göstərirlər. Seçki prosesi zamamı rüşvətخورluqda ittiham edilməsi onun siyasi məhvinə səbəb ola bilərdi. Lakin, Nikson televiziyada məşhur çıxışı ilə bu sınaqdan məharətlə çıxıb bilir və Eyzenhauerin qələbəsindən sonra səkkiz il vitse-prezident vəzifəsini tutur. 1960-cı il seçkilərində respublikaçıların namizədi olan Nikson Kennediyə uduzur.

İki il sonra Kaliforniya qubernatoru seçkilərində məğlub olduqda isə bir çoxları onun siyasi karyerasının bitdiyini bildirirlər. Lakin, çox keçmir ki, onlar səhv etdiklərini anlayırlar. 60-cı illərdə yaxın dostu, varlı iş adamı Elmer Bobstun köməyi ilə bizneslə məşğul olur. Nüfuzlu vəkil kontorunun şərifi olaraq böyük sərvət toplayır. Bununla yanaşı elmi-siyasi yaradıcılıqla məşğul olaraq bir çox kitablar yazır.

Nikson 1968-ci il prezident seçkilərində iştirak etmək məqsədilə yenidən siyasi arenaya qayıdır. Partiyadaxili rəqibləri N.Rokfeller və R.Reyqana asanlıqla qalib gələrək respublikaçıların namizədi olur. Onun əsas şüarı Vyetnamda uğursuz müharibəyə son qoymaq, daxili təhlükəsizlik və sosial problemlərin həlli idi. Robert Kennedi öldürüldükdən sonra çəşqin vəziyyətdə düşmüş demokratlar vitse-prezident Hyübert Hemfrinin namizədliyini irəli sürürlər.

Nikson 1968-ci ilin noyabrında keçirilən seçkilərdə qalib gələrək prezident seçilir. Prezidentliyinin ilk günlərindən əsas diqqəti Vyetnam sindromuna yönəldən Nikson, 1969-cu ilin iyununda “Nikson doktrinasını” imzaladı (5,1).

Bu, tərəflər arasında sülh danışıqlarını davam etdirməklə yanaşı, 1973-cü ilədək ABŞ qoşunlarının münaqişə bölgəsindən çıxarılması prosesini sürətləndirdi. Müharibənin faktiki olaraq ABŞ-ın məğlubiyyətilə nəticələnməsinə baxmayaraq, Niksonun xarici siyasətdə uğurları şəxsizdir.

Bu xətt “Soyuq müharibə” başladıqdan sonra ABŞ xarici siyasi kursunda sərt dönüşdən xəbər verirdi. Prezidentlik səlahiyyətlərinin icrasına başlayanadək Nikson prezidentin yalnız xarici siyasətlə məşğul olmalı olduğunu deyirdi. Lakin, Ağ Evə sahib olduqdan sonra yeritdiyi siyasət bunun tam əksini göstərir. Tezliklə yaradılan bir çox təsisatlar hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsi, konkret olaraq prezidentin digər hakimiyyət qollarından üstün olması ilə nəticələndi. Bu isə öz növbəsində konqreslə qarşıdurmaya səbəb oldu.

1972-ci il seçkilərində Nikson yenidən respublikaçıların namizədi olur. Xüsusilə, Vyetnam müharibəsində ciddi dönüş yarada bilməsi onun reytingini yüksəltmişdi. O demokratların namizədi Corc Makqovernə böyük üstünlüklə qalib gələrək 2-ci müddətə prezident seçilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Nikson ilk dəfə olaraq tutduğu vəzifədən istefa verib. Buna səbəb olmuş Uotergeyt qalmaqalını doğuran hadisə 17 iyun 1972-ci ildə baş verdi. Həmin gecə demokratların Vaşinqtondakı Uotergeyt otelində yerləşən mənzil qərargahına gizli qulaqasma qurğuları və fotokameralar qoymaq istəyən beş nəfər həbs edilir. İlk istintaq

hadisənin Ağ Evə gedib çıxdığını aşkar etdi. Bəzi Ağ Ev rəsmiləri bu işin onlara aidiyyəti olmadığını bildirsələr də, istintaqı dayandırmağa nail ola bilmədilər (7,1).

İmpeçment təhlükəsi qarşısında qalan Nikson 8 avqust 1974-cü ildə televiziya ilə çıxış edərək istefa verdiyini bildirdi. Baş verən qalmaqalda günahı olmadığını bildirərək istefasını siyasi bazasını itirməsilə əlaqələndirdi. Bu ABŞ prezidentləri içərisində vaxtından əvvəl yeganə istefa verən şəxs idi (3,26). Lakin, istefa onun impeçmentdən qurtarsa da alçaldıcı istintaq bitmədi. Bir ay sonra prezident Ford baş verənlərə görə rəsmi olaraq üzr istəyərək, onu bu biabırılıqdan qurtardı. Hər bir siyasətçi üçün ölüm sayıla biləcək bu qalmaqaldan sonra Nikson bir müddət tənhalığa çəkilərək elmi-siyasi yaradıcılıqla məşğul olur. Yaradıcılığının bəhrəsi olaraq onun doqquz kitabı nəşr olunmuşdur.

1994-cü il 22 apreldə vəfat edərkən Uotergeyt qalmaqalı yaddan çıxmasa da, O, bağışlanmışdı. ABŞ siyasətində əlli ildən çox bir müddətdə aparıcı simalardan olan Niksonun təntənəli dəfni bunu sübut edir. Qeyd edək ki, vaxtilə onun istefasını tələb edən izdihamlı mitinqlərin iştirakçısı olan prezident Klinton dəfn zamanı qəbirüstü nitq söyləmişdir.

1968-ci ildə ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərində R. Nikson yeni ölkə prezidenti seçildi. Həmişə düşünərək qərar qəbul etməyi sevən Riçard Nikson 1974-cü ilin avqustuna qədər ABŞ-ın prezidenti oldu. 1969-cu ilin ikinci yarısından etibarən sənaye istehsalı nəzərə cərpacaq şəkildə aşağı düşməyə başlamışdır. Sənaye məhsulları istehsalı 1969-cu ilin sentyabrına nisbətən 1970-ci ilin noyabrında 8,3% aşağı düşmüş, illik sənaye istehsalının göstəricisi 1969-cu ildə 110,7% təşkil etdiyi halda, 1970-ci ildə 107,8%-ə enmişdi. Əgər 1969-cu ilin dekabr ayında işsizlərin ümumi sayı ABŞ-da 2,8 milyon nəfər təşkil edirdisə, 1971-ci ilin yanvarında onların sayı artaraq 8 milyon nəfərə çatmışdı ki, bu da ölkədə ümumi işçi qüvvəsinin 6%-ni təşkil edirdi (4,1).

1969-1970-ci illərin iqtisadi böhranı təkcə sənayeni əhatə etmirdi. O, hər şeydən öncə müharibədən sonrakı dövrdə daha çox kredit-birja böhranı kimi müşayiət olunurdu. Elektrik təchizatının pisləşməsi əsas sənaye sahələrinin dayanmasına və qiymətlərin yenidən artımına səbəb oldu. İqtisadiyyatın böhranlı vəziyyəti və güclü sosial ziddiyyətlərlə bağlı Amerika ictimaiyyəti respublikaçılar hökumətini federal dövlət hakimiyyətinə doğru çəkilməyə məcbur edir və həmin hökuməti vaxtı çatmış sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin həllinə sövq edirdi. Prezident Nikson özünün iqtisadi görüşlərində demokrat neolibəraların iqtisadiyyatın artımının stimullaşdırılması ideyasına əsaslanırdı. O, 1970-ci ilin əvvəlində Konqresə iqtisadi müraciətində qeyd edirdi ki, “iqtisadi siyasətimizdə bizim əsas dayağımız ölkəmizin istehsal ehtiyatlarından tam şəkildə səmərəli istifadə etməkdir. Biz iqtisadiyyatımızın artımını və dinamikliyini daim təmin etməliyik” (6,1).

1969-1970-ci illərdə onun siyasəti birinci növbədə inflyasiyanın aradan qaldırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılmasına yönəldilmişdi. Bu, əmək haqqının və qiymətlərin saxlanılmasında daha çevik sistem idi. Bu sistemin fəaliyyətində həmkarlar ittifaqının nümayəndələri iştirak edirdilər. Həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri hökumətin siyasətinə qarşı çıxırdılar. Buna cavab olaraq, hökumət kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının məhdudlaşdırılmasına dair bütün qanunları ləğv edir. Ancaq, Nikson hökuməti enerji böhranını həll edə bilmədi.

Həmin proqrama görə xarici bazara müraciət edilmədən prezident Nikson ölkənin qarşısında “yanacaq müstəqilliyi” məsələsini bir vəzifə olaraq qoydu.

Proqramda Appalare kömür hövzəsinin işlənməsinin gücləndirilməsi və Alyaskada neft hasilatının sürətləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Yoxsulluq səviyyəsində yaşayan ailələr dövlətdən xüsusi vəsait almaq hüququna malik idilər.

60-cı illərin sonundan etibarən inflyasiyanın genişlənməsi və zəhmətkeşlərin vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar “minimum gəlirlərlə təmin olunmaq” nəzəriyyəsi

cəmiyyətdə geniş yayılmışdı. Respublikaçılar bu nəzəriyyəyə qarşı çıxdılar. Xalqın bu nəzəriyyəyə qarşı diqqətsizliyini və laqeydliyini görüb qorxan Nikson 1969-cu ildə Konqres qarşısına “ailələrə yardım” planını bir vəzifə olaraq qoydu.

Niksonun yardım planına görə aşağı səviyyədə yaşayan ailələr dövlətdən minimum təminat vəsaiti olaraq il ərzində 1600 dollardan çox olmamaq şərti ilə vəsait ala bilərdilər. Beləliklə, R.Niksonun dövlət maddi yardımını sistemini islahat yolu ilə dəyişdirmək istəyi mümkün olmadı. Ona görə də respublika hökuməti yoxsullara maddi yardım göstərilməsi işini davam etdirməli oldu. Nikson hökuməti demokratik hərəkatın iştirakçılarna, zəncilərə və gənclərə qarşı represiyaları gücləndirmişdi.

Artıq 1970-ci illərin əvvəllərində məhkəməsiz və mühakiməsiz “Qara pantera” rəhbəri öldürülmüşdür. Zəncilərin çıxışları və tələbələrin tətiləri dəfələrlə gülləbaran edilmişdir. Beynəlxalq aləmdə qüvvələr nisbətində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi: dünya sosializm sisteminin mövqeyi güclənmiş, “üçüncü dünya” ölkələrinin nüfuzu böyümüş, imperialistlərarası münasibətlərdə böyük dəyişikliklər baş vermiş, bütün dünyada sülhsevər qüvvələr çoxalmışdır. Ona görə də ABŞ-ın xarici siyasətində siyasi realizm xətti üstünlük təşkil etdi..

Prezident Nikson hakimiyyətinin ilk günlərindən ABŞ-la Sovet İttifaqı arasında danışıqlar dövrünə keçilməsini elan etmişdi. 1969-cu ilin payızında ABŞ və SSRİ arasında strateji silahların məhdudlaşdırılmasına dair danışıqlara başlandı. Bu danışıqlar Amerika xalqı tərəfindən geniş müdafiə olundu. Prezident Niksonun Konqresdə xarici siyasət istiqamətində realist fikirləri demokratların və respublikaçıların nüfuzlu qrupları tərəfindən müdafiə olunurdu.

Həmin qrupa nüfuzlu siyasi xadimlər olan senatorlar-D.Y.Fulbrayt, M. Mensfeld, E.Kennedi, K.Skot və başqaları daxil idilər. İki partiya-respublikaçılar və demokratlar partiyalarının qruplaşması Amerika xarici siyasət konsepsiyasında mühüm dəyişiklik əldə edilməsinə istiqamətlənmişdi.

60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində Vaşinqtonu təəccübləndirən ciddi məsələlərdən biri Latin Amerikasındakı hadisələrlə bağlı idi. Xüsusilə, bütün ABŞ-ın hakim dairələri və inhisarçı burjuaziya 1970-ci ildə Çilidə S.Alyendenin rəhbərliyi altında Vahid Xalq hökumətinin yaranmasını düşmənçiliklə qarşıladılar.

Amerika qitəsi xarici işlər nazirliklərinin növbəti konfransında Amerika dövlətlərinin təşkilatının sıralarından çıxmaq məsələsi də qoyulmuşdu. Onun hakimiyyətinin ilk illərində ölkənin xarici siyasətinin dəyişəcəyi haqqında müəyyən fikirlər səslənsə də, real olaraq bu iddialar öz təsdiqini tapmadı. Nikson Latin Amerikasını siyasətində Lindonun siyasətini təkrarlamasa da, praktik olaraq ortaqlar axtarmağa başladı. Bundan sonra Birləşmiş Ştatlar Kubaya münasibətdə Latin Amerikasını ölkələrinin müstəqil hərəkat edə biləcəklərini bəyan etdi (1,34).

Ümumiyyətlə, ABŞ-ın apardığı siyasi və iqtisadi mübarizə Sovet dövləti ilə ideoloji mübarizə şəraitində həyata keçirilirdi. Sözsüz ki, SSRİ və ABŞ dünyada öz təsirlərini artırmaq, müstəqilliklərini əldə etmiş yeni dövlətləri tərəflərinə çəkmək və nüfuzu altına salmaq, beynəlxalq münasibətlərdə onların dəstəyini qazanmaq istiqamətində ciddi çalışırdılar. Lakin, istənilən halda iki tərəf arasında dünya siyasətinə və yeni dövlətlərə təsir imkanlarına görə müəyyən balans yaranmışdı. Bu isə heç kimə imkan vermirdi ki, beynəlxalq münasibətlərdə tam hegemon mövqə tutsun və öz iradəsini beynəlxalq aləmə zorla qəbul etdirdirsin (2,87).

Beləliklə, ABŞ prezidenti Riçarda Nikson özünün xarici siyasətində Latin Amerikasını ölkələrini prioritet olaraq saxlamış və bununla regionun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Region dövlətləri, Kuba istisna olmaqla, ABŞ dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirərək sosial-iqtisadi yüksəliş qazana bilmişlər. Bunun nəticəsi idi ki, Latın Amerikasını ölkələrində çoxsaylı sosial-iqtisadi planlar qəbul edilir və həyata keçirilirdi.

Ədəbiyyat

- 1.Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2003. B.2008.
- 2.Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005.
- 3.Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. 1945-2007-ci illər. B. 2011.
- 4.www.google.az. ABŞ-da sosial-iqtisadi vəziyyət.
- 5.www.google.az. Nikson doktrinası.
- 6.www.google.az. Niksonun iqtisadi siyasəti.
- 7.www.google.az. “Uotergeyt” qalmaqalı.

РИЧАРД НИКСОН И ЕГО ПОЛИТИКА В ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОМ РЕГИОНЕ (КОНЕЦ 60-Х - НАЧАЛО 70-Х)

*Бахтиярлы Гусейн
Резюме*

В статье рассматривается президент США Рональд Никсон и его политика в латиноамериканском регионе. Говорят, что президент Никсон стремился укрепить политическое влияние США в Латинской Америке. В связи с этим следует подчеркнуть ее экономическую политику. Это усилило интервенцию США в латиноамериканском регионе. Соединенные Штаты извлекли из этого большую выгоду.

RICHARD NIXON AND HIS POLICY IN THE LATIN AMERICAN REGION (LATE 60S-EARLY 70S)

*Bakhtiyarlı Huseyn
Summary*

The article examines US President Ronald Nixon and his policies in the Latin American region. It is said that President Nixon tried to strengthen the political influence of the United States in Latin America. In this regard, its economic policy should be emphasized. This strengthened the US intervention in the Latin American region. The United States has benefited greatly from this.

Rəyçi. dos. E.Musayev

Ümumi tarix kafedrasının 26 Yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 yanvar 2024-cü il

UOT: 94(479.24)+025.4

**KİTABXANALARDA SOSIAL İNNOVASIYA TEXNOLOGİYALARININ
TƏTBİQİ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTİ KİMİ****Mürsəlov Natiq Rəşid oğlu****Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,****Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrası****natig.mursalov@admiu.edu.az**

Xülasə: Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətində sosial innovasiya texnologiyalarının tətbiqi məsələləri araşdırılır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, sosial innovasiyaların xüsusiyyətləri, quruluşu və növləri, sosial proqnozlaşdırma texnologiyaları və sosial modelləşdirmə metodu öyrənilir. Tədqiqatın vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün bu texnologiyaların mahiyyəti açıqlanır. Təhlil və müqayisə metodlarından istifadə edilməklə kitabxanalarda sosial texnologiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti dövlət siyasəti kontekstində şərh olunur. Kitabxanaların sosial fəaliyyətində innovativ üsulların formalaşması üçün ilkin şərtlərin yaradılması zərurəti və innovasiyaların sosial inkişafın bir forması kimi təzahür etməsi ətraflı təhlil edilir.

Açar sözlər: sosial iş, hüquq, sənəd resursları, oxucu, informasiya xidməti

Ключевые слова: социальная работа, право, документальные ресурсы, читатель, информационная служба

Keywords: social work, law, document resources, reader, information service

Giriş

“Sosial innovasiya” anlayışı sosial şəraitə uyğun olaraq cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində formalaşan və səmərəli müsbət dəyişiklik məqsədi daşıyan sosial iş praktikasında təşkil edilmiş yenilik və ya yeni hadisə kimi müəyyən edilir. Sosial innovasiyalar çox müxtəlifdir ki, bu da ilk növbədə sosial həyat hadisələrinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Sosial innovasiyaların təsnifatı zamanı müxtəlif əsaslardan istifadə olunur. Sosial innovasiyaların səviyyəsi və həcmi konsepsiyasına əsasən ümumi insan problemlərinin həllinə yönəlmiş qlobal xarakterli innovasiyalar, həmçinin regional və yerli əhəmiyyətli daha dar maraqları təmsil edən regional və yerli innovasiyalar fərqləndirilir.

İctimai həyatın sferalarına görə innovasiyalar sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi sferada, sosial strukturlarda və institutlarda tətbiq olunan yeniliklərdir. İstifadə miqyasına görə bir obyektə həyata keçirilən tək sosial yeniliklərlə bir çox obyektə tətbiq edilən mürəkkəb sosial yeniliklər fərqləndirilir. Komponentlərini təhsil, idarəetmə, əhalinin məşğulluğu, pensiya təminatı, mədəniyyət, idman, insan sağlamlığı və s. təşkil edən sosial sferanın bütövlükdə strukturuna uyğun olaraq pedaqoji, təhsil, hüquqi sahələri, idarəetmə sosial yenilikləri və s. ayırmaq olar.

Əsas hissə

Cəmiyyətin inkişaf prosesi yeniləşmədən keçir və sosial sahədə yeni qeyri-ənənəvi komponentlərin, sosial fəaliyyətin innovativ üsullarının formalaşması üçün ilkin şərtlərin yaradılmasını zərurətə çevirir və innovasiyalar bu sosial inkişafın bir forması kimi təzahür edir. Bu baxımdan innovasiyanın məzmununu bir proses kimi konkretləşdirmək lazımdır.

İnnovasiya prosesi dedikdə yeni ideyanın yaradılması, işlənilib hazırlanması, eksperimental sınaqdan keçirilməsi, onun yayılması və istifadəsi prosesi başa düşülür. İnnovasiya prosesi elmi biliklərdən və praktik təcrübədən yeni biliklər əldə etmək üçün

istifadə etməyə yönəlmiş innovativ fəaliyyətdir.

“Yeninin yaranmasından praktiki tətbiqinə qədər olan dövr innovasiya dövrüdür, müddəti prosesin ləngiməsinə səbəb olan bir çox amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər” [4, s.286]. Ləngimənin əsas amilləri arasında bunları qeyd etmək olar: sosial-iqtisadi (innovasiya üçün maliyyə çatışmazlığı, peşəkar təlim keçmiş kadrların çatışmazlığı, iş yerlərinin ixtisar edilməsi və işsizliyin yayılması perspektivi) və psixoloji (innovasiyanın mahiyyəti və məqsədi haqqında məlumatın olmaması və ya qısamüddətli kampaniya kimi yeniliyə münasibət).

Alimlər yeniliklərin sosial və psixoloji problemlərini aradan qaldırmaq məqsədilə xüsusi proqramlar hazırlayırlar. Bu proqramlar əsasında işçilərin yaradıcılığını stimullaşdırmaqla ləngimə faktorlarının təsirini zəiflətməyə kömək edən mexanizm hazırlamaq olar: təşkilatda yaradıcı mühitin saxlanması üçün şərait yaratmaq; gənc işçilərin innovativ fəaliyyətini stimullaşdırmaq; mütəmadi olaraq innovasiya müsabiqələri keçirmək; yaradıcı işçilərə maddi və mənəvi dəstək göstərmək (dövlət adlarının, mükafatların təsis edilməsi, xarici mərkəzlərdə təcrübə keçməyə göndəriş və s.).

Sosial innovasiyaların sosial bazası, subyektivi innovatorlardır. A.İ.Priqojin onları bir sıra əsaslarla təsnif etməyi təklif edir: innovasiya fəaliyyətinin növünə görə – yaradıcılar (ideya müəllifləri və onun populyarlaşdırıcıları) və həyata keçirənlər (innovasiyanın mənimsənilməsi və tətbiqi texnoloji prosesinin müəllifləri); əsas ixtisasa münasibətə görə – peşəkarlar və həvəskar novatorlar; iştirakçıların sayına görə – kollektiv və fərdi novatorlar; innovasiya mövzusunə görə – yeni maddi məhsulları, yeni texnologiyaları, fəaliyyət üsullarını, yeni sosial normaları və münasibətləri inkişaf etdirən novatorlar.

Innovativ texnologiyalar iki formada mövcuddur: proqramlar və sənədlər şəklində, eləcə də bu proqramlara uyğun olaraq faktiki olaraq inkişaf edən sosial proseslər kimi. Yeni metod və texnologiyaların istifadəsi müxtəlif formalarda inkişaf edən innovativ metodun yaradılmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. İstər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə sosial xidmətlər sahəsində innovasiyalar müxtəlif istiqamətlərdə aparılan elmi tədqiqatların predmetidir: proqram tədqiqatları, təcrübə sosial innovasiyalar, metod və modellərin yaradılması sahəsində tədqiqatlar və s.

“Hazırda sosial xidmətlər sahəsində innovasiyalar üzrə yeni inkişaf modelinin hazırlanması tədqiqatları aparılır ki, bu tədqiqatlar təkamül mərhələlərini (təhlil, işlənmə, inkişaf və qiymətləndirmə mərhələləri) və istifadə mərhələlərini (paylanma və həyata keçirmə mərhələləri) əhatə edir” [1, s.207]. Təhlil mərhələsi problemin təyin edilməsini, onun müəyyənləşdirilməsini və aktualaşdırılmasını nəzərdə tutur.

İşlənmə mərhələsi özü də aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: innovasiyanın məqsəd və istiqamətinin, innovasiyaya olan ehtiyacın, inkişaf zamanı yaranan problemlərin müəyyən edilməsi; məlumatların toplanması və emalı; alternativ həll yollarının axtarışı və seçilməsi; inkişaf komponentlərinin birləşdirilməsi; real şəraitdə innovasiyanın dəqiq tənzimlənməsi; onun tətbiqi ilə bağlı prosedur məsələlərinin həlli və ya yenilikdən istifadə üsulunun təsviri.

İnkişaf mərhələsində – işin həcmi, əməliyyatların tərkibini və ardıcılığını, habelə sınaqdan istifadə və sınaq şərtlərini müəyyən etmək lazım olan inkişaf planının tərtib edilməsinə diqqət yetirilir. Qiymətləndirmə mərhələsi – normal iş şəraitində xərc, səmərəlilik və məhsuldarlıq kimi meyarlar qiymətləndirilir. Paylanma və həyata keçirmə mərhələləri lazımi materialların hazırlanması, yeniliyin potensial istifadəçilər arasında yayılması və tətbiqidir.

Sosial proqnozlaşdırma texnologiyaları (proqnoz yunan dilindən prognosis, pro – irəli; gnosis – bilik, əvvəlcədən görmə) sosial uzaqgörənlik, müasir dünyanın sosial problemlərinin tədqiqi və həlli üçün əvəzolunmaz vasitədir. Proqnozlaşdırmanın məqsədi yalnız gələcəyin müəyyən hadisələrini qabaqcadan görmək deyil, onlara düzgün istiqamətdə daha effektiv təsir

göstərməkdir.

Sosial proqnozlaşdırma, proqnozlaşdırıcı tədqiqatın dərinliyindən asılı olaraq, müxtəlif bloklara – elmi-texniki, informasiya, tibbi və bioloji, sosial-iqtisadi, demoqrafik, etnik, etik, iqtisadi, sosioloji, təhsilə dair əlavə məlumatları daxil etməklə açıqlana və dəqiqləşdirilə bilər. “Hazırda 150-yə yaxın müxtəlif proqnozlaşdırma metodları və prosedurları mövcuddur. Onlar iki əsas qrupa bölünür: ümumi elmi – analiz, sintez, ekstrapolyasiya, interpolyasiya, induksiya, deduksiya, analoqiya, fərziyyə, təcrübə; xüsusi elmi – induktiv üsul, beyin fırtınası, “Delfi” metodu, həmçinin utopiya və fantaziya” [5, s.48].

Sosial proqnozlaşdırma innovasiya ilə sıx bağlıdır, çünki o, sosial həyatın müxtəlif sahələrində keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan təşəbbüslərin həyata keçirilməsinin texnoloji dəstəyinə yönəlmiş, cəmiyyətin proqnozlaşdırılmış biliklərindən, maddi və digər resurslarından rəasional istifadəyə səbəb olan bir texnikadır. Sosial proqnozlaşdırma texnologiyalarında informasiya aspekti xüsusi yer tutur. Bu, cəmiyyətdə fərdlər, qruplar, təşkilatlar, siniflər, müxtəlif sosial institutlar tərəfindən formalaşan və təkrarlanan sosial qarşılıqlı əlaqə, insan, cəmiyyət və təbiət arasındakı sosial münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə olunan bilik, məlumat və kommunikasiyaların məcmusudur. Sosial proqnozlaşdırma texnologiyalarında istifadə olunan istənilən informasiya tam, etibarlı, aktual olmalı və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: 1) atributiv (maddi və sosial vəhdət, diskretlik və davamlılıq); 2) praqmatik (yenilik, dəyər, kumulyativlik; 3) dinamik (təkrarlanma, çoxlu istifadə, köhnəlmə).

Məzmun və keyfiyyət baxımından sosial informasiya doğru və yalan, elmi və qeyri-elmi ola bilər. Elmi informasiyanın xarakterik fərqləndirici xüsusiyyəti onun həqiqi olmasındadır. Sosial uzaqgörənlik üçün iqtisadi, siyasi və hüquqi, habelə məlumat mənbələri kimi sosial məlumatların əsas növləri xüsusi maraq doğurur. Buraya daxildir sosial fəaliyyət, ictimai həyatın müxtəlif sahələri, müxtəlif sənədlər, kitablar, jurnallar, patentlər və s.

Sosial-iqtisadi proqnozlar ən inkişaf etmiş sahələrdən biridir. “İqtisadi proqnozlaşdırma iqtisadi proseslərin və hadisələrin gələcəkdə müəyyən bir məqamda vəziyyəti və onlara nail olmağın alternativ yolları haqqında ehtimal nəzəriyyələrinin formalaşdırılması prosesidir” [3, s.91]. Etibarlı sosial-iqtisadi proqnoz əldə etmək üçün milli iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək, bu inkişafın səbəblərini və hərəkətverici qüvvələrini müəyyən etmək lazımdır ki, bunun da əsas amilləri sosial ehtiyaclar, texniki imkanlar və iqtisadi məqsəduyğunluqdur.

Sosioloji proqnozlaşdırmanın üç tədqiqat səviyyəsi vardır: ümumi nəzəri, xüsusi nəzəri və empirik. Sosioloji proqnozlarda ümumi tədqiqat obyektini sosial orqanizm kimi cəmiyyətdir. Sosiologiyanın konkret, özəl obyektləri sosial qruplar, institutlar, insanlardır. Sosial mexanizmlərin məcmusu cəmiyyətin sosial orqanizm kimi inkişafını və fəaliyyətini müəyyən edir; burada sosial sistemin inkişafının özəlliyi ilə yaranan konkret sosial problem təzahür edir.

Sosial-psixoloji proseslərin proqnozlaşdırılması probleminin iki tərəfi vardır: psixologiya cəmiyyətdə, istehsalatda, elmdə, mədəniyyətdə proqnozlaşdırma obyektləri haqqında müəyyən məlumatlar verir. Eyni zamanda, psixologiya proqnozlaşdırma subyektlərini öyrənir: özləri proqnozlaşdırıcı qərarlar hazırlamağa və həyata keçirməyə qadir olan bir şəxs və ya bir qrup insan.

Hüquqi proqnozlaşdırma müasir şəraitdə hüquq elminin mühüm funksiyasına çevrilən, elmi-praktik fəaliyyətin müstəqil sahəsi kimi önə çıxan dövlət-hüquq proseslərinin inkişaf perspektivlərinin, onların templərinin və xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiqidir. Hüquqi proqnozlaşdırmanın əsas məqsədini qanunun aliliyini gücləndirmək, qanun yaradıcılığı və qanunvericilik prosesini təkmilləşdirmək təşkil edir. Hüquqi proqnozlaşdırmanın obyektini

dövlət və hüquqdur.

Sosial proqnozlaşdırma texnologiyaları üzərində iş bir sıra müstəqil texnoloji mərhələdən ibarət mürəkkəb prosesdir. Sosial proqnozlaşdırma prosesi mərhələlərlə aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər: sosial proqnozlaşdırma obyektinin seçimi; tədqiqat istiqamətinin seçimi: iqtisadi, sosioloji, hüquqi və s.; proqnoz problemi üzrə məlumatların hazırlanması və emalı; proqnozlaşdırma metodunun seçimi; faktiki proqnozlaşdırıcı tədqiqat; nəticələrin işlənməsi, tədqiqat problemi ilə bağlı alınan məlumatların təhlili; proqnozun etibarlılığının müəyyən edilməsi.

Sosial proqnozlaşdırmada proqnozlaşdırıcı modelləşdirmə metodu getdikcə geniş yayılır. Sosial proqnozlaşdırma texnologiyası kimi modelləşdirmə müxtəlif xarakterli obyektlərin struktur, funksiya və nəticələr səviyyəsində analoqları (modelləri) üzrə öyrənilməsidir. Modelləşdirmənin məqsədi məlumatların təkrar istehsalı, təbii yükü, obyektin gedişatını qiymətləndirmək, həmçinin onun daxili proseslərini araşdırmaqdır. Modelləşdirmə ehtiyacı obyektin özünün tədqiqi qeyri-mümkün, çox bahalı və ya çox uzun, çətin olduqda yaranır. Bu, fərdlərin, sosial qrupların, bütövlükdə cəmiyyətin təmsil etdiyi sosial obyektlərə aiddir.

Modelləşdirmə, mövcud və ya yeni tikilmiş obyektlərin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və ya dəqiqləşdirmək üçün istifadə olunan çoxfunksiyalı bir tədqiqatdır. “Model orijinala bənzəməlidir, lakin onun tam analoqu olmamalıdır (bu əsas şərtidir), çünki bu halda modelləşdirmə öz mənasını itirir” [2, s.57]. Modellə orijinal arasındakı əsas fərq modelin orijinal məlumatlara təsir etməyən çevik proqnozlaşdırıcı dəyişikliklər etmək qabiliyyətidir. Sosial model riyazi tənlik, müxtəlif amillərin qrafik görüntüsü, asılı xüsusiyyətlərin cədvəli ola bilər.

Sosial münasibətlər və strukturların modelləşdirilməsi müəyyən sosial amillərin sosial sferada tədqiq olunan proseslərə təsirini nəzərə alan modellərin çoxlu variantlarını yaratmağa imkan verir. Belə modelləşdirmənin əsası və mövzusu problemləli vəziyyətdir. İlk mərhələdə ən əhəmiyyətli problemi və onun tədqiqatının məqsədlərini müəyyən etmək lazımdır. Təqaüdcülərin həyat səviyyəsi (növbəti 5-10 il) problemləli modellər kimi qəbul edilir; ali təhsilin vəziyyəti və onun meylləri; sosial islahatlar kontekstində qadın və ailə; bazar münasibətləri şəraitində insanın mənəvi-əxlaqi davranışının modelləşdirilməsi və s.

Nəticə

Araşdırmaya yekun vuraraq qeyd edək ki, kitabxanalarda sosial xidmətlər sahəsində innovasiyalar üzrə yeni inkişaf modelinin hazırlanması tədqiqatları ümumi qəbul edilmiş tədqiqat metodlarından əlavə, faydalı metodologiyaların formalaşmasına şərait yaradır və peşəkar sosial işçilərin xüsusi hazırlığını və təhsilini tələb edir. Burada vacib əhəmiyyət kəsb edən sosial proqnozlaşdırma öz texnikası və texnologiyası, riyazi aparatı ilə həyatın sosial sferasında mühüm vasitədir, onun elmi potensialını və səmərəliliyini gücləndirir. Sosial sferada modelləşdirmənin ən geniş yayılmış üsulları isə problemləli vəziyyətin modelinin, innovasiya modellərinin, xüsusi riyazi modellərin, evristik modellərin işlənməsi, təhlili və öyrənilməsidir. Xüsusilə, kompüterdə yaradılmış modellər geniş tətbiq olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Zamanov, A.D. Sosial işin əsasları: dərslik/ A.D.Zamanov, H.İ.Əliyeva. Bakı: 2015. – 452
2. Технология социальной работы: учебное пособие / В.А. Филатов, М.В.Станкова, Т.В. Щитова, Е.М. Кузнецова. – Омск: ОмГТУ, 2008. – 124 с.
3. Технология социальной работы: учебник / под ред. А.А. Чернецкой.– Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 400 с.

4. Технологии социальной работы: учебник / под общ. ред. проф. Е.И. Холостовой. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 400 с.
5. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности: учеб. пособие / под ред. проф. П.Д. Павленко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Дашков и Ко, 2003. – 296 с.

**ПРИМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
БИБЛИОТЕКАХ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ**

Мурсалов Натиг Рашид оглу
Резюме

В статье рассматривается применение социальных инновационных технологий в государственной политике в сфере библиотечного дела в Азербайджане в период независимости. В соответствии с поставленной целью изучаются характеристики, структура и виды социальных инноваций, технологии социального прогнозирования и метод социального моделирования. Раскрыта сущность этих технологий для выполнения исследовательских задач. С помощью методов анализа и сравнения анализируется важность применения социальных технологий в библиотеках в контексте государственной политики. Подробно объяснена необходимость создания предпосылок для формирования инновационных методов в социальной деятельности библиотек и проявления инноваций как формы общественного развития.

**SOCIAL INNOVATION TECHNOLOGIES IN LIBRARIES
IMPLEMENTED AS A PRIORITY DIRECTION OF STATE POLICY**

Mursalov Natig Rashid
Summary

The article examines the application of social innovation technologies in state policy in the field of library work in Azerbaijan during the period of independence. In accordance with the set goal, the characteristics, structure and types of social innovations, social forecasting technologies and social modeling method are studied. The essence of these technologies for the fulfillment of research tasks is disclosed. Using analysis and comparison methods, the importance of the application of social technologies in libraries is analyzed in the context of public policy. The need to create preconditions for the formation of innovative methods in the social activity of libraries and the manifestation of innovations as a form of social development are explained in detail.

Rəyçi: t.e.d., professor Xəlil İsmayilov
ADMİU-nun "Turizm və kitabxana informasiya fəaliyyəti" kafedrasının 14.12. 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 10 yanvar 2024-cü il

UOT:908.

**ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ GƏNCƏBASAR BÖLGƏSİNİN
METALIŞLƏMƏ SƏNƏTİ**

İsayeva Könül Vəkil qızı, Həsənova Rəya Asif qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutu
gdu-tc-az-tarixi@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanın orta əsr abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bir sıra problemlərinin həllinə yardımçı olmaqla yanaşı, müəyyən məsələlərin, xüsusilə, mədəniyyətlə bağlı məsələlərin çözülməsi işinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir. Bu baxımdan müstəqillik illəri məhsuldar olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatların nəticələrinin yazılı qaynaqların məlumatları ilə müqayisəli təhlili Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinin yerinin dəqiqləşdirilməsinə imkan vermişdir. Bununla yanaşı Gəncəbasar bölgəsində metalişləmə sənətinin inkişafı və onun digər regionlarla oxşarlığı tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Goranboy, Mingəçevir, Naхçivan, oraq, bıçaq, dəmir, sərvət

Ключевые слова: Геранбой , Мингячевир, Нахчыван, серп, нож, железо, богатство

Key words: Goranboy, Mingachevir, Nakhchivan, sickle, knife, iron, wealth

Tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda sənətkarlıq sahələri içərisində metalişləmə xüsusi yer tutur. Bu haqda həm arxeoloji materiallardan, həm də yazılı qaynaqlarda kifayət qədər məlumatlar vardır (2, 33; 3; 8;12, 143).

Təbii sərvətləti və faydalı qazıntıları bol olan Azərbaycanda qədim zamanlardan başlayaraq bütün orta əsrlər və sonrakı dövrlərdə metallurgiyanın inkişafı üçün zəmin olmuşdur.

Gəncəbasarda, xüsusilə də Goranboy və ətraf ərazilərdə arxeoloji tədqiqat işləri aparan A.Məmmədov metalişləmə sənətkarlığının aparıcı sahələrindən olan dəmirçilikdən bəhs edərkən bildirir ki, bu ərazilərdən əldə edilən və ilk orta əsrlərə aid metal qırıqları korroziyaya uğradığından onların hansı məqsədə xidmət etdiyini müəyyənləşdirmək çətindir. İnkişaf etmiş orta əsr təbəqələrindən isə bıçaqlar, sancaqlar və s. məmulatlar əldə edilmişdir ki, bunlar da XI-XIII əsrin əvvəllərində Şətəldə metalişləmə sənətinin inkişaf etdiyini təsdiqləyir (11, 76-77).

Bu bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş metal məmulatlar əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1.Məişət yönümlü əmək alətlərindən: vazalar, süzgəclər (aşsüzənlər), bıçaq tiyələri, qıfıllar, qayçılar vəs.

2.Təsərrüfat yönümlü əmək alətlərindən: dəmir kotan, bel, dırmıqlar, kələntilər, dəhrələr, oraqlar, rəzələr, mıxlar, kərkilər, yavalər, at əsləhəsinin bəzi hissələri, ticarət avadanlıqları və s.

3.Silahlardan: qılınclar, ox və nizə ucluqları, baltalar, zəncirlər vəs.

4.Bəzək əşyalarından: sırğalar, boyunbağılar, üzüklər, baş daraqları və s. daha önəmli yer tutmuşdular".

Sənətkarlıqda metalişləmənin əhəmiyyətli sahəsi olan dəmirçilik məmulatlarının böyük əksəriyyətini kənd təsərrüfatı alətləri təşkil edir. Bu alətlərin istifadə olunduqları istiqamətlərdən asılı olaraq 3 qrupa ayırılır. 1-ci qrup əmək alətlərinə şum, 2-ci qrup əmək alətlərini biçin, 3-cü qrup əmək alətləri isə bağ və bostan alətləri təşkil edir".

Gəncəbasar ətrafındakı yaşayış yerlərində arxeoloji qazıntılardan əldə edilən materiallara əsasən bu qənaətə gəlmişdir ki, tədqiq olunan dövrdə torpaq dəmir gavahınlı xış

və kotanla şumlanmışdır. Nəzərə çatdıraq ki, belə gavağın qalıqlarına həm də dövr etibarı ilə Mingəçevir 2 Nöli yaşayış yerindən (16, 68), Beyləqan, Qəbələ arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinmişdir.

Belə alətlər Naxçıvandan da tapılmışdır. Biçin alətlərindən bəhs edərkən nəzərə çatdıraq ki, bu oraqların forma quruluşlarını və ölçü standartlarının müasir oraq nümunələrinə yaxınlığını qeyd edən tədqiqatçı V.A.Qasımlı uzun müddət torpaq altında qaldığından bu alətlərin korroziyaya uğradığını bildirir. Arxeoloji mənbələrdən məlumdur ki, bu oraq nümunələri müasir oraqlara yaxındır və onların analoji nümunələrinə Nyüdi (14, 64) və Mingəçevir (16, 68-69) qazıntıları zamanı rast gəlinmişdir.

Gəncəbasar bölgəsində və xüsusilə də mingəçevir bölgəsində aşkarlanan dəryazlar müasir dəryazlardan fərqli olaraq tiyələrinin uzunluğu 4-5,2 sm-dir.

Bu dəryazların oxşar nümunələrinin Mingəçevirdən (16, 69), Qəbələdən, Öranqaladan da aşkar edilməsi orta əsrlərdə bütün Azərbaycan ərazisindəki dəryazların eyni formada olmasını əsaslandırır.

Müxtəlif forma və ölçülərə malik olan bıçaqların analoji nümunələrinə Qəbələ, Bakı (9, 16), həmçinin, Şimal Şərqi Azərbaycanın Şabran, Canaxır,

Sərkərtəpə və Salmanbulağından əldə edilmiş materiallar arasında təsadüf edilmişdir (5, 131-132).

İlk müstəqillik illərində Gəncəbasar ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparmış alim A.Məmmədov yazır ki, "... Bu bıçaqların tiyələri hər iki tərəfdən uca doğru getdikcə sivriləşir. Onların uzunluğu 12 sm, tiyəsi 30 sm olub, 1.8 metr dərinlikdən tapılmışdır". Alim bu məişət əşyalarını XI-XIII əsrlərə aid olduğunu bildirir (11, 79).

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən silah istehsalı hər zaman dövlətin və dövlət başçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Müharibələrin intensiv xarakter daşdığı orta əsrlər dövründə metalışləmənin xüsusi bir sahəsi olan dəmirçiliklə məşğul olan sənətkarlara məxsusi hörmət edilmiş, onlar hətta cəmiyyətiən yüksək zümərəsinə daxil olmuş, nüfuzlu din xadimləri ilə bir səviyyədə dayanmışlar (10, 83).

Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş silahlar daşdıqları vəzifələrə görə to myd əsasən uzaqvuran və hücum silahlarına bölünür. A.M.M.əmmədov bildirir ki, cidalar əsasən yarpaqvari və uzadılmış konus formasındadır. Onların sap geydirilən hissəsi iki formada-küplü və tiyəli hazırlanırdı. Ölçüləri müxtəlifdir (11, 78).

V.Blavatkiy əsərinə istinad edən Ə.Əliyev vurğulayır ki, Azərbaycan ərazisindən əldə olunmuş bu növ cidalar daha çox Roma cidaları (pilum) ilə uyğunluq təşkil edir (7, 86).

1992-ci ildə Şərqi Gəncəbasarda arxeoloji tədqiqatların yekunlaşdıran arxeoloq A.M.Məmmədov buradakı tapılmış nizə ucluqları barədə yazır ki, "Şətəl şəhər yerindən əldə edilən nizə ucluqlarından ikisi yarpaqvari formada olub birinin uzunluğu 23 sm, o birisi sio 21 sm-dir. Digər isə konusvari formada olub, uzunluğu 16 sm-dir. Birinci qrup nizələrin yalnız sulğuncunun, ikincilərdə isə həm sulğuncunun, həm də gövdənin en kəsiyi dairəvi formadadır (11,78).

Nəzərə çatdıraq ki, bu tip nizə ucluqlarına Mingəçevirin (7, 59) qəbir abidələrində də rast gəlinmişdir.

Gəncəbasarda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş ox ucluqları haqqında ətraflı məlumat verən arxeoloq alim A.M.Məmmədov 1993-cü ildə nəşr etdirdiyi "Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə " adlı Tarixi-arxeoloji tədqiqat əsərində belə ki, "Gəncəbasardan tapılmış silahlar içərisində ən kəsiyi rombvari dairəvi və oval formasında olan ox ieluqları əksəriyyət təşkil edir. Onlar çoxu ikiqulaq tökmə üsulu ilə hazırlanıb, ucu yumuru yarpaqvari formadadırlar". Qeyd etməliyik ki, həmin silahların kütləvi istehsalı əlaqədar olaraq onlar

tökmə üsulu ilə hazırlamışlar (11, 78). Diqqətçəkəndir ki, belə ox ucluqlarına Beyləqan (6, 53),

Bərdə (13, 18) şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntıları zamanı da təsadüf edilmişdir.

Gəncəbasar ərazisindən əldə edilən və orta əsrlərə məxsus ox ucluqları haqda bunları qeyd etmək olar: “1.Dəmir ox ucluğu. Həddən çox korroziyaya uğrayıb. Yarpaqvari formalıdır. Uzunluğu 4,8sm, eni 3 sm -dir. 2.Dəmir ox ucluğu. İkiqanadlı olub, bir hissəsi sınıb, uzunluğu 5,5 sm-dir. 3. Dəmir ox ucluğu. Orta hissədən uzunboyu simmetrik olaraq sınıb. 4. Dəmir oxucluğu. Orta hissədən sınıb, ikiqanadlıdır. Uzunluğu 6 sm-dir. Qanad hissəsinin çıxıntıyadək uzunluğu 3 sm-dir (1, 111)

2006-2011-ci illərdə orta əsr Şəmkir şəhərindən aşkar edilmiş ox ucluqlarını tədqiqata cəlb edən T.M.Dostiyev bildirir ki, oxun gövdəsi və lələk hissəsi ağacdan olduğundan dövrümüzədək gəlib çatmamışdı, lakin ucluqları metaldan və sümükdən hazırlandığı üçün nisbətən yaxşı mühafizə olunmuşdur. Ox uzaq məsafədən hədəfi sıradan çıxarmaq məqsədilə yaydan atılan döyüş ləvazimatı olub iki səciyyəvi əlamətə malikdir. Birincisi qısa zaman kəsiyində hədəfə doğru böyük bir məsafəni qət edə bilməsini, havada sabit uçuşunu təmin edən aerodinamikliyi, ikincisi isə hədəfin daxilinə girərək onu məhv etməsi" (4, 76).

Ox ucluqları Orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı II qazıntı sahəsi istisna olmaqla bütün qazıntı sahələrindən aşkarlanmışdır. Buradan aşkar edilmiş ox ucluqlarının hamısı metaldan hazırlanmış və sulgunludur.

T.Dostiyev orta əsr Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanmış ox ucluqlarını pərin en kəsiyinə görə yastı, dairəvi, kvadrat, dördtilli, yastı-dördtilli, yastı üçtilli olmaqla aşağıdakı kimi qruplaşdırır.

- 1.En kəsiyi dairəvi ox ucluqları - bunlar iki tiplə təmsil olunub.
- 2.Pərinin en kəsiyi kvadrat formalı ox ucluqları- bunlar doqquz tiplə təmsil olunub.
- 3.Pərinin en kəsiyi dördtilli olan ox ucluqları bunlar dörd tiplə təmsil olunub.
- 4.Pərinin en kəsiyi yastılaşıdırılmış dördtilli formalı ox ucluqları- bunlar dörd tiplə təmsil olunub.
5. Pərinin en kəsiyi yastı-üçtilli ox ucluqları- bunlar iki tiplə təmsil olunub.
6. Pərinin en kəsiyi yastı ox ucluqları bunlar isə on tiplə təmsil olunmuşdur. (4, 77-78).

Orta əsr Şəmkir yerindən aşkar edilmiş oxucluqları barədə tədqiqatın yekunlaşdıran alim T.Dostiyev yazır ki, "Şəmkir şəhər yerindən tapılmış ox ucluqlarının yaxın oxşarları Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından tapılmış ox ucluqları arasında eləcə də müsəlman şərqində və türk xalqlarının ox ucluqları arasında vardır (4, 79).

Metal məmulatı içərisində zərgərlik məmulatının da üstünlük təşkil etməsi orta əsrlərdə bəzək əşyalarına olan tələbatın önəmini göstərən amillərdəndir (15).

Ədəbiyyat

- 1.Abbasov F. Ə. Şabranda dəmirçilik(2003-cü ilin arxeoloji tədqiqat materialları əsasında) Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası №2
- 2.Bəşirov R.Y. Naxçıvanın orta əsr dəmirçixanaları haqqında//A.A. №1-4 Bakı,2002
3. Bəşirov R.Y. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti(IX-XVII əsrlər) Bakı,2006
4. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış ox ucluqları, Bakı, 2013
5. Dostiyev T.M. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə, Bakı, 2001
- 6.Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri: tarixi arxeoloji tədqiqat. Bakı, 1979
7. Əliyev Ə.Ə. Qədim Alban silahları, Bakı 2008
8. İbrahimov F.Ə. Azərbaycan orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XII) Bakı, 1988
9. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi, Bakı, 1995
10. Quliyev N., Tağızadə N. "Metal və xalq sənətkarlığı" Bakı, 1964

11. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV –XIII əsrlərdə, Bakı 1993.
12. Musa Kalankatlı. Alban tarixi, Bakı, 2006.
13. Nuriyev A.B. Bərdə arxeoloji ekspedisiyası 1985-ci il hesabatı // ÇTŞAH-396
14. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV-b.e. III) Bakı, 1982.
15. Rəcəbov B.Ə. Orta əsr Bakı şəhərində zərgərlik sənətinin inkişafı haqqında // BUX HES, 2010, № 4
16. Qasımlı V.A. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, Bakı, 1961

МЕТАЛЛИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО ГЯНДЖАБАСАРСКОГО РАЙОНА В СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОД

Исаева Конул Векиловна, Гасанова Роя Асифовна

Резюме

Помимо помощи в решении ряда проблем, археологические исследования, проводимые в средневековых памятниках Азербайджана, внесли неоценимый вклад в решение отдельных вопросов, особенно вопросов, связанных с культурой. В этом плане годы независимости были плодотворными. Сравнительный анализ результатов археологических исследований с данными письменных источников позволил уточнить расположение ряда городов Азербайджана. Кроме того, изучено развитие искусства метелишмы в Гянджабасарском районе и его сходство с другими регионами.

THE METALLIC ART OF GANJABASAR REGION DURING THE MEDIEVAL PERIOD

Isaeva Konul Vekil, Hasanova Roya Asif

Summary

In addition to helping to solve a number of problems, archaeological research carried out in the medieval monuments of Azerbaijan has made an invaluable contribution to solving certain issues, especially issues related to culture. In this regard, the years of independence were fruitful. A comparative analysis of the results of archaeological research with data from written sources made it possible to clarify the location of a number of cities in Azerbaijan. In addition, the development of the art of snowstorm in the Ganjabasar region and its similarities with other regions was studied.

Rəyçi: dosent Musayev Etibar

Daxil olma tarixi 14 fevral 2024-cü il

PEDAQOĞİKA

UOT:37.

**FƏNLƏRİN İNTEQRASIYASI PROSESİNDƏ TƏLİM MODULLARI ÜZRƏ
HƏYATA KEÇİRİLƏN İŞLƏRİN MOTİVLƏŞDİRİLMƏSİ**

Rüstənova Leyla Vaqif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
leylarustemova955@gmail.ru

Xülasə: Məqalə “Həyat bilgisi” fənninin musiqi və təsviri incəsənətlə inteqrasiyası prosesində təlim modullarından istifadə etməyin elmi əsaslarından bəhs olunur. Məqalədə fənlərin tədrisi prosesində motivasiya yaradılması üzrə işin nəzəri əsasları şərh edilir, bu sahədə görülən işlərin praktik mahiyyəti konkret didaktik nümunələrlə aydınlaşdırılır. Məqalədə həmçinin motivasiya prosesinin elmi, pedaqoji və metodik əsasları haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: fənlərin tədrisi, təlim modulları, Həyat bilgisi, pedaqoji inteqrasiya, didaktik əsasları, təlim motivləri, motivasiya prosesi, motivləşdirmə, musiqi dərsləri, təsviri incəsənət

Ключевые слова: преподавание предметов, учебные модули, жизненные знания, педагогическая интеграция, дидактические основы, мотивы обучения, мотивационный процесс, мотивация, уроки музыки, изобразительное искусство

Key words: teaching of subjects, training modules, life knowledge, pedagogical integration, didactic basics, training motives, motivational process, motivation, music lessons, visual arts

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatları ilə bağlı olan dövlət direktivlərində fənlərin inteqrasiyası bütün fənn müəllimlərilə yanaşı “Həyat bilgisi” fənnini tədris edən müəllimlərin qarşısında da təxirəsalınmaz vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsindən ötrü fənlərin inteqrasiyası prosesində həyata keçirilən işlərin motivləşdirilməsi mühüm aktualıq kəsb edir. Ona görəki inteqrasiya prosesində həyata keçirilən işlərin düzgün motivləşdirilməsi ibtidai sinif şagirdlərinin bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini formalaşdırmış olur.

İbtidai siniflərdə istifadə olunan müasir təlim texnologiyalarından biri də təlim modulları üzrə iş hesab olunur. İbtidai siniflərdə fənlərin inteqrasiyası zamanı təlim modullarından istifadə olunması şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Bunun üçün ibtidai siniflərdə fənlərin inteqrasiyasına geniş yer vermək lazım gəlir. Bu zaman aparıcı fənlərin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uzun illər “Ana dili” və “Oxu” fənlərinin digər fənlərlə inteqrasiyası ilə bağlı geniş tədqiqatlar apardığı üçün digər fənlərin də aparıcı fənlər kimi seçilməsinə zəruri ehtiyac vardır. Belə fənlərdən biri kimi “Həyat bilgisi” fənninin “Təsviri incəsənət” və “Musiqi” fənlərilə inteqrasiyası şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu şərtlə ki, inteqrasiya prosesində təlim modullarının gücündən məqsədyönlü şəkildə istifadə olunsun. Həyat bilgisinin təsviri incəsənət və musiqilə inteqrasiya prosesində təlim modullarından istifadə edilməsi şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından çox faydalıdır. Ona görə ki, ibtidai siniflərdə buna çox böyük tələbat vardır. İbtidai siniflərdə “Həyat bilgisi” üzrə verilən informasiyaların digər fənlərə aid olan biliklərlə əlaqələndirilməsi tələbatları mövcuddur. Əgər “Həyat bilgisi” fənnindən “Fəsillər” mövzusu tədris olunursa, bu zaman şagirdlərin hər hansı fəsillərə aid rəsm əsərlərindən zövq almasına, fəsillərə aid musiqi əsərlərini dinləməyə,

bu mövzuda mahnılar oxumağa ehtiyacları olacaqdır. Bu ehtiyacları yalnız inteqrasiya dərsləri vasitəsilə ödəmək olar. Buradakı ehtiyaclar tələbatlardan doğan ehtiyaclardır. Çünki tələbatlar şagirdlərin ehtiyacları ilə bərabər bu ehtiyaclara olan münasibətlərdən yararlanır. Əgər ehtiyac şagirdlərin hər hansı bir həyat şəraitindən asılılığını ifadə edərsə, tələbatlar da onların konkret həyat şəraitindən asılılığını ifadə edir. Burada şagirdlərin məktəb və sinif dərsləri şəraitində müvafiq biliklər qazanmağa olan ehtiyaclarından asılı olaraq yeni-yeni bacarıqlara yiyələnmək tələbatları üzə çıxır. Hansı ki bu tələbatlar şagirdlərin təlim prosesindəki aktivliyini özündə şərtləndirir. Belə tələbatlar mənəvi tələbatlar şəklində şagirdlərin həyat tərzinə çevrilir. “Həyat bilgisi” fənnindən dən qazanılan biliklər tələbatlar şəklində “Təsviri incəsənət” və “Musiqi” nümunələrinin predmetləri müxtəlif üsullarla təmin edilir. Şagirdlər sözlə, rəsm əsərinə, musiqiyə olan tələbatlarını təmin etmək üçün inteqrasiya prosesində aktivləşirlər. Belə aktivləşmə prosesində onlar öz tələbatlarını təmin edəcək predmeti müəyyənləşdirirlər. Məhz bu prosesdə motivlər əmələ gəlir. Həmin motivlər şagirdləri bilik almaqla yanaşı estetik tələbatlara yiyələnməyə təhrik edir. Yəni inteqrasiya prosesindəki aktivlik şagirdləri musiqi və təsviri sənət nümunələrindən zövq almağa bir növ itələyir, istiqamətləndirir. Əsildə “motiv” sözünün bir mənası da “hərəkətə gətirmək” “itələmək” deməkdir. Deməli, inteqrasiya prosesində şagirdlərin müəyyənləşdirdikləri estetik- bədii tələbatlar motivlər şəklində onların fəaliyyətinin əsas məqsədini müəyyənləşdirmiş olur. Buradan belə qənaət hasil olur ki, şagirdlərin inteqrasiya prosesindəki fəaliyyətinin konkret xarakteristikasını motivlər deyil, müəyyən məqsədə yiyələnmə vəziyyətini müəyyən edir. Bu o deməkdir ki, motivlə məqsədin dialektikasında müxtəliflik vardır. Lakin bütün hallarda motivin psixoloji funksiyası dəyişməzdir. Yəni motivlər şagirdləri fəaliyyətə təhrik edir, inteqrasiya prosesində onların fəaliyyətini estetik, bədii zövq almaqla yanaşı yeni biliklərə yiyələnməyə istiqamətləndirir.

Bunun üçün təlim motivlərinin modelinin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən fənn müəllimləri motivləşdirmə prosesinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik çəkirlər. Bir çox müəllimlər, xüsusilə ibtidai sinif müəllimləri təlim prosesində uyğun olan mövzuların seçilməsi və inteqrasiyasında daha çox çətinliklərlə qarşılaşırlar. Unutmaq olmaz ki, mövzuların uyğunlaşdırılaraq inteqrasiyası üçün həm yaxın, həm də uzaq uyğun mövzuları seçmək olar. Məsələn, təbiət mövzularının tədrisi zamanı inteqrasiya üçün bütün yaxın və uzaq uyğun mövzuları seçmək məqsədəuyğundur. Əgər “Həyat bilgisi” fənnindən təbiət mövzusu tədris olunursa, bu zaman təsviri incəsənət və musiqi üçün təbiət mövzularına uyğun olan hər hansı mövzunu seçib inteqrasiya etmək faydalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi həyat bilgisindən fəsillərlə bağlı hər hansı mövzunu tədris edərkən çaylar, göllər, dağlar mövzularını da inteqrasiya üçün seçmək olar. Çünki bütün fəsillərdə çaylar, göllər, dağlar özlərinə məxsus görkəm alır. Dağların, çayların, göllərin ayrı-ayrı fəsillərdəki səciyyəvi xüsusiyyətlərinə və ya bütün fəsillər üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərinə dair informasiya bloku, yəni təlim modulu yaratmaqla dərsləri maraqlı etmək olar. Məsələn, çaylarla bağlı belə bir modul hazırlamaq olar:

I modul: Qışda Araz çayı donmur. Payızda Arazın suyu çoxalır. Xan Araz yazda dağlarda qarlar əriyəndə düzənliyə çıxır. Bu zaman Araz gah sağ, gah da sol sahillərini yuyub özü ilə aparır. Bəzi yerlərdə qollara ayrılan Araz burulqanlar yaradır. Bəzən daşaraq bəndləri dağıdan Araz öz məcrasından çıxaraq yolunu dəyişir. Bir dəfə 1896-cı ildə daşan Araz daşqın zamanı sahil bəndini uçuraraq Muğan düzünə, oradan da Xəzər dənizinə aparmışdı.

Bəzən gurultulu, bəzən ahəstə-ahəstə axan, bəzən də kükrəyən Arazın hüsnünə minlərlə nəغمə, şer qoşulmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyətinin Bingöl silsiləsinin yamaclarında çoxlu büllür bulaqlar vardır. Həmin bulaqlardan yığılan sular, kiçik çaylar düzəldir və Ağrı

dağının Şimalındakı dərin dərəyə axaraq Araz çayını əmələ gətirir. Araz çayı dərələrdən, düzlərdən keçərək Azərbaycan torpağına qədər gedir. Azərbaycan torpağında Kür çayına qovuşaraq Xəzər dənizinə tökülür.

Yayda Araz çayının suyu azaldığından Kür çayından Yuxarı Qarabağ kanalı vasitəsilə Araza əlavə su axıdılır. Bu zaman Araz çayının suyu hektarlarla təsərrüfat sahəsini suvarmağa kifayət edir. Payız gələndə çoxlu yağışlar yağdığından su artmağa başlayır. Araz çayının bu bol sularından onun qolları yararır. Həmin qollar Axurdan, Arpaçay, Razdan (Zəngi), Qarasu, Maku, Naxçıvan, Oxçu, Həkəri adlanır.

Modulun motivindən görüldüyü kimi əsas informasiya bloku Xan Arazın mənbəyilə bağlıdır. Hansı ki, belə motivləşdirmə ibtidai sinif şagirdlərinin Xan Arazın haradan başlanması, haraya tökülməsi, ölkəmizin ərazisindəki mövqeyi haqqında informasiyalarla tanış edir. Təlim modulunun motivi dəyişməklə şagirdlərə daha zəngin məlumat vermək olar.

Məsələn, belə bir motivləşdirmə ilə tanış olaq:

II modul: Uzunluğu min yetmiş iki kilometr olan Araz tipik dağ çayı kimi böyük sürətlə axır, dairəsi çox yerdə daralır. Arazın yatağı isə astanalıdır. Araz çayı Axuryan çayı ilə birləşdiyi yerdə Bəhramtəpə su qovşağı yararır. Bəhramtəpə su qovşağının yaxınlığındakı təqribən 600 kilometr məsafədə Araz çayı Ermənistan, Türkiyə və İran da daxil olmaqla dövlət sərhədini təşkil edir. Bəhramtəpə su qovşağını keçəndən sonra Araz çayının sürəti xeyli azalır. Burula-burula sakitcə axan Araz Naxçıvan çayının mənsəbinə yaxınlaşır. Bu zaman Həkəri çayının mənsəbinədək olan məsafədə Araz çayı sakit ləngər vura-vura axır.

Araz çayının üstündə Mil-Muğan adlı suğötürmə qurğusu tikilmişdir. İran İslam Respublikası ilə bağlanan müqaviləyə əsasən iki qonşu ölkə Araz su qovşağı vasitəsilə əkinlərini suvarır. Araz çayının üzərində hər iki qonşu dövləti birləşdirən bir çox körpülər tikilmişdir. Ən məşhur körpülərdən biri Culfa körpüsüdür. Bu körpüdən Azərbaycanın qədim paytaxtı olmuş Təbrizə gedən dəmir yolu keçir. Məşhur Xüdəfərin körpüləri də Arazın üstündədir. Körpülərdən birinin 13 tağı vardır.

Təqdim edilən modulun motivinə görə ibtidai sinif şagirdləri Arazın həcmi, tutumu, uzunluğu, eni, xarici ölkələrin sərhədləri boyunca axması, Arazın üzərində salınan körpülər, onlardan birinin Culfa körpüsü olması, həmin körpünün üstündən vaxtilə qədim paytaxtımız olan Təbrizə dəmir yolunun getməsi faktları ilə tanış olurlar.

“Həyat bilgisi” fənninin təsviri incəsənət və musiqi fənlərinin inteqrasiyası zamanı inteqrasiya üçün uyğun mövzuların seçilməsi Belə motivləşdirmənin həyata keçirilməsi çox faydalıdır. Uyğun mövzuların motivlərinə müvafiq olan modulların hazırlanması və tətbiqi şübhəsiz şagirdlərin bilik səviyyəsini yüksəldilməsini təmin edir. Elə isə bəs, şagirdlərin bilik səviyyəsini yüksəldilməsi hansı meyarlarla ölçülür. Şübhəsiz burada qiymətləndirmə metodunu tətbiq etməklə həmin meyarları müəyyənləşdirmək olar. Müvafiq motivlər əsasında hazırlanmış modulların tətbiqindən sonra şagirdlərə tapşırıqlar verilir. Tapşırıqlar iki istiqamət üzrə verilir. Ölkəmizdə tətbiq olunan milli kurikulunun tələblərinə uyğun olaraq tapşırıqlar sinif və ev tapşırıqları şəklində müəyyənləşdirilir. Sinif şəraitində verilən tapşırıqlar içərisində şagirdlərə inteqrasiya motivi üzrə təlim modullarının hazırlanmasını da tapşırmaq olar. Bu zaman şagirdlərin həm müəllim tərəfindən təqdim olunan modullar əsasında sorğulara cəlb olunur. Həm də onların sinif şəraitindəki sərbəst işlərinə baxış keçirilməsindən sonra qiymətləndirmə aparılır.

Ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərdə şagirdlərin biliklərinin qiymətləndirilməsi “Manitorinq və qiymətləndirmə” metodikasına uyğun olan bir tərzdə həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. İbtidai siniflərdə də monitorinq sistemi üzrə qiymətləndirmə həyata keçirilir. Lakin əvvəlcə ənənəvi qiymətləndirmə aparılır.

Ənənəvi qiymətləndirmə milli kurikulumun tələblərinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Modul təlimini tətbiqi prosesində isə qiymətləndirmə bir sıra metodların tətbiqini tələb edir. Bu metoda görə qiymətləndirmə iki istiqamət üzrə aparılır.

Şagird nailiyyətləri cari və yekun qiymətləndirilmə şəkildə aparılır. Hər bir modul üzrə fəaliyyətin mənimsənilməsi qiymətləndirilir, sonra isə bütün fəaliyyətin mənimsənilməsi üzrə yekun qiymətləndirmə aparılır. Yekun qiymətləndirmə tapşırıqları inteqrasiya funksiyasını yerinə yetirir. Şagird tələb olunan əmək qabiliyyətini nümayiş etdirir (2).

Şagirdlərin nümayiş etdirdikləri fəaliyyətin istiqmətlərinin də qiymətləndirilməsi lazım gəlir. Bu zaman müvafiq prinsiplərə istinad etmək yaxşı olar. Ümumpeədoji prinsiplərdən fərqli olaraq bu prinsiplər əsasən orijinallığı ilə seçilməlidir. Orijinallıq deyəndə burada qiymətləndirənin obyektiv, ədalətli, etibarlı aparılması, təlim modullarının uyğunlaşdırılmasının nəzərə alınması, mürəkkəbləşdirilməsi, şagirdlərin etibar qazana bilməsi daim diqqətdə və nəzarətdə saxlanılmalıdır. Qiymətləndirmə prinsipləri deyəndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

Qiymətləndirmənin başlıca məqsədi təlim nailiyyətlərinin təsdiq olunmasını təmin etməkdir. Bu təsdiq olunma bir sıra modulları uğurla başa çatdırdıqdan sonra verilən qiymətin həqiqi olmasını özündə əks etdirməlidir. Obyektiv olması üçün qiymətləndirmə **həqiqilik, etibarlılıq, uyğunlaşma, sadəlik** və **ədalətlik** prinsiplərinə istinad edilməklə həyata keçirilməlidir.

İbtidai sinif müəllimləri həyat bilgisi, təsviri incəsənət və musiqi ilə bağlı hazırladıqları modulların tətbiqinin nəticələrini yoxlamaq üçün həyata keçirdikləri sorğuların həqiqiliyini qorumaq məqsədilə şagirdlərin cavablarının etibarlı olmasını bəyan etməlidirlər.

Qiymətlərin etibarlı olması üçün ilk növbədə ibtidai sinif müəllimi şagirdin cavabının səviyyəsini, sonra isə şagirdin hazırlıq səviyyəsini, davammiyyətini və davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərini nəzərə almalıdır. Qiymətləndirmənin etibarlılığı müəllimin şagirdlərin cavablarının stumullaşdırılmasından da asılıdır. Şagirdlərə verilən stumullar onların etibarının qazanılmasında ən mühüm şərtədir. Müəllimin etibarını qazanan şagird müəlliminə inanır. Şagirdin müəllimə inam bəsləməsi onun mənəvi cəhətdən saflaşmasına kömək edir. Mənəvi cəhətdən şagirdlərin etibarını qazanmaq onların elmə, təhsilə, məktəbə olan maraqlarını qat-qat artırmış olur.

Şagirdlərin etibarını qazanmağın digər üstünlüyü şagirdləri modul təliminə, didaktik bloka olan maraq meyllərin gücləndirir. Bu zaman şagirdlər əlavə bilik mənbəyinin axtarışına çıxırlar.

Onlar yeni-yeni informasiyalar axtarmaq üçün mütaliyəyə maraq göstərir, asudə və sərbəst vaxtlarını araşdırma aparmağa sərf etmiş olurlar.

Qiymətləndirmənin sadə olması da mühüm şərtlərdəndir. Bir sıra metodist alimlər sadə qiymətləndirməni metod kimi təqdim edirlər.

Qiymətləndirmə prosesinin sadə olması qiymətləndirmənin bütün iştirakçılar tətəfindən asanlıqla başa düşülməsini təmin edir. Digər tərəfdən isə sadəlik modulda qeyd olunan sübutları təmin etmək məqsədilə daha çox ciddilik tələb edir. Qiymətləndirmə vasitələri aydın dillə ifadə olunur və bütün təhsilənlər tərəfindən başa düşülür (2).

Qiymətləndirmə zamanı obyektivlik və ədalətlik də ən əsas şərtlərdən hesab olunur. Əgər şagird proqram materialını yaxşı mənimsəyibsə ona ən yüksək qiymət vermək üçün modul təlimi üzrə biliklərinə yoxlanılması, müqayisələri apara bilmək bacarığının da yoxlanılması vacibdir. Əgər şagird həyat bilgisi fənni üzrə proqram materialını yaxşı mənimsəyibsə, ona o zaman yüksək qiymət vermək olar ki, modullar üzrə hazırlıq səviyyəsi normal olmalıdır. Modullar üzrə bilik səviyyəsi normal olan şagirdlərin müqayisə aparmaq bacarıqları da normal olur.

Qiymətləndirmənin haqlı və ədalətli olması üçün aşağıdakılar yerinə yetirilməlidir:
Qiymətləndirmə uğur qazanmaq potensialı olmaqla şagirdlər tərəfindən asan başa düşülməlidir;

Uğur qazanmaq üçün şagirdlərə bərabər imkan təklif edilməli və həmin imkanın ədalətli olması aşkar görünməlidir (2).

Tutaq ki, həyat bilgisi fənnindən milli mənəvi dəyərlərimizlə bağlı hər hansı mövzuya cavab verən şagird əgər bu mövzuya proqram materialının tələblərinə müvafiq cavab verirsə, lakin modul təlimi materiallarını nəzərdən qaçırırsa müəllim bunu onun diqqətinə çatdırmalı, onu məzəmmət etməlidir. Ona görə ki, digər şagirdlərin müşahidələrinə görə müəllimin obyektivliyini və ədalət normalarını gözləməsi onların stimullaşdırılması meyarları kimidir. Deməli, həm rəmzi meyarlar, həm də həqiqi meyarlar bu sahədə mühüm rol oynayır.

Ona görə bütün qiymətləndirmə meyarlarına riayət etmək vacibdir.

Həyat bilgisinin təsviri incəsənət və musiqilə inteqrasiyası prosesində təlim modullarının tətbiqinin vəziyyətini yoxlayıb qiymətləndirən zaman müəllim ənənəvi qiymətləndirməni yerində aparmalıdır. Yəni ən zəruri qiymətləndirmə məqamını yaddan çıxarmaq olmaz. İnteqrasiya prosesinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi formativ və ya summativ ola bilər. **Formativ qiymətləndirmə** şagirdlərə yardım etməyi, onlara verilmiş modul üçün gözlənilən təlim nəticələrinin nailiyyətləri ilə bağlı lazımı bilik, bacarıqların və müvafiq münasibətlərin qurulmasına yönəlməyi nəzərdə tutur (2).

Formativ qiymətləndirmə daha çox modullarla bağlı biliklərin, bacarıq və vərdişlərin dəyərləndirilməsinə yönəldildikdə faydalı olur. Çünki həyat bilgisi ilə bağlı müvafiq biliklər nümayiş etdirən şagird eyni zamanda həmin mövzuya uyğun bədii yaradıcılıq nümunələri təqdim edir. Yəni mahnı oxuyur, şəkil çəkir. Yaxud muğam nümunəsi əsasında improvizasiya nümayiş etdirir, və ya rəsm əsəri, tablo üzərindəki fikirlərini əsas mövzu ilə bağlamağı bacarır.

Summativ qiymətləndirmə, adətən, bir və ya bir neçə təlim nəticələri və ya modulları üzrə təlim prosesinin yekunlaşdırılması ilə bağlıdır və təhsilalanın bütün təlim nəticələrinə nail olub-olmadığını, şagirdlərə yüksək qiymətlərin verilməsini nəzərdə tutur.

Qiymətləndirmə bir sıra fərqli mühitlərdə sinif otaqları, akt zalları, iş yerləri, ictimai və təlim müəssisələrində, yaxud imtahan zallarında baş tuta bilər. Onun harada və ya hansı formada keçirilməsindən asılı olmayaraq, qiymətləndirmə həmişə müşahidəni, nəticənin qiymətləndirilməsini və sorğunu əhatə edir (2).

Digər meyarları da unutmamaq olmaz. Çünki həyat bilgisinin təsviri incəsənət və musiqi ilə inteqrasiyası üçün belə meyarların müəyyənləşdirilməsi çox səciyyəvidir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə fənlərin inteqrasiyası prosesində təlim modulları üzrə həyata keçirilən işlərin motivləşdirilməsi üzrə işin imkan və yolları yeni elmi ideyalar əsasında sistemə salınmışdır. Bunlar məqalənin elmi yenilikləri hesab olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fənlərin inteqrasiyası prosesində təlim modulları üzrə həyata keçirilən işlərin motivləşdirilməsinin praktik nümunələr əsasında tətbiqi də yer alır. Məqalədən fənn müəllimləri və bu sahədə tədqiqat aparən mütəxəssislər faydalana bilərlər.

Nəticə. Ümumtəhsil məktəblərində fənn müəllimləri tərəfindən inteqrasiya prosesində təlim modulları üzrə həyata keçirilən işlərin düzgün motivləşdirilməsi təlimin səmərəliliyini yüksəldir, şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, "Qərb-Poliqraf" Korporasiyası, 2003.
2. Əsgərov R., Qurbanov M. Modul tipli kurikulumlar və peşə təhsili. Bakı, "Mütərcim" nəşriyyatı, 2015.
3. Əliyev R.İ. Psixologiya (dərs vəsaiti), Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2008.
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan Təhsilinin müasir problemləri Bakı, "Mütərcim" nəşriyyatı, 2007.
5. Sadıqov F.B. Pedagogika (Dərs vəsaiti). Bakı, Adiloğlu, 2012.
6. Ümumi psixologiya (A.V.Petrovskinin redaktəsilə) Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1982.

МОТИВАЦИЯ РАБОТЫ НАД УЧЕБНЫМИ МОДУЛЯМИ В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ ПРЕДМЕТОВ*Рустамова Лейла Вагифовна**Резюме*

В статье рассматриваются научные основы использования учебных модулей в процессе интеграции наук о жизни в музыку и изобразительном искусстве. В статье излагаются теоретические основы работы по созданию мотивации в процессе преподавания предметов, поясняется практический характер проводимой работы в этой области на конкретных дидактических примерах. Также в статье приведены сведения о научных, педагогических и методических основах процесса мотивации.

MOTIVATING THE WORK CARRIED OUT ON TRAINING MODULES IN THE PROCESS OF SUBJECT INTEGRATION*Rustamova Leyla Vagif**Summary*

The article discusses the scientific basis of using learning modules in the process of integrating life science in music and visual arts. In the article, the theoretical basis of the work on creating motivation in the process of teaching subjects is explained, the practical nature of the work done in this field is clarified with concrete didactic examples. The article also provides information on the scientific, pedagogical and methodical bases of the motivation process.

*Rəyçilər: professor Fərahim Sadıqov, professor İntiqam Cəbrayilov,
Daxil olma tarixi 13 mart 2024-cü il*

UOT:37.

UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ “CASE-STUDY” METODUNDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Hüseynova Xalidə Etibar qızı
Bakı Slavyan Universiteti
denzhusey86@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə yeni metod hesab edilən case study-nin dərslərdə istifadəsi və təhsil alanlara nəticəyönlü olmasından bəhs edilir. Yeni metod hesab edillən bu üsulla xarici dilin öyrədilməsi və mənimsənilməsi çox effektiv və məqsədə müvafiqdi. İngilis dilinin bilməsi hər bir tələbə öz gələcək iş fəaliyyətində nə dərəcədə önəmli olduğun artıq bilir və müasir cəmiyyətimizdə qaçılmaz bir faktlardan biridir. Bu baxımdan qeyd edilən metod və ənənəvi metodlarla ingilis dilinin mənimsədilməsi hər bir təhsil alanın xeyirinə istiqamətlənmişdir.*

Açar sözlər: söz, dəyişiklik, dil, inkişaf, qədim

Ключевые слово: слово, изменение, язык, развитие, древний.

Key words: word, change, language, development, ancient.

Hə bir sahədə olduğu kimi inteqrasiya və inkişaf dövrümüzün tələblərindən biri hesab edilir. Müasir zamanda hər bir sahənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq və həmçinin təhsil sistemi qarşısında duran və inkişaf etməyə meyilli olan xarici dilin öyrədilməsi ilə bağlı yeni standartlara uyğun olaraq yeni məqsəd və vəzifələr qoyulur. Ali təhsil müəssisələrində hər bir tələbə təhsil alıb məzun olan zaman hər biri xarici dildə sərbəst ünsiyyət qurmaq, tez və aydın qərarlar qəbul etmək, təkcə əmək bazarında deyil, müasir zamanla ayaqlaşmaq üçün bütöv bir kompetensiyalar sisteminə yiyələnmişdir. Burada nəticə olaraq gəldiyimi yekun məqsəd hər bir təhsil alan xarici dilin həm anlaması, dinləməsi, oxu və yazı bacarıqlarına yiyələnmişdir. Yeni yaranan metodlar və təcrübələr tələbələrə xarici dillərin peşəkar yönümlü tədrisi prosesində dil bacarıqlarının mənimsənilməsi üzrə tədris prosesinin səmərəli təşkili ilə asanlaşdırılır. Artıq çoxlarımıza məlumdur ki, xarici dillərin tədrisində ənənəvi və yeni metodlarla tədris aparılır və qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa çalışılır. Xarici dilin tədrisində müasir metodlardan biri situasiya təhlili “Case-study”-dən istifadə üsuludur. Bu yeni metod tələbələrin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirməyə və təkmilləşdirməyə imkan verir. Xarici dilin tədrisində “Case-study” metodu 20-ci əsrin birinci yarısında avropada geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, “case-study” metodu ilə təlim üçün xarici tədris təcrübəsinə nisbətən daha az saat ayrılır və təəssüf ki, xarici təhsil müəssisələrində olduğu kimi qlobal şəkildə həll olunmur. “Case-study” iş metodunun izahın versik deyə bilərik ki, yaranan situasiyalar metodu, situasiya təhlili metodu – real iqtisadi, sosial və biznes situasiyalarının təsvirində istifadə olunan tədris texnikası olaraq hesab edilir. Bu metoddan tələbələrə aşağıda sadalayacağımız istiqamətlər üzrə tədris zamanı istifadə olunur: iqtisadiyyat, idarəetmə, hüquq və s. Qeyd edilən yeni metod “Case-study” əsasən faktlara əsaslanan, çox vaxt real ünsiyyət vəziyyətinə uyğun gələn real nitq materialları əsasənə aparılır. Xarici dilin tədrisində nəzərdən keçirilən dərslərdə istifadə edilən metodun əsasını, əksər hallarda tələbələrlə münaqişə xarakterli olan konkret problemlə vəziyyətlər təşkil edilərk nəticə yönümlü aparılır.

Bir qayda olaraq, “case study” tapşırıqları yaradıcı diqqətə malikdir və prosesin hər bir iştirakçısında “tənqidi düşüncə” adlanan fərdi təfəkkürün formalaşmasına kömək edir. Dərs zamanı case-study-dən istifadə edərək, tələbələr mövcud biliklərini tətbiq edirlər və onlara mümkün rəqiblərin təklif olunan səhvlərindən öyrənmək imkanı və şərait verilir. Bu metodun üstünlüyü vahid düzgün həllin olmamasıdır, problemə yanaşma dəyişən bir həll vəziyyətin

yaratmağa zəmin etmək mümkün olur. “Case-study” metodundan istifadənin məqsədi nəzəri nəticələrin həyata keçirilməsidir, yəni “case-study” tələbəyə nəzəriyyəni praktika ilə əlaqələndirməyə kömək edən bir növ körpüdür.

Təlim zamanı tələbələrə yardımı münəqişə vəziyyəti davam edir, iş yeri tez-tez baş verən bir vəziyyətdir və buna görə də bir komandada səriştəli davranmaq bacarığı, ünsiyyət qurmaq bacarığı ilə asanlaşdırılan bir çox problemlərin həllinin açarıdır. Case-study metodu tələbələrin real həyatdan götürülmüş problemlə situasiyaların həllini necə öyrənməsinin konkret nümunəsini təqdim edir. Müəllimin əsas vəzifələri prosesdə müəllim lider, bütün prosesin əlaqələndiricisi, tələbələr baxımından çıxış etdikdə isə, bir tərəfdən işgüzar mühit, digər tərəfdən isə yaradıcı mühit yaratmaqdır. təhsil almaq, öz peşə bacarıqlarını daha da inkişaf etdirmək üçün analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarına yiyələnməkdir. “Case-study”nin strukturundan danışarkən aşağıdakı komponentləri müəyyən etmək lazımdır: Problemin özü – münəqişə və bu problemin həlli yollarını axtaran insanlar qrupu. Münəqişənin özündə təkcə problemin özü haqqında deyil, həm də bu münəqişədə iştirak edən iştirakçılar, habelə onların hərəkətlərinin məzmunu haqqında məlumatlar olmalıdır [3, s.24]. Birinci mərhələdə müəllim tapşırıq verir və təhsil alanlar onun məzmunu ilə tanış olurlar, yəni problemin mahiyyətinə dərk edirlər. Təhsil alanlar yaradılmış qruplarda müzakirə aparır və yalnız bundan sonra müzakirələrinin nəticələrini öz qərarlarını əsaslandırmaqla təqdim edirlər.

Dərsin sonunda müəllim nəticələri təhlil edir, nəticələri ümumiləşdirir və qiymətləndirmə sistemini hazırlayır və təkcə müəllim deyil, həm də tələbələrin özləri qiymətləndirirlər ki, bu da təhsil alanların səhvlərindən nəticə çıxardıqda təlimin effektivliyini artırır. Tələbə yoldaşları və bununla da öz peşə hazırlığını təkmilləşdirirlər [4, s.177]. İstənilən metod kimi, “case-study” nin də öz məqsəd və vəzifələri var: 1) münəqişə vəziyyətinin əsas səbəbini tapmaq; 2) münəqişənin özünü praktikaya layihələndirin; 3) bütün münəqişə tərəflərinin qərarlarını təhlil etmək; 4) münəqişənin qarşısının alınması, minimuma endirilməsi və həlli variantları təklif etmək.

“Case-study”nin məzmunu aşağıdakı komponentlərin mövcudluğu ilə müəyyən edilir: 1) münəqişəli vəziyyət; 2) münəqişə vəziyyətinin ətraflı təsviri; 3) münəqişə vəziyyətinə müəllifin şərhləri; 4) “Case-study” istifadə edərək iş üçün suallar və tapşırıqlar. Şagirdlərin işinin qiymətləndirilməsi meyarları aşağıdakı bacarıq və bacarıqların mövcudluğuna əsaslanır: 1) tapşırığın mövzusu üzrə ingilis dilində həm tematik, həm də qeyri-tematik olaraq peşəkar yönümlü lüğətdən istifadə etmək bacarığı; 2) səriştəli ingilis nitqindən istifadə; 3) öz fikrinizi ingilis dilində mübahisə etmək bacarığı; 4) ingilis dilində vəziyyəti tez təhlil etmək və nəticə çıxarmaq bacarığı; 5) yerində tez qərar qəbul etmək bacarığı; 6) ingilis dilində müzakirə aparmaq (opponentlərin suallarını vermək və cavablandırmaq) bacarığı; 7) komandada işləmək bacarığı [3, s.17].

Xarici dilin tədrisi zamanı “case-study” metodunun üstünlüyü nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsidir, vəziyyəti real vəziyyətə uyğunlaşdırmaq, mövcud təcrübə və biliklərdən istifadə etmək bacarığı, müzakirədə iştirak etmək imkanı, dil və psixoloji maneələri aradan qaldırmaq, səhv etmək və təhlil etmək bacarığı təkmilləşdirməyə imkan və şərait yaradır. “Keys-studi” aşağıdakı tələblərə cavab verdikdə effektiv hesab edilir: 1) dəqiq müəyyən edilmiş məqsədə malikdir; 2) qrup üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif çətinlik səviyyələrinə malikdir; 3) praktiki yönümlüdür; 4) müvafiqdir; 5) analitik təfəkkür inkişaf etdirir; 6) müzakirəyə səbəb olur; 7) bir neçə həll yolu var.

“Case-study”nin aşağıdakı mərhələləri fərqləndirilir:

1. Münəqişə vəziyyətində birgə daldırma mərhələsi. Tələbələrə əsas problemi vurğuladıqları öz-özünə iş üçün tədris materialları verilir.

2. Növbəti mərhələdə problemin həlli üçün birgə fəaliyyətlər təşkil edilir. İş qruplar və ya fərdi şəkildə aparılır, burada münaqişəli vəziyyətlər təhlil edilir və müzakirə olunur, tərəflərin məqsəd və maraqları müəyyən edilir və həll yolları təklif olunur. Hər bir qrup hazırkı münaqişə vəziyyətinə mümkün həll yollarını sübuta yetirən bir lider seçirki gəldikləri nəticəni o yönləndirsin və nümayiş etdirdirsin.

3. Problemin müzakirəsi və nəticələrin yekunlaşdırılması prosesində bütün qrupların işini təhlil etməli olan təkcə müəllimin özü deyil, həm də şagirdlərin özləri vasitəsilə bütün qrupların qiymətləndirilməsi və nəticələrin yekunlaşdırılması mərhələsi.

“Case-study” ilə işləyərkən müəllimin qarşıya qoyulan məsələnin həlli üçün irəli sürülən suallara özü cavab verməsi tövsiyə edilmir. Təhsil alanın işini elə təşkil etmək lazımdır ki, onlar suallara özləri cavab versinlər. Müəllimin əsas vəzifəsi müzakirə prosesinin özünü idarə etməkdir, müzakirə iştirakçılarına aparıcı suallar verilməli, tələbələrə söz verilməsi, sonrakı müzakirə üçün problemlə mövzuları qaldırılmasıdır. “Case-study” metodunun praktikada tətbiqi ondan ibarətdir ki, tələbə təkcə müstəqil düşünməyi deyil, həm də öz fikirlərini komandaya nümayiş etdirməyi və rəqiblərinin tənqidlərinə əsaslı cavab verməyi öyrənir və bununla da peşəkar yönümlü ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. İxtisas üzrə lüğətdən və geniş tətbiqi terminoloji bazasından istifadə etməyi bacarır. Auditoriyada “case-study” metodundan istifadə şagirdlərə təkcə nətiqlik və nətiqlik bacarıqlarına deyil, həm də auditoriya və gələcək tərəfdaşlarla əlaqə yaratmağa imkan verir. Təlim tədris zamanı hər bir təhsil alan özünün inkişafı və gələcək iş fəaliyyəti ilə bağlı olan məqsədlərinə çatmaq üçün yeniliklərə açıq olmaqla yanaşı onun inkişafını da izləməli və bəhrələnməlidir. Həmçinin təhsil alanla yanaşı təhsil verən şəxs bu gedişətdə bir başa marağı olmalıdırki yeni metodlar, yeni texnologiyalardan məlumatlı olaraq gələcək nəsillərə, təhsil alanlara düzgün və şəffaf formada ötürə bilsin. Sınıfdə “case-study” təcrübəsi tələbələrə real situasiyada düzgün və tez naviqasiya etməyə, müvafiq qərarlar qəbul etməyə və peşəkar fəaliyyətlərində xarici dil biliklərinin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa kömək edə bilər ki, bu da sonradan ixtisas seçimi üçün müraciət edərkən müsbət təsir göstərəcək. İş və universitet məzununu əmək bazarında rəqabətə davamlı edəcək.

Ədəbiyyat

1. Myron, W. Lustic & Koester, J. Intercultural Competence: Interpersonal communication across cultures. Pearson: USA. (2010),
2. L.G.Quliyeva. Language differentiation in bilingual children. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Elm və Səmiyyət. Bakı-2009.
3. Кургаева О.Л. Современные методики повышения мотивации студентов при изучении иностранного языка в неязыковых вузах// Психология и педагогика: методология, теория и практика: Сб. статей Международной научно-практической конференции. - 2015. - С.240-244.
4. Рай Л. Развитие навыков тренинга. - СПб: Питер, 2003. - С.208.
5. Фливерберг Б. Кейс-стади в контексте качественно-количественной проблематики // Социологические исследования. - 2004. - № 9. - С. 15–19.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА «CASE-STUDY» ПРИ ОБУЧЕНИИ
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ***Гусейнова Халида Етибаровна**Резюме*

В статье говорится об использовании кейс-стади, который считается новым методом, на занятиях и его ориентированности на результат для учащихся. Преподавание и освоение иностранного языка с помощью этого метода, который считается новым, оказалось очень эффективным и соответствовало поставленной цели. Знание английского языка является одним из неизбежных фактов в нашем современном обществе. С этой точки зрения освоение английского языка указанными методами и традиционными методами направлено на пользу каждого обучающегося.

**USING THE “CASE-STUDY” METHOD IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE
TO UNIVERSITY STUDENTS***Huseynova Xalida Etibar**Summary*

The article talks about the use of the case study, which is considered a new method, in classes and its result-oriented nature for students. Teaching and mastering a foreign language with this method, which is considered a new method, was very effective and relevant to the purpose. Knowing the English language is one of the inevitable facts in our modern society. From this point of view, mastering the English language with the mentioned methods and traditional methods is aimed at the benefit of every learner.

*Rəyçi: dos. Aygün Xanoğlan qızı İsayeva**Bakı Slavyan Universiteti Xarici dillər kafedrasının 24 yanvar 2024-ci il tarixli 5 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 24 yanvar 2024-cw il*

UOT:37.

ÖZÜNÜTƏRBIYƏNİN METOD VƏ VASİTƏLƏRİNƏ DAİR*dosent Nəbiyeva Təhminə Ələmdar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**tahmina_nabiyeva@mail.ru*

Xülasə: Məqalədə tələbələrin özünütərbiyə üsulları və vasitələri təhlil edilir, Özünütərbiyə texnologiyalarından kompleks istifadə imkanları aydınlaşdırılıb. Müəyyən edilmişdir ki, özünüdərək etmə, özünü məcbur və özünü idarəetmə üsullarının qarşılıqlı təsiri ilə yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Çünki bu anlayışlar özünütərbiyə prosesini struktur komponentləridir. Məqalə təhsil psixologiyası nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: təlim prosesi, özünütərbiyə, tərbiyə vasitəsi, tərbiyə metodları, tərbiyənin mərhələləri.

Ключевые слова: процесс обучения, самовоспитание, средство воспитания, методы воспитания, этапы воспитания.

Keywords: self-education, learning, tools of self, techniques of self.

Pedaqoji nəzəriyyədən məlumdur ki, özünütərbiyə bir neçə komponentlərdən ibarətdir: özünüdərək, özünənəzarət, özünüidarə, özünüməlumatlandırma, özünəohdəlik, özünüinandırma, özünüstimullaşdırma, özünüizamlama və s.

Əvvəlcə özünüdərək metodu üzərində dayanmaq. Özünütərbiyə prosesi şagirdin şüurlu fəaliyyətidir; yəni özünütərbiyə özünüdərəkədən, öz ləyaqətini və çatışmazlıqlarını öyrənməkdən başlayır. Bu isə ilkin yeniyetməlik dövründə yaranır. Kiçik yaş dövrlərindən fərqli olaraq yeniyetməlik və ilk gənclik dövründə şagirdin fiziki ölçülərinin artması, cinsi yetişməsi, onu kəskin zahiri və daxili dəyişikliklərə gətirib çıxarır ki, buda onda özünə, öz "Mən"inə maraq yaradır.

Buna görə də yuxarı siniflər şəxsiyyətin və onun dünya görüşünün formalaşması, idealların və inamların yaranması dövrüdür. Məhz bu yaşda uşaqlar həyatda öz yerlərini tapmağa, vəzifələrini mürəkkəbləşdirməyə çalışırlar. Onları yalnız kim olmaq yox, həm də necə olmaq sualı düşündürür. Şagirdlər artıq ətrafdakılara və özünə kənardan göz yetirməyə, özlərinə və ətrafdakılara qarşı tələbkar olmağa başlayırlar.

Özünüdərək rolunu şəxsiyyətin həyatında böyükdür. Özünüdərək prosesində şəxsiyyətdə öz imkanlarını və həyatda yerini müəyyən etmək bacarığı əmələ gəlir. Bu da imkan verir ki, insan öz qarşısına müəyyən məqsəd, konkret vəzifələr qoysun və onları həyata keçirmək üçün plan cızsın. Bütün bunlar isə özünü, müsbət və mənfi tərəflərini öyrənmədən mümkün deyildir. Şagird şəxsiyyətinin gələcəkdə tam şəkildə formalaşması, özünütərbiyəsi onun özünü dərək etməsindən, düzgün qiymətləndirməsindən asılıdır.

İnsanın öz güclü və zəif tərəflərini anlaması aktiv fəaliyyətdə baş verir. Fəaliyyət nə qədər genişdirsə, şəxsiyyət özünü obyektiv qiymətləndirmək üçün daha böyük imkanlara yiyələnir. Şagirdin ünsiyyət dairəsi nə qədər genişdirsə, bir o qədər də onun özünü başqaları ilə müqayisə etmək, mənfi və müsbət tərəfləri ilə tutuşdurmaq imkanı artır. Məhz bu cəhətdən özünüdərək özünəqiymət və özünütənqidin əsasını təşkil edir.

Dərketmənin nəticəsi kimi mənlilik şüuru meydana gəlir. Özünüdərək birdən-birə yaranmır. İnsan biliklərə yiyələnmək prosesində, digər insanlarla münasibətdə olmaqla və fəaliyyət prosesində özünü dərək etməyi öyrənir. Yuxarı sinif şagirdi insan xarakterini, onun davranış motivlərini dərək etdikcə, müxtəlif həyatı şəraitdə ayrı-ayrı şəxsləri müşahidə etməyə,

ətrafdakı tarixi şəxsiyyətləri, bədii əsərlərin qəhrəmanlarını öyrənməyə marağı artır. Bu da öz “Mən”inin mahiyyətini daha dərindən başa düşməkdə ona kömək göstərir.

Şüur əsasında çox mürəkkəb proses olan Mənlik şüuru yaranır və inkişaf edir. Fərd bu zaman dərkətmənin həm obyektinə, həm də subyektinə çevrilir.

Mənlik şüuru şəxsiyyətin inkişafının qanunauyğun təzahür formasıdır. O, pedaqoji-psixoloji kateqoriya olub insanın başqa insanlarla münasibətdə və həqiqətlər sistemində özünü dərkətməsidir. Mənlik şüuru şəxsiyyətin hansı tərəfə meylini (həyati məqsədlərini, idealını, əsas ehtiyaclarını, hakim maraqlarını, özünüdərk, özünəqiymət, özünəqarşı tələbkarlıq və s. kimi elementləri, özündə birləşdirir. İnsanda mənlik şüuru tarixi və fərdi inkişaf prosesində, başqalarını anlamaqla əmələ gəlir. Yəni insan özünü başqaları ilə müqayisə edə-edə, digər insanlara onun münasibəti, digərlərinin ona göstərdiyi münasibət, istər-istəməz özünə qarşı da münasibət yaradır.

Mənlik şüuru özünütəyin və özünütəsdiqlə, yəni insanın, o cümlədən, böyük məktəbyaşlı uşağın öz əməyini, məişətini, istirahətini, təhsilini və başqaları ilə qarşılıqlı münasibətini düzgün təşkil etməsiylə sıx surətdə bağlıdır.

İnsan inkişaf etmiş mənlik şüuru vasitəsi ilə cəmiyyətdə öz vəziyyətini obyektivcəsinə başa düşür, həyatda öz yerini, vəzifəsini, rolunu dəqiq təyin edir. Buradan da onun həyati məqsədləri, maraqları və planları ortaya çıxır. Onda Vətənə, xalqa qarşı ən yüksək hisslər tərbiyə olunmur, o, cəmiyyət qarşısında öz borcunu və vəzifələrini düzgün başa düşür.

Bir çox müəlliflər mənlik şüurunu tənqid edərək belə bir fikrə gəlmişlər ki, o, özünütərbiyəyə təsir göstərir. Bəzi müəlliflər isə bunların başqa-başqa proseslər olduğunu iddia edirlər. Lakin aparılan tədqiqatlar bizim belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, mənlik şüuru şəxsiyyətin daxili inkişafının əsas səbəbidir.

Mənlik şüurunun elementləri artıq kiçik yaşlı məktəblilərdə hiss olunmağa başlayır. Lakin düzgün özünəqiymət və özünütəhlil müəyyən həyat təcrübəsindən sonra ola bilər. Buna görə də mənlik şüuru və onunla birlikdə özünütərbiyə orta və yuxarı sinif şagirdlərində mümkündür və məqsədyönlüdür. Deməli, məktəblinin özünütərbiyə prosesinin fəallığı mənlik şüurunun səviyyəsindən asılıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür:

1. Mənlik şüuru özünütərbiyənin ən vacib amilidir.

2. Mənlik şüurunun inkişafı şəxsiyyətin özünütəkmilləşməsində, özünü yetkinləşdirməsində əsas rol oynayır.

3. Mənlik şüurunun inkişafı, şəxsiyyətin özünə obyektiv qiymət verməsi, xüsusən dərkətmə marağına böyük təsir göstərir.

Şagirdin geniş və müxtəlif dərkətmə marağına yiyələnməsi onun inkişaf etmiş mənlik şüurundan xəbər verir, Bu maraqlar dünyanı və özünü dərk etməyə kömək göstərir.

4. Dərkətmə marağının özünütərbiyəyə təsiri iki yolla ola bilər: a) birbaşa, yəni marağın əqli özünütərbiyəyə təsir göstərməsi ilə; b) şəxsiyyətin ümumiyyətlə özünütəkmilləşməsinə təsiri ilə.

5. Şagirdin əxlaqi cəhətdən özünütərbiyəsi onun şüurlu və obyektiv şəkildə özünə, müsbət və mənfi cəhətlərinə qiymət verə bilmək bacarığından, öz işinə və hərəkətlərinə düzgün münasibətdən asılıdır.

Mənlik şüuru özünüdərk nəticəsi kimi meydana çıxır. Özünüdərk metodu özündə bir neçə üsul birləşdirir: özünümüshahidə, özünütəhlil, özünütənqid, özünüanlama, özünüqavrama, özü haqqında başqalarının fikrini öyrənmə, özünüoxlama, özünəqiymət.

Özünüdərk özünüanlama ilə sıx surətdə bağlıdır. Özünüanlama öz fəaliyyətinin, hərəkətlərinin, həyati planlarının mahiyyətini müəyyən etməsi, cəmiyyətdə və kollektivdə insanın öz yerini aydınlaşdırma bilməsi deməkdir. Özünüanlama özünütərbiyənin əsasında dayanır və insanın bütün həyatı boyu davam edir.

Özünümüşahidə özünüqavramanın ayrı-ayrı aktlarından yaranır. Özünüqav-rama insanın, o cümlədən, yuxarı sinif şagirdinin, bu və ya digər keyfiyyətlərini və xüsusiyyətlərini görə bilməsi ilə bağlıdır. Özünüqavramanın istiqaməti, gücü, dərinliyi, həcmi, davamlılığı, çox sahəliliyi özünümüşahidə də müxtəliflik əmələ gətirir.

Özünümüşahidə birbaşa hadisə baş verdiyi və olub keçənlər yada salındığı zaman yaranır. Özünümüşahidənin ən maraqlı variantı özünü başqa adam yerinə qoyub özü üzərində müşahidə aparmasıdır. Özünütərbiyə prosesində özü haqqında başqalarının fikrini öyrənmə çox mühüm rol oynayır.

Uşaq özü haqqında ilkin məlumatı onu əhatə edən adamlardan alır. İnsanı bütün ömrü boyu başqalarının onun haqqındakı fikirlər izləyir. Bu üsulun şəxsiyyətin özünüdərk və özünütərbiyə prosesində əhəmiyyəti çox böyükdür. Aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, şagirdin bu fikirləri nəzərə alması fikir müəlliflərinin nüfuzundan çox asılıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın inandığı şəxs valideynlər, kiçik yaşlı məktəblilərdə müəllim, yeniyetmələrdə yoldaşlar və xüsusi hörmət bəslənən adamlar, gənclərdə isə müxtəlif şəxslərdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Həyatın astanasında. B.; Maarif, 2005, s.58.
2. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. B., 2014, s.117-128.
3. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. B., 2005, T.1, s.231-248.
4. Рувинский А.И. Теория самовоспитания. М.; Изд.Московского управления. 2010, с.262-269.
5. Ковалев Р.Ф. Самовоспитание школьников.М.; 2017, с.160.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА САМОВОСПИТАНИЯ

Набиева Тахмина Аламдаровна

Резюме

В статье анализированы методы и средства самовоспитания учащихся, выяснены возможности комплексного применения приемов самовоспитания. Установлено что, можно получить хороший результат при взаимодействии методов самосознания, самозаставления и самоуправления. Потому что, эти понятия являются структурными компонентами процесса самовоспитания.

Статья служит обогащению теории педагогической психологии.

ON THE MEANS OF SELF-EDUCATION

Nabiyeva Tahmina Alamdar

Summary

The paper analyzes the methods and means of self-education students to investigate the possibility of complex techniques of self. It is established that, you can get a good result in the interaction techniques of self-consciousness. Because these concepts are structural components of the process of self-education.

Article is enriching the theory of educational psychology.

Rəyçi: prof. Şahin Tağıyev

Daxil olma tarixi 12 mart 2024-cü il

UOT:37.

**MÜƏLLİMLƏRİN ETNOPEDAQOJİ SƏRİŞTƏLİLİK SƏVIYYƏSİNİ
MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏR***Əliyeva Aytəkin Vaqif qızı**Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının doktorantı
aytekinmammadli@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə müəllimlərin etnopedaqoji səriştəlilik səviyyəsini müəyyən edən amillər göstərilir və gələcək pedaqoqların etnopedaqoji səriştəliliyinin səviyyəsini müəyyən edilməsi kriteriyaları və göstəricilərinin təsnifatı verilir. Göstərilir ki, hər bir insan dəyərlər barədə müəyyən təsəvvürlərə malikdir və şəxsi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq istənilən dəyərlər sistemə üstünlük verir. Özünə peşə seçən insan bu peşə fəaliyyəti zamanı hansı həyati dəyərləri reallaşdırma biləcəyini, insanlara nə kimi fayda verə biləcəyini, öz tələbatını necə ödəyəcəyinin nəzərə alınmalı olur. Etnopedaqoji səriştəlilik – etnopedaqoji bilik və bacarıqlara, etnopedaqoji təfəkkürə və etnopedaqoji yaradıcılıq qabiliyyətlərinə malikdir.*

Açar sözlər: müəllim, etnopedaqoji səriştəlilik, peşə seçimi, kriteriyalar, peşəkar inkişafın qanunauyğunluqları

Ключевые слова: учитель, этнопедагогическая компетентность, профессиональный выбор, критерии, закономерности профессионального развития

Key words: teacher, ethnopedagogical competence, professional choice, criteria, regularities of professional development

Müasir təhsil strategiyasının istiqamətlərindən biri də təhsillə mədəniyyət arasında, eyni zamanda mədəniyyətlə şəxsiyyət arasında mövcud olan boşluğu aradan qaldırmaqdır. Ölkəmizdə ali təhsilin əsas vəzifələrindən biri tələbələrin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafı ilə yanaşı, onların peşəkarlıq səviyyəsini yüksəldilməsidir. Əvvəlki paragrafda pedaqoji peşəkarlığın müəllimlərin etnopedaqoji səriştəlilik səviyyəsindən asılılığı barədə danışılmışdır.

Etnopedaqoji səriştəlilik formalaşması səviyyəsini müəyyən etmək və əlbəttə, onu inkişaf etdirməkdən ötrü etnopedaqoji səriştəliliyin qiymətləndirilməsi kriteriyalarını və əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bundan ötrü bir sıra nəzəri və empirik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir: araşdırılan problem üzrə fəlsəfi, pedaqoji, psixoloji, metodik ədəbiyyatın öyrənilməsi; tədris proqramları, metodik vasitələrin təhlili; ali məktəblərdə tədris-praktik fəaliyyətin öyrənilməsi; müqayisə, müşahidə.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda kriteriyaların müəyyən edilməsi və əsaslandırılmasına bir sıra ümumi tələblər verilir: “kriteriyalar gələcək mütəxəssisin peşəkar inkişafının qanunauyğunluqlarını əks etdirməlidir; kriteriyalar ifadə olunmalarının dərəcələrini ifadə edən göstəricilərə əsaslanmalıdır; kriteriyalar ölçülən keyfiyyətin zamana görə dinamikasını əks etdirməlidir; kriteriyaların köməkliyi ilə araşdırılan prosesin bütün komponentləri arasında əlaqə yaradılmalıdır” [2, s.68].

Kriteriya - hər hansı bir şeyin müəyyən edilməsi, təsnifatı, qiymətləndirilməsində nəzərə alınan əsas əlamət, qiymətləndirmə meyarı deməkdir. Pedaqoji ədəbiyyatda etnopedaqoji səriştəliliyin kriteriyalarına yanaşmalar müxtəlifdir. Məsələn, V.K. Kuzmin kriteriyaları etnopedaqoji səriştəliliyin komponentlərinə görə müəyyən etmişdir [3, s.57]. “Manas” Qırğız-Türkiyə Universitetinin professoru A.A. Alimbekov gələcək pedaqoqların etnopedaqoji hazırlığının dinamikasını qiymətləndirməyə imkan verən kriteriyaları müəyyən etmişdir [4, s.105]. A.V. Kaysarova isə etnopedaqoji səriştəlilik formalaşdırılması

kriteriyalarını belə adlandırmışlar: “idraki-qnostik kriteriyalar, prosessual kriteriyalar, refleksiv kriteriyalar, dəyər-motivasiya kriteriyaları” [2, s.37].

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin etnopedaqoji səriştəliliyinin səviyyəsinin müəyyən edilməsi kriteriyaları və göstəricilərinin təsnifatında biz son tədqiqatçıların qənaəti ilə həmfikirik. Yəni, həmin kriteriyalar aşağıdakılardır: *idraki kriteriya; prosesual kriteriya; refleksiv kriteriya; milli dəyərlər kriteriyası*.

İdraki kriteriya. Təlimin əsas vəzifəsi şagirdlərə biliklər sisteminin mənimsədilməsi və onların müvafiq bacarıq və vərdişlərə yiyələndirilməsidir. Məlumdur ki, bilik– məntiqi və ya faktiki baxımından əsaslandırılmalı bilən və empirik və ya praktik olaraq yoxlanılmalı bilən, nəyinsə və ya kiminsə haqqında məlumatlılıq və anlayışlı olmaqdır. Müasir epistemologiya görə bilik – işin real vəziyyəti, insanın faktlarla və rəşional arqumentlərlə əsaslandırılmış inamıdır. Fəlsəfədə bilik haqda danışarkən ətraf aləmin, varlığın insan şüurunda əksi başa düşülür.

Biliklərin mənimsənilməsi prosesi dörd mərhələdən keçir: materialla ilk tanışlıq, məlumat əldə etmə– qavrama; qavranılmış məlumata dair anlayış yaranması– anlama; anlayışların uzun müddət yadda qalmasından ötrü möhkəmləndirmə və öyrənilmiş materialın mənimsənilməsindən, yəni müxtəlif şəraitdə ondan istifadə imkanını təmin etməkdən ötrü tətbiq etmək. Ümumi pedaqogikada bu mərhələlər təlim prosesinin mərhələləri və ya ünsürləri adlanır.

Prosessual kriteriya. Bu kriteriyaya görə, tələbə öz məqsədlərinə çatmaq üçün sosial cəhətdən qəbul edilən qaydalardan, priyomlardan, texnologiyalardan istifadə edir. Prosessual kriteriyaya bacarıqlar və vərdişlər daxildir. Elmi ədəbiyyatda bacarıq və vərdişlərin mükəmməl izahı, hələlik, yoxdur. Hətta bəzən bunlardan hansının öyrətmə prosesində əvvəlcə formalaşmasına da birmənalı yanaşılmır. Bir sıra alimlər belə hesab edirlər ki, bacarıq hər hansı bir fəaliyyəti peşəkar səviyyədə yerinə yetirməkdir, vərdiş isə yalnız bacarıq üçün baza rolunu oynayır. Bəzən isə hətta vərdişi bacarığın tərkib hissəsi hesab edirlər [1, s.207]. Fikrimizcə, bu cür qeyri-müəyyənlikdən çıxış yolunu bacarıq və vərdişlərin tətbiq edildiyi prosesin quruluşunda axtarmaq faydalı ola bilər. İstər bacarıq, istərsə də vərdiş müəyyən proseslə bağlıdır. Hər bir prosesin uğurla nəticələnməsi o prosesdə yerinə yetirilməsi zəruri olan fəaliyyətə aid bacarıq və vərdişlərin keyfiyyətindən asılıdır.

Refleksiv kriteriya. Etnopedaqoqun peşəkar fəaliyyətində refleksiv bacarıqlar səmərəli vasitələrdən biridir. Belə ki, bu bacarıqlar etnopedaqoji problemləri müxtəlif üsullarla həll etməyə, etnopedaqoji məsələlərin həllinin mümkün nəticələrini modelləşdirməyə, etnopedaqoji fəaliyyət zamanı meydana çıxan ziddiyyətləri müəyyən etməyə, peşə problemlərinin həllinin optimal qaydalarını tapmağa, öz fəaliyyətini təhlil edib, buraxılmış səhvləri vaxtında təshih etməyə imkan verir.

Milli dəyərlər kriteriyası. Bu kriteriya etnopedaqoji səriştəlilik formalaşdırılmasının əsas kriteriyası hesab edilə bilər. Dəyərlər problemi insanın istənilən fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Fikrimizcə, “... dəyərlər– şəxsiyyətin səylərinin sistemi, insanın ideallar, həyatın mənası, haqqında təsəvvürləri, insanın davranışının daxili mənbəyidir”- deyən müəllif haqlıdır (Kaysarova A.V.).

Hər bir insan dəyərlər barədə müəyyən təsəvvürlərə malikdir və şəxsi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq istənilən dəyərlər sisteminə üstünlük verir. Özünə peşə seçən insan bu peşə fəaliyyəti zamanı hansı həyatı dəyərləri reallaşdırma biləcəyini, insanlara nə kimi fayda verə biləcəyini, öz tələbatını necə ödəyəcəyinin nəzərə almalı olur.

Nəticə. Etnopedaqoji səriştəliliyin orta (axtarıcılıq) səviyyədə formalaşması üçün etnopedaqoji ideal haqda əhatəli təsəvvürə malik olmaq, öz şəxsi etnopedaqoji mövqeyinibəşa düşmək, etnopedaqoji fəaliyyətin mahiyyətini dərk etmək xüsusiyyətləri xarakterikdir.

İşin elmi yeniliyi. Gələcək müəllimlərdə etnopedaqoji səriştəlilik formalaşdırılmasının kriteriyaları, göstəriciləri və səviyyələri müəyyən edilmişdir

İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələrindən istifadə etnopedaqoji səriştəliliyə malik pedaqoqun peşə hazırlığı prosesinin keyfiyyət baxımından təkmilləşməsinə köməklik edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi. – Bakı: Mütərcim, 2022. – 464 s.
2. Кайсарова, А.В. Педагогические условия формирования этнопедagogической компетентности у студентов в процессе обучения в педвузе: дис. ... канд пед. наук: 13.00.08 / –Чебоксары, 2008. –151с.
3. Кузьмин В.К. и др. Этнопедагогическая компетентность педагога: критерии, показатели и уровни сформированности // Современные проблемы науки и образования. – 2014, №5, URI: (<https://science-education.ru/ru/article/view?idr14991>)
4. Алимбеков, А.А. Ведущие и критериальные характеристики этнопедagogической подготовленности будущего учителя // Современные наукоемкие технологии. – 2020, №11 (часть 1). – с.105-109

ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ УРОВЕНЬ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ

Алиева Айтекин Вагиф гызы

Резюме

В статье показаны факторы, определяющие уровень этнопедagogической компетентности учителей, а также дана классификация критериев и показателей определения уровня этнопедagogической компетентности будущих учителей. Показано, что каждый человек имеет определенные представления о ценностях и отдает предпочтение той или иной системе ценностей в зависимости от уровня развития личности. Человеку, выбирающему профессию, приходится учитывать, какие жизненные ценности он может реализовать в ходе этой профессиональной деятельности, какую пользу он может принести людям и как удовлетворить свои потребности. Этнопедагогическая компетентность – обладает этнопедagogическими знаниями и умениями, этнопедagogическим мышлением и этнопедagogическими творческими способностями.

FACTORS DETERMINING THE LEVEL OF ETHNO-PEDAGOGICAL COMPETENCE OF TEACHERS

Aliyeva Aitekin Vagif

Summary

Factors that determine the level of ethnopedagogical competence of teachers are shown in the article, as well as a classification of criteria and indicators for determining the level of ethnopedagogical competence of future teachers. It is shown that every person has certain ideas about values and gives preference to one or another system of values depending on the level of personality development. A person choosing a profession has to consider what life values he can realize in the course of this professional activity, what benefit he can bring to people and how to satisfy his needs. Ethno-pedagogical competence – possesses ethno-pedagogical knowledge and skills, ethno-pedagogical thinking and ethno-pedagogical creative abilities.

Рəyçi: pedaqogika elmləri doktoru, professor Ş.T. Tağıyev

Daxil olma tarixi 12 mart 2024-cü il

UOT: 37

AZƏRBAYCANLI ŞAĞIRDLƏRİN PISA TƏDQIQATINDAKI ELMİ SAVADLILIQ ÜZRƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏBİƏT FƏNNİNİN TƏLİMİ QARŞISINDA QOYDUĞU VƏZİFƏLƏR

doktorant Ağacanlı Əli Xudaverdi
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0001-6467-810X>
a.agacanli@arti.edu.az

Xülasə: *Təbiət fənnləri üzrə təhsilimizin mövcud vəziyyətini görmək və dayanıqlı gələcək mühitin düzgün qurulması üçün beynəlxalq tədqiqat programlarında iştirak etmək son dərəcədə əhəmiyyətlidir. Ölkəmizin belə programlardan olan PISA tədqiqatlarında iştirakı təbiət və digər fənnlər üzrə təhsilimizin hazırkı vəziyyətini, şagirdlərin hansı səriştələrə yiyələndiyini görməyə imkan verir. Əldə olunan bütün məlumatların düzgün təhlili şagirdlərimizin bilik və səriştələrinin artırılması üçün qarşımıza yeni vəziflər və öhdəliklər qoymalı olduğumuzdan xəbər verir. Məqalədə PISA tədqiqatında iştirakın üstünlükləri və təbiət fənni qarşısında qoyduğu vəzifələr istiqamətində araşdırma aparılmışdır. PISA tədqiqatında təbiət elmləri üzrə qiymətləndirilən məzmun və istifadə edilən sualların quruluşu haqqında məlumatlar araşdırılaraq qısa şəkildə təqdim edilmişdir. PISA çərçivə sənədlərində növbəti tədqiqatlarda təbiət elmləri üzrə qiymətləndirmənin daha geniş məzmununda aparılacağına vurğulanması elmi savadlılığın, elm və texnologiyanın gələcəyi üçün təməl səriştəyə çevrildiyini göstərir. Qeyd olunan məsələləri nəzərə alaraq elmi savadlılıq üzrə nəticələrimizin artırılmasında faydalı ola biləcək real və əlçatan təkliflər irəli sürülmüşdür.*

Açar sözlər: Elmi savadlılıq, təbiət fənni, PISA 2022 Bakı, situasiya tapşırıqları, PISA 2025

Ключевые слова: научная грамотность, природа, PISA 2022 Баку, ситуационные задачи, PISA 2025.

Keywords: Scientific literacy, science, PISA 2022 Baku, situational tasks, PISA 2025

Giriş. Azərbaycan şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə bir neçə beynəlxalq tədqiqat programlarında iştirak edir. Bunlardan haqqında ən çox bəhs edilən PISA (Beynəlxalq Tələbələrin Qiymətləndirilməsi Proqram) tədqiqat programıdır. 3 ildən bir baş tutan tədqiqat şagirdlərin oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə bilik və bacarıqlarını ölçür. Şagirdlərin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri çətinliklərin öhdəsindən gəlmələri üçün qazandığı səriştələri hansı dərəcədə istifadə etmək qabiliyyətində olduqları ölçülür [1]. Tədqiqatın təşkil olunduğu hər dövrdə geniş şəkildə qiymətləndiriləcək əsas istiqamət açıqlanır. 2022-ci ildə riyaziyyat geniş məzmununda qiymətləndirilmişdir. 2025-ci ildə baş tutacaq tədqiqatda təbiət elmlərinin geniş şəkildə qiymətləndirilməsi əsas məzmun kimi nəzərdə tutulub.

2022-ci ildəki PISA tədqiqatlarında şagirdlərimizin hər üç istiqamətdəki ümumi orta göstəriciləri ölkələr üzə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Şəkil 1-dən görüldüyü kimi 2018-ci illə müqayisədə şagirdlərimizin 2022-ci ildəki tədqiqat üzrə nəticəsi 18 xal geriləmişdir. Eyni zamanda şəkil 1-də 2022-ci ildə elmi savadlılıq üzrə beynəlxalq orta göstəricinin 485 şagirdlərimizin nəticələrinin isə 380 olduğu görünür. 81 ölkəni iştirak etdiyi bu tədqiqat programında ölkəmiz 66-cı yerdə qərarlaşıb.

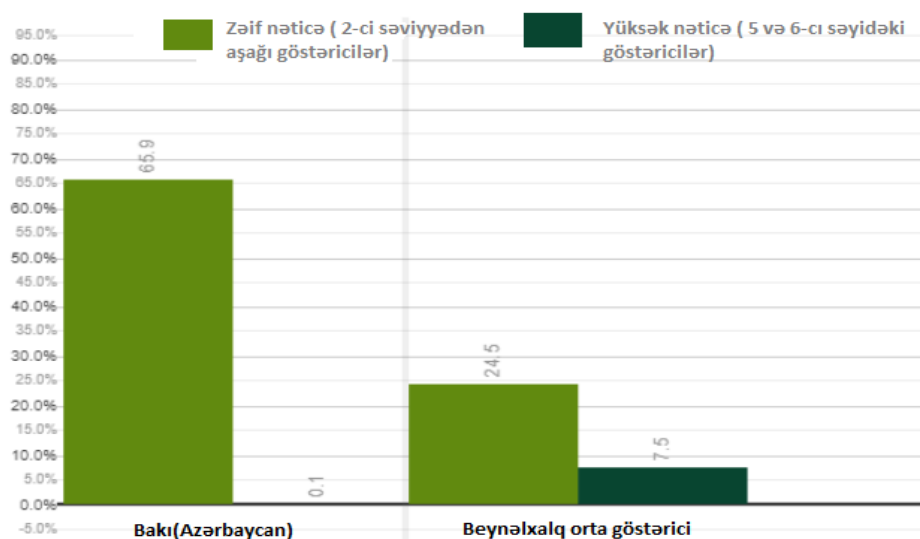
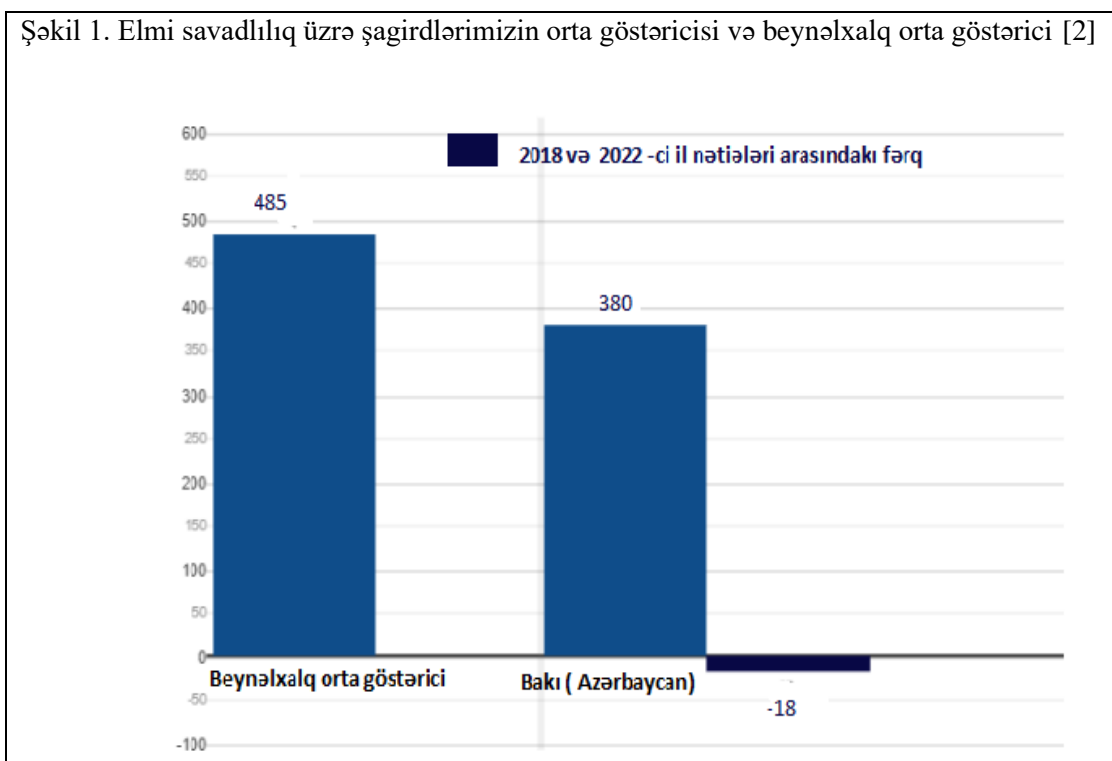
Tədqiqatdan alınan digər vacib göstəricisi isə şagirdlərin neçə faizinin hansı səviyyəyə yüksəlməsidir. Nəticələrinə görə şagirdlərin əldə edə biləcəyi ən yüksək səviyyə 5 və 6-dır. Şəkil 2-dən görüldüyü kimi azərbaycanlı şagirdlərin 65.9 faizi 2-ci səviyyədən aşağı nəticə göstərirlər. 2-ci səviyyədən aşağı nəticə göstərən şagirdlər üzrə beynəlxalq orta göstərici isə 24.5 faizdir. 5 və 6-cı səviyyəyə yüksələn şagirdlərin beynəlxalq orta göstəricisi 7.5 faiz olduğu halda şagirdlərimiz göstəriciləri sıfıra yaxındır. 2-ci səviyyə və daha yüksək nəticə əldə edən şagirdlərimiz isə 34.1 faiz təşkil edir.

Bu kateqoriyada olan şagirdlər təbiət fənnlərindən verilmiş situasiyalardakı hadisə və əlaqələri elmi şəkildə izah edə bilir. 5 və 6-cı səviyyədə qərarlaşan şagirdlər isə bunlarla yanaşı elmi

araşdırmaların layihələndirilməsi və qiymətləndirilməsinin öhtəsindən gəlir və verilmiş istənilən kontekstdəki məlumatların etibarlılığını müəyyən edərək seçimlərini əsaslandırma bilirlər

Nəticələrimizin aşağı olması nədən xəbər verir və tədqiqat zamanı formalaşan məlumat bazası nəticələrin yüksəldilməsi istiqamətində təsəvvürlər yaradırımı?

Onu qeyd etmək lazımdır ki, elmi savadlılıq üzrə nəticələrin kəskin şəkildə aşağı olması

təbiət fənnlərinin məzmun və təlimində düzgün istiqamətdə olmadığımızdan xəbər verir. Təhsil sistemimizdə təbiət elmlərinə aid fundamental anlayış və elementlərin sistemli və integrativ şəkildə 5 və 6-cı sinif təbiət fənnində verildiyini nəzərə alsaq, bu fənnin məzmun və təliminin düzgün qurulması son dərəcə önəmlidir.

PISA tədqiqatlarında istifadə edilən ölçmə alətlərinin məzmun və quruluşu

PISA tədqiqatlarında fərdi, lokal və qlobal kontekstlər daxilində səriştə və bacarıqlar qiymətləndirilir [3] PISA həm də elmi savadlılığın şagirdlərə həll yolları yaratmağa imkan verə biləcəyi nikbinliyi ilə iqlim dəyişikliyi və “saxta xəbərlər” kimi aktual qlobal problemlərin həllində gələcək nəsil üçün kritik hesab etdiyi bacarıqları yoxlayacaq [4].

Tədqiqatda təbiət elmlərindən fiziki və canlı sistemlər və Yer kürəsi və kosmosla bağlı məzmunlarda suallar verilir. Qeyd olunan bu məzmunlar maddənin xassələri və quruluşu, qüvvə və hərəkət, enerji, enerjinin saxlanması və ötürülməsi, bitki və canlılar, hüceyrə və orqanizmlər, qlobal ekosistemlər, insanın ətraf mühitə təsirləri, Yerin quruluşu, təbii ehtiyatlardan istifadə, qlobal istiləşmə, su dövrəni, təbii fəlakətlər və digər mövzuları əhatə edir. Təbiət fənn kurikulumu ilə tanış olduqda müəyyən etmək olur ki, fənn üzrə məzmun xətləri (insan orqanizmi və sağlamlıq, canlıların müxtəlifliyi, maddələr və onların xassələri, enerji, qüvvə və hərəkət, ətraf mühit və biz) PISA tədqiqatlarında qiymətləndirilən məzmunla əsasən üst-üstə düşür [5].

Məzmunun müəyyən qədər üst-üstə düşməsi onun dərslərdə düzgün şəkildə təqdim olunması mənasına gəlmir. Məzmun şagirdlərin gündəlik həyatda qarşılaşdığı çətinliklərdən tutmuş qlobal səviyyədə insan qarşısında duran əsas problemlərin həllini əhatə etməlidir. Bu tədqiqatlarda 15 yaşlı şagirdlərin qazandıqları bilik və bacarıqlar qiymətləndirilir. Təbiət fənninin məzmun standartlarıyla tanış olduqda görmək olur ki, PISA tədqiqatlarında qiymətləndirilən məzmun biliklərinin müəyyən hissəsi 5-6 sinif təbiət fənnində öyrədilir. Odur ki təbiət fənninin təlimi şagirdlərin elmi savadlılığa yiyələnməsi istiqamətində düzgün təşkil olunmalıdır. Şagirdlərin qiymətləndirilməsində müxtəlif növ alətlərdən və sualların cavablandırılması üsullarından istifadə edilə bilər. PISA tədqiqatlarında isə müxtəlif situasiyalarda sualları üç növdə tərtib edilir. Sualların hər növü təxminən bütün sualların 30%-ni təşkil edir.

• Sadə qapalı suallar : Bunlara bir düzgün cavab variantı olan qapalı suallar (dörd variantlı) daxildir.

• Mürəkkəb variantlı suallar: Bunlara bəli/xeyr variantları olan, verilmiş siyahıdan birdən çox düzgün cavabı olan suallar daxildir. İmtahan kompüterlə olduqda ekranda müəyyən elementləri çəkib-sürükləməklə icra olunan tapşırıqlar da tətbiq edilir.

• Açıq tipli suallar: Bu tip suallarda şagirdlərdən ifadələrdən qısa cümlələrə (2-4 cümlə) qədər yazılı cavablar tələb olunur. Sualların çox az hissəsində qrafiklər və diaqramları çəkmək də tələb oluna bilər. Bəzi hallarda isə tapşırıqlarda simulyasiyalardan da istifadə edilir [6, səh.43].

Sualların çətinlik dərəcəsi aşağı, orta və yüksək olmaqla üç növə ayrılır. Tədqiqatda daha çox qlobal məsələlər, müxtəlif elmi araşdırmalar, problemlərin həll yollarına dair bir situasiya situasiya ətraflı təsvir olunur. Daha sonra bu situasiya ətrafında bir neçə cümlədən ibarət qısa mətn verilməklə müxtəlif cavablandırma üsulları olan suallar təqdim edilir. Tapşırıqların bir geniş situasiya ətrafında təqdim edilərək 2-6 sualdan olması vaxt qənaət etməyə imkan verir. Suallar tək-tək verilsə və hər sualda fərqli situasiyalar təqdim edilsə şagirdlərin hər sual üzrə mətni oxuyub başa düşməsi həm diqqəti yayındıraraq yaradıcı düşünməyə mənfi təsir göstərə biləcək həm də daha çox vaxt tələb edəcək.

PISA tədqiqatlarında iştirakın ölkəmizin təhsil sistemində təsirləri

Təhsil sisteminin hansı yerdə olduğuna dair aydın təsəvvürlərin formalaşması üçün düzgün meyarlar əsasında qiymətləndirilməsinə etiyac var. PISA da geniş təhlilə aparmağa imkan verən belə tədqiqat programıdır. 80-dən çox ölkə təhsil sisteminin vəziyyətini görmək və gələcək islahatları düzgün qurmaq üçün bu tədqiqatlarda iştirak edir. Bu tədqiqat şagirdlərin nəticələri ilə yanaşı bu nəticələrə təsir edən mümkün amilləri müəyyən etməyə də imkan verir. Buna müsbət nümunə kimi Koreyanı göstərmək olar. Koreyanın təhsil sahəsi üzrə rəsmiləri şagird nəticələrini qız-oğlan göstəriciləri, yüksək səviyyədə qararlaşan şagirdlərin nisbəti baxımından təhlil edərək ilk sıralara

yüksəlmişdir. Onlar hətta hər sual üzrə nəticələri analiz edərək kurikulumlarını bu yöndə təkmilləşdirməyə nail olublar[7].

Ölkəmizin bu tədqiqatda programındakı nəticəsinin aşağı olması son tədqiqatda nəticənin daha da aşağı düşməsi bu istimamətdə ciddi addımların atılmasını zəruri edir. Bu məqsədlə şagirdlərimizin tədqiqat göstəriciləri üzrə bütün məlumatlarının əldə edilərək ciddi şəkildə təhlilinə ehtiyac yaranır. Ciddi və detallı təhlil təhsil sistemi və təbiət fənni və digər fənn kurikulumlarındakı mövcud boşluqları müəyyən etməyə imkan verəcək.

Nəticə və təkliflər

PISA tədqiqatlarındakı nəticələrimizin aşağı olması bizi təəssüfləndirsə də əldə olunan statistik nəticələr məktəb təhsilimizin real vəziyyətini görməyə imkan verir. Elmi savadlılıq səriştəsi üzrə nəticələrin beynəlxalq orta göstəricidən aşağı olması 5-6 cı sinif təbiət fənnlərinin məzmunu və təlimində təkmilləşmə işlərini zəruri edir. Şagirdlərimiz PISA tədqiqatlarında elmi araşdırmaların düzgün qurulması və qiymətləndirilməsi, elmi məlumat və sübutların tənqidi şəkildə şərh edilməsi istiqamətində presedural və konseptual biliklər tələb edən suallarda çətinlik çəkir. Bütün bunlar o qənaətə gəlməyə imkan verir ki, təbiət fənnindən elmi savadlılıq səriştəsinin formalaşdırılması son dərəcə zəruridir.

Bu situasiya tapşırıqları şagirdlərimizə tanış olmadığı üçün cavablandırılması ciddi çətinliklər yaradır. Problemin həlli üçün təbiət fənninin məktəb daxili qiymətləndirilməsində qeyd olunan bilik və bacarıqlar nəzərə alınmaqla situasiya tapşırıqlarının istifadəsi zəruridir. Əlbətdə bunun kütləvi təbiiqi üçün yeni qiymətləndirmə formatı ETN tərəfindən sistemli şəkildə işlənilib hazırlanmalıdır. Şagirdlərin 5 və 6- cı siniflərdən etibarən təbiət fənnindən situasiya tapşırıqları ilə tanışlığı və qazandıqları praktiki təcrübə yuxarı sinif təbiət fənnlərində də bu sistemə dayanıqlı keçidi təmin edəcək. Təhsil sistemimizin şagirdlərdə dayanıqlı elmi savadlılıq səriştəsi formalaşdırma bilməsi üçün elmi savadlılığı formalaşdırma situasiya tapşırıqlarından dərslük və əlavə dərs vəsaitlərdə geniş şəkildə istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. What is PISA ? : <https://www.oecd.org/pisa/> . (01.01.2024 tarixində saytdan götürülüb).
2. "EducationGPS, OECD, 14.01.2024,20:12:16 <http://gpseducation.oecd.org>"
3. PISA 2025 Science Framework (Second Draft). <https://pisa-framework.oecd.org/science-2025/> (06.01.2024 tarixində saytdan götürülüb).
4. Rothery, H. (2023, June 23). *What does the PISA 2025 Science Framework tell us about the future of science education?* OUP Science Citizens. <https://sciencecitizens.oup.com/what-does-the-pisa-2025-science-framework-tell-us-about-the-future-of-science-education/>
5. *Təhsil proqramları (Kurikulumlar), Təbiət fənn kurikulumu* (səh.5). <https://arti.edu.az/f%C9%99aliyy%C9%99timiz/m%C9%99zmun-v%C9%99-qiym%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99umumi-t%C9%99hsil/> (08.01.2024 tarixində saytdan götürülüb).
6. OECD (2017), "PISA 2015 Science Framework", in *PISA 2015 Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematic, Financial Literacy and Collaborative Problem Solving*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264281820-3-en>.
7. Belfali, Y. (2020). Boosting Student Learning: PISA for Development. In: Panth, B., Maclean, R. (eds) *Anticipating and Preparing for Emerging Skills and Jobs. Education in the Asia-Pacific Region: Issues, Concerns and Prospects*, vol 55. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-7018-6_8

THE RESPONSIBILITIES DUE BASED ON THE SCIENTIFIC LITERACY OUTCOMES OF AZERBAIJANI STUDENTS IN THE PISA SCIENCE STUDY*Aghajanli Ali Khudaverdi**Summary*

It is extremely important to participate in international research programs to see the current state of our education system in Natural Sciences and to properly build a sustainable future environment. Our country's participation in PISA, which is one of such programs, allows us to see the current state of our education in nature and other subjects, what skills students have acquired. The correct analysis of all the obtained data indicates that we have to set new tasks and obligations in front of us in order to increase the knowledge and skills of our students. In the article, the advantages of participation in the PISA study and the tasks set for the 5-6th grade science education were investigated. In the PISA study, information about the content assessed in natural sciences and the structure of the questions used was examined and briefly summarized. Emphasizing in the PISA framework documents that the assessment of natural sciences will be carried out in a broader context in the next studies shows that scientific literacy has become a basic competence for the future of science and technology. Taking into account the mentioned issues, at the end, real and accessible suggestions that can be useful in increasing our results on scientific literacy have been put forward.

РЕЗУЛЬТАТЫ НАУЧНОЙ ГРАМОТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СТУДЕНТОВ В ИССЛЕДОВАНИИ PISA, ЗАДАЧИ, ПОСТАВЛЕННЫЕ ПЕРЕД ПРЕПОДАВАНИЕМ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ*Агаджанлы Али Худаверди**Резюме*

Участие в международных исследовательских программах чрезвычайно важно для того, чтобы увидеть текущее состояние нашей системы образования в области естественных наук и правильно построить устойчивую среду будущего. Участие нашей страны в исследованиях PISA, являющейся одной из таких программ, позволяет увидеть нынешнее состояние нашего образования по дисциплине Природ и другим предметам, и какие навыки приобрели учащиеся. Правильный анализ всех полученных данных свидетельствует о том, что мы должны поставить перед собой новые задачи и обязательства, для повышения знаний и навыков наших учащихся. В статье исследованы преимущества участия в исследовании PISA и задачи, которые оно ставит перед дисциплиной Природа. В исследовании PISA была изучена и кратко представлена информация о содержании оцениваемых естественных наук и структуре используемых вопросов. Подчеркивание в рамочных документах PISA того, что в следующих исследованиях оценивание естественных наук будет проводиться в более широком контексте, показывает, что научная грамотность стала базовой компетенцией для будущего науки и технологии. С учетом упомянутых проблем были выдвинуты реальные и доступные предложения, которые могут быть полезны для повышения наших результатов по научной грамотности.

*Rəyçi: Elmi rəhbər dosent Rasim Abdurazagov**BDU-nun Pedaqogika kafedrasının 20 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 21 fevral 2024-cü il*

UOT:372.0:002

**KOMPÜTER RİYAZİYYATININ TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV TƏLİM
METODLARINDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI**

Tağıyev Elçin Nağı oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
elchin.taghiyev@mdu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0008-7130-7313>
0509787688

Xülasə: *Məqalədə müasir təhsil sisteminin bütün həlqələrində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təlim texnologiyalarının metodlarının istifadəsi üçün imkan və yollar araşdırılır.*

Açar sözlər: İnnovasiya, təlim texnologiyası, səmərəlilik, təhsil sistemi, metod, pedaqoji təcrübə.

Ключевые слова: Инновация, образовательная технология, эффективность, образовательная система, методология, педагогическая практика.

Keywords: Innovation, educational technology, efficiency, educational system, methodology, pedagogical practice.

V.İ.Juravlevin fikrincə, təhsilin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin optimal vasitəsi elmi axtarırların, ayrı-ayrı qabaqcıl müəllimlərin və kollektivlərin pedaqoji təcrübəsinin nəticəsi innovasiyalardır. [1] İnnovasiyalar elə pedaqoji yeniliklərdir ki, onların tətbiqi nəticəsində səmərəlilik artır, yüksək keyfiyyət əldə olunur. Pedaqoji ədəbiyyatlarda onun xarakterik xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə qeyd olunur. [2] Təhsil sistemində innovativ fəaliyyət əsasən aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- Pedaqoji sistemdə zəruri dəyişiklikləri, yenilikləri, tələbatların öyrənilməsinə və üzə çıxarılmasını;
- Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərə bilən mövcud metodik işlərin dəyərləndirilməsini və üzə çıxarılmasını;
- Arzu olunan gələcək pedaqoji sistemlərin layihələndirilməsinə doğru istiqamətlənmiş fəaliyyəti. [3, s. 24]

İnnovativ fəaliyyət dedikdə təhsil müəssisələrində sistemin, onun alt həlqələrinin layihələndirilməsi, inkişafı və cari vəziyyətinin dəyişilməsinə gətirib çıxaran yeniliklərin mənimsənilməsi başa düşülür.[4] Pedaqoji innovasiya- təhsil müəssisələrində, pedaqoji nəzəriyyələrdə, öyrədən və öyrənilənlərin fəaliyyətlərində, təlim-tərbiyənin məzmununda, forma, üsul və vasitələrində, idarəetmədə, məqsəd və nəticələrdə, ümumən, pedaqoji sistemdə baş verən yeniliklərdir. Bu anlayışların psixoloji-pedaqoji məsələlərinə baxaq. Təlim prosesinin ənənəvi təşkilində informasiyanın ötürülməsi üsulu kimi kommunikasiyanın birtərəfli forması istifadə edilir. Təhsilalanlar yalnız səsləndirici mövqeyi tutaraq yalnız oxuyur, eşidir və biliklərin müəyyən sahələrindən danışıq. Bəzi hallarda birtərəflilik pozula bilər və bu halda ikitərəfli kommunikasiya yaranır.

Kommunikasiyanın birtərəfli formasının yalnız mühazirə dərsləri üçün deyil, həm də seminar məşğələləri üçün xarakterik olduğunu qeyd etmək olar. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, bu zaman informasiyanı müəllim deyil, təhsilalan səsləndirir. Bu verilən sualların, referatların cavablandırılması, mühazirə mətninin səsləndirilməsi ola bilər. Kommunikasiyanın bu forması kompetensiyalı yanaşmanın prinsiplərinə tam cavab vermir. Təlim prosesində çoxtərəfli kommunikasiya prinsip etibarlı ilə başqa forma daşıyır.

Kommunikativ planda tədris aşağıdakı cəhətlərlə xarakterizə olunur:

1) Problemə təhsilalanların təcrübələrindən çıxış edərək yaxınlaşdıqda onlar müəyyən bacarıqlara daha yaxşı yiyələnirlər;

2) Müəllim onların bilikləri mənimsəmə üsulunu dəstəkləyirsə, təhsilalanlar daha yaxşı oxuyurlar;

3) Əgər müəllim bir tərəfdən fənnin daha asan mənimsənilməsi haqqında düşünürsə, digər tərəfdən təhsilalanların onun nöqtəyi-nəzəri ilə üst-üstə düşməyən fikirlərini qəbul edir və müzakirələrə daxil edirsə, təhsilalanlar materialı daha yaxşı mənimsəyirlər.

Təlim prosesinin təşkilində kompetensiyalı yanaşmaya keçid təlim prosesində məşğələlərin keçirilməsinin fəal və interaktiv formalarını auditoriyadan kənar işlə əlaqədar geniş istifadəsini nəzərdə tutur. Kompetensiya şəxsiyyətin müəyyən sahədə əşya və proseslərə münasibəti ilə müəyyənləşən və onlara münasibətdə keyfiyyətli, məhsuladar fəaliyyət üçün zəruri qarşılıqlı əlaqəli keyfiyyətlərin məcmüasıdır [6]. Kompetensiyalı yanaşma dedikdə:

- Təhsilin nəticələrinin sistem və tam şəkildə əks olunmasıdır;
- Ali məktəbdə təhsilin nəticələrinin tələbələrin/məzunların müvafiq bilik, bacarıq və qiymətli təmayülləri nümayiş etdirməyə hazırlıq əlaməti kimi ifadə olunmasıdır;
- Təhsilalanlar tərəfindən əldə olunmalı və nümayiş etdirilməli kompetensiyaların strukturunun müəyyənləşdirilməsi başa düşülür.

Təhsil texnologiyası təhsilin daha səmərəli formasının əldə edilməsi üçün insan və texniki resursların, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin nəzərə alınması ilə təlim prosesinin planlaşdırılması, tətbiqi, təlim prosesinin bütövlükdə və biliklərin mənimsənilməsinin qiymətləndirilməsinin sisteməlik metodudur. [7] İnteraktiv təlim idrak fəaliyyətinin xüsusi təşkili forması olub, tələbələrin birgə fəaliyyəti formasında həyata keçirilən idrak üsuludur. Müasir pedaqogikada xeyli sayda interaktiv yanaşmalar mövcuddur. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- yaradıcı tapşırıqlar;
- kiçik qruplarla iş;
- öyrədici oyunlar;
- ictimai resurslardan istifadə;
- sosial layihələr və auditoriyadan kənar təlim metodları;
- yeni materialın öyrənilməsi və möhkəmləndirilməsi;
- testləşdirmə;
- əks əlaqə;
- mürəkkəb və diskusiyalı sual və problemlərin müzakirəsi;
- problemlərin həlli;
- treninqlər və s.

Müəllimlər tərəfindən təlim prosesində interaktiv metodların tətbiqinin çətinlikləri aşağıdakılarla əlaqələndirilir:

- Metodun məzmununu bilməmək;
- Onu təcrübədə tətbiq etməyi bacarmamaq;
- Məşğələnin strukturunda metodun yerini başa düşməmək;
- Təlim prosesində metodların tətbiqinin səmərəliliyinə inanmamaq.

İnteraktiv təlimin qurulması üçün bir sıra əsas məqamların nəzərə alınması zəruridir:

- Birinci məqam ondan ibarətdir ki, iş prosesinə bu və ya digər dərəcədə bütün iştirakçılar cəlb edilməlidir. Bu məqsədlə bütün iştirakçıları müzakirə prosesinə cəlb etməyə imkan verən texnologiyalardan istifadə edilməsi faydalıdır.

- İkinci məqam: iştirakçıların psixoloji hazırlığını mütləq nəzərə almaq lazımdır. Söhbət ondan gedir ki, məşğələ prosesində heç də hamısı bu və ya digər iş formasına cəlb olunmağa

psixoloji cəhətdən hazır deyildir. Bununla əlaqədar məşqlərin keçirilməsi, iş prosesində fəal iştiraka görə müntəzəm təqdir edilmə, özünü reallaşdırma imkanının yaradılması faydalıdır.

- Üçüncü məqam: interaktiv texnologiya ilə tədrisdə auditoriyalarda təhsilalanların sayı çox olmamalıdır. İştirakçıların sayı və təlimin keyfiyyəti birbaşa tərs mütənasıbdır. İştirakçıların optimal sayı 24 nəfərədək nəzərdə tutulmalıdır.

- Dördüncü məqam: auditoriya elə şəkildə hazırlanmalıdır ki, iştirakçılar kiçik və böyük qruplar işi üçün (workshop) asanlıqla yerlərini dəyişə bilsin.

- Beşinci məqam: prosedur və reqlament dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Bu haqda başlanğıcda şərt qoyulmalı və onu pozمامağa çalışmaq lazımdır.

- Altıncı məqam: seminar iştirakçıların qruplara bölünməsinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Başlanğıcda qrupları könüllülük əsasında qurmaq daha yaxşıdır. Sonralar isə təsadüfi seçmə prinsipindən istifadə daha faydalıdır.

İnteraktiv təlimin təşkilinin zəruri şərtləri:

- öyrədən və öyrənənlər arasında etibarlılıq və pozitiv münasibətlərin yaradılması;
- demokratik üsul;
- ünsiyyət prosesində öyrədən və öyrənənlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq;
- öyrənənlərin şəxsi təcrübəsinə istinad, təlim prosesinə misalların, faktların və nümunələrin daxil edilməsi;
- informasiyanın təqdim edilməsinin forma və metodlarının, öyrənənlərin fəaliyyət formalarının müxtəlifliyi, onların mobilliyi;
- fəaliyyətin daxili və xarici motivasiyasının, həmçinin təhsilalanların qarşılıqlı motivasiyasının daxil edilməsi.

Təlimin interaktiv formaları yüksək motivasiyanı, biliklərin möhkəmliyini, yaradıcılıq və fantaziyanı, ünsiyyəti, fəal həyat mövqeyini, komanda ruhunu, fərdiliyin qiymətliyi, özünü ifadə azadlığını, qarşılıqlı hörmət və demokratikliyi təmin edir. Qeyd edək ki, kiçik qruplarla iş ən geniş yayılmış strategiyalardan biridir. Qrup işinin təşkilində onu aşağıdakı aspektlərinə diqqət yetirmək lazımdır:

- təhsilalanların qrup tapşırığını yerinə yetirməsi üçün zəruri bilik və bacarıqlara malik olduğuna əmin olmaq. Təbii ki, yetərsiz bilik, özünü təhsilalanların tapşırığı yerinə yetirmək üçün səy göstərməməyində biruzə verəcək;

- təlimatları maksimal dərəcədə dəqiq oxumaq və tətbiq etmək lazımdır;
- tapşırığı yerinə yetirmək üçün qrupa kifayət qədər vaxt vermək lazımdır.

Yaradıcı qrup işlərinin seçilməsi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- birqiymətli cavaba malik olmamalı;
- öyrənənlər üçün praktik və faydalı olmalı;
- öyrənənlər üçün şəraitə uyğun olmalı;
- öyrənənlərdə maraq yaratmalı;
- maksimal dərəcədə təlimin məqsədlərinə xidmət etməlidir.

İndi isə Riyazi analiz fənnindən “Funksiyanın nöqtədə kəsilməzliyi” mövzusu üzrə praktik məşğələdə qrup işinin təşkili metodikasını nəzərdən keçirək. Qrup işi hər birində 4-6 nəfər olmaqda 5 alt qrupa bölünür. Hazırlıq mərhələsi olaraq tələbələrə Funksiyanın nöqtədə limitinin Koşi və Heyne təriflərini təkrarlamaq təklif olunur. Qruplar tərfi tam söyləmək üçün məşvərət keçirir. Bir komandaya söz verilir. Qrup üzvlərindən birinin nümayəndəsi tərfi söyləyir.

Tərif: $\forall \varepsilon > 0$ üçün elə $\delta = \delta(\varepsilon) > 0$ ədədi varsa ki $D(f)$ -dən olan x - nöqtələri üçün $0 < |x - a| < \delta$ olduqda $|f(x) - A| < \varepsilon$ olarsa onda A -ədədinə $f(x)$ -in a nöqtəsində limiti

deyirlər və onu $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = A$ kimi yazırlar. (Koşi tərifini)

Tərif müzakirə edilir. Burada $|x - a| > 0$ şərtinin olması tələbələr tərəfindən izah edilir. Tələbələr tərəfindən məntiqli simvolların köməyi ilə funksiyanın limitinin tərifini yazırlar.

$(\lim_{x \rightarrow a} f(x) = A) \Leftrightarrow (\forall \varepsilon > 0 \exists \delta = \delta(\varepsilon) > 0 \quad 0 < |x - a| < \delta \Rightarrow |f(x) - A| < \varepsilon)$. Başqa bir alt qrup Funksiyanın nöqtədə limitinin Heyne tərifini tələbələrin diqqətinə çatdırır :

Tərif: $f(x)$ funksiyanın təyin oblastından olan və a nöqtəsində yığılan ixtiyarı $\{x_n\}$ ($x_n \neq a$) ardıcılığı üçün, $\{f(x_n)\}$ funksiyanın qiymətləri ardıcılığı A -ədədinə yığılırsa, bu ədədə $f(x)$ funksiyanın a - nöqtəsində limiti deyirlər və $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = A$ kimi yazırlar və simvolik olaraq yazır $(\lim_{x \rightarrow a} f(x) = A) \Leftrightarrow \{x_n \in D(f), (\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = a) \Rightarrow \lim_{n \rightarrow \infty} f(x_n) = A\}$

Tərif müzakirə edilir və diqqət a - nöqtəsinin limit nöqtəsi olmasına, ($x_n \neq a$) şərtinə a -ya yığılan $\{x_n\}$ ardıcılıqlarının ixtiyariliyinə istiqamətləndirilir. Tələbələrə aşağıdakı funksiyaların verilmiş nöqtədə limitini (əgər varsa) hesablamaları təklif olunur.

$$1) \lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^2 + 5x + 2}{x^3 + 3x + 1}; \quad 2) \lim_{x \rightarrow 0} \frac{|x|}{x}; \quad 3) \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin 7x}{\sin 3x}; \quad 4) \lim_{x \rightarrow 0} f(x) \quad \text{hesablayın}$$

$$f(x) = \begin{cases} \frac{x^3 - x}{x^2 - 3x + 2} & x \neq 1 \text{ olduqda} \\ A & x = 1 \text{ olduqda} \end{cases}$$

Alt qruplara limitin olmamağı halını simvolik olaraq yazmaq təklif olunur:

$$(\exists \varepsilon > 0 \quad \forall \delta = \delta(\varepsilon) > 0 \quad |x - a| < \delta \Rightarrow |f(x) - A| > \varepsilon) \Rightarrow \lim_{x \rightarrow a} f(x) \neq A.$$

Bilərəkdən mövzuya aid ilk dərs olduğundan misalları sadə seçirik ki, hamının anlayışı başa düşmək imkanı olsun. Fəallıq göstərən tələbələr qiymətləndirilir. Diqqət yetirilir ki, birinci misalda funksiyanın limiti həmin nöqtədə funksiyanın xüsusi qiymətinə bərabərdir. 2-ci misalda limiti yoxdur, 3-cü misalda verilən funksiya $x=0$ nöqtəsində təyin olunmayıb, lakin bu nöqtədə limiti var, 4-cü misalda isə $A = -2$ olduqda funksiyanın limiti həmin nöqtədəki xüsusi qiymətə bərabər olar. Bu halların üzərində xüsusi dayanılır və onu ümumi şəkildə ifadə etmək təklif olunur. Tələbələr bu iki halı ümumi şəkildə yazırlar.

$$\lim_{x \rightarrow 0} f(x) = f(a).$$

Qeyd edilir ki, bu şərti ödəyən funksiyalara a - nöqtəsində kəsilməz funksiyalar deyilir. Bir nöqtədə kəsilməz sadə bir funksiyanın və bir nöqtədə kəsilməz sadə funksiyanın qrafikinə diqqət yetirilir. Təklif vermək tələbələrə tapşırıqlı və nəticə nümayiş etdirilir. Riyazi analizin tədrisi prosesində belə interaktiv təlim forma və metodlarından istifadə, tələbələrin fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmaqla, tələbələrdə aşağıdakı qabiliyyətlərin formalaşmağına imkan yaradır:

- gələcək peşə fəaliyyətinin məzmununun praktika ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə mənimsənilməsi təcrübəsinə;
- şəxsi refleksiyasının inkişafına;
- bu sahədə qarşılıqlı əlaqə üzrə yeni təcrübənin mənimsənilməsinə;
- kiçik qruplarda ünsiyyət və qarşılıqlı fəaliyyət vərdislərinin inkişafına;
- qrupun birliyinin qiymətli təmayüllər əsasında formalaşmasına;
- vəziyyətdən asılı olaraq sosial rolların mütəhərrik dəyişikliyinə təşviqi;

- birgə fəaliyyətin mənəvi normalarının və qaydalarının qəbul edilməsinə;
- qrup refleksiyasında təhlil və özünütəhlil vərdislərinin inkişafına;
- münaqişələri həll etmək, kompromisə hazır olmaq qabiliyyətlərinin inkişafına;
- təlim prosesinin təşkilinə qeyri standart münasibətin, yalnız tədris prosesində deyil, həm də peşəkar situasiyalarda şəxsiyyətlər arasındakı əlaqəyə motivasiya hazırlığının formalaşması.

Kompüter riyaziyyatının tədrisində riyazi modelləşdirmə və alqoritm məsələlərinin öyrədilməsi, sərbəst düşünmə və problemləri praktiki həll etmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün effektiv metodlar çoxdur. Sadalanan metodlar (real həyatdan götürülmüş təcrübələr, qrup işi və s.) kompüter riyaziyyatında müvəffəqiyyət əldə etməyə zəmin yaradır, yeni bilik və bacarıqların əldə olunması, proqramlaşdırmada rahat və çevik imkan və metodlar əldə edir. Məqalədə qeyd olunan müxtəlif metodlar vasitəsi ilə, kompüter riyaziyyatının tədrisində müxtəlif innovativ təlim metodlarından istifadənin imkan və yolları göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Загвязинский В. И. Теория обучения. Современная интерпретация. М.: Академия, 2001, 192 с.
2. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006, 327 s.
3. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri. / Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu; tərt. A. N. Abbasov; elmi red. A. O. Mehrabov.- Bakı: Mütərcim, 2011.- 340 s.
4. Очков В. Ф. Mathcad 8 Pro для студентов и инженеров. -М.: КомпьютерПресс, 1999.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. М.: Логос, 2001, 384 с.
6. Кривилев А.В. Основы компьютерной математики с использованием системы MATLAB. Москва, Лекс-Книга, 2005, 483 с.
7. www.pedsocvet.org

ВОЗМОЖНОСТИ И ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ МАТЕМАТИКИ

Тагиев Ельчин Наги оглы

Резюме

В статье рассматриваются возможности и пути использования методов обучения для повышения качества обучения во всех аспектах современной системы образования.

THE OPPORTUNITIES AND METHODS OF USING THE INNOVATIONS IN THE TEACHING OF COMPUTER MATHEMATIC

Tagiev Elcin Nagi

Summary

The article examines opportunities and ways to use the methods of training technologies to improve the quality of training in all aspects of the modern education system.

Rəyçi: r.e.d, professor Rövşən Hümbətəliyev

İnformatika və cəbr kafedrasının 15 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 fevral 2024-cü il

UOT:37.

ЭТНИЧЕСКАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Караева Ляман Ахмед кызы, Асади Самира Фирудин кызы
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
garayevusal38@gmail.com

Аннотация: В настоящее время в условиях постоянно ускоряющегося ритма жизни и в контексте увеличивающейся роли диалога культур в современном обществе осознание взаимозависимости людей на планете требует повышенного внимания, появляется необходимость пересмотра и изменения сложившихся отношений. Уважение прав другого человека, терпимость, сосуществование с людьми других убеждений, имеющих иные традиции и нормы - все это связано с понятием «толерантность».

В психологическую лексику термин «толерантность» вошел сравнительно недавно, но при этом достаточно упрочился как в рамках психологии личности, так и в рамках социальной психологии.

Существует множество подходов к определению и исследованию толерантности, однако при этом ее собственно психологические трактовки фактически отсутствуют.

Исследование проблемы этнической толерантности является объектом интереса различных наук в связи с ее многоплановостью. Однако, несмотря на актуальность темы, в социальной психологии до сих пор не было сформировано единого мнения о том, что же из себя представляет феномен толерантности.

Açar sözlər: etnik tolerantlıq, ünsiyyət, şəxsiyyət, mədəniyyət, multikulturalizm

Ключевые слова: этническая толерантность, общение, личность, культура, мультикультурализм.

Key words: ethnic tolerance, communication, personality, culture, multikulturalizm

Введение

Толерантность - термин, в последнее время невероятно популярный, но далеко не однозначный. Несмотря на разницу подходов к изучению проблем толерантности и существование большого числа направлений в ее исследовании, практически все они сходны в одном – толерантность трактуется как «терпимость субъекта по отношению к другому с субъекту, несмотря на возможную первоначально негативную оценку вкусов, поведения, поступков и признание права на существование иных мыслей, отличных от собственных и шире иной культуры» [7]. Суть толерантности заключается в признании похожести и одновременно непохожести людей, их многообразия.

Вносящее время кросс-культурный характер, носит особый интерес рассмотрение этнической толерантности.

Проблема толерантности - одна из наиболее актуальных и сложных в современной науке. Поэтому ее изучением занимались многие исследователи.

В отечественной психологии термин толерантность использовался еще в 60-е гг. Б.Г.Ананьевым. В трудах отечественных социальных психологов имеются прямые или косвенные упоминания о толерантности, о возможных контекстах ее проявления и развития: общении, социальном взаимодействии, межличностных и межгрупповых отношениях, групповой динамике, конфликтах, ценностных ориентациях, социальных нормах, организационной культуре, социальной и культурной адаптации, социально-

психологическом тренинге и др.

Не смотря на все многообразие сфер проявления толерантности, наиболее ярко это качество проявляется в проблемных этноконтактных ситуациях. Основой этнической нетерпимости является повышенная чувствительность к лицам других национальностей. Она может выражаться в широком диапазоне – от легкого дискомфорта и раздражения, никак не реализуемых в поведении, до различных форм дискриминирующего поведения вплоть до геноцида [25]. Приходится признать, что проявления различных форм нетерпимости, ксенофобии, экстремизма и терроризма – яркая черта современной общественной жизни, в значительной степени блокирующая развитие позитивных социальных тенденций.

Этническая толерантность понимается как сложное установочное образование личности. Она выражается в терпимости к чужому образу жизни, чужим обычаям, традициям, нравам, иным чувствам, мнениям и идеям, выражаемым представителями других этносов и культур [2]. Этническая толерантность личности обнаруживается и в известном смысле возникает в проблемно–конфликтных ситуациях взаимодействия с представителями других этнических групп [10].

Этническая толерантность - способность человека проявлять терпение к малознакомому образу жизни представителей других этнических общностей, их поведению, национальным традициям, обычаям, чувствам, мнениям, идеям, верованиям и т. д. Внешне этническая толерантность отражается в выдержке, самообладании, способности индивида длительно выносить непривычные воздействия чужой культуры без снижения его адаптивных возможностей [4].

Этническая толерантность проявляется в поступках, но формируется в сфере сознания и тесно связана с таким социально-психологическим фактором, как этническая идентичность - это результат эмоционально-когнитивного процесса осознания этнической принадлежности, отождествление индивидом себя с представителями своего этноса и обособления от других этносов, а также глубоко личностно значимое переживание своей этнической принадлежности [5].

Этническая идентичность, как и идентичность в целом, формируется в процессе социализации.

Можно выделить несколько уровней личностной идентичности [3]:

- *Личностно-психологический* - осознание человеком, кто есть «Я». Оно складывается по мере участия в различных социальных группах. Данный уровень идентичности связан с представлением о себе как о члене какой-то группы, а также с теми эмоциями, которые возникают от оценки этой принадлежности.

- *Социально-психологический*, когда представления о себе формируются как производные от осознания человеком своей причастности к определенной социальной группе. Человеку свойственно сравнивать свою группу с другими и вести себя так, чтобы представить свою группу в благоприятном свете. Разновидностью социально-психологической идентичности является этническая идентичность - осознание личностью своей принадлежности к определенному этносу.

По мнению этнопсихолога Г.У. Солдатовой «этническая нетерпимость - реально значимая форма проявления кризисных трансформаций этнической идентичности. Основой этнической нетерпимости является повышенная чувствительность к лицам других национальностей» [8]. В данном случае взаимосвязь этнического самосознания, или этнической идентичности и толерантности «отрицательным полюсом» которой является нетерпимость, видится Г.У. Солдатовой субъективно-опосредованной.

Г.У Солдатовой были выделены следующие типы этнической идентичности [8].

1. *Этнонигилизм* - отход от собственной этнической группы и поиски устойчивых социально-психологических ниш не по этническому критерию.

2. *Этническая индифферентность* - неопределенность этнической принадлежности

3. *Норма* (позитивная этническая идентичность) - позитивное отношение как к собственному народу, так и к другим народам.

4. *Этноэгоизм* - может выражаться в безобидной форме на вербальном уровне как результат восприятия через призму конструкта «мой народ», но может предполагать, например, напряженность и раздражение в общении с представителями других этнических групп.

5. *Этноизоляционизм* - убежденность в превосходстве своего народа, признание необходимости «очищения» национальной культуры, негативное отношение к межэтническим брачным союзам, ксенофобия.

6. *Этнофанатизм* - готовность идти на любые действия ради этнических интересов, вплоть до этнических «чисток», признания приоритета этнических прав народа над правами человека, оправдание любых жертв в борьбе за благополучие своего народа.

В самом общем виде можно выделить четыре группы национальных объектов [4]:

- Во-первых это национальность в принципе. Национальность - это характеристика человека, несущая какие-то его культурные черты.

- Во-вторых это национальность самого человека.

- В-третьих, это люди, принадлежащие к «моей» национальности.

- В-четвертых, - люди «иной чем я» национальности.

Подчеркнем при этом, что «национальность» в данном контексте обозначает термин синонимичный не только нации, что предполагалось бы по звуковому созвучию, но и этнической группе. Связано это с трудностью разграничения национального и этнического на уровне повседневного речевого поведения.

В психологической литературе рассматривается множество факторов, влияющих на развитие этнической толерантности у личности, их составляющие, такие как воспитание, обучение, культурные, социальные, ментальные особенности региона и этноса, в котором живет и развивается человек, сложившиеся стереотипы и предубеждения, религия [4]. На наш взгляд, наиболее важным аспектом этнической толерантности являются стереотипы, установки и предубеждения, толерантность и интолерантность, межнациональные конфликты, культура, традиции и религия.

В настоящее время широко развивается принцип мультикультурализма, под которым обычно понимается комплекс идей ценностей и действий, способствующих мирному, равноправному и взаимовыгодному сосуществованию различных культурных, этнических и социальных групп в одной стране. В практическом плане это означает выработку общих правил и норм взаимодействия в едином экономическом, правовом и социальном поле.

Принцип мультикультурализма при разработке психологических технологий формирования толерантного сознания определяет еще один значимый тезис. Различия между людьми должны скорее вызывать интерес и обогащать, чем нести угрозу, вне зависимости от того, связаны ли они с полом, цветом кожи, расой, языком, политическими убеждениями или религиозными верованиями [6].

Анализ понятий «толерантность» и «этническая толерантность» позволяет сделать вывод о том, что данные термины имеют ряд общих и различных характеристик. Специфика понятия «этническая толерантность» заключается в том, что, во-первых, она понимается как вид толерантности, в основе которого - принятие

«иногo», обусловленного принадлежностью к другой этнической группе [10]. Во-вторых, толерантность может рассматриваться как черта личности, характеризующая спектр личностных проявлений, тогда как этническая толерантность понимается как комплекс установок по отношению к другой (другим) этническим группам. Исходя из этого, толерантность как личностная черта является более стабильной характеристикой, а этническая толерантность/интолерантность, обусловленная как внутренними, так и внешними факторами, легче поддается изменению [9]. В данной исследовательской работе под этнической толерантностью/интолерантностью понимается социально-психологическая характеристика, проявляющаяся в степени принятия/непринятия представителей других этнических групп.

В целом, оценивая этнокультурный аспект толерантности, можно сделать вывод о том, что для поддержания продуктивных и эффективных взаимоотношений с представителями других культур, необходимо в первую очередь уважать собственную культуру, быть уверенным в ее ценном и позитивном значении и стремиться к контактам с другими культурами.

В этом аспекте мы полностью согласны с А. Г. Асмоловым, который в одном из своих выступлений «Искусство жить в мире разнообразия» выразил надежду, что XXI век станет веком достоинства, когда люди, общаясь друг с другом, будут дарить и обогащать, понимая, что ради этого мы живем, действуем и совершенствуемся, а не отнимать и обездоливать [1].

Подводя итог, можно сказать о том, что в силу широкого диапазона интерпретаций понятия толерантности, и в то же время малой научной проработанности, проблема толерантности личности становится весьма интересной и многогранной для научного изучения. В частности, учитывая все многообразие видов толерантности, сфер и форм ее проявления, в рамках данной исследовательской работы, носящей кросс-культурный характер, особый интерес для нас представляет практическое изучение проблемы коммуникативной и этнической толерантности.

Литература

1. Асмолов, А.Г. Толерантность как культура XXI века. [Текст] / А.Г. Асмолов // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. - 2001. - №7. - С. 5-7.
2. Асмолов, А.Г. Национальный характер и индивидуальность: опыт этнопсихологического исследования. Выпуск 2. [Текст] / А.Г. Асмолов, Е.И.Шлягина. - М.: Смысл, 2005. - 205 с.
3. Бондырева, С.К. Феномен толерантности в системе межэтнических отношений. // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений. - М., 2003. - С. 9-10.
4. Бызова, В.М. Основы этнопсихологии [Текст] / В.М. Бызова. – Сыктывкар: Сыктывкарский гос. ун-т., 1997.
5. Вяткин, Б.А. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности // Психологический журнал. - 1996. - № 5. - с.17.
6. Лебедева, Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию [Текст] / Н.М. Лебедева. - М.: Ключ-С, 1999. - 224 с.
7. Солдатова Г.У., Толерантность и интолерантность - две грани межэтнического взаимодействия. // Век толерантности: науч.-публ. вестник. - М., 2001. - №7. -С. 90-100.
8. Петрицкий, В.А. Толерантность - универсальный этический принцип // Известия СП лесотехнической академии. - СПб., 1993. - С.139- 151.
9. Хопёрская, Л.Л. Сущность толерантности // Культура межнационального общения. - Ростов-н/Д: Изд.СКНЦ, 2003. - 81 с.

10.Шалин, В.В. Толерантность и культура межнационального общения: Учебно-методическое пособие [Текст] / под ред. В.В. Шалина, Е.А.Журавлевой - Краснодар: Просвещение, 2009. - 308 с.

11.Шлягина, Е.И. Этническая толерантность личности: опыт эмпирического исследования // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. - 2001. - №3. - С.124-131.

ETNİK TOLERANTLIQ SOSIAL-PSIXOLOJİ HADİSƏ KİMİ

Qarayeva Ləman Əhməd qızı, Əsədi Samirə Firudin qızı
Xülasə

Hazırda həyatın daim sürətlənən ritmi kontekstində və müasir cəmiyyətdə mədəniyyətlər dialoqunun artan, planetdə insanların qarşılıqlı asılılığının dərk edilməsi diqqətin artırılmasını tələb edir, mövcud münasibətləri dəyişdirmək yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var. Başqa insanın hüquqlarına hörmət, dözümlülük, başqa inanlı insanlarla birgə yaşamaq, müxtəlif adət-ənənələrə və normalara malik olmaq – bütün bunlar “tolerantlıq” anlayışı ilə bağlıdır. Tolerantlıq termini psixoloji leksikona təqribən bu yaxınlarda daxil olmuş, lakin eyni zamanda həm şəxsiyyət psixologiyası çərçivəsində, həm də sosial psixologiya çərçivəsində kifayət qədər möhkəmlənmişdir.

Tolerantlığın tərifinə və öyrənilməsinə bir çox yanaşma var, lakin eyni zamanda, onun öz psixoloji şərhləri praktiki olaraq yoxdur. Etnik tolerantlıq probleminin tədqiqi müxtəlifliyinə görə müxtəlif elmlər üçün maraq obyektidir. Bununla belə, mövzunun aktuallığına baxmayaraq, sosial psixologiya hələ də tolerantlıq fenomeninin nə olduğu barədə konsensus formalaşdırmayıb.

ETHNIC TOLERANCE AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Karaeva Laman Ahmed gizi, Asadi Samira Firudin gizi
Summary

At present, in the context of a constantly accelerating rhythm of life and in the context of the increasing role of the dialogue of cultures in modern society, awareness of the interdependence of people on the planet requires increased attention, and there is a need to revise and change existing relationships.

The term "tolerance" entered the psychological lexicon relatively recently, but at the same time it has become quite established both within the framework of personality psychology and within the framework of social psychology.

There are many approaches to the definition and study of tolerance, but at the same time, its own psychological interpretations are virtually absent. The study of the problem of ethnic tolerance is an object of interest for various sciences due to its diversity. However, despite the relevance of the topic, social psychology has not yet formed a consensus about what the phenomenon of tolerance is.

Rəyçi: Dosent Abdullayeva Sevdə
Daxil olma tarixi 02 aprel 2024-cü il

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT: 316.33.316.37

BAYATILARDA VƏTƏN SEVGİSİ*Abdinova Sənubər Sabir qızı, Şirinova Elmira Məhərrəm qızı**AMEA Gəncə Bölməsi**Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu**yavernamazova@mail.ru*

Xülasə: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış janrlarından biri də bayatılardır. Bayatı insana məxsus olan ən ülvi hissləri özündə toplayan poetik nümunədir. Bayatı adı bir çox xalqlarda fərqli səslənir. Onun “mani”, “xoyrat” kimi növlərinə təsadüf edilir. Bayatların çoxu məzmunca qəmli, kədərli və həzin olur. Qürbət sıxıntısı, ayrılıq, vətən məhəbbəti ilə bağlı bayatılar daha çoxdur. Vətəndən uzaqda yaşayan azərbaycanlılar vətən həsrəti, vətənə olan sevgisini bayatılarda ifadə edərək gənc nəsillərə çatdırmışlar. Son illərdə Qarabağ savaşı zamanı öz yurd yuvalarını itirən soydaşlarımız arasında yurd həsrəti, vətən sevgisi, ayrılıq hissləri yeni bayatıların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Bayatı, poetik nümunə, folklor, vətən sevgisi, şifahi xalq ədəbiyyatı

Ключевые слова: баяты, поэтические образцы, фольклор, любовь к родине, устная народная литература

Key words: bayatys, poetic examples, folklore, love of country, oral folk literature

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünün ən geniş yayılmış janrlarından biri də bayatılardır. Bayatılar xalqa məxsus olan ən ülvi hissləri özündə toplayan poetik nümunələrdir. Bu nümunələrdə insana məxsus gözəl keyfiyyətlər, həyat eşqi, kədə, nisgil, dostluq, sədaqət, məhəbbət, yurd sevgisi, vətən həsrəti az sözlə şeir dili ilə dolğun bir şəkildə ifadə olunmuşdur.

Bayatının adı bir çox xalqlarda fərqli səslənir. Onun mani, xoyrat kimi növlərinə də təsadüf edilir. Azərbaycanda bayatıların toplanması, öyrənilməsi və araşdırılması ilə bir çox elm adamları məşğul olmuşlar. Ş.Əfəndizadənin “Bayatılar və manilər”, M.A.Abbasadənin “Arvad ağısı”, H.Əlizadənin “Azərbaycan baya-tıları”, A.Məmmədovanın “Bayatılar”, və s. kitablarının bu janrın araşdırılmasında böyük rolu olmuşdur.

Bəzi qədim kitablarda “bayatı” sözü ilə birlikdə “Tanrı, Allah” kəlmələri işlənmişdir. Bu səbəbdən də M.Kaşğari, eləcə də L.Budaqovun əsərlərində “bayatı” sözü Allahın isimlərindən biri olaraq izah edilir. Y.Balasaqunlunun “Qudatgu-biliğ” əsərində də “Bayat” Tanrı adı kimi adlandırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Bayat sözü (Baybura, hökmdar qurd, başçı qurd) qurd mənasında işlədilir. Bu ad sonralar qəbilə adına verilmiş və “bay”, “boy” qəbilə anlamını daşımışdır.

Bayatı sözü termin kimi həm “köhnə, boyat” kəlməsi ilə əlaqələndirilmiş, həm “Ulu Tanrı” kimi mənalandırılmış (Mahmud Kaşğari), həm də Oğuz xanın nəvəsi Gün xanın ikinci oğlu Bayatın, sonralar isə əski azərbaycanlıların soy kökündə əhəmiyyətli rol oynamış eyni adlı qəbilə, tayfa, elin adı ilə bağlanmışdır. Bayatıların ən qədim növlərindən olan Saya isə eyni zamanda el nəğməkarı, aşığın əcdadı, ulu babası sayılmış bu ifadə – sənətkar bir şox soylar, boylar, dastanların yaradıcısı – müəllifi kimi dəyərləndirilmişdir (1, 4).

Folklorun lirik növünün qədim janrlarından biri olan bayatıların çoxu məzmunca qəmli, kədərli və həzindir. Eramızın I minilliyində Azərbaycanda yaşamış və xalqın etnogenezində böyük rol oynamış hunlar, xəzərlər, avarlar, savirlər və başqa türk oğuz tayfalarının yazısı olmasa da onların ana dilində zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələri olmuş və bu günə qədər

gəlib çıxmış bayatıların, laylaların, ağıların çoxu o dövrdə yaranmışdır (2, 86). Bu həm də o deməkdir ki, “bayatılar islamdan qabaqkı türk ədəbiyyatında türk şeirinin milli şəklini təşkil etmişdir” (3, 31).

XI əsrin ikinci yarısında tərtib olunmuş “Divani-lüğətit-türk” də bir sıra el ədəbiyyatı inciləri ilə yanaşı, bayatı-mani səpkisində nümunələr də özünə yer tapmışdır. Mahmud Kaşğari tərəfindən qələmə alınan dördlüklərə bayatı janrının bugünkü tələblərinə uyğun olaraq yanaşarkən, onları tam mənası ilə bu janra aid etmək olmaz. Bu dördlüklər bayatı formasında yeddi hecalı olsalar da, ahəng və məna baxımından bayatı-manilərdən fərqlənir. Sonrakı yüzilliklərdə yeddi hecalı dördlüklər şəklini almış, dastan mahiyyətində olub bayatının ilkin növlərindən biri kimi geniş yayılmışdır. Bir daha aydın olur ki, bayatılar qədim zamanlarda belə geniş mənalı, çoxsahəli janr olmuş və onun bir çox növləri zaman keçdikcə daha da formalaşaraq inkişaf etmişdir (4, 98).

Məlumdur ki, xalqın tarixi sadəcə tarix olaraq qalmamış, həm də şeirə, bayatıya çevrilmişdir. Zamanın mühüm hadisələri ilə səsleşən bayatılar onu yaradanların həyatında dərin iz buraxan sarsıntıları yada salır, ötən günlərdən xəbər verir:

Gəmi gəldi, yan gəldi,
İçində bir can gəldi,
Vətən həsrəti çəkdim,
Gözlərimdən qan gəldi.

Əzizim bir-bir düşər,
Ox yaydan bir-bir düşər,
Qürbətdə keçən günlər,
Ömürdən bir-bir düşər.

Bayatı irsinin zənginləşməsində adlı-sanlı sənətkarlar, aşığılar da böyük xidmət göstərmişlər. Sarı Aşıq, Ağ Aşıq, Lələ və s. bayatılı dastanların yaradıcıları bu janrla şöhrət tapmışlar.

Folklorumuzda qürbət sızıntısı, ayrılıq, vətən məhəbbəti ilə bağlı bayatılar daha çoxdur. Bu bayatılarda qədim torpağın tarixi, insanların düşar olduğu ağır dərd, qəm, kədər ifadə olunur. Xüsusilə bayatılarda Azərbaycan xalqının məskən saldığı ərazilər, savaşlarda vətən uğrunda tökülən qan, insanların başına gələn müsibətlər, əhalinin köçkün həyat tərzini ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan folklorunda bayatıların zənginliyinə görə Qarabağ bölgəsi xüsusilə diqqət çəkir. Bu yerdə böyük Azərbaycan şairi M.V.Vidadinin misraları yada düşür:

Küllü Qarabağın abi-həyatı,
Nərmə-nazik bayatıdır-bayatı.

Şairin hələ XVIII əsrdə qələmə aldığı bu misralar Qarabağ folklor mühitində bayatının tutduğu yeri müəyyənləşdirir. Qarabağ torpağı yetirdiyi Sarı Aşıq və Lələ kimi bayatı ustalarının irsi də bizə imkan verir ki, Qarabağı bayatının “beşiyi” adlandıraraq. Bu baxımdan Qarabağ folkloruna nəzər salsaq, orada tarixi ifadə edən zəngin materiallara rast gələ bilərik.

Vətən həsrəti, vətən sevgisi Azərbaycan xalq bayatılarında hər şeydən üstün tutulur. İnsanlar vətənlərinə, yurdlarına duyduqları sevgini misralarda axtarmış, bayatılarda yazmışlar. Təbriz, Qarabağ, Gəncə, Şirvan başqa şəhərlərin gözəlliyini, füsunkar təbiətini bayatı dili ilə anlatmağa çalışmışlar:

Mən aşiqəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Aləm cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ

Əzizim səni Təbriz,
El sevər səni Təbriz,
Al qoynuna əzizlə,
Ana tək məni Təbriz.

Eləmi, anmışam mən,
Səni Əsli sanmışam mən,
Qucağında Gəncənin,
Kərəm tək yanmışam mən.

Vətənə, doğma torpağa məhəbbət nağıllarda, dastanlarda, atalar sözlərində, laylalarda, bayatılarda da yaşadılır. Vətən torpağının müqəddəsliyi, onun qorunmasının vacibliyi “Dədə Qorqud” dastanında böyük məhəbbətlə tərənnüm edilir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Gəncəni özünə “qızıl boyunbağı” saydığına görə heç yerə getməmiş və vətən sevgisi, yurd sevgisi onu öz doğulduğu məkandan ayrılmaya qoymamışdır.

Vətəninə keçirdiyi günlər qərib ölkədə yaşayan insanın xatirəsində ən xoşbəxt günlər, anlar kimi yadda qalır. Vətən sadəcə doğulub böyüdüyümüz torpaq deyil, uşaqlıq, gənclik xatirələridir. Vətən addım-addım gəzdiyimiz dağlar, buz kimi suyundan içdiyimiz bulaqlar, çiçək topladığımız ucsuz-bucaqsız meşələrdir. Vətən ata və ananın qoxusudur. İnsanoğlu qürbətdə nə qədər gözəl günlər görsə də, qoyub gəldiyi yerlərin həsrəti onu daima yandırır yaxar. Ən gözəl şəhərlər, məmləkətlər belə vətəni insanın yaddaşından silə bilməz.

Gəzdim dağı-aranı,
Seçdim ağdan qaranı,
Vətən viran da olsa,
Cənnət gördüm oranı.

Əziziyəm dilən gəz,
Bağda gülü dilən gəz,
Qürbətdə xan olunca,
Vətəninə dilən gəz.

Bu misraları oxuduqca başa düşürük ki, Azərbaycan bayatılarında qəriblik, həsrət, nisgil çox güclüdür. Zamanında azərbaycanlıların çoxu vətəndən uzaqlaşaraq yaşadığı yeri tərk etmişlər. Yad məmləkətlərdə yaşasalar da öz yurd yuvalarına dönmək ümidini heç vaxt itirməmiş və o hissi şeir, bayatı dili ilə çatdırmışlar.

Gün çıxar, dağ gün görər,
Boylanar dağ gün görər,
Qürbətdə can çürüdən,
Vətəndə ağ gün görər.

Əzizim gözlər məni,
Öldürər gözlər məni,
Qürbətdə atam qalıb,
Məzarı gözlər məni.

Göydə göyərçin ağlar,
Meşədə laçın ağlar,
Vətən yadıma düşəndə,
Başımda saçım ağlar.

Hər bir regionda olduğu kimi Azərbaycanın da şifahi söz sənəti onun tarixi, etnoqrafik və coğrafi durumu ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə, son illərdə Qarabağ müharibəsindən sonra evlərini, yurdlarını itirən soydaşlarımız arasında vətən sevgisi, vətən həsrətli yeni bayatılar

yazılmağa başladı. Bu bayatılarda onların yaşam tərzinin bir hissəsi aydın şəkildə təsvir olundu.

Qarabağ bir cahandı,
Qarabağ canda candı,
Qarabağın anası,
Böyük Azərbaycandı.

Qarabağ-böyük bağı,
Dağı da – böyük dağı.
Qarabağ bizim olub,
Bizim də olacaqdı.

(5, 2)

Ruhumuzun danışan dili olan bayatılar bundan sonra xalqımızı, onu böyük abad bağa çevirən ərənləri vəsf edəcək və bizlər də bayatı boylu nəğmələrimizi artıq daha zildən, daha şən və ürəkdən söyləyəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bayatıları. Bakı, XXI-yeni nəşrlər evi, 2004
2. V. Aslanov. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında, “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı, Elm, 1883
3. C. Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. “Varlıq” jurnalı, 1982, №2
4. Ə. Tərzibaşı. Kərkük xoyratları və maniləri. İstanbul, 1975
5. 525-ci qəzet. 05.10.2017. Fikrət Qoca.

ЛЮБОВЬ К РОДИНЕ В БАЯТЫ

Abdinova Sanubar Sabirovna, Shirinova Elmira Magerramovna

Резюме

Баяты один из распространенных жанров устной народной литературы Азербайджана. Баяты – поэтические образцы, в которых заключены самые возвышенные человеческие чувства. Имя баяты у многих народов звучит по-разному. Встречаются такие его разновидности как «мани» и «хойрат». Большинство баятов печальны, и мрачны по содержанию. Большинство баятов связаны с тоской по родине, разлукой, любовью к родине. Азербайджанцы живущие вдали от родины, выразили в баятах свою любовь к родине и передали её молодому поколению.

LOVE OF HOMELAND IN BAYATYS

Abdinova Sanubar Sabir, Shirinova Elmira Magerram

Summary

Bayatys are one of the widespread genres of oral folk literature of Azerbaijan. Bayatys are poetic examples that contain the most sublime feelings belonging to a person. The name Bayaty has a different sound in many nations. Its types such as “mani” and “khoirat” are encountered. Bayatys most of them are sad, sad and melancholy in content. There are more oldies related to expatriate distress, separation, love of country. Azerbaijanis who are forced to live far from their homeland expressed their longing for the homeland and love for the country in oldies and conveyed it to the younger generations. Homesickness and love of the country among the lost IDPs has led to the emergence of new stales.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Ruziyə Quliyeva

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 08.01.2024-cü il tarixli iclasının 01 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 09 yanvar 2024-cü il

UOT:82.

**DƏMİRÇİOĞLUNUN “MOSKVA YOLLARINDA” ƏSƏRİ
İSTİQLAL MƏFKURƏSİ İLƏ BOLŞEVİK ZEHNİYYƏTİNİN QARŞIDURMASI
KONTEKSTİNDƏ**

Əfəndiyeva Aysel Rasim qızı
Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin elmi işçisi
ORCID ID: 0000-0003-4319-1655
aysel.efendiyeva@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan mühacirət nəsrində 1920-ci illərin əvvəllərində sovet Rusiyasındakı ictimai-siyasi proseslərin, ideoloji mücadilənin, vətəndəki istiqlal hərəkatının müəyyən səhnələrinin əks etdirilməsi baxımından diqqət çəkən əsərlərdən biri də “Odlu yurd” dərgisində Dəmirçioğlu imzası ilə dərc olunmuş “Moskva yollarında” adlı xatirələrdir. Məqalədə sözügedən xatirələr Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” adlı əsəri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq, müəyyən qənaətlər hasil edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin xatirələri barədə müəyyən araşdırmalar aparılsa da, Dəmirçioğlunun sözügedən xatirələri mühacirətşünaslığın diqqətindən kənar qalmışdır. Bu məqalədə ilk dəfə olaraq, “Moskva yollarında” adlı xatirələrin təhlilinə cəhd edilmiş, eyni zamanda Dəmirçioğlu imzasının konkret faktlar əsasında Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə məxsus olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, bədii-fəlsəfi nəsr, Moskvaya səfər, sovet rejimi, totalitarizm.

Key words: emigrant literature, literary-documentary prose, visit to Moscow, soviet regime, totalitarianism.

Ключевые слова: эмигрантская литература, художественно-философская проза, визит в Москву, советский режим, тоталитаризм.

Azərbaycan mühacirət nəsrində 1920-ci illərin əvvəllərində sovet Rusiyasındakı ictimai-siyasi proseslərin, ideoloji mücadilənin, vətəndəki istiqlal hərəkatının müəyyən səhnələrinin əks etdirilməsi baxımından diqqət çəkən əsərlərdən biri də “Odlu yurd” dərgisində Dəmirçioğlu imzası ilə dərc olunmuş “Moskva yollarında” adlı xatirələrdir [1]. Biz daha öncə çap olunmuş məqalələrimizdə Dəmirçioğlu imzası ilə “Yeni Kafkasya”da verilmiş “Zərif Əfəndi” [2] və “Bu günün xatirəsi” [3] adlı əsərlərdən bəhs edərək həmin yazılarda işğala nifrət, istiqlala məhəbbət duyğularının qabarıq şəkildə təsvir olunduğunu qeyd etmişdik. Mövzu, mündəricə fərqi olsa da, eyni ruh müəllifin “Moskva yollarında” adlı xatirələrinə də hakimdir. Sözügedən xatirələr M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” [4] adlı əsəri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq, müəyyən qənaətlər hasil edildi. M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” ilə Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” xatirələrinin müqayisəli təhlili bir sıra ciddi qənaətlərə gəlməyə imkan verir: Hər şeydən öncə, hər iki əsərdə Stalinin təşəbbüsü ilə Məhəmməd Əmin bəyin və məsləkdaşı, əmisi oğlu Məhəmməd Əli Rəsulzadənin Moskvaya aparılması zamanı yol boyu qatarda cərəyan edən olaylardan bəhs olunur. İkincisi, hər iki xatirədə fərqli üsullarla, lakin eyni dərəcədə – kəskin şəkildə sovet rejimi, onun milli siyasəti tənqid olunur. Növbəti, hər iki əsərdə “dünyanın ən böyük imperatorluğunun ən böyük diktatoru” [4, s.10] Stalinə xas bəzi cizgilər öz əksini tapır. Eyni zamanda, xatirələrin ikisində də Nəriman Nərimanovun da portretinə ştrix vurulur – birincidə loyallıq, ikincidə düşmən münasibət açıq-aydın hiss olunur. Və nəhayət, hər iki əsər aktuallığını bu gün də saxlayır. Lakin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” barədə müəyyən araşdırmalar aparılsa da, Dəmirçioğlunun sözügedən xatirələri mühacirətşünaslığın diqqətindən kənar qalmışdır. Bu mə-

qələdə ilk dəfə olaraq, “Moskva yollarında” adlı xatirələrin təhlilinə cəhd edilmişdir. Biz bu zaman sahə üzrə mövcud tədqiqatların metodologiyasını əsas götürmüş, onların elmi-nəzəri qənaətlərindən bəhrələnmişik. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, o cümlədən mühacirət nəsrı xalqımızın zəngin ədəbi-mədəni, fəlsəfi düşüncə və ənənələrini, dəyərli arzu-istəklərini, milli-mənəvi hiss və duyğularını özündə ehtiva etdiyi üçün bu irs günümüzdə də aktualdır, eyni zamanda əhəmiyyətlidir. Bolşevik Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində istiqlaliyyətlərini itirmiş digər xalqların mühacirət ədəbiyyatında totalitar sovet rejiminin ifşasının aparıcı mövzulardan olduğunu vurğulayan N.Cabbarlı bu qəbildən olan əsərlərə Azərbaycan mühacirətinin bədii irsində kifayət qədər nümunəyə rast gəlmədiyini qeyd edir və yazır: *“A.İldırımın, Ə.Volkanın, H.Dönməzin, T.Atəşlinin şeirlərində, A.Dağlunun nəsr və dram əsərlərində, M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Yurdsevərin, N.Şeyxzamanlının, B.E.Ağaoğlunun, M.Altunbayın xatirələrində bolşevizmin, Stalin diktaturasının törətdiyi qanlı cinayətlər bədii əksini tapmış, repressiya, deportasiya, soyqırımı siyasətinin insanlığa zidd mahiyyəti açıqlanmışdır. Bu mövzuda yazılmış ən dəyərli əsərlərdə müəlliflər sovet totalitarizminin mənfurluğunu ifşa etməklə yanaşı, özlərinin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət ideallarını, insan haqlarına, vətəndaş azadlıqlarına hörmətə söykənən açıq cəmiyyətə dair baxışlarını bədii sözün gücü ilə ifadə etmişlər. Bununla da totalitarizmin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası və inkarı yolu ilə demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının, milli istiqlalın üstünlüyü təsdiq və təsbit edilmişdir”* [5, s.73]. Heç şübhəsiz ki, “Moskva yollarında” əsəri bu missiyaya xidmət edən örnəklərdən biridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri”nin “Moskva yolunda” fəslilə “Moskva yollarında” adlı xatirələrin məzmunu bənzərdir, hər iki əsərdə eyni hadisədən – M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşının Stalinlə Moskvaya getməsindən bəhs edilir. Doğrudur, birinci əsər irihəcmli, hadisələr daha əhatəli, təfsilatı ilə verilir, ikinci daha yığcamdır, obrazlı desək, qatardan kənara çıxılmır, bütün hadisələr iki vəqonda “Stalinin salon vəqonunda” və “xüsusi vəqonda” cərəyan edir. Şərti olaraq iki hissəyə (“Stalinin salon vəqonu” və “xüsusi vəqon”da cərəyan edən hadisələr) bölə biləcəyimiz “Moskva yollarında” belə başlayır: *“1920 sənəsinin qış ibtidaları idi..... ..Bizi, Rəsulzadə Mehmet Əmin bəylə bəni Stalin kəndi nəzarəti altında Moskvaya sürməyi daha müvafiq bulmuşdu. Nə isə buna da təşəkkür etməliydi. Başqa dürlü də ola bilirdi ya!”* [1, s.59]. M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” əsərinin “Moskva yolunda” adlı fəslilə bir neçə sərlövhədən ibarətdir. Bu fəsil də təxminən eyni şəkildə başlayır: *“Bir az sonra müstəvlilərin şaqraq qəhqəhələri, yerlilərin də həzin və mütəəssir baxışları arasında tren hərəkət ediyor. Moskva yolundayız. Normal şərtlər daxilində beşinci gün Moskvada bulunacaq olan tren, şimdi ən az on beş gün yol gedəcəkdir”* [4, s.45]. Stalinin “salon vəqonu”, “xüsusi vəqon” hər iki əsərdə eyni cür təsvir edilir, hər iki xatirədə Stalinlə dialoq süjetin əsasını təşkil edir, qatarnın Bakıdan Moskvaya 15 gün ərzində gedildiyi və s. kimi oxşar məqamlar var. Süjet və epizodlar fərqli olsa da, hər iki əsərin ideyası üst-üstə düşür. N.Cabbarlı M.Ə.Rəsulzadənin xatirələri barədə fikir yürüdərkən bu qənaətə gəlir ki, müəllifin *“sözü gedən xatirələri qələmə almaqda və onları geniş oxucu kütləsinə təqdim etməkdə məqsədi özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu siyasi proseslərin və Stalinlə şəxsi görüşlərinin təsviri fonunda bir daha stalinizmin, sovet totalitarizminin əsl simasını göstərmək, onun antibəşər mahiyyətini ifşa etmək olmuşdur”* [5, s. 92]. Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” xatirələri də eyni məramla xidmət etmişdir – desək, yanılmırıq. Aşağıda məqalədən gətirəcəyimiz bircə sitat bolşevizmin, rus işğalının bütün çirkinliklərini üzə çıxarır: *“Yolda mütəmadiyən Azərbaycandan Rusiyaya yük dolusu vəqonlar keçiyordu. Bunlar Bakının ticarət depolarında, anbarlarda, mağaza və ticarətxanalarda, gömrük və istasyonlarda, hətta xüsusi evlərdə olan petrol, qaz, benzin, yun, şəkər, əşya, buğday, yağ, pirinç, qumaş, hətta məktəb iskamiyələrinə qədər olan şeylərdi. Həpsi “Leninə qızıl hədiyyə” olaraq Bakı “proletarı” tərəfindən göndəriləkdə idi.*

Bunlara müqabil Rusiyadan Azərbaycana qatarlar dolusu rus əsgəri gəlib keçiyordu [1, s.59]. Bu xatirələrdə də müəllif M.Ə.Rəsulzadə kimi Stalin obrazına, xarakterinə uyğun cizgiləri, qaniçənliyi, cahangirliyi, hökmranlıq iddialarını ustalıqla işıqlandırır. Əsər diktatorun, rejimin tənqidinə həsr olunmuş mükəmməl bədii-sənədli nəsr nümunəsidir. Stalinin hüsurunda insanların hansı vəziyyətə düşdüklerini, hansı hisslər keçirdiklərini təsəvvür etmək çətin deyil. Hətta Nəcibə Bağırzadə özünün “Azərbaycan həsrəti” adlı kitabında adını xatırlamadığı yaşlı bir həmsöhbətinin sürgün illərinin əziyyət və dəhşətlərindən danışdığını yazır və əlavə edir ki, “o, hər dəfə Stalinin adını çəkəndə özündən ixtiyarsız səksəkəylə qapıya baxırdı” [6, s.23]. Bu sətirələr insanların qəlbində Stalin xofunun onun ölümündən sonra belə yaşadığını bir daha qabarıq şəkildə ifadə edir. Xatirələrin müəllifi isə onunla açıq-aydın hiss olunan kinayə, rişxəndlə danışır. Rostov stansiyasında Stalindən bu qədər rus əsgərinin Qafqaza nə üçün göndərildiyinin səbəbini soruşan xatirələr müəllifinə Stalinin cavabı qısa olur: *“Bunlar, dedi, Gürcüstanı burjuaların pəncəsindən xilas etmək üçün gedişirlər”* [1, s.60]. Amma dialoq bununla bitmir. Qarşı tərəf İran şairi Sədidən misal gətirərək, sonda da Stalinə kinayə ilə, həm də çox məntiqli cavab verir: *“Bir çoban bir qoyunu qurdun əlindən qurtarmış, fəqət evinə götürdükdən sora başını kəmiş. Qoyunun ruhu çobana gözükərək demiş ki:*

– *Sən bəni qurdun pəncəsindən qurtardın, amma kəndin benim qurdum oldun. Və əlavə etdim ki:*

– *Azərbaycan göz önündə... Bu götürülməkdə olan mallara müqabil Azərbaycana bir quruş belə vermiyirsiniz. Halbuki Avropa burjuası aldığı hər şeyə müqabil para veriyor. Siz Gürcüstanı da böylə mi qurtaracaqsınız?”* [1, s.60].

Stalinin gülərək “Batumsuz Bakı heç bir işə yaramaz. Biz Ağ dənizə yol açmaq üçün mütləq Qara dənizə çıxmalıyıq” – cümləsindən sonra həmsöhbətin istehzalı cavabı ləngimir: “Ağ dənizə çıxmaq üçün daha iləri getmək lazım gələcək, qalibə.”

Stalin geri çəkilib: “Yox, o qədər irəli getməyiz” – deyir.

“Moskva yollarında” xatirələrinin “xüsusi vaqon”da cərəyan edən ikinci hissəsi sərnişinlərin – müəllif, Serqo Orconikidze və Nəriman Nərimanovun arasındakı gərgin dialoq üzərində qurulmuşdur. Dəmirçioğlu Moskvada bir ay qaldıqdan sonra yenə Azərbaycana döndüyünü qeyd edir və yazır: *“Bu dəfə Qafqazyadakı rus Qızıl Orduları baş müfəttişi Serqo Orconikidzenin xüsusi vaqonundayız. Bunun vaqonunda Moskvada vüqu bulan bir kommunist konqresindən Bakıya dönməkdə olan Nəriman Nərimanov və bir çox Azərbaycan kommunistləri dəxi vardı* [1, s.60]. “Stalinlə ixtilal xatirələri”ndə qeyd olunur ki, Stalin Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə Bakıya qayıdaraq, Məhəmməd Əminin İran inqilabı haqqında xatirələrinə dair materialları gətirməyi tapşırırmışdı. Məhəmməd Əli də məhz sözügedən qurultayın, yəni mart ayının 18-23-də Rusiya Kommunist Partiyasının Moskvada keçirilən 8-ci qurultayının iştirakçıları ilə birlikdə Bakıya qayıdır. “Kontr revolyusioner müsəvatçı Məhəmməd Əlini aralarında Orconikidze, dr. Nəriman Nərimanov, Qorxmazov, Ter-Mikaelyan və sairələri kimi qafqaziyalı bolşevik kodamanları bulunan 8-ci Kommunist Partisi konqresi deleqələrini götürən özəl tren bəkləyib durmalıdır” [4, s.73]. Həmçinin “Moskva yollarında” xatirələrində də haqqında danışdığımız şəxslərdən başqa heç bir mühacirin həmin vaqonda olmasına dair fakt yoxdur. Odur ki, bütün bunlara əsaslanaraq, Dəmirçioğlu imzasının Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə məxsus olduğu qənaətindəyik. Müəllif iki-üç cümlə ilə Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurucularından olan qəddar S.Orconikidzeni oxuculara tanıdır: *“... Bakı ətrafında, hətta İranda bərabərcə ixtilal hərəkətlərinə iştirak etdiyimiz bu Serqo şimdi kosmopolit, rus süngüsünə dayanan bir kommunistdir. Halbuki o zaman bizi dost və hətta arkadaş edən rusluğa, rus hakimiyyətinə, rus süngüsünə və Rusiyaya qarşı olan müştərək duyğularımız idi. İkimiz də Qafqazyanın oğlu idik... Və biz Qafqazyanı Rusiyanın əsarətindən qurtarmaq üçün çarpışıyırdıq”* [1, s.60]. S.Orconikidzeni “Stalinin sağ əli” adlandıran müəllif göstərir ki, vaxtı ilə Serqo çar Nikolaya qarşı

mübarizə aparırdı, indi isə o, vaxtı ilə çar ordularının çeynədiyi Azərbaycanı çeynəməkdə olan qızıl rusların başında durur. Dəmirçioğlu yazır: *“1920 sənəsi mayıs və haziran üsyanlarında Gəncəni qanına qəltan edən bu qızıl ordu eynən 1804 sənəsindəki rus məzalimini təkrarlamışdı. Tuhəfdir, o zaman dəxi Cavad xanın Gəncəsinə qarşı hər b edən ruslara Serqo gibi ruslaşmış bir gürcü, knyaz Sisyanov kumanda etməkdə idi”* [1, s. 61]. “Xüsusi vaqon”dakı söhbətin kulminasiya nöqtəsi sənişinlər arasındakı mübahisə olur. Xatirələr müəllifi N.Nərimanovdan soruşur ki, Azərbaycanda sovet hökumətinin rəisi kimi məmləkətdə qarət, talan və qətlialmlara niyə yol verir. N.Nərimanov “nə edim, mənə dinləyən yoxdur” – cavabını verir. Müəllif yazır: *“Serqo Orconikidze buna qızdı: – ... Hayır, yoldaş Nəriman, bu sözlərlə kəndini məsuliyyətdən qurtaramazsın. Sözləri dinlənməyən bir rəisi-hökumət, məmləkətinin fəlakətinə iştirak etməmək və məsuliyyətdən qurtarmaq için istefa verir, işdən çəkilir – dedi”* [1, s. 61]. Bu, əslində Azərbaycanın de-yure rəhbəri olub, lakin heç bir səlahiyyətə sahib olmayan N.Nərimanovun faciəsidir desək, heç də yanılmazıq. Əlbəttə, xatirələrin sonunda müəllifin N.Nərimanovun ünvanına söylədiyi “Nəriman Azərbaycanın bütün fəlakətlərində iştirak etdi, on minlərlə edamlara imza atdı, xalqın bütün sərvətini Moskvaya hədiyyə etdi, Azərbaycanın şərəf, namus və heysiyyətini ləkələyən saysız-hesabsız müqavilələrə imza atdı, mövqe, sandalya xəstəsi idi” kimi ittihamları istiqlal mücahidinin üsyanıdır. Hələ bu xatirələrdən xeyli əvvəl – 1925-ci ildə “Yeni Kafkasya”da N.Nərimanovun vəfatı ilə bağlı imzasız dərc olunmuş “Nəriman Nərimanov” adlı məqalədə də [7] onun “bolşevik “Hümmət” qrupunun rəisi sifəti ilə müsəlmanlara elani-hərb edən bolşevik daşnaksütun zümrəsi daxilində qaldığı”, verdiyi təzkirələrlə yüzlərlə məsum gəncin güllələndiyi, başda Azərbaycan nefti olmaq üzrə, bütün məmləkətin talan olunub Rusiyaya daşındığı qeyd olunur. Maraqlıdır ki, qəzəblə qələmə alınan məqalənin sonunda müəllif sanki N.Nərimanovun halına acıyır və məqaləni belə bitirir: ... “ kəndisinin suyu sıxılmış bir limon halına gətirildiyi hisslə son günlərini mənəvi bir sıxıntı içində keçirmiş və dünyadan bu üzüntü ilə getmişdir” [7, s.203]. N.Nərimanovun “xidmətləri və xəyanəti” mövzusu günümüzdə də aktualdır, mübahisə predmetidir. Tarixçilərin bir qismi onun xidmətlərini şişirdir, bəziləri də N.Nərimanovu Azərbaycanın başına gətirilən bütün bəlaların baiskarı hesab edir. “Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib” adlı sənədlər toplusunda [8] N.Nərimanovun fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra maraqlı tarixi mənbələr əksini tapmışdır. N.Nərimanovun “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adı ilə Mərkəzi Komitəyə, İ.V.Stalinə, surətini L.D.Trotskiyə, K.B.Radekə ünvanladığı məxfi məktubda Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı olduğu açıq-aşkar görünür [8, s.16], Leninə yazdığı məktubda isə o, “ Əziz Vladimir İliç, məgər “Müstəqil Azərbaycan” Sizin dilinizdən çıxmamışdırımı” [8, s.54] – deyər dünya proletariatını vədinə əməl etməməkdə qınayır. Kitabın “Qarabağ məsələsinə dair sənədlər” bölməsində verilən “RKP Qafqaz bürosu Plenumunun axşam iclasının 11 nömrəli protokolundan çıxarış”ı [8, s.55-56] onu deməyə tam əsas verir ki, “Qarabağı Azərbaycanın hüddudunda saxlamaq” məsələsində ermənilərin və ermənipərəst qüvvələrin bütün söylərinə baxmayaraq, N.Nərimanovun sayəsində iclasda “Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in hüddudlarında saxlanması” qərara alınır. Bununla belə, bir sıra mütəxəssislər N.Nərimanovun Moskvanın əmrini yerinə yetirən məmur olduğu qənaətindədir. M.Ə.Rəsulzadəyə gəlincə, o da “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri”ndə N.Nərimanovun külli-ixtiyar sahibi olmadığını, hər faciənin arxasında Moskvanın durduğuna işarə vurur. Xatirələrdə N.Nərimanovdan söz açılanda ən azı o, düşmənçəsinə, kəskin ifadələrlə ittiham edilmir. Əksinə, M.Ə.Rəsulzadə əsərində dəfələrlə N.Nərimanovun adını çəkir, həmişə də onun sözünün önündə mütləq “doktor” sözünü yazır. Əsərin “Həbsxanada Stalinlə baş-başa” sərlövhəsində Stalinlə mübahisə zamanı diktatorun sonuncu cümləsi də baş verən faciələrdə Moskvanın rolunun həlledici olduğunu üzə çıxarır: *“Stalin: ...*

– Pəki, amma siz kiçik bir məmləkətsiniz, kəndi başınıza müstəqil olaraq kəndinizi idarə edəməzsiz; başqa böyük bir dövlətlə, nə də olsa, anlaşmanız lazım gəlir, dedi; bən:

– *Bu təqdirdə biz yenə böyük qonşumuz olan sizinlə anlaşırdıq, fəqət Nərimanın anlaşıdığı tərzdə deyil, dedim.*

Stalin güldü:

– *Nərimanımı bizimlə, yoxsa bizmi Nərimanla anlaşırdıq?! – dedi” [4, s.38-39].*

“Moskva yollarında” istər özündən əvvəlki, istərsə də sonrakı dövr Azərbaycan mühacirət bədii-sənədli nəsr nümunələrindən ideya, mövzu, üslub və döyüşkənliyi ilə fərqlənən örnək əsərlərdəndir. Xatirələr ötən əsrin 20-30-cu illər mühacirlərin mücadilə mənzərəsi haqqında təssəvvürü xeyli genişləndirir, təəssüratı zənginləşdirir. Əsərdə “*ən qorxunc rus çarlarına nəşib olmayan bir iqtidarla 30 yıla yaxın bir müddətdə sovet imperatorluğundakı iki yüz milyon insanın müqəddəratına hökm edən, yer yuvarlağının üçdə birini kontrolu altına almış bulunan, bütün dinləri inkar edən kommunist dininin bir peyğəmbəri sayılan, totalitarlar totalitari bir rejimin ən böyük mütəmənliyi Stalini, onun nasıl bir demaqqoq, bir diplomat, bir diktator və nasıl bir terrorist, bir ixtilalçı, bir marşal, bir general, fironlara, Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran, bir qızıl çar” [4, s.10]ın kiçik, amma yaddaqalan portreti yaradılmışdır. Xatirələrdə istiqlal məfkurəsi, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi, suverenliyi ideyası ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması açıq-aydın görünür. Məhəmməd Əmin bəy və müəllifin özü istiqlal məfkurəsini, qarşı tərəf, o cümlədən Stalin, S.Orconikidze N.Nərimavov isə bolşevik zehniyyətini təmsil edirlər. N.Nərimanov Azərbaycanın əbədi səadətini sovet Rusiyasına bağlılıqda [9, s.5], Məhəmməd Əmin bəy başda olmaqla, müsavətçilər isə tam müstəqillikdə görürdülər. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin N.Nərimavova mənfi münasibəti də məhz ideoloji zəmində idi, şəxsi qərəzdən deyil, təqib etdikləri ideyaların antoqonizmindən qaynaqlanırdı.*

“Moskva yollarında” xatirələri işğalçı bolşevik rejiminin mahiyyətini bütün çılpalığı ilə təqdim etməsi, eyni zamanda milli istiqlal məfkurəsinin təbliği və təşviqi baxımından qiymətli bədii-sənədli nəsr örnəyidir və bu məziyyətləri ilə sovet hakimiyyəti illərində olduğu kimi, hazırkı müstəqillik dövrümüzdə də aktualdır. Övladlar ata-babalarının keçdiyi şərəfli yolla tanış olur, onları ehtiramla xatırlayır, istiqlalın dəyərini dərk edirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Böyük Zəfərin memarı İlham Əliyev çıxışlarında tariximizi öyrənməyin, ondan nəticə çıxarmağın nə qədər vacib olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Bu cür xatirələr də maraqlı tarixi mənbədir, tədqiqi və təbliği vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Demirçioğlu. Moskva yollarında // İstanbul: Odlu yurt, yıl 3 (27 nisan 1931). sayı 2 (27), 59-61.
2. Demirçioğlu. Zərif Efəndi (“Acı hatıralar” silsiləsindən) // – İstanbul: “Yeni Kafkasya” mec., – yıl 2 (1924-1925). sayı 15, – s. 14. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr) // – Bakı: TEAS PRESS, – c. 2. – 2018. – s.239-240.
3. Demirçioğlu. Bugünün hatırası // İstanbul: “Yeni Kafkasya” mec., yıl 2 (1924-1925). sayı 17, s.15-17. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr) // Bakı: TEAS PRESS, c. 2., 2018. s.271-272.
4. Resulzadə M.E. Bir türk milliyətçisinin Stalin’le ihtilal hatıraları // – İstanbul: Turan Yayıncılık, – 1997. – 120 s.
5. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 2011.140 s.
6. Bağırzadə N. Azərbaycan həsrəti. – Bakı: OL, – 2013. – 72 s.
7. Nəriman Nərimanof // İstanbul: “Yeni Kafkasya” mec., yıl 2 (1924-1925). sayı 13, s. 10-11. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr) // Bakı, c. 2. 2018. s.202-203.
8. Əhmədov T. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib. Bakı, 2010. 160 s.
9. Sovet hakimiyyəti uğrunda (xatirələr məcmuəsi) / Bakı, – 1967.– 258 s.

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ ДЕМИРДЖИОГЛУ “ПО ДОРОГАМ МОСКВЫ” В
КОНТЕКСТЕ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ИДЕОЛОГИИ НЕЗАВИСИМОСТИ И
БОЛЬШЕВИСТСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ**

Эфендиева Айсель Расим кызы
Резюме

Одним из значимых произведений азербайджанской эмигрантской прозы с точки зрения отражения происходящих в Советской России в начале 20-х годов общественно-политических процессов, идеологической борьбы и движения за Независимость являются воспоминания Демирчиоглу “По дорогам Москвы”, опубликованное на страницах журнала “Одлу Юрд”. В статье предпринят сравнительный анализ вышеупомянутых воспоминаний с произведением М.Э.Расулзаде “Воспоминания тюркского националиста о противоречиях со Сталиным”, на основании чего сделаны определенные выводы. Несмотря на то, что мемуары М.Э.Расулзаде исследованы в достаточной мере, произведение Демирчиоглу оставалось вне поля зрения эмигрантологии.

**DEMIRCIOGLU'S WORK "ON THE ROADS OF MOSCOW" IN THE
CONTEXT OF THE CONFLICT BETWEEN INDEPENDENCE IDEOLOGY AND
BOLSHEVIK MENTALITY**

Efendiyeva Aysel Rasim
Summary

One of the notable works in Azerbaijani emigration prose from the point of view of reflecting the socio-political processes, ideological struggle, and certain scenes of the independence movement in the homeland in Soviet Russia in the early 1920s is the memoirs titled “On the roads of Moscow” published in “Odlu Yurd” magazine under the signature of Demircioglu. The article analyzes the mentioned memoirs in a comparative manner with the work of Muhammad Amin Rasulzadeh “Memories of the revolution of a turkish nationalist with Stalin” and draws certain conclusions. Although certain studies have been carried out on the memoirs of M.A.Rasulzade, the mentioned memories of Demircioglu have remained outside the attention of emigration studies.

Rəyçi: f.e.d. Abid Həmid oğlu Tahirli
Daxil olma tarixi 20 fevral 2023-cü il

UOT:82.(091)

**XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN LİRİKASINDA ERKƏN REALİZMİN
İLK ƏLAMƏTLƏRİ**

Əlizadə Fidan Nadir qızı
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ORCID: 0000000204280762

Xülasə: XVIII əsr əski ilə yeninin qovuşma və ayrılma nöqtəsidir: bu yüzillikdə bir tərəfdən əsrlərdən bəri davam edib gələn ənənəvi mövzu və motivlər davam etdirilir, digər tərəfdən dövrün ictimai-siyasi hadisələri, yaranmaqda olan yeni mənəvi-estetik dəyərlər ədəbiyyatın mövzusunda çevrilirdi. Sözügedən yüzillikdə ədəbiyyatın hər iki istiqaməti qarşılıqlı təsir və zənginləşmə şəraitində yanaşı addımlayırdı. Ədəbi mühitdə qarşısızalmaz axınla irəliləyən bu proses əruz vəznini ilə heca vəzninin işlək yerinin dəyişməsi ilə ədəbi dilin xəlqiləşməsinə (oxu: milliləşməsinə) doğru gedirdi. Milliləşmə meylinin güclənməsi xalq poeziyası janrı olan hecanın ədəbi prosesdə üstünlüyü əla alması və əruzunu “sıxıdırmağa” başlaması ilə daha da güclənirdi. Məqalədə XVIII əsr ədəbiyyatında gedən bu proseslər bədi örnəklər üzərində təhlil edilir. Araşdırma zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, hermenevtik metoddan və tarixi-müqayisəli tədqiqat üsulundan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: əruz vəznini, heca şeir ölçüsü, ənənə, yeni ideya və meyillər, lirik şeirlər

Ключевые слова: стихосложение аруз, слоговой принцип стихосложения, традиция, новые идеи и тенденции, лирические стихотворения.

Key words: metrical versification of aruz, syllabic principle of syllabic versification, tradition, new ideas and trends, lyric poems.

Giriş. XVIII əsr lirikasında klassik divan şeirinə meyil hələ də güclü idi və müraciət olunan mövzularla yanaşı, poetik fiqurların, təsvir və ifadə vasitələrinin, müqayisə və qarşılaşdırma obyektlərinin, simvollaşmış obrazların, leksikanın seçilməsində də özünü göstərirdi. Təbii olaraq divan şeiri ənənəsinin: mövzu və poetikasının təsiri daha çox klassik şeir janrlarında, əruz vəznində yazılan əsərlərdə özünü büruzə verirdi.

Əsas hissə. Bu hal XVIII əsrdə erkən realizmin ən yüksək və təsirli səsi olan Vaqif poeziyasından da yan keçməmişdir. Məsələn:

Gedəli zülfün əlimdən, niçü tabə düşmüşəm,

Dönmüşəm bir muyə, çox halı pərişan ağlaram. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: 389)

Şeirdə vəznin tələbi ilə ərəb-fars mənşəli sözlər işlənsə də, cümlənin əsas qrammatik yükünü daşıyan xəbərlər milli dilə məxsus sözlərdən seçildiyi və əcnəbi leksik vahidlər də artıq “özünüküləşdirilmiş” fonddan götürüldüyü üçün şeirin dili tədricən qələzlikdən uzaqlaşdı. Sözügedən yüzillikdə ədəbi mühitdə qarşısızalmaz axınla irəliləyən bu proses əruz vəznini ilə heca vəzninin işlək yerinin dəyişməsi ilə ədəbi dilin xəlqiləşməsinə (oxu: milliləşməsinə) doğru gedirdi. Əmin Abid Vaqif yaradıcılığı timsalında heca vəzninin inkişaf dinamikasını dəyərləndirir: “Bizim ədəbi sahəmizdə on birli hecanın on yeddi və on səkkizinci əsrlərdə çox məqbul olması Xətai ilə başlayan və Kərəmlə qüvvət və şəxsiyyət qazanan hərəkətin nəticəsidir. Vaqifin hecası – aşına olduğu klassik ədəbiyyat tərbiyəsi dolayısıyla - Xətai və Kərəmdən çox fərqli və bişkindir” (Abid, 2016: 165). Vəznin dəyişməsilə şeirin məzmunu və dilində nəzərəçarpacaq fərqi yaranması problemlə bu və ya digər münasibətlə məşğul olmuş tədqiqatçıların diqqətini hər zaman cəlb etmişdir. Məsələn, Əlabbas Müznib Vaqifin əruz vəznində yazdığı şeirləri məzmun və qələbləşmiş sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə

görə tənqid etsə də, Salman Mümtaz kimi, heca vəznindəki poeziyasının xəlqi ruhunu, dilinin sadəlik və gözəlliyini yüksək dəyərləndirmişdir (Müzni, 2011).

Ədəbiyyatımızda gedən bu dəyişmələri “erkən realizmin proloqu” adlandıran akademik İsa Həbibbəyli yazır ki: “XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznində yazılmış şeir əruz vəznli poeziyanı arxada qoymuşdur. Bu, Azərbaycan poeziyasında əruz epoxasının ilkin süqut dövrü idi” (Həbibbəyli, 2019: 224). Ədəbi meydanda yaranmış bu boşluqdan istifadə edərək hakimiyyəti ələ alan heca vəznini milli şeir poetikası ilə bağlı olduğu üçün, yəni heca və səs uyumu texnikası, alliterasiya üzərində qurulan Türk şeirinin doğma ölçüsü olduğu üçün ona qayıdış milliyə, özə qayıdış kimi əlamətdar hadisə sayılmalıdır. XVIII əsr lirikasında bu baxımdan Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Şakir Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Təsir Təbrizi, Nəbi, Mələli, Arif Təbrizi, Arif Şirvani kimi şairlərin yaradıcılığı səciyyəvidir. Mövzumuzun əhatə dairəsi üslub ayrı-seçiliyi qoymadan bütövlükdə XVIII əsr Azərbaycan lirikasını ehtiva etdiyi üçün bu siyahıda, təbii ki, xalq şeiri üslubunda yazıb-yaratmış Xəstə Qasım və Aşıq Valeh də tam haqqı ilə yer almalıdır. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında baş verənləri ümumi şəkildə dəyərləndirsək nələri görürük?! Mövzu dəyişir, leksika dəyişir, ifadə tərzini və obrazlar sistemi dəyişir, kriteriyalar dəyişir, şeirin estetikası dəyişir, obyektlərə münasibət dəyişir, rəmzlərin mənalandırılması dəyişir, bütün dövrlərdə lirik şeirin qəhrəmanları olan aşıq və məşuqənin xarakterləri, davranışları belə dəyişir...

Klassik divan şeirində sevgilinin obrazı əsasən qeyri-müəyyən müraciət formaları ilə (dərbər, mələk, huri, sevgili, yar və s.) yaradılır. Burada aktiv (dinamik) tərəf aşıqdır: yarı görmək üçün onun kuyinə gedir, eşqindən səhralara düşür, sevgilisinin rəsmi dağlara, qayalara çəkir... Məşuqə isə “qalın pərdə arxasında” qalır. O, “yoxluğu” (ortalıqda görünməməsi), susqunluğu ilə aşıqinə əzab verən statik bir obrazdır. Divan şeirində sevgili adətən kəlmə də kəsmir. Ona olan müraciətlər qəlib olduğu kimi, münasibət, çağırış və nidalar da bir-birinə bənzəyir. “Onlarla, yüzlərlə şeir” (Araz Dadaşzadə) üçün hakim və səciyyəvi olan bu tərz və mizac XVIII əsrdən canlanmağa, realist çalar kəsb etməyə başlayır: bu yüzillikdə sevgili artıq görüşə gəlir, süslənir, yerisi, duruşu, ən başlıcası isə ixtilatı (sözü-söhbəti), zarafatları (ixtilatı şirin, sözü məzəli) ilə aşıqin gözüünü və könlünü oxşayır, konkret xüsusi isimlərlə xatırlanır. Molla Pənah Vaqifin “*Adını demirəm, eldən ayıbdı, Filankəsin qızı filan oynasın*” kimi misralarında da milli mentalitetdən irəli gələn adçəkməzlik zamanla “Zeynəb”, “Fatimə”, “Yetər” kimi adlarla konkretləşir. Növbəti əsrdə Aşıq Ələsgər yaradıcılığında isə bu tendensiyanın daha da inkişafını görürük. Tarixilik bütün dövrlərdə Şərq ədəbiyyatının əsas cizgilərindən olmuşdur. Prof. Qafar Kəndli yazır ki, “*Seyid Əhməd Kəsrəvi Qətran Təbrizinin yaşadığı illərin tarixini başlıca olaraq şairin tarixi qəsidələrinə əsasən yazmışdır*” (Kəndli, 1984: 260). XVIII əsr şeirində də real əsasları olan, xalq həyatı ilə bağlı, xüsusilə dövrün tarixi proseslərini əks etdirən, lakin təkə əks etdirməklə qalmayıb, həm də baş verənlərə münasibətin ifadə olunduğu şeirlər ortaya çıxır, tarixi mənzumələr yaradılır.

Çünki oldu varid ol dəm ləşkəri-nüsrətşüar,

To əman iqbali-banüsrət qərini-bəxtiyar,

Qıldılar mərdanəvəş təhvili-tiği-abidar,

Çıxdı xurşidi-səadət əncüm oldu tarimar,

Ləfzi-Bismillah oxundu firqeyi-şeytan üçün. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: 216)

Dosent Təhminə Bədəlova XVIII əsrdə yazılmış tarixi mənzumələrdə dövrün hadisələrinin əksindən danışarkən yuxarıdakı şeir haqqında yazır: “*o (Şakir – F.Ə.), inanır ki, şah bütün bunlardan xəbərdar olsa, bu zülmün qarşısını alacaq. Hətta Sam Mirzə üsyanının qarşısını almağa gələn Nadir şahın vəsfində şairin işlətdiyi təşbehlər onun şaha münasibətini*

göstərən məqamlardır” (Bədəlova, 2013: 21). Ölkənin siyasi tarixində baş verən hadisələr ədəbiyyatın yeni istiqamət almasında başlıca amil olmaqla yanaşı, həmin olayların ədəbi nümunələrdə bədii əksi də XVIII əsr lirikasının mühüm xüsusiyyətlərindəndir. XVIII əsrdə tarixi hadisələrin əksi ilə bərabər, mənzum ərizələrin də ilk nümunələrinin meydana çıxması yüzilliyin spesifik ədəbi hadisələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. XVIII əsr şeirində lirik qəhrəmanlarla yanaşı, real tarixi şəxsiyyətlər də, başqa sözlə desək, şairlərin müasirləri də yer alır. Məsələn, Vaqif yazırdı:

*Bu Qarabağ içrə çox çıxdım tələb meydanına,
Müşkül oldu çünki yol bulmaq anın imkanına,
Eylədim bu müşkülü izhar **Şirvan xanına**... (Qarabaği, 1999: 39-40)*

Məlumdur ki, rəmzlər, simvollar, sətiraltı mənalar üzərində qurulan divan şeirində məkan, şəhər adlarının da xüsusi anlamları vardır. XVIII əsrdən isə vəziyyət dəyişir: artıq şeirdə konkret toponimlər, şairlərin bilavasitə “ayaq basdıqları” məkanların adları işlənməyə və real yerləri bildirməyə başlayır.

*Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,
Ayaq üstədən **Qazağa** bir gedib, gördüm vətən, gəldim.
Qızıl gül açılan günlərdə gülzari-**Qarabağa**,
Sənin olsun, əzizim, böylə məlumun ki, mən gəldim. (Vaqif, 2004: 161)*

Vaqif eyni zamanda doğulduğu kəndin – Salahlının da adını şeirlərində xüsusi olaraq qeyd edir:

*Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdi **Salahlıya**
Səlah bilməm nədir yanında yarı-canfəza yoxdur.
Şəkərləblər olurlarmış əzəldən **Sarıqamışda**,
Gəlib şimdi sorağın sordum onlardan səda yoxdur. (Vaqif, 2004: 164)*

Nizami Cəfərov bu hadisəni – toponimlərdən istifadəni “Vaqifin demokratizmi” kimi dəyərləndirir (Cəfərov, 2017: 133). Şair “Ələ düşməz” rədifli şeirində doğma yurdları - Azərbaycan coğrafiyasına daxil olan şəhərlərin adlarını çəkir:

*Əlqissə ki, yüz kafər ola, yüz də müsəlman
Tövrat ilə Incil, Zəbur, ayəti-Quran,
Tiflis, İrəvan, Şamü Cəbəl, cümlə Trabzon,
Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxılə Sifahan,
Yüz seyr oluna külli-**Dağıstan** ələ düşməz. (Vaqif, 2004: 172)*

Vaqif klassik ənənəyə sadıq qalaraq həm Şərfin müxtəlif məşhur şəhərlərinin, həm də xanlıqlar dövrü Azərbaycan toponimlərinin adlarını qeyd edir.

Yalnız Vaqif yaradıcılığında deyil, onun müasirlərinin də bədii nümunələrində Azərbaycanın dilbər guşələrinin adlarının çəkilməsi XVIII əsr lirikası üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. XVIII əsr şairlərinin əsərlərində Azərbaycanın müxtəlif tayfa və oymaqlarının da adlarına rast gəlirik. Məsələn, Lütfi Şirvani qəzəllərindən birində Kəngərli oymağından bəhs edir:

*Eşitsin əhli-ələm bu səbanın kimdi cananı,
Həsən Şəhbaz adlıdır, özü **Kəngərli** oymağı. (Qarabaği, 1999: 141)*

Aşıq şeirinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması və yazılı ədəbiyyata təsirinin artması, klassik üslubda yazan şairlərin aşıq şeiri janrlarına müraciət etməsi XVIII əsrdə folklorla yazılı ədəbiyyatın sintezi üçün əlverişli şərait yaradırdı (Nəbiyev, 2004: 37-38). Aşıq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata təsirinin əyani nümunəsi də məhz Vaqif yaradıcılığıdır. Folklorşünas alim Sədnik Paşa Pirsultanlı yazır ki: “*Şifahi və yazılı poeziyamızda heca vəznli şeiri kamilləşdirən, ərsəyə çatdıran və onun yüksək inkişafını təmin edən Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı üzərində Xəstə Qasımın müsbət təsiri vardır*” (Pirsultanlı, 2013: 219). Xəstə

Qasım aşiq ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri kimi, yazılı və şifahi ədəbiyyat arasında bir körpü rolunu oynamışdır. Həqiqətən poeziyanın hər iki qolunun təmsilçilərinin aşiq şeiri üslubunda yazdığı örnəkləri bir-birindən seçmək olduqca çətindir. XVIII əsrin məşhur aşıqlarından olan Aşiq Valehlə (Kərbəlayı Səfi) Vaqif yaradıcılığından verilən aşağıdakı örnəklərdə də bunu görürük:

*Valeh deyər ikinizə mən qurban,
Yolunuzda mən qoymuşam başla can,
Əyləməyin bu qəribi bağı qan,
Sizdən ötrü çeşmi-giryən məndədi.* (Seçmə aşiq şeirlər, 2011: 58)

Qız ilə gəlinin bəhsini təsvir edən bu şeirlə Vaqif yaradıcılığında da qarşılaşırıq və Qarabağ aşiq mühitinin nümayəndəsi olan Aşiq Valehin ondan, yoxsa əksinə təsirləndiyini söyləmək çətin olsa da, Vaqif ədəbi məktəbinin həm də aşıqlar üzərində qüvvətli təsiri olduğunu qeyd etməliyik:

*Səhər-səhər həsrət ilən gəzirdim,
Cüt qoşa nar gördüm iki sinədə.
Birisi qız idi, birisi gəlin,
Can qurban eylərəm ikisinə də.* (Vaqif, 2004: 116)

XVIII əsrə qədər ədəbiyyatın iki qolu bu dərəcədə bir-birinə yaxınlaşmamışdı. Bu baxımdan XVIII əsrin məşhur şairi Molla Vəli Vidadinin bayatı yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. Professor Məhərrəm Qasımlı hər iki sənətkarın el şairləri kimi tanındıqlarını vurğulayır: “Əslində on səkkizinci yüzillikdə Vaqif və Vidadi də Gəncəbasar mühitinə (Qazax) məxsus el şairliyindən qalxaraq yazılı ədəbiyyata bağlanmışlar. Aşıqlar arasında “Vaqif” dastanının və “Vaqifi” saz havasının, habelə Vidadi və Vaqif şeirlərinin geniş yayılması da onların Gəncəbasar mühiti ilə el şairi kimi birbaşa əlaqəsini təsdiqləyir” (Qasımlı, 2011: 233). Akademik Həmid Araslı XVIII əsr aşıqları Həmrah Hüseyni, Saili, Ürfani, Zabit, Xurşid və Səyyad kimi aşıqların əslində Vaqif ədəbi məktəbinin davamçıları olduğunu yazır (Araslı, 1956: 216). XVIII əsr lirikasının ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də dini mövzulardan uzaqlaşma, təriqətlə bağlılıqdan qopma, real dünyaya yönəlmə idi. Əvvəlki dövrlərdə qələmə alınan klassik şeirlərdə məzmun baxımından dini-təsəvvüfi mövzulara müraciət daha çox diqqəti cəlb edirdisə və dini motivlər şeirin məzmun səciyyəsinə müəyyənləşdirirdisə, XVIII əsrdə real həyata, gözəlliyə, estetik dəyərlərə, tarixi hadisələrə müraciət lirikada leytmotiv təşkil edir. Artıq Kəbə, Məkkə kimi dini məkanların adlarının çəkilməsi, yaxud Yusif peyğəmbərlə bağlı məqamlara təlmihlər sırf dini mahiyyət daşıyır, daha çox gözəllik və məhəbbət estetikasının ifadəsinə xidmət edirdi. XVIII əsr lirikasında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də realist çalarlarla insan gözəlliyinin təsviridir. Klassik divan şeirində qadına olan sevgi ilahi eşqin başlanğıcındakı subyektə olan eşqi təmsil edirdi. XVIII əsr şeirində isə qadın təsvirlərində bir dönüş baş verir, qadının sanki canlı tablosu yaradılır və onun zahiri görkəminin incəliyinə, gözəlliyinin ayrı-ayrı detallarına aid misralar qələmə alınır. Hətta qoşmanın gözəlləmə adlanan ayrıca şəkli də meydana gəlir. Gerçək gözəllik Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı başda olmaqla, XVIII əsr lirikasının başlıca predmetinə çevrilir. Araz Dadaşzadəyə görə, “XVIII əsr Azərbaycan şeirinin, xüsusən də Molla Pənah Vaqifin tərənnüm etdiyi el gözəlləri klassik poeziyadakı Leylilərin, Şirinlərin deyil, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Burla Xatunların, Banu Çiçəklərin yeni tarixi şəraitdəki davamçıları olub, yazılı ədəbiyyatda meydana çıxmış yeni tipli obrazlar idilər” (Dadaşzadə, 2017: 225). XVIII əsr lirikasının qadın qəhrəmanları hər hansı məchul sevgili deyil, real görkəmi və səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edən obrazlardır. Bu qadınlar el arasında, toyda, bulaq başında şairin qarşısına çıxan gerçək insanlardır.

Xublar arığından yarımacaq olmaz,

İgidin həmdəmi gərək çağ ola.

Bəstə boylu gərək, mina gərdənli,

Zülfü siyah, var əndamı ağ ola. (Vaqif, 2004: 14)

Lakin Vaqifin gözəllik və yar anlayışı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları arasında, təbii ki, böyük fərqlər də vardır. Əgər Bamsı Beyrək öz yarını qəhrəmanlıq kontekstində görürdüsə (burada şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanlıq dastanı olmasının da təsiri vardır), Vaqif ona sırf gözəllik obyektini kimi yanaşır:

Səhər dura sürmə çəkə gözünə,

Birçəklərin həlqə qoya üzünə,

Cilvələyə, sığal verə özünə,

İşi, gücü gülüb-oynamaq ola. (Vaqif, 2004: 14)

XVIII əsr lirikasında gözəllik və gerçəklik müxtəlif baxımdan diqqəti cəlb edir. Gözəlləmələrdə, adətən, qadın gözəllikləri bütün real görüntüsü ilə təsvir edilir. Sanki rəssam fırçası ilə çəkilmiş portret rəsmdəki kimi qadının bütün üz cizgiləri, qaş, gözü, kirpiyi, birçəyi, saç, yanağı, dodağı, buxağı, boynu, qoynu, gərdəni və s. özünəməxsus rənglərlə - epitetlərlə təsvir edilir. Bu üzlər klassik şeirdə də işlənir və hər biri özünəməxsus mənə kəsb edirdi. XVIII əsr şeirində məhz bu mənalandırmalar, üzdəki üzvlərin ifadə etdiyi rəmzi anlamlar sanki unudulur. Məsələn, təsəvvüflə iç-içə olan divan şeirində gözün məcazi mənaları (şəhla göz, süzgün göz, qızarmış göz və s. hər birinin ayrıca anlamı vardır) əsas idisə, Vaqif gözəlin sürməli gözələrinin təsvirini verməklə kifayətlənir. Adətən, bu cür gözəlləmələrdə şair ilkin realizmin əlamətlərini göstərən poetik fiqurlara müraciət edir. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında gözəlliyin bütün parametrlərinin dəqiq koordinatları verilir: o hər kəsi gözəl hesab etməyərək gülər üzün, şirin sözün, xoş qılığın da vacib şərtlər olduğunu vurğulayır. Bir çox hallarda gözələrin yaşları da bəllidir: şairin gözəllik yaşının sərhədi, adətən, iyirmi yaşa qədərdir.

Öyünməsin kimsə, gözələm, deyib

Ayrı təhər olur halı gözəlin.

Güləş üzli, şirin sözlü xoşqılıq,

Ləblərindən axar balı gözəlin. (Vaqif, 2004: 77)

Gözəlliyin bu cür dəqiq təqdimatında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də onun zahiri və daxili xüsusiyyətlərinin bir-birini tamamlamasıdır. Şairə görə gözəl əli xınalı, sürməli, işvəli, qəmzəli bir xanım olmalıdır.

Yumrola buxağı, gen ola üzü,

Çox dərdmənd ola, dərd bilə özü,

Gündə sürmələyə məstanə gözü,

Əli ola al hənəli gözəlin. (Vaqif, 2004: 77)

Vaqif şeirləri vasitəsilə XVIII əsr etnoqrafiyası haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Bir çox şeirlərində qadınların yaşmaq bağladığı, hansı geyimləri geyindikləri, istifadə etdikləri bəzək və zinət əşyaları, parçaların növləri, istifadə olunan kosmetik vasitələrin adları, necə bəzənib-düzəndikləri haqqında geniş məlumat almaq mümkündür:

Mən xud deyiləm bədnəzər, ey gözləri şəhla,

Məndən üzünü yaşırısan sən elə bica.

Qoysan, eləyim üzünə doyunca tamaşa,

Öldürdün axır, məndə ki, can qalmadı əsla,

Daxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bəsdir bu dayanmaq! (Vaqif, 2004: 207)

Qeyd edək ki, Vaqif poeziyasında qadın mövzusu aparıcı olsa da, onlar sadəcə gözəllik obyektini kimi təqdim olunurlar. Qadının ailə həyatında problemləri, təhsili, sosial

problemləri və s. məsələlər XVIII əsr lirikasından uzaqdır. Bu problemlər bir əsr sonra ədəbiyyatın mövzusunə çevrilir, XVIII əsr poeziyasında isə qadın gözəlliyi, sadəcə, əvvəlki mücərrəd təsəvvüfi mahiyyətindən uzaqlaşdırılmışdır.

XVIII əsrin görkəmli şairi Molla Pənah Vidadi öz yaradıcılıq istiqamətində Vaqifdən tamamilə fərqlənsə də, onun da poeziyasında həmin yüzilliyin estetikasına uyğun nümunələr mövcuddur:

*Gecə-gündüz oda düşüb yanaram,
Siyah telli bir sonanın ucundan.
Nə dil deyə bilir, nə qələm yazır
Hər nə ki çəkmişəm onun ucundan.* (Vidadi, 2004: 28)

Vidadi qəzəl janrında da gözəlin təsvirini verir və bu zaman sanki ənənə ilə yeniliyi sintez edərək gözəlin özünəməxsus portretini yaradır:

*Bir pəripeykər, mələkru, cismi nazik, simvəş,
Qaməti sərvü sənubər, hüsnitaban xandadır?
Ağzı püstə, dişləri dür, dili şakkər, ləbi bal,
Xali hindu, çeşmi cadu, tiri-müjgan xandadır?* (Vidadi, 2004: 49)

Öz həmərlərinə nisbətən Füzuli ədəbi məktəbinə daha çox bağlı olan Məhcur Şirvaninin də gözəlin vəsfinə həsr olunmuş şeirlərinin dilinin sadəliyi diqqətəlayiq hadisədir:

*Ey yanağı gül, xəti növrəstə, qurban olduğum,
Dişləri inci, dəhanı püstə, qurban olduğum,
Gərdəni mina, ləbi mül-məstə, qurban olduğum,
Yaşmağı gülgün, dəhanı püstə, qurban olduğum,
Nazənin rəftar, qəddi bəstə, qurban olduğum.* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: 223)

Aşağıdakı şeirdə isə Məhcur gözəllə real görüşünün təsvirini verir və sevdiyi həmdəmini çeşidli bənzətmələrlə vəsf edir:

*Mərhəba, bir nazənin dildar gəlmiş yenedən,
Tubə-qamət, sərvixoşrəftar gəlmiş yenedən,
Bülbülün zar etməyə gülzar gəlmiş yenedən,
Xuyixislət, həm pəri-peykar gəlmiş yenedən,
Mülki-hüsnün taxtına sərdar gəlmiş yenedən.* (Yusifli, 2013: 247)

Ağa Məsih Şirvani də Vaqifə bir tərzdə gözəlin bütün zahiri gözəlliklərini təsvir edir. Ancaq onun kimi klassik üslubda yazan şairlərin bu cür gözəlləmələrində ənənədən gələn təsvirlərə də rast gəlinir:

*Üzü güldü, bərqi-gül tək yanağı alü tər,
Bürmü zanbaq qönçəsi manənd, kuçikətrivər,
Həm zənəxdanlarıçahi-Yusifli-əhli-nəzər,
Ləbləri həmvar, nazik, ləlü dürdən bəhrəvər,
Ağzı eyni püsteyi-xəndan kimi guya gərək.* (Şirvanın üç şairi, 1976: 41)

Göründüyü kimi, Ağa Məsih Şirvani gözəlin simasının təsvirində klassik qəliblərdən, geyiminin təsvirində isə daha real cizgilərdən istifadə edir. Bunun səbəbi isə klassik ənənədə gözəlin zahiri geyiminin təsviri ilə bağlı nümunələrin olmamasıdır, söyləsək, yanılmazdır. Gözəlin yeni tərzdə təsviri isə XVIII əsrin üslubuna uyğun olaraq daha çox xəlqi və real ifadələrlə səciyyələnir.

Nəticə. Beləliklə, XVIII əsr lirikasında dövrün ictimai-siyasi hadisələrin əksi, şairlərin müasirləri olmuş real tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı hadisələrin ədəbiyyat müstəvisində dəyərləndirilməsi, canlı sevgili obrazlarının yaradılması, əruz vəzninin yerini hecaya güzəştə

getməsilə paralel şeir dilinin sadələşməyə və xəlqiləşməyə doğru gedişi, klassik lirikanın janrları ilə yanaşı xalq poeziyası janrlarının yaşılı ədəbiyyatda nüfuzunun artması, ayrıca gözəlləmə qoşmaların (bəzən hətta müxəmməslərin), tarixi mənzumə və məktublara yazılması dövrün yeni bir ədəbi cərəyanı keçidini şərtləndirən və bunu labüd edən başlıca amillər idi. Bu cərəyan isə erkən realizm ədəbi cərəyanı idi.

Ədəbiyyat

1. Abid, Əmin. (2016). Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi. Tərtibçilər və ön söz müəllifləri Bədirxan Əhmədov və Əli Şamil. Bakı: Elm və təhsil.
2. Araslı, Həmid. (1956). XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. (2005). Üç cildə, III c. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri. Tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov. Bakı: “Şərq-Qərb”.
4. Bədəlova, Təhminə. (2013). Məhcür Şirvaninin həyat və yaradıcılığı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Gəncə: Əlyazması hüququnda.
5. Cəfərov, Nizami. (2017). Molla Pənah Vaqif. Bakı: Renessans-A nəşr evi.
6. Dadaşzadə, Araz. (2017). Məqalələr. Bakı: “Təhsil”.
7. Həbibbəyli, İsa. (2019). Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm.
8. Kəndli, Qafar. (1984). Nizami “Xosrov və Şirin”inin tarixilik zəminəsi və Azərbaycan Atabəyliyyəsinin bir neçə xəzinə sənədi. (Nizami Gəncəvi Almanaxı. Birinci kitab). (ss. 260-264). Bakı: Elm.
9. Qarabaği, Mirzə Yusif. Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər. (Əski əlifbadan transliterasiya edən və çapa hazırlayan əkrəm Bağirov) Bakı: Şuşa nəşriyyatı.
10. Qasımlı, Məhərrəm. (2011). Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur.
11. Müznib, Əlabbas. (2011). Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Qətibə Vaqifqızı. Bakı: Elm və təhsil.
12. Nəbiyev, Azad. (2004). Azərbaycan aşiq məktəbləri. Bakı: Nurlan.
13. Pirsultanlı, Sədnik Paşa. (2013). Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. Bakı: Təknur.
14. Seçmə aşiq şeirləri. (2011). Üç cildə, I c. Tərtib edən İlqar İlkin. DGTYB yayını. Bakı: Nurlan.
15. Şirvanın üç şairi. (1976). Nitqi Şirvani, Nişat Şirvani, Ağaməsih Şirvani. Toplayanı və müqəddimə Əzizə Cəfərzadəndir. Bakı: Gənclik.
16. Vaqif, Molla Pənah. (2004). Əsərləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Həmid Araslı. Bakı: “Şərq-Qərb”.
17. Vidadi, Molla Vəli. (2004). Əsərləri. Tərtib edən Həmid Araslı. Bakı: Öndər nəşriyyatı.
18. Yusifli, Xəlil; Bədəlova, Təhminə. (2013). Məhcür Şirvani yeni təfəkkür işığında. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.

**ПЕРВЫЕ ПРИЗНАКИ РАННЕГО РЕАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ЛИРИКЕ XVIII ВЕКА***Ализаде Фидан Надировна**Резюме*

XVIII век является точкой соприкосновения и разделения старого и нового: в этом столетии, с одной стороны, получили продолжение традиционные темы и мотивы, продолжавшиеся веками, с другой стороны, социально-политические события того времени, зарождающиеся новые духовные и эстетические ценности стали предметом литературы. В указанном столетии оба направления литературы шли бок о бок в условиях взаимного влияния и обогащения. Этот процесс, продвигавшийся неуклонным потоком в литературной среде, шел в сторону смещения места использования метрического стихосложения аруз и силлабического стихосложения слоговым принципом, и упрощения (читай: национализации) литературного языка, который становился более народным. Усиление тенденции к национализации было обусловлено тем, что слоговое стихосложение — жанр народной поэзии — взял верх в литературном процессе и стал «подавлять» аруз – метрическое стихосложение.

**FIRST SIGNS OF EARLY REALISM IN AZERBAIJANI LYRICS OF THE
18TH CENTURY***Alizada Fidan Nadir**Summary*

The 18th century is the point of contact and separation of old and new: in this century, on the one hand, traditional themes and motifs that had lasted for centuries were continued, on the other hand, the socio-political events of that time, emerging new spiritual and aesthetic values became the subject of literature. In this century, both directions of literature walked side by side in conditions of mutual influence and enrichment. This process, advancing with an unstoppable flow in the literary environment, was moving towards a shift in the place of use of metrical versification of aruz and syllabic versification using the syllabic principle, and simplification (read: nationalization) of the literary language, which became more popular. The strengthening of the trend towards nationalization was due to the fact that syllabic versification - a genre of folk poetry - took over in the literary process and began to “suppress” aruz - metrical versification.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Tahirə Məmməd**Daxil olma tarixi 19 fevral 2024-cü il*

UTC: 43:407

DER INFINITIV UND DIE PARTIZIPIEN*Mammadova Gulriyya Garib**Aserbaidshanische Staatliche Agrar Universität**mammadovagulriyya@gmail.com*

Resümee: Der Artikel zeigt die Anwendungsgebiete von Infinitiv und Partizip II in der schriftlichen und mündlichen Rede. Es handelt sich um die deutliche Erklärung der Infinitivgruppen, um den Unterschied zwischen den Infinitivgruppen und Infinitiv mit "zu". Die gegebenen Beispiele helfen uns ihr Gebrauch in den Sätzen zu verstehen. Jeder kann mit Hilfe des Infinitivs und Partizip II ihre Meinungen besser ausdrücken.

Schlüssel Wörter: der Infinitiv, Hilfsverb, Wortgruppe, das Partizip, das Satzglied

Açar sözlər: məsdər, köməkçi feil, söz qrupu, feili sifət, cümlə üzvü

Key words: infinitive, auxiliary verb, word group, participle, sentence members

● **DER INFINITIV :**

Der Infinitiv (die Grund- oder Nennform) ist die Form, in der man ein Verb gewöhnlich nennt und in der es auch in Wörterbüchern angeführt wird. Er besteht aus dem Verbstamm und der Endung *-en* oder (bei Verben *-auf -el, -er*) *-n*:

komm-en, fahr-en, les-en, dunkel-n, kletter-n.

Der Infinitiv wird hauptsächlich in Verbindung mit anderen Verben (vor allem dem Hilfsverb *werden* und Modalverben) verwendet; er ist dann Teil des Verbalkomplexes:

Wann werden wir uns wieder *sehen*? Ich kann heute nicht *kommen*. Sie brauchen nur hier *zu unterschreiben*. Du scheinst noch nicht ganz wach *zu sein*.

Außerdem kommt der Infinitiv als Satzglied und als Attribut (Beifügung) zu einem Substantiv vor: (Satzglied:) *Rauchen* gefährdet Ihre Gesundheit. *Lesen* macht Spaß. *Schimpfen* nutzt hier gar nichts. Wir entschlossen uns *abzureisen*.

(Attribut:) Unser Entschluss *abzureisen* stand fest. Die Angst *zu versagen* machte ihn nervös. Ich habe nicht die Absicht *zu gehen*. Ihr Wunsch *zu schlafen* wurde immer stärker.

Wenn von einem Infinitiv andere Wörter oder Wortgruppen abhängen, liegt eine Infinitivgruppe vor:

Ein Buch dieses Autors zu lesen ist immer ein Gewinn. Er nahm sich vor *im neuen Jahr ein besserer Mensch zu werden*. Der Entschluss *die Reise abzusagen* ist uns nicht leicht gefallen.

Die Infinitivgruppe hat in diesen Fällen fast den Charakter eines Nebensatzes. Man spricht deshalb auch von einem Infinitivsatz. Manchmal bestehen Zweifel, ob eine Infinitivgruppe mit oder ohne *zu* anzuschließen ist. Als Grundregel gilt: Je umfangreicher sie ist, desto eher steht sie mit *zu*; vgl. z.B.:

● *helfen* + Infinitiv(gruppe) :

Sie half ihm *packen*

Sie half ihm *den Koffer packen*

Sie half ihm *den Koffer zu packen*

Sie half ihm *seine Sachen in den Koffer zu packen*.

● *lernen* + Infinitiv(gruppe) :

Das Kind lernt *laufen*

Er lernt *die neue Maschine bedienen*

Er lernt *die neue Maschine zu bedienen*

Die Menschen müssen lernen *ihre Freizeit sinnvoll zu gestalten*.

Infinitivgruppen werden in der Regel nicht durch ein Komma abgetrennt; man kann aber ein Komma setzen, um die Gliederung des Satzes deutlich zu machen oder um Missverständnisse zu vermeiden; vgl. z.B:

Ich hoffe, jeden Tag, eine Mail von ihr zu bekommen.

Ich hoffe, jeden Tag, eine Mail von ihr zu bekommen.

Ich rate ihm, zu helfen.

Ich rate, ihm zu helfen.

Wird eine Infinitivgruppe durch ein hinweisendes Wort angekündigt, so muss ein Komma stehen:

Daran, ihren Urlaub zu verlängern, ist sie nicht interessiert. Sein größter Wunsch ist es, sich mit seiner Freundin auszusprechen. Manche Verben, die mit einem anderen Verb im Infinitiv verbunden werden, ersetzen die Form des Partizips II (z. B. im Perfekt) durch den Infinitiv. Das ist immer bei den Modalverben und *brauchen* der Fall : Das hättest du mir gleich sagen *können* (nicht: *gekonnt*). Sie hätten sich besser informieren *sollen*. Wir haben nicht lange zu warten *brauchen*.

Bei manchen Verben besteht Unsicherheit, ob der Infinitiv oder das Partizip II steht. Bei einigen dieser Verben sind beide Formen möglich; bei anderen ist nur der Infinitiv oder nur das Partizip II korrekt:

INFINITIV	PARTIZIP II
Hat ihn jemand weggehn <i>hören</i> ?	Hat ihn jemand weggehn <i>gehört</i> ?
Er hat mir den Koffer tragen <i>helfen</i>	Er hat mir den Koffer tragen <i>geholfen</i>
Er hat mich rufen <i>lassen</i>	Ich habe warten <i>gelernt</i>
Er hat sein Ende kommen <i>fühlen</i>	Er hat sein Ende kommen <i>geföhlt</i>
Sie hat das Buch liegen <i>lassen</i>	Sie hat das Buch liegen <i>gelassen</i>
Das habe ich kommen <i>sehen</i>	Sie hat viel von sich redeb <i>gemacht</i>

•DAS PARTIZIP :

Das Partizip I (Mittelwort I, früher auch: Mittelwort der Gegenwart) wird gebildet, indem man *-d* an den Infinitiv anfügt:

kommen-d, weinen-d, blühen-d, lächeln-d.

Im Deutschen kommt das Partizip I nicht in Verbindung mit anderen Verben vor (im Unterschied zu der entsprechenden „Verlaufsform“ auf *-ing* im Englischen; vgl. z.B.: I *am reading*. - Im Deutschen nicht möglich: *Ich bin lesend*). Es wird nur als Attribut (Beifügung) zu einem Substantiv und als Artangabe (1448) gebraucht:

(Attribut:) ein *entgegenkommender* Personenwagen; die im Kreuzungsbereich *geltende* Geschwindigkeitsbegrenzung

(Artangabe:) Das Kind lief *weinend* zu seiner Mutter. Er kam *lächelnd* auf sie zu.

Das Partizip II (Mittelwort II, früher auch: Mittelwort der Vergangenheit) wird mit verschiedenen Mitteln gebildet. In der Regel erhält es die Vorsilbe *ge-*: stellen-ge-stellt, arbeiten-ge-arbeitet, brechen-ge-brochen. *ge-*entfällt bei allen Verben, die nicht auf der ersten

Silbe *be* tont werden, also bei untrennbaren Verben : bestellen - bestellt, verarbeiten - verarbeitet, zerbrechen - zerbrochen, übersetzen - übersetzt, bei Verben auf *-ieren* und einigen anderen: studieren - studiert, trainieren - trainiert, kassieren - kassiert, posaunen - posaunt, prophezeien - prophezeit. *ge-* entfällt auch bei allen Zusammensetzungen mit Verben die ser beiden Gruppen (auch wenn dann die erste Silbe betont ist): vorbestellen - vorbestellt, zurückübersetzen - zurückübersetzt, einstudieren - einstudiert, abkassieren - abkassiert, ausposaunen - ausposaunt.

Bei trennbaren Verben tritt *ge-* zwischen die Vorsilbe und den Verbstamm : vorstellen - vorgestellt, anbinden - angebunden, absprechen - abgesprochen, teilnehmen - teilgenommen.

Die Endung des Partizips II lautet bei den regelmäßigen Verben *-t* (lautliche Besonderheiten 1168), bei den meisten unregelmäßigen Verben *-en*. Bei diesen Verben ändert sich zudem in der Regel der Stammvokal: (regelmäßig:) stellen - gestellt-t, besetzen - besetzt-t (unregelmäßig:) brechen - gebrochen-en, binden - gebunden-en.

Das Partizip II von *winken* heißt korrekt *gewinkt*: Hast du gesehen, wie sie mir *zugewinkt* hat (nicht: *zugewunken* hat)?

Von einigen Verben gibt es sowohl regelmäßige als auch unregelmäßige Partizip-II-Formen. Sie werden meist wie Adjektive gebraucht und haben dann unterschiedliche Bedeutungen oder Gebrauchsweisen: *verwirrt-verworren*. *Verwirrt* wird in Bezug auf Personen gebraucht und bedeutet durcheinander gebracht, nicht fähig, klar zu denken": Sie waren ganz *verwirrt* von den vielen neuen Eindrücken. Er fuhr hoch und schaute *verwirrt* um sich. *verworren* wird in Bezug auf eine Sache gebraucht und bedeutet undurchsichtig, unverständlich": Sie lebte in ziemlich *verworrenen* Verhältnissen. Das ist ja völlig *verworren*, was du da erzählst. *gesinnt-gesonnen*. *gesinnt* bedeutet von einer bestimmten Gesinnung": Seine Anhänger sind ihm *gesinnt* (nicht: *gesonnen*). Er kehrt nur unter *Gleichgesinnten* (nicht: *Gleichgesonnen*) *gesonnen* bedeutet willens, entschlossen": Ich bin nicht *gesonnen*, diese Bedingungen zu akzeptieren. Sie war nicht *gesonnen*, ihm nachzugeben. *gespaltet-gespalten* In konkreter Bedeutung sind beide Formen gebräuchlich, wo bei *gespalten* häufiger verwendet wird: Ihr Haar ist an den Spitzen *gespalten/gespaltet*. In übertragener Bedeutung ist nur *gespalten* möglich: Ich bin in dieser Frage *gespalten*. Die Partei ist in zwei Lager *gespalten*.

Das Partizip II wird hauptsächlich in Verbindung mit Hilfsverben verwendet. Es bildet mit diesen Verben zu sammen bestimmte Zeitformen und das Passiv: er hat *gesagt* (Perfekt), er hatte *gesagt* (Plusquamperfekt), er wird *gesagt* haben (Futur II), es wird *gesagt* (Passiv). Das Partizip II kann auch wie ein Adjektiv gebraucht werden. und zwar als Attribut (Beifügung) zu einem Substantiv und als Artangabe:

(Attribut:) ein *geprügelter* Hund, *gebratene* Hähnchen.

(Artangabe:) Sie dachte *angestrengt* nach. Wir gingen *gestärkt* an die Arbeit.

Nicht möglich ist z. B.: die gestern *stattgefundene* Versammlung: der 20 Jahre *bestandene* Verein; die bisher *gegoltenen* Bestimmungen; die *zugenommene* Unzufriedenheit.

Das Partizip II kann also in der Regel dann nicht wie ein Adjektiv verwendet werden, wenn das Verb intransitiv ist (d. h. keine Akkusativergänzung haben kann) und das Perfekt mit *haben* bildet:

(die stattgefundene Versammlung =) die Versammlung, die stattgefunden *hat*. Dagegen möglich: der übergelaufene Agent der Agent, der übergelaufen *ist*. Die Partizip-II-Formen von transitiven Verben können uneingeschränkt wie Adjektive gebraucht werden: der *vereinbarte* Termin, die *gelieferte* Ware, die *betroffenen* Personen, ein *angenommenes* Kind.

Der Fachausdruck Partizip" und die deutsche Bezeichnung Mittelwort" weisen darauf hin, dass Partizipien eine Zwischenstellung zwischen den beiden Wortarten Verb und

Adjektiv einnehmen. Einerseits können sie wie ein Verb Ergänzungen und andere Satzglieder bei sich haben, andererseits können sie wie ein Adjektiv als Beifügung zu einem Substantiv verwendet und damit dekliniert werden. Manche Partizipien haben sich so sehr verselbstständigt und von der ursprünglichen Verbbedeutung entfernt, dass sie nur noch als Adjektive empfunden werden. Solche Partizipformen können auch Steigerungsformen bilden und in Verbindung mit *sein, werden* u. Ä. als Artergänzung verwendet werden:

(Partizip I:) Die Reise war *anstrengender*, als ich gedacht hatte. Das ist das *spannendste* Buch, das ich kenne. Er wird immer gleich *ausfallend*. Dieser Schluss ist nicht *zwingend*.

(Partizip II:) Er ist *gewandter* geworden. Du hast immer die *verrücktesten* Ideen. Sie wirkte sehr *gefasst*. Ich bin *verschwiegen* wie ein Grab.

Wenn von einem Partizip andere Wörter oder Wortgruppen abhängen, liegt eine Partizipialgruppe (ein erweitertes Partizip) vor. Die abhängigen Glieder stehen dabei in dem gleichen Fall wie bei dem zugrunde liegenden Verb: *das dem Partizip (Dativ) zugrunde liegende* Verb=das Verb, das dem Partizip (Dativ) zugrunde liegt: die *des Überfalls (Genitiv) verdächtigten* Männer =die Männer, die des Überfalls (Genitiv) verdächtigt werden. Partizipialgruppen als Artangaben haben fast den Charakter eines Nebensatzes; man spricht deshalb auch von einem Partizipialsatz: *Den neuesten Schlager vor sich hinpfiffend* ging er an die Arbeit (=Er ging an die Arbeit, indem er den neuesten Schlager vor sich hinpfiff). *Den Kopf in die Hand gestützt* dachte er angestrengt nach (- Er dachte angestrengt nach, wobei er den Kopf in die Hand stützte).

Literaturliste

1. Der kleine Duden Deutsche Grammatik; 2004.S. 110.
2. Dreyer Schmitt Lehr und Übungsbuch der deutschen Grammatik; 2000 S. 240.
3. Б.М.Завьялова, Л.В.Ильина. Практический курс немецкого языка
4. Silke Hilbert u. a., Schritte 6 international; 2008 S. 188

THE USE OF INFINITIVE AND PARTICIPLES IN THE GERMAN LANGUAGE

Mammadova Gulriyya Garib

Summary

The article shows the most important usage of infinitive, participle I and participle II in the oral and written speech. It gives a clear explanation of the infinitive groups, the differences between infinitive groups and infinitives with "zu". The given examples help to understand their positions in sentences. Knowing their meaning every one can express themselves as well as they can.

MƏSDƏR VƏ FEİLİ SİFƏTLƏR

Məmmədova Gulriyyə Qərib qızı

Xülasə

Məqalədə şifahi və yazılı nitqdə məsdər feili sifət I və II-nin ən vacib istifadə yerləri göstərilir. O məsdər qruplarının aydın izahını, məsdər qrupları ilə məsdərin "zu" ilə işlənməsi arasındakı fərqlərdən bəhs edir. Verilmiş nümunələr onların cümlədə işlənmə yerini başa düşməyə kömək edir. Onların mənasını bilərək hər bir kəs öz fikrini bacardığı qədər yaxşı ifadə edə bilər.

Rəyçi: Dos. Aidə Həsənova

Dillər kafedrasının 08 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 23 fevral 2024-cü il

UOT:80.

**SÖZ TƏRKİBİNDƏ T, D SAMİTLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ TƏLƏFFÜZ
NORMALARININ TƏDRİSİ**

Quliyeva Samirə Niftalı qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
quliyevsamire1979@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə t və d samitlərinin söz tərkibində yazılış və tələffüz normalalarının tədrisi məsələlərindən bəhs edilir. Göstərilir ki, dərslərdə ənənəvi qayda üzrə sözlərin yazılış və tələffüz normaları təsvir olunur. Ancaq sözlərin müxtəlif kombinatör vəziyyətlərdəki norma xüsusiyyətləri barədə yığcam şəkildə bəhs edilmir. Bu da qaydaların əzbərlənməsindən başqa elə bir ciddi effekt vermir. Müasir tədris prosesinin əsas xüsusiyyəti odur ki, şagirdlər vacib elementləri yaradıcılıq yolu ilə müəyyən etsinlər. Buna görə də, məqalədə normaların müəyyənləşdirilməsi ilə pozitiv fikir irəli sürmək üçün məktəb təcrübəsindən istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Məqsəd isə normalar arasında mümkün vəhdət yaradılmasına nail olmaqdan ibarətdir.*

Açar sözlər: *yazılış, tələffüz, nitq, norma, tədris*

Ключевые слова: *письмо, произношение, речь, норма, обучение*

Keywords: *writing, spelling, speech, norm, teaching*

Mövzu nitq mədəniyyəti normalarında vahidlik prinsipinin yaradılması baxımından aktualıq kəsb edir.

Elmi yenilik bundan ibarətdir ki, burada nitq variantları sadəcə təsvir edilmir, norma vahidliyinin optimal yolları araşdırılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır.

*T və d samitlərinin hər ikisi dil-diş kipləşən fonetik elementləridir. Fərq t samitinin kar, d samitinin cingilitili olmağından ibarətdir. T və d samitlərinin fərqi yalnız onların özünəməxsus fizioloji akustik keyfiyyətə məxsus olmasından ibarət deyildir. Bu samit səslərin söz tərkibindəki, xüsusən, söz sonundakı yazılış və deyiliş fərqləri də vardır. Bu isə nitq mədəniyyəti normalalarının qaydaya salınmasında müxtəlif yanaşmaların baş verməsinə səbəb olur. Müxtəlif yanaşma metodları, aydındır ki, tədris işində müəyyən çətinliklər yaradır. Odur ki, dərslərdə çıxış yolu sözlərin yalnız yazılış və tələffüzü barədə məlumat verməklə yekunlaşır. Halbunki norma vəhdətinin yaradılması işində məktəbin müstəsna rolu vardır. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinifinə aid dərslərdə t və d samitlərinin yazılışına və tələffüzünə dair göstərilən nümunələrdə onların yazı və nitq üzrə variantları təsvir edilir: *ixtira-ixdira, usta-usda* [1,42].*

Ə.Dəmirçizadə bu cür sözlərdən bəhs edərkən yazır ki, *t* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə bir qədər cingilti olmuş halda *d* çalarlığında (*t* kimi) tələffüz olunmalıdır: *yastı (yasdı), isti (isdi), axtar (axdar), taxta (taxda), astar (asdar), usta (usda), xəstə (xəsdə), məktəb (məkdəb), dəftər (dəfdər), müxtəsər (müxdəsər)* [3,220].

D samitinin isə aşağıdakı məqamlarda qarşılaşmış variantda tələffüz edildiyini göstərir: *a) and (ant), dörd (dört), qənd (qənt), kənd (kənt), fənd (fənt); b) çoxhecalı sözlərin sonunda: polad (polat), savad (savat), övlad (övlət), söyüd (söyüt), azad (azat), igid (igid); c) sözün daxilində qoşa d olduqda birinci d: tərəddüd (tərdədud), şiddət (şitdət), müddət (mütdət)* [3, 212].

T samiti ilə d samitinin bir-birini tələffüzə görə qarşılıqlı əvəzlənməsinin norma kimi qəbul olunmasına digər mənbələrdə də rast gəlmək olur. Akif Bayramov, Ziyəddin

Məhərrəmov və Mustafa İsgəndərzadənin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərslindəki söz sonundakı *d* samitinin *t* deyilişinin şifahi nitq forması hesab edilməsi də buna nümunədir: *dərd-dərt, dörd-dört, qənd-qənt* [2,61]. Oxşar izahı Süleyman Hüseynovun “Nitq mədəniyyəti” adlı dərslik kitabında da göstərmək olur: *dəstə-dəsdə, dəftər-dəfdər, itiyar-ixdiyar, üstən-üsdən, xoşbəxt-xoşbəxd* [6,132].

Elbəyi Maqşudovun bir məqaləsində sözlərin yazılış və nitq variantlarının daha yaxşı mənimsədilməsi üçün müvafiq poetik nümunələrdən istifadə olunur.

Şaftalının, püstənin

Müştərisi xəsdədir.

Səhv yazılan kəlmələr

Altdadır, ya üstədir? [7,7]

Əziz Əfəndizadənin tərtib etdiyi lüğətdə də *t və d* samitlərinin yazılış və tələffüz normalarına aid müvafiq nümunələr verilir: *bulut-bulud, usta-usda*[4,3]; *qanad-qanat, kənd-kənt, palıd-palıt* [5,143].

Söz tərkibində *t və d* samitlərinin yazılı və şifahi nitq normaları göründüyü kimi, yazıda sabitləşmiş qaydalar üzrə, şifahi nitqdə isə tələffüz sərbəstliyi əsasında müəyyən edilir. Ancaq müasir dövrdə ana dilinin rəsmi dövlət dili kimi işlədildiyini nəzərə alaraq vahid norma üçün tələffüz sərbəstliyini müəyyən qədər istisna etmək zərurəti yaratmışdır. Odur ki, birincisi, normalar arasındakı hədudların müəyyənləşdirilməsinə və daha sonra norma sabitliyinə nail olmaq yollarının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məktəb təcrübəsi isə bu işdə ən etibarlı vasitə hesab edilməlidir. Nitq mədəniyyəti normalarının sabitləşdirilməsi o demək deyildir ki, bütün hallarda icbarilik tətbiq edilməlidir. Nitq mədəniyyətinin sabitləşdirilməsində ilk növbədə onun kütləviləşdirilməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Normaların kütləviləşdirilməsi işi onların məktəbdə mənimsədilməsindən başlamalıdır ki, mərhələ-mərhələ yaddaşlarda həkk olunsun. Bunun üçün əsaslandırıcı arqumentləri tapıb normaların mənimsənilməsini asanlaşdıran üsulları müəyyən etmək lazımdır. *T və d* samitlərinə məxsus yazılı və şifahi normalar ümumi halda aşağıdakılardan ibarətdir:

T samitinin normaları

T samiti tək hecalı sözün sonunda daimi və sabit normaya malikdir. Belə sözlər həm ayrılıqda, həm onlara saitlə və həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda dəyişmə baş vermir: *at-atın-atda; sat-satır-satdı; çat-çatır-çatdı; bat-batır-batdı; ört-örtür-örtüdü; art-artır-artdı; cüt-cütün-cütdə; üst-üstə-üsdən; pört-pörtür-pörtüdü; sürt-sürtür-sürtüdü.*

Azərbaycan dilində *t* tərkibli bəzi alınma sözlər vardır ki, nitq mədəniyyətinə və orfoepiya qaydalarına aid mənbələrdə onların şifahi dil forması tələffüz sərbəstliyinin əsasında müəyyən edilir: *taxta-taxda, saxta-saxda, şaxta-şaxda, noxta-noxda; dost-dos, rast-ras, gəct-gəc, büst-büs (d) sərbəst-sərbəs, dürüst-dürüs, şikəst-şikəs.*

Belə sözlərin tələffüz variantı əslində təhrifdən başqa bir şey deyildir. Ona görə də onları şifahi dil forması saymaq özünü doğrulda bilməz. Belə təhriflərdə şifahi dil forması yaratmaq isə variantların sayının süni çoxaldılmasına gətirib çıxarır. Odur ki, təcrübə aparılan 9 sayılı Gəncə şəhər orta məktəbdə, Şəmkir rayonunun 1 sayılı və Goranboy rayonunun 2 sayılı orta məktəblərində həmin sözlərin yazılış və nitq formalarını bir daha yoxlamaq məqsədi ilə şagirdlərə tapşırıqlar verildi. Nəticə göstərdi ki, şagirdlər sözlərin yazılış qaydalarına düzgün riayət edirlər. Tələffüzdə isə sözlərin yazıdakı norması ilə müqayisədə düzgün deyiliş 80 faiz əməl olunurdu. Bu sahədə ən üstün göstərici Gəncə şəhər 9 sayılı orta məktəbinə məxsus olmuşdur. Tələffüz normasındakı yazı normasına yaxınlaşan variantın əsasında onu demək mümkündür ki, həmin sözlərin tələffüzünü sərbəstliyə güzəştə getmək düzgün deyildir. Əgər tələffüz ilə yazı arasında cəmi 20 faiz fərq yaranırsa deməli, tədris

prosesinin müasir tələblərə uyğun qurulması sayəsində norma yaxınlaşmasına daha çox nail olmaq mümkündür.

T samiti *et* və *get* kimi birhecalı sözlərin sonuna saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda dəyişməyə məruz qalır: *et- edir; get-gedir*. M.Yusifov belə dəyişməni *t* samitinin nitqin təsirinə düşmüş variant kimi nəzərə alır [8,124].

Söz sonunda *t* samiti ona samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə sabit qalır: *et-etdi, get-getdi*.

T samiti söz sonunda işlənərkən adi qaydadakı tələffüzə görə fel tərkibində öz sabitliyini saxlayır: *yarat, qurut, bərkit, darat, oyat*.

Belə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda, *t* samiti tələffüz asanlıqına görə *d* samitinə keçir, samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə isə öz sabitliyini saxlayır: *yarat-yaradır-yaratdı, qurut-qurudur-qurutdu, bərkit-bərkitdir-bərkitdi, dat-daradır-daratdı, oyat-oyadır-oyatdı*.

Lakin sonu *t* samiti ilə bitən Azərbaycan dilinə məxsus və Azərbaycan dilində ümumişlək vahid kimi işlənən ad nitq hissələrində *t* samiti dəyişmədən öz sabitliyini saxlayır: *qarağat-qarağatın-qarağatda, cüllüt-cüllütün-cüllütdə, bayat-bayatın-bayatda; diqqət-diqqətə-diqqətdə, məhəbbət-məhəbbətə-məhəbbətdə, dövlət-dövlətə-dövlətdə, heyrat-heyratə-heyratda, sürət-sürətə-sürətdə, müddət-müddətə-müddətdə, dəyanət-dəyanətə-dəyanətdə, qürbət-qürbətə-qürbətdə, güzəşt-güzəştə-güzəşdə, həyat-həyata-həyatda, paket-paketə-paketdə, defisit-defisitə-defisitdə, xamut-xamuta-xamutda*.

Bu sözlərin yazılışında və deyilişində şagirdlər demək olar ki, ciddi səhvə yol vermədilər. Belə çıxır ki, sonu *t* samiti ilə yazılan ana dili sözlərinə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda *t* səsinin *d*-ya keçməsinə tələffüz sərbəstliyi aparıcı yer tutmuşdur. Lakin yenidən həmin məqamda *t* samitinə qayıtmaq çətindir. Çünki, artıq həmin variant ümumdil normasına çevrilmişdir. Şagirdlərin tələffüzündə də *t* samitinə (*yaradır-yaratır, qurudur-qurutur, bərkitdir-bərkitir, daradır-daratır, oyadır-oyatır*) variantına qayıtması müşkül görünür.

***D* samitinin normaları**

Söz tərkibində, xüsusilə, sonda *d* samitinin də özünə məxsus normaları yaranmışdır. *D* samiti birhecalı sözlərin sonunda özünün yazılış və nitq formasının sabitliyini saxlayır: *ud, od, ad, öd, dad, yad, süd, cad, cod, şad, güd, yod*.

D samiti, eyni zamanda, söz sonuna sait və samitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda da öz norma sabitliyini saxlayır: *ud-udur-uddu, od-odun-odda, ad-adın-adda, öd-ödün-öddə, dad-dadır-dadlı (daddı), yad-yadın-yadda, süd-südüün-süddə, cad-cadın-cadda, cod-codun-codda, şad-şadın-şadda, yod-yodun-yodda*.

D samiti sonu yanaşı samitlə yazılan sözlərdə *t* samitindən fərqli olaraq öz sabitliyini saxlaya bilmir, tələffüzdə *d* əvəzinə *t* çalarlığı səslənir: *qurd-qurt, dərd-dərt, dörd-dört, mərd-mərt*.

Sonu *d* samiti ilə yazılan ikihecalı sözlərin tələffüzündə də *d* samiti öz tələffüz sabitliyini itirərək *t* səsinə keçir: *polad-polat, öyüd-öyüt, söyüd-söyüt, bulud-bulut, qurud-qurut, qanad-qanat, savad-savat, övlad-övlət, azad-azat, igid-igit, keçid-keçit, armud-armut, küncüd-küncüt, palıd-palı, çeşid-çəşit*.

Sonu yanaşı samitlə bitən birhecalı sözlərdə və eyni zamanda *d* samitli ikihecalı sözlərdə saitlə başlayan şəkilçidən əvvəl *d* samiti sərbəst qalır, samitlə başlayan şəkilçidən əvvəl isə *t* variantı müşahidə edilir: *qurd-qurdun-qurtda, dərd-dərdin-dərtə, dörd-dördün-dörtə, mərd-mərdin-mərtə; polad-poladın-polatda, öyüd-öyüdün-öyütdə, söyüd-söyüdün-söyütdə, bulud-buludun-bulutda, qurud-qurudun-qurutda, qanad-qanadın-qanatda, savad-savadın-savatda, övlad-övladın-övlətdə, azad-azadın-azatlıq, igid-igidin-igitdə, keçid-*

keçidin-keçitdə, armud-armuda-armutda, küncüd-küncüdüin-küncütdə, palıd-palıdın-palıtda, çeşid-çeşidin-çeşitdə.

Şagirdlərə verilən tapşırıqlarda bu sözlərin yazılışı üzrə ciddi nöqsanlar aşkarlanmadı. Bu məktəbdə dil qaydalarının dərsliyə uyğun şəkildə öyrədilməsindən irəli gəlir. Ancaq sözlərin tələffüz normasına gəlincə onların bəzilərinin tələffüzündə, xüsusilə, *d* samitindən sonra samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə gözlənilən *t* tələffüzü yerinə *d* samitinin səslənməsi diqqəti cəlb edirdi. Bu əlbəttəki sözün tələffüzünün yarıya uyğun səsləndirilməsi ənənəsindən irəli gəlir. Birhecalı, sonu *d* samiti ilə bitən sözlərin tələffüzü ilə əlaqədar onu demək mümkündür ki, həmin sözlərin sonu həqiqətən *t* tələffüzlüdür. Çünki, heç bir halda *d* samiti həmin sözlərdə dəyişmir. Qalan hallarda ana dilinə məxsus sözlərdəki *d* samitinin ilkin variantda doğrudan da *d* olduğu bir qədər şübhə yaradır. Olsun ki, həmin sözlərdə (məsələn, öyüd, söyüd, bulud, qurud, qanad, övlad, igid, keçid, armud, küncüd, palıd, çeşid) əvvəl *t* samiti iştirak etmiş, bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi qoşulduğu anda *d* samiti işləndiyi üçün digər hallardakı yazılışda da *d* samiti tətbiq edilmişdir. Ona görə də təkhecalı, sonu *d* samiti ilə bitən sözlər istisna olmaqla, digər hallarda sonu icbari yazı qaydası üzrə işlənən sözlərə *t* samitinin tətbiq edilməsi norma tənzimlənməsi baxımından münasib görünərdi. Ancaq, əlbəttəki, bu əməliyyatı fərdi qaydada yox, müzakirələr nəticəsində həyata keçirmək mümkündür. Ən əsaslandırıcı arqument isə məktəb təcrübəsi ilə yekunlaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Zakir. Kurikulum islahatı və müasir dərs /-Azərbaycan müəllimi qəzeti, -Bakı: 30 aprel, 2010-cu il, s. 21.
2. Dəmirçizadə, Ə. Azərb. dili orfoepiyasının əsasları. Ə.Dəmirçizadə. Bakı:ADPI,-1969,82 s.
3. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti / Ə. Əfəndizadə.-Bakı:Maarif, -1983, -88 s.
- 4.Əfəndizadə, Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti /Ə. Əfəndizadə.-Bakı:Azərnəşr,1996, 144 s.
5. Hüseynov, S. Nitq mədəniyyəti /S.Hüseynov.-Bakı:Yazıçı,-2010,- 240 s.
7. İsmayılov, Rafiq., Azərbaycan dili. 5-ci sinif üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait / R.İsmayılov, A.Rüstəmov, D.Cəfərova.- Bakı: “Altun kitab”, -2016, -200 s.
8. Yusifov, M. Azərb. dili fonetikasının əsasları. M.Yusifov -Bakı:Elm və təhsil, 2013,320 s.

TEACHING OF WRITING AND SPELLING NORMES OF THE CONSONANTS T, D IN THE WORD STRUCTURE

Guliyeva Samira Niphtaly
Summary

In the article is dealt about problems of teaching of the of writing and spelling normes consonants *t* and *d* in the word structure. It is shown that in the textbook are described traditional rules of method of writing and spelling of the words. But it is not being dealt about different combinations of the norm features in the compact form. And it does not give such a serious effect than except of being learned by heart of these rules. Essential feature of the modern teaching process is that let them determine pupils necessary elements with way of creative work. Therefore, in the article is been recommendation use with defining positive thought of the normes from school experiment. But purpose consists of achieving creation possible unity between normes.

**ОБУЧЕНИЕ НОРМ ПИСЬМА И ПРОИЗНОШЕНИЯ СОГЛАСНЫХ
Т И Д В СОСТАВЕ СЛОВА***Кулиева Самира Нифтали кызы**Резюме*

В статье говорится о задачах обучения норм письма и произношения согласных *t* и *d* в составе слова. Показывается, что в учебнике описывается нормы письма и произношения слов по традиционному правилу. Но о свойствах норм слов в различных комбинаторных положениях в узком виде. А это кроме зубрежки правил не дает такого серьезного эффекта. Основным свойством современного процесса обучения является определение учениками важных элементов творческим путем. Поэтому, в статье советуется определением нормиспользовать школьную практику для выявления позитивной мысли. А цель состоит из создания возможного соответствия между нормами.

*Рәүҗи: prof M Yusifov**Azərbaycan dili kafedrasının 11 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 20 fevral 2024-cü il*

UOT:81.

LEXICO-SEMANTICAL CHARACTERISTICS OF ADJECTIVE

*Hüseynova Şəhla Ələkbər qızı, Həsənova Səma İmamverdi qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**hsehla744@gmail.com, nerinehesenova@gmail.com*

Abstract: *The object of our investigation is adjectives. The definition of the adjective is a word expressing a quality of a substance by limiting its meaning.*

Adjectives differ in many ways. We examine their semantic and syntactic characteristics. Semantically, adjectives can belong to different classes. Syntactically, adjectives can be used in attribute and predicative function. An adjective modifies a noun. An adjective usually precedes a noun which it modifies. For example: "The truck-shaped balloon floated over the treetops." An adjective can be modified by an adverb, too. In the sentence "I'm terribly sorry." For example, the adverb "terribly" modifies the adjective "sorry."

Key words: Definition, its lexical meaning, syntactic functions of adjectives

Açar sözlər: Tərif, onun leksik mənası, sifətlərin sintaktik funksiyaları

Ключевые слова: Определение, его лексическое значение, синтаксические функции прилагательных

The adjective is a word expressing a quality of a substance. The adjective is a 'describing' word. The main syntactic role of adjective is to qualify a noun or noun phrase, giving more information about the object signified. In the concept of quality of a substance we include not only colour of objects (e.g. red, green, yellow), size (e.g. big, huge, small), age (e.g. old, young), opinions of people (e.g. nice, beautiful, tough), but also describing actions (e.g. fast, slow, friendly) etc. In speech these types of adjectives are treated in different ways, so one, who does not know ways of treatment, can make mistakes in his speech. Standing on such ground, we considered the theme of the work actual enough to make investigation.

In English the adjective has no number, case or gender distinctions. In connection with that a questionnaire: by what signs do we then recognize adjectives in Modern English? In most cases it can be done by taking into account semantic and syntactic functions of the adjectives. In some other cases derivational suffixes are significant. Among them there are suffixes "-less, -like," etc. But in certain cases a suffix cannot help to distinguish the adjectives. This is the case, when first and the same suffix can be found both in adjectives and in other parts of speech. E.g.: We can find the suffix "-ful" in the suffix adjectives, such as: "useful, beautiful", etc. And alongside it, we can also see the suffix in nouns "spoonful, pocketful", etc. In spite of the fact that the adjectives in Modern English is weak morphologically, still it is distinguished as a separate part of speech characterized by the following features:

1) the lexico-grammatical meaning of attributes of substances or we may say that they express property of things /persons/;

2) the morphological category of the degrees of comparison;

3) the characteristic combinability with nouns, (ex.: high building), with link verbs (ex.: is brave, it is red,), with adverbs (ex.: very clear); they combine with nouns, as it has already been stated above, they express the properties of things. The words that express things we call nouns. It seems to be important to differentiate the combinability of a word with other words and reference of a word of a part of speech to another part of speech. We put this because adjectives modify nouns but they can combine with adverbs, link verbs and the word "one":

A white horse. The horse is white. ;

The sun rose red. The sun rose extremely red. ;

4) typical stem-building affixes, such as: -ful, -less, -ish, -ous, -ive, ir-, un-, -pre-, inetc the syntactic function of attributes and predicatives [12,24].

According to their lexical meaning adjectives fall into groups:

1) **Qualitative adjectives**;

2) **Relative adjectives** [12,25].

1. Qualitative adjectives denote qualities of a substance directly as size, *shape, colour, physical and mental qualities*, such as: large room, long way, little bird, wide yard, round table, high mountain, strong man, important question, beautiful woman, blue eyes, warm weather, etc.

Qualitative adjectives, as different from relative ones, denote various qualities of substances which admit of a quantitative estimation. The measure of a quality can be estimate as high or low, adequate or inadequate, sufficient or insufficient, optimal or excessive. In this connection, the ability of an adjective to form degrees of comparison is usually taken as a formal sign of its qualitative character, in opposition to a relative adjective which is understood as incapable of forming degrees of comparison by definition.

2. Relative adjectives denote qualities of a substance not directly but through their relation (a) to *materials*, (b) to *place*, (c) to *time*, (d) to *some action*, such as:

(a) wooden door, silken dress, woollen gloves;

(b) Italian singer, African language, Asian music;

(c) weekly payments, monthly meeting; (d) preparatory meetings, rotatory saw.

Relative adjectives is made up with these suffixes: -ly, -an, -ical, -ic, -ish, etc. For example: weekly, Italian, golden, syntactic, analytical, reddish.

Relative adjectives express qualities which characterize an object through its relation to another object: woolen gloves, wooden house, Siberian wheat.

Relative adjectives have **no degrees of comparison**. In English the number of relative adjectives is limited. A few relative adjectives are formed from nouns by means of the suffix "en" (wooden, woolen); some relative adjectives are formed from nouns by the suffix "-ly" (daily, motherly); many relative adjectives are converted from nouns (silk, gold, cotton) [8,32].

Adjectivized nouns are also freely used with the meaning of relative adjectives: a summer day, a wood flower, the Moscow theatres.

There is no hard and fast line of between qualitative and relative adjectives. A relative adjective may acquire the meaning of a qualitative one, example:

a silver watch (relative adjective) - a silver stream (qualitative adjective); an iron bridge (relative adjective)- an iron will (qualitative adjective).

While speaking about lexical meanings of adjectives we must also speak about **the words of the category of state**.

The words of the category of state denote the *temporary state or condition* of persons or things. E.g.:

But Johnny and Paddy were *asleep*, the rose-red glow had paled, bats were flying, and still the bathers had not returned. (*Mansfield*)

As regards *form* the words of the category of state have the *prefix a-* : **ablaze, afire, aflame, afoot, afraid, asleep, alike**. etc.

They are mainly used in the function of a *predicative*:

"He is *awake!*." Sally cried. (*Saxton*);

That was all right in the daytime, but while Alice was putting her to bed she grew suddenly *afraid*. (*Mansfield*)

Words of the category of state may be used as **objective predicatives**: She was saying that she intended to leave him entirely alone again. (Wilson)

Words of the category of state may be sometimes used as **attributes**. But unlike adjectives they cannot be placed before the words they modify. As **attributes** they may be only used in **post-position**. E.g.:

The father and mother dolls, who sprawled very stiff as though they had fainted in the drawing-room, and their two little *children asleep* upstairs were really too big for the doll's house. (*Mansfield*)

4) Words of the category of state can be modified by *adverbs of degree*: Sally, who had been *half asleep* with her head on Eddie's lap, woke up and began chanting. (Saxton); He immediately came *fully awake*. (Heym)

2. Morphological category of adjectives – the category of the degrees of comparison.

There are *three* degrees of comparison of qualitative adjectives. They are:

1. The positive degree;
2. The comparative degree;
3. The superlative degree.

The Positive Degree of the Adjective – The common or basic degree is called positive which is expressed by the absence of a marker. Therefore we say that it is expressed by a zero morpheme. The positive degree of the adjective is not marked, i.e. there is no morphological element showing that the adjective is in the positive degree. In the positive degree English adjectives consist of only the root, such as: long, short, sharp, blue, yellow, red, wide, narrow etc. [12, 24].

In the *positive degree* adjectives can be used with the conjunctions **as... as, not so ...as, not as ...as** and show whether the quality of the compared substances is equal or unequal. The conjunction **as ... as** is used when the quality of compared substances is equal in quality, and it is translated into Azerbaijani “kimi, eyni”.

The conjunctions **not so ... as** and **not as ... as** are used when the quality of compared substances is not equal, and it is translated into the language Azerbaijani “kimi deyil”, such as:

We can note that in positive degree we can use adverbs: *such, quite, too, so, very, rather, how, enough* as key words [9, 54].

The Comparative and Superlative Degrees of the Adjective. – So far as to the comparative and superlative degrees they have special material means. At the same time we'll have to admit that not all the qualitative adjectives form their degrees in the similar way. There are three ways of forming the degrees of comparison of native adjectives:

- the synthetic way;
- the analytic way;
- the suppletive (irregular) way [12,25].

From the point of view of forming of the comparative and superlative degrees of comparison the qualitative adjectives must be divided into four groups. The choice of this or that way to form the degrees of comparison of qualitative adjectives mostly depends upon the morphological phonetic composition of the adjective:

1) All the monosyllabic qualitative adjectives form their comparative and superlative degrees in the first way, i.e. synthetically, by taking the suffix *-er* in comparative degree and *-est* in the superlative degree.

Disyllabic qualitative adjectives ending in **y** or one of the letter combinations: -er, -ow, -le, ise, some, and in which the stress falls on the last syllable, such as:

Comparative degree	Superlative degree
happy + er = happier	happy + est = happiest
clever+ er = cleverer	clever + est= cleverest
narrow + er = narrower	narrow + est= narrowest
simple + er = simpler	simple + est= simplest
concise + er = conciser	concise +est= concisest
handsome + er =handsomer	handsome+ est =handsomest

Degrees of comparison of the above mentioned qualitative adjectives can be formed analytically, too i.e. by using **more** and **most** before these adjectives. Accordingly it is possible to say **cleverer**, **cleverest** or more clever and most clever.

3) Polysyllabic qualitative adjectives form their degrees of comparison analytically, i.e. by using **more** before the adjective in the comparative degree and **most** before the adjective in the superlative degree, such as:

Comparative degree

most beautiful.
most interesting
most difficult,

Superlative degree

more beautiful
more interesting
more difficult

4) Some qualitative adjectives form their degrees of comparison in the third way, i.e. in regularly. These adjectives are:

The adjectives that form their degrees **by means of suppletion** good - better - the best
bad - worse - the worst
many - more - the most;
much - more - the most;
little – less – the least;

The comparative is followed by the conjunction "**than**", for example: "Now I am in the garden at the back, where the fruit clusters on the trees, riper and richer than fruit has ever been since in any other garden" (Ch. Dickens) **Than** is translated into Azerbaijani as "-dan, -dən". E.g.: My room is larger than yours. – Mənim otağım sizinkindən daha genişdir.

The adjective in superlative degree is always used with article "**the**". E.g. : She is the tallest girl in our class. If in the sentence, about the place of the spoken thing or the exact time of action is shown then the adjective used before that object, that noun is in superlative degree. For example: in the world, in the building, in the school, at the baker's, to the stationer's, etc.

If in the sentence the combination **of all,among,one of,ever,never** is used, the superlative degree is chosen.

3. Syntactic functions of adjectives.

Syntactically, adjectives can be classified with respect to the **function** features: Adjectives can appear as *attribute*, as noun modifiers inside a noun phrase (NP) as shown in: a happy person, or in *predicative* position as a complement of a verb like *be, seem, consider*, etc., as shown in: They are happy, they consider him happy, he seems happy, etc. [13].

In the function of *attribute* adjectives are part of the noun phrase headed by the noun they modify; for example, *happy* is an attribute in "happy people". In some languages, adjectives precede their nouns; in others, they follow their nouns; and in yet others, it depends on the adjective, or on the exact relationship of the adjective to the noun. In English, as attribute adjectives usually precede their nouns in simple phrases, but often follow their nouns when the adjective is modified or qualified by a phrase acting as an adverb. For example: "I saw three happy kids", and "I saw three kids happy enough to jump up and down with glee."

Predicative adjectives are linked via a link verb or other linking mechanism to the noun or pronoun they modify; for example, *happy* is a predicative adjective in "they are happy" and in "that made me happy." [13].

Ədəbiyyat

1. Ilyish B. The Structure of Modern English. M. 1971.
2. Jespersen Otto. A modern English grammar. Great Britain, 1954.
3. Jespersen Otto. Essentials of English Grammar. 25th impression. London, 1987.
4. Khaimovich B., Rogovskaya B. A Course in English Grammar. M. 1967.
5. Kaushanskaya V. and others. A Grammar of the English Language. Baku, 2004.
6. Quirk R. University Grammar of English. Moscow, 1982.
7. Schramper Azar Betty. Understanding and using English Grammar (third edition). The United States of America, 1999.
8. Turksever Oruc Ibrahimoghlu. A practical grammar of contemporary English. Baku, 2009.
9. Türksevər (Musayev) Oruc. İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri). Bakı, 2007.
10. Бархударов. Очерки по морфологии современного английского языка. М. 1975.

SİFƏTİN LEKSİKO-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynova Şahla Ələkbər qızı, Həsənova Səma İmamverdi qızı
Xülasə

Bizim tədqiqatımızın obyektı sifətlərdir. Sifətin tərifı onun mənasını məhdudlaşdırmaq ilə mahiyyətin keyfiyyətini ifadə edən sözdür.

Sifətlər müxtəlif üsullarla fərqlənir. Biz onların semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini tədqiq etdik. Sifətlər semantik xüsusiyyətlərə görə müxtəlif sinfə mənsub ola bilər. Sintaktik baxımdan, sifətlər təyin və predikativ funksiyasında işləyə bilərlər. Sifət ismi təyin edir. Sifət təyin etdiyi isimdən adətən əvvəl gəlir. Məsələn: "The *truck-shaped* balloon floated over the treetops." Sifət zərflərlə də təyin edilə bilər. Məsələn: "I'm *terribly* sorry." – "terribly" zərflə "sorry" sifətini təyin edir.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО

Гусейнова Шахла Алекпер кызы, Гасанова Сама Имамвердикызы
Резюме

Объект нашего исследования – прилагательные. Определение прилагательного – это слово, которое выражает качество сущности, ограничивая его значение.

Прилагательные различаются по-разному. Мы изучили их семантические и синтаксические особенности. Прилагательные могут принадлежать к разным классам по своим семантическим свойствам. С синтаксической точки зрения прилагательные могут выполнять определяющую и предикативную функции. Прилагательное

определяет существительное. Прилагательное обычно предшествует существительному, которое оно определяет. Например: «Воздушный шар в форме грузовика плыл над верхушками деревьев». Прилагательное также может быть указано с помощью наречия. Например:

«Мне очень жаль». - Наречие «ужасно» определяет прилагательное «извините».

Rəyçi: f.ü.f.d. Əliyeva Kəmalə Rafiq qızı

Praktik xarici dillər kafedrasının 14 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 fevral 2024-cü il

UOT:81.

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji
VAHİDLƏRİN LİNGVOKULTUROLOGİYASI
(MİLLİ-MƏDƏNİ SEMANTİKA)**

Tahirov Kənan Vəli
Gəncə Dövlət Universiteti
humanm@bk.ru

Xülasə: *Dilin leksik layından danışarkən frazeoloji ifadələrin üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. Bu ifadələrdə obrazlılıq imkanları çox genişdir. Tutuşdurulan dillərin frazeologiyası daim inkişaf və zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Frazeoloji məna qatı varlığı, obyektiv aləmi dərk etməyin mühüm vasitələrindəndir. Onun sosial həyatda tərbiyəvi təsiri çox güclüdür. Frazeoloji vahidlər dünyanı dərk etməkdə insanın ən etibarlı bələdçisidir.*

Konsept tiplərinin hər birinin spesifik lingvokulturoloji xüsusiyyətləri vardır. Məqalədə lingvokulturoloji konseptlər nəzərdən keçirilir. Bir mühüm konsept kimi frazeoloji vahidlərin lingvokulturologiyada yeri, mövqeyi və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. Frazeoloji konsept tipləri konseptual təhlil mərhələsi istiqamətində təhlil olunur. Həmin vahidlərin milli-mədəni özünəməxsusluğu aşkar olunur. Bu məqamda frazeoloji semantika aydınlaşır. Bəxt, tale, kimi lingvokonseptlərin yüksək dərəcəli mənaları dəqiqləşdirilir. Bu tip konseptlərin konseptuallaşma mərhələsi tədqiqat obyektidir.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji semantika, milli-mədəni spesifikasiya, lingvokulturoloji xüsusiyyətlər

Key words: phraseology, phraseological semantics, national-cultural specifics, lingucultural characteristics

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая семантика, национально-культурная специфика, лингвокультурные характеристики

Son illər lingvokulturoloji araşdırmalar müasir lingvistikada elmində geniş vüsət almaqdadır. Bu baxımdan həm kontrastiv və həm də müqayisəli –tipoloji tədqiqatlar leksik və frazeoloji vahidlərin semantikanın milli spesifikasiyasını üzə çıxarmaqdadır. Lingvokulturoloji yanaşma bir mühüm dil vahidi kimi süzən, frazeoloji vahidin semantikasının xalqın mədəniyyəti ilə bağlı tərəfini nəzərdən keçirməkdədir. Yəni bu o deməkdir ki, **sözdə, frazeologiyada şərtləndirilmiş xalq mədəniyyətinin semantikasi** mövcuddur. Bu məna həmin vahidlərin daxilində necə əks olunur? Məlumdur ki, lingvokulturologiya yeni lingvistik tədqiqatdır. Dil vahidlərinin funksional-struktur fərqi mədəniyyət faktoru ilə şərtləndirilir, çoxlu semantik komponent sözün məzmun və mənasında mədəniyyət hadisəsini əks etdirir, hansı ki hər xalq üçün spesifik, ümuminsan, mənəvi mədəniyyət, universal mədəniyyət material hadisəsi kimi

Frazeologiya dilçiliyin nisbətən yeni sahələrindəndir. Hər bir mədəni dildə bu sahə tədqiq edilmişdir. Həmin sahə ümumi nəzəri cəhətdən rus və ingilis dilçiliyində V.V.Vinoqradov, N.M.Şanskiy, A.V.Kunin, V.M.Oqoltsev, frazeoloji vahidlərin qrammatik-semantik strukturu M.İ.Çeremisina, K.M.Qyulumyants, A.V.Kunin, semantik birliyi, eləcə də tərkibi V.V.Vinoqradov, N.B. Meskovskaya, ifadəli, obrazlı fikrin yaranmasındakı rolu, ideoqrafik təsviri İ.İ.Çernişeva, V.M.Oqoltsev, M.M.Kopilenko, Z.D.Popova, L.A.Lebedeva və başqaları tərəfindən bu və ya digər istiqamətlərdə araşdırılmışdır.

Bizim tədqiqat istiqaməti isə fərqlidir. Frazeoloji ifadələrin ingilis və Azərbaycan dilində *milli-mədəni spesifikasiyası* məsələləridir. Bu, frazeologiyada yeni yanaşma sayıla bilər. Bu yöndə V.M. Mokienkonun, V.N.Teliyanın, V.A.Maslovanın, İ.Y.Markovinanın,

Y.A.Sorokinin tədqiqatları məlumdur. (1; 2; 3; 4) Bu tədqiqatlarda frazeologizmlərin rus, ingilis, alman və s. dillərdə semantik-qrammatik tiplərini ifadə edən modelləri üzə çıxarılmış, onların obrazlı fikir formalaşdırmaqda qanunauyğunluqları müəyyən edilmiş, sabit ifadələrin idiomatikliyi, müqayisələrin, komparativliyin arasında olan qarşılıqlı əlaqə formaları, münasibətləri və s. təyin olunmuşdur.

Dildə ifadə vasitələrinə görə konseptlər leksik və frazeoloji olmaqla iki yerə bölünür. Bu konseptlər univerval ifadə imkanlarına görə prinsipial olaraq fərqlənirlər. Bu konsept tipləri arasında sərhəd mütləq deyil, nisbidir.

Bizim məqsədimiz müxtəlif sistemli dillər əsasında frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji özünəməxsusluğunu səciyyələndirmək, onların tematik strukturunu, müxtəlif sahə qruplarını etalonlaşdırmaq və milli markirovkalaşdırılmış mənaları ortaya çıxarmaqdır. Bu dillərdə milli frazeologiya faktorları zəngindir. "Milli" ərəb mənşəli sözdür. Millətə aid olan, millətə məxsus olan mənəsidir. Milli- hər hansı millətin xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə edən, hər hansı bir millətə xas olan əlamət deməkdir. Məs.: milli-mədəniyyət. İngilis xalqının milli mədəniyyəti, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti və s. Mədəniyyət isə insan cəmiyyətinin istehsək sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda qazandığı, əldə etdiyi nailiyyətlərin toplusudur. Dilin milli-mədəni xüsusiyyətləri deyərəkən bu keyfiyyətləri formalaşdırən leksik və frazeoloji vahidlər başa düşülür.

Milli-mədəni semantika deyərəkən işgüzar kommunikasiyada işlənən leksik və frazeoloji vahidlərin milli-mədəni spesifikliyi nəzərdə tutulur. Nadir Məmmədli yazır ki, "milli mədəniyyət biznesin idarə edilməsinə təsir edən danılmaz amillərdəndir. Milli mədəniyyət korporativ mədəniyyət sisteminə böyük təsir göstərir. Mədəni dəyərlər üçün etimad, komanda işi olduqca vacibdir; insanların özlərini necə aparmasında və işdə necə davranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Daxili işgüzar kommunikasiya milli-mədəni münasibət nəticəsində formalaşır. Milli mədəniyyətin başqalarından üstünlüyünə inam-etnosentrizm dilin leksik-frazeoloji vahidləri ilə ifadə olunur. Milli mədəniyyət kollektiv düşüncə proqramı olduğu üçün frazeoloji vahidlər də kommunikasiyada spesifikasiyaların, hərəkətlərinin və məqsədlərinin, eləcə də "yaxşı nə varsa" qiymətləndirmənin meyarı və qiymətləndirmənin ümumi standartlarını təmin edən konsepsiyadır. İşgüzar kommunikasiyanın milli-mədəni spesifikasiyi sadə bir formadan başlayaraq çox sayda biznes əməliyyatına təsir göstərir". N. Məmmədli milli-mədəni spesifikasiyin əsas funksiyalarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

- işgüzar ünsiyyət növlərini aydınlaşdırmaq;
- insanları birləşdirmək, integrativ xüsusiyyət daşımaq;
- özünü ifadə etməyi, təsdiqləməyi, nümayiş etdirməyi bacarmaq, şəxsi, intellektual və psixoloji potensialı üzə çıxarmaq;
- informasiyanın konkret fəaliyyət üsullarının, qiymətləndirməsinin, ötürülməsinin sosial mexanizmini yaratmaq;
- təcrübə və emosional birləşmələrin qarşılıqlı anlaşmasına kömək etmək;
- ekspressiv funksiya daşımaqla birgə ideya prosesində işçilərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmək;
- işin motivasiyasını gücləndirmək, kollektivdə psixoloji iqlimə əlverişli təsir göstərən əməkdaşlığa kömək etmək, sosial nəzarəti gücləndirmək;
- cəmiyyətdə qarşılıqlı təsir bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- qəbul edilmiş leksik və frazeoloji norma və qaydaları stimullaşdırmaq.

İşgüzar kommunikasiyaların milli-mədəni spesifikasiyi ünsiyyət prosesinin həyata keçirilməsinin üsullarından biridir; şəxslər arasında nitq yeganə universal informasiya mübadiləsidir. Onun köməyi ilə nəinki informasiya ötürülür, həm də birgə fəaliyyətin

İştirakçılarının bir-birinə təsiri həyata keçirilir” (5., s.299-300 (512 səh.)

Frazeoloji vahidlər bu çərçivədə işgüzar kommunikasiyada, nitq prosesində milli-mədəni funksiyaları həyata keçirir. Belə vahidlərin daha çox kulturoloji, eyni zamanda linqvo-mədəni təbiəti danılmazdır. Xalqın milli mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri bilavasitə frazeoloji vahidlərdə də əks olunur. Ən başlıcası isə, ayrı ayrı söz və frazeoloji birləşmələrdə, paremiyalarda şərtləndirilmiş xalq mədəniyyəti faktoru qorunub saxlanılır.

M.Musayev bu xüsusda yazır ki, “*şərtləşdirilmiş qaydada və eləcə də semantik-frazeoloji dərəcələrinə görə bu vahidlərin konseptual- linqvistik təsviri işi türkoloji dilçilikdə qənaətbəxş səviyyədə aradırlmamış*”dır (6, s.160 (456 səh.) Frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsi yüzillərin məhsuludur. Həmin vahidlər bu gün yenədə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bunun səbəbini bir tərəfdən xalqın və xalq yaradıcılığının ölümsüzlüyü içində, digər tərəfdən də həmin kiçik ədəbi əsərlərin sənət və fəlsəfi dəyərinə aramaq lazım gəlir. Bunlarda dərin həyat fəlsəfəsi mövcuddur. Uzun bir tarixi yolda formalaşmışlar. Frazeoloji vahidlər də həyat gerçəkliyini ədəbi bir şərtləşdirilmiş şəkildə təqdim edir.

Bizcə, frazeologiyanın koqnitiv prosesdə iştirakı dilin semantik inkişafı və zənginləşməsində olduqca vacibdir. Bu cəhət frazeolojin vahidlərin dildə «*müstəqil əmələ gələn*” dil vahidi olmasıdır. Bunların kommunikasiyada emosional-ekspressiv yükü daha çoxdur. Frazeoloji vahidlərin mühüm xüsusiyyəti, əsas ölçüsü ünsiyyət prosesində semantik bütövlüyə malik olmasıdır. Hər bir hissənin semantikasi ayrıca götürülmür, tam struktur özü mühüm məna daşıyır. Məna emosional cəhətləri ilə fərqlənir. Məs.: *to discərade oneseləf-özünü abırdan salmaq (özünü biabır eləmək); to be undulü familiar\to be free and eacü- özünü açıq saçığ aparmaq (tərbiyəsizlik nümayiş etdirmək); to beıçave oneseləf ac a babü- özünü bəbə kimi aparmaq (uşaq kimi ağılsızlıq etmək) və s.*

Konsept məsələsi linqvokulturologiya elmində öyrənilir. Frazeoloji vahidlər də konseptual xüsusiyyətlərə malikdir. Frazeoloji konseptlər – xalqın düşüncə mənzərəsini əks etdirir, universal səciyyə kəsb edir. Müxtəlif nitqdə, mətnə kontekstual mövqedə bunlar ifadə olunur. Frazeoloji konseptləri tematik qruplar üzrə öyrənmək daha əlverişlidir. Bu qrupun hər birinin baza komponenti olur. Məs.:**Tərəvəz adından ibarət:** ”soğan sözü ilə əlaqədar: one of many\such as everybody is- soğan başı deyil (dəyərli insanlar, belə insanlar azdır); soğan (qabığı kimi soymaq(bir kəsdən çoxlu pul almaq)- to strip someone bare\to strip someone to the skin\to pare someone to the bone\to fleece someone/; Soğan olsun nəgd olsun._ Never qult certainty for hope/\ Better an egg today than a hen tomorrow/

Soğan yeməmişən, için niyə göynəyir._ He that summits a fault thinks everyone speaks of it/If the cap fits wear it/ (6, s.595-596 (988 səh.)

”Yeyinti məhsullarının adlarından ibarət: “*Süd*” sözü frazeoloji vahidin dayaq komponenti kimi: *süd gölünə düşmək\süd gölündə üzmək(var-dövlət içində yaşamaq) to live in the lap of luxury/to live in clover/to live on the fat of the land\to live on Easy Street\to live like a fighting cock (well supplied with luxuries having most thing that money can buy) Süd anlayışı gözəllik simvolunu ifadə edir.İnsanın sağlamlığını ifadə edir: süd içmək, süd çayı, kisel südü, keçi südü və s. İnsanın bədən üzvlərinin adlarından ibarət: Məs.: “*ürək*” sözünün frazeoloji tərkibi. Bu sözün frazeoloji tərkibində milli-mədəni özünəməxsusluq:*

Niyə danışmadın, niyə ürəklə?

Xoş sözə hamının ehtiyacı var.

İnsan yaşamamış yalnız çörəklə.

Sınan ürəklərin öz əlacı var. (6, s.111 (353 səh.)

“*Sınan ürək*”, “*ürəklə danışmaq*” ifadələrində milli-mədəni xüsusiyyət Azərbaycan xalqının xarakterindən irəli gəlir.

“*Söz*” kəlməsinin frazeoloji tərkibi.

Yaddaşdan bir yolluq silinib itər
Hər ömrün, hər günün min macərası.
Güllə yarasına nə var;
Tez gedər.

Getməz söz yarası, eyham yarası. (7, s. 111)

İnsanın taleyi ilə bağlı: İngilis dilində xoşbəxtlik rəmzi kimi «pigeon/dove (эюйярчин) vahidindən istifadə olunur. Frazeoloji mühitdə ingilislər və azərbaycanlıların «bəxt» konseptinə yanaşmasında həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər vardır. Məs: *to become lucky\to be in luck (бәхти ачылмаг)*.

“Xoşbəxt” konseptilə bağlı: *to be born under a lucky star\to be born with a caul (to be born lucky) xoşbəxt doğulmaq, a green old age-xoşbəxt qocalıq, in the seventh heaven-olduqca xoşbəxt, göyün yeddinci qatında.*

Sintaktik mühitdə frazeoloji ifadələr feili bağlama quruluşunda çıxış edir. Мяс.: *when one’s ship comes home (bəxt onun üzünə güləndə) Фразеолоэийада «bəxti gətirmək», «bəxti üzə gülmək», «bəxtini sınamaq», «xoşbəxtlik nəsim olmaq»* tipli birləşmələr bir sıra tədqiqat əsərlərində öz izahını bu və ya digər dərəcədə tapa bilmişdir. (8; 9, 192 c.)

Tale konseptinin frazeoloji mühitdə ifadəsi: Ərəb mənşəli bu konsept Azərbaycan dilində bir sıra frazeologizimlərə öz təzahürünü tapır: taleyindən şikayət etmək, taleyə boyun əymək (bəxt, qismət mənasında), taleyinin necə olacağını fikir edib ağlamaq (müqəddər, gələcək, iqbal mənasında), tale ulduzu-bəxt ulduzu, taleyi gətirmək (açılmaq), taleyi gülmək (gülməsəmək, üzünə gülmək)- bəxti gətirmək, işi düz gətirmək, tale (taleyi) üz çevirmək-uğursuzluğa uğramaq, işi bəd gətirmək, həyatında çətin və ağır dövr başlamaq, taleyindən küsmək- öz bəxtindən küsmək, təqsiri özündə olmaq, taleyini, gələcəyini, müqəddəratını birinə və ya bir şeyə, hadisəyə bağlamaq, özünü bir şeyə həsr etmək, taleyini kor qoymaq, təqsiri özündə olmaq, təqsiri üzündən müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq və s.

Frazeoloji vahidlər hər iki müqayisə edilən dillərdə zəngin koqnitiv semantikaya malikdirlər. Koqnitiv semantika frazeoloji sümantikadan üstünlüyü ilə fərqlənir. Koqnitiv semantikada milli-mədəni özünəməxsusluq, milli-mədəni əlaqə, milli mədəni məkan, mədəniyyət, şüur, təfəkkür, intellekt və mədəniyyət, dil və mədəniyyət, kommunikasiyanın milli spesifikasiyası, mədəni informasiya vahidlərinin müxtəlif səviyyələri, milli mental linqval kompleks, metaforlaşma vasitələri, onların leksik, sintaktik, frazeoloji, ekstralinqvistik aspektləri öyrənilir və tədrisə tətbiq edilir.

Frazeoloji vahidlərin mənbəyi kontekstdir. Kontekst söz mühitidir. Həmin mühitdə leksik frazeologiya və kontekst birliyi yaranır. Kontekst, sözün düşdüyü mühitə oən dəqiq məna verir. Kontekstdə söz müəyyən məna daşıyır. Kontekst sözün çoxmənalılığını aradan qaldıraraq, hər dəfə onu yalnız bir istiqamətə yönəldir. Kontekst və frazeoloji representasiya arasında yeni münasibət formalaşır. Frazeoloji vahidlər dilin relevant informativliyindən ibarətdir. Frazeoloji konseptlərdə verballaşma vastələri nəzərdə tutulur. Araşdırma da göstərir ki, ümumi bir məna bildirən frazeoloji vahidlərin hər biri kontekstdə milli-mədəni spesifikasiyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Yəni frazeoloji vahidlər daha çox milli səciyyəlidir.

Frazeoloji semantikaya onun çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi daxildir. Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin bir çox mənası mövcuddur. Bunlar paralel паралел məcazlaşma yolu ilə formalaşır. Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin ikidən altıya qədər mənası qeydə alınmışdır. Məs.: *qulaq asmaq-dinləmək, yoxlamaq, xəbər bilmək, sözə baxmaq, fikir vermək*

Frazeoloji semantikanın bir növü omonim frazeoloqizmlərdir. Bunlarda omonim münasibətlər tərkibə görə eyni, mənaca isə müxtəlifdir. Məs.: *can vermək, əl çalmaq, baş açmaq, başa vurmaq, ayağa qaldırmaq və s.*

Frazeoloji semantikanın bir növü sinonim frazeoloqizmlərdir. Bu tip frazeoloqizmlərin strukturunda minimum fərqləndirici əlamətlər vardır. Məs.: *məhəl qoymaq-əhəmiyyət vermək, yerinə yetirmək, həyata keçirtmək, dəridən çıxmaq, tər tökmək, can qoymaq-iyənə iə gor qazma və s.*

Frazeoloji semantikada antonimlər zidd mənalıq əks etdirir. Antonim Antonim frazeoloqizmlər komponentlərinə görə seçilir: *ağ gün- qara gün, xoşbəxt olmaq-bədbəxt olmaq, evi yıxılmaq-evi tikilmək, xoşu gəlmək- zəhləsi getmək və s.* Qeyd olunduğu kimi, milli-mədəni özünəxaslıq faktı frazeoloji konseptlər üçün də xarakterik cəhətlərdəndir. Frazeoloji vahidlər də milli-mədəni dərkətməni yüksək biçimdə əks etdirmək gücünə malikdir.

Milli-mədəni kateqoriyaların frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur: iradə göstərmək, müstəqillik qazanmaq əldə etmək və.s. Həmin kateqoriyalardan biri də mifoloji kateqoriyalardır. Milli –mədəni anlamın tarixən mifoloji keyfiyyətləri mövcuddur. Bu cəhətdən də mifoloji kateqoriyalar frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur. Məsələn, nümunələrə nəzər salaq: *mələk donuna girmək, pəri, cin atına minmək.*

Kvalitativ konseptlər (АНТОНИМ) frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur: Antonimlər zidd mənalı sözlərdir. Bəşəriyyət tarixində insan ətrafdakı mühiti anlayarkən yaxşını pisdən, böyüyü kiçikdən, torpağı səmadan, gecəni gündüzdən və s. fərqləndirmişdir. Frazeoloji vahidlərin də tərəfləri antonim sözlərdən qurula bilir, məs: isti münasibət-soyuq münasibət, bərkə-boşa düşmək, yumşaq davranmaq və s.

Relativ (nisbi) konseptlər frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Bunlar dəyər konseptlərin rastlaşdığı münasibətlərin tiplərini gerçəkləşdirən konseptlərdir (yaxşılıq etmək-pisiklə üzləşmək, səhər açılmaq, axşam olmaq, əfsanələrlə üzləşmək-həqiqətlə qarşılaşmaq, günəşin doğulması-ayın batması). Buraya daxildir: konsept mövqelər: konsept mövqelər (zidd, birlikdə, yanında, yaxın-uzaq, müasir qədim), köməkçi konseptlər (yad-doğma, götürmək –vermək, həyatının itirmək- arzusuna yiyələnmək, baş qoşmaq-fikrindən ayırmaq və s.

Konseptlərin frazeoloji mühitdə bir sıra tipləri meydana çıxır: sözlü tip, gizli tip, univərsal tip: zaman, məkan, kəmiyyət, keyfiyyətlə bağlı, adi tip, (gündəlik həyat və məişətlə bağlı), etnomədəni tip, sosialmədəni tip, eoisona tip vəs.

Sözlü konseptlər sözlü, şifahi konseptlərdir. Məs: «söz» konsepti haqqında xalqın düşüncəsi şifahi şəkildə bir sıra frazeoloji modellərin yaranmasına səbəb olmuşdur: sözü bir yerə qoymaq (hamı bir qərara gəlmək, dilləşmək), sözü yerə düşməmək (xahişi, tələbi yerinə yetirmək), sözü keçmək (hörməti, nüfuzu olmaq), söz açmaq (danışmaq, söhbət açmaq), söz vermək (vədə vermək, öhdəsinə götürmək) və s.

Beləliklə «söz» konsepti təsəvvürdə bir şey və ya hadisə haqqındakı anlayışın səsli ifadəsindən ibarət olan nitq vahidi, danışq, söylənilən nitq, çıxıb danışmaq ixtiyarı, fikir, mülahizə, rəy, xəbər, şeyiə, və s. mənalarda istifadə olunur. Məs.: sözə baxmaq, sözlü adam, söz adamı və s.

Konseptlər leksik və frazeoloji cəhətdən obyektivləşir, yəni ifadə olunur. Konseptin frazeoloji obyektivləşməsi maraqlı ifadələr yaradır: qızıl əllər (əlləri qızıl usta), xoşbəxtlərin xoşbəxti, gözəllər gözəli, əzizimin əzizi (ən əziz, ən sevimli), istəklimin istəklisi, müqəddəslərin müqəddəsi, kafirin kafiri və s.

Yüksək dərəcəli frazeoloji vahidlər məndə mədəni informasiyanı təmin edir, qoruyub saxlaya bilir. Fraza tipləri ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, *“dil hər hansı bir şeyi tək-cə leksik yox, frazeologiyaya vasitəsilə də dərk edir və yaddaşında gizli saxlayır”* Dilin frazeoloji komponentin nəinki elementləri frazeoloji mühitdə eyni sözün birləşmə təşkil eməsi, ardıcıl işlənməsi də emosional konseptin yaranmasına səbəb olur. Yuxarıdakılar daxili üzvlü təkrarlardır. Bütün bu daxili üzvlü təkrarlar mənacə bütöv bir vahid əmələ gətirir, buru-ayrı

sözlər qramatik cəhətdən müstəqil deyildir, birləşmələr bütövlükdə «üzlərinə ayrılmayan» tərkiblər əmələ gətirir. frazeoloji mühitdə konsept yaradan bu birləşmələr predmet və hərəkətin sürətliliyini, çoxdəfəliliyinin, intensivliyini, mənanın qüvvətləndirilməsini göstərmək üçündür.

Frazeoloji konseptlər emosional keyfiyyətlərə malikdir. Bu cür məna ifadəsi emosional konsept yaradıcılığında mühüm rola malikdir. Burada qarşıya həmin təkrar olunan tərkiblərin ixtiyariliyi və motivləşmə (semantik motivləşmə) məsələsi çıxır. Belə təkraralar qrammatik (sintaktik) faktdan daha çox üslubi-ekspressiv (alliterasiya) fakt kimi dəyərləndirilə bilər.

Frazeoloji konseptlər bir çox baxımdan subyektivləşir. Konseptin metaforik subyektivləşməsi məs: yaxşılıq, xeyirxahlıq konseptlərin götürək. Yaxşılıq-obyekt, yaxşılıq obraz, yaxşılıq xəyal, xülya, yaxşılıq-arzu, yaxşılıq-aydınlıq, yaxşılıq-işıq. Yaxşılıq (insan müsbət anlamda keyfiyyəti, sifəti (pislik, yamanlıq, insanın müsbət anlamda keyfiyyəti, sifəti (pislik, yamanlıq ziddi). Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir; Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir (atalar sözü); Yamanlıq yaxşılıq durmuş üz-üzə; Dilsiz əsrlərdən mirasdır bizə (S.Vurğun) Yaxşılıq (yaxşı, müsbət iş, hərəkət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, kömək və s.)

Konseptin sinonim subyektivləşməsi: sevinc-fərəh-şadlıq. Sinonimlərin linqvomədəni xüsusiyyətləri çoxtərəflidir. Ümumiyyətlə, sinonim münasibətlər sözün ümumi adı ilə ona aid olan sözlər arasında müşahidə olunur. Üfüqlər sevincdən (fərəhdən, şadlıqdan) qızıl don geyinir. (N.Xəzri.) Kədər sevincimi üstləyəbdir, onun üçün fərəhə çata bilmirəm. (S.Əsəd)

Frazeoloji kontekst müxtəlif tip konseptləri üzə çıxarır. Məsələn, aşağıdakılar ingilis və rus dillərində *düşüncə tablosu səviyyəsində*: «*red as a cherry*» (красный, как вишня) və «*кров с молоком*»; *sxem səviyyəsində*: «*as tall as a maypole*» (длинный, как майский шест) və «*коломенская верста*»; *фрейм сөвийүясиндә*: «*as rabbit in a warren*» (как кроликов в садке) və «*как сельдей в бочке*»; *ssenari səviyyəsində*: «*to keep tight rein on smb*» və «*держат в ежовых рукавицах*» (9, 34.) *reallaşır*.

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin mahiyyətini linqvokulturoloji cəhətdən təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlirik ki, ədəbi dil həm də elitər mədəniyyətdir. Elitar cəmiyyət dilin frazeologiyasını da yaratmaqla məşğuldur. Yaradıcılıq və elmi-texniki intellektlik bu vahidlərin dərin semantikasına da hopmuşdur. Frazeologizləşmə milli-mədəni etalonu, mədəni stereotipləri, mifologemləri assosiasiya etmək qüdrətinə malikdir. Bu əlamətlər, necə deyirlər, güzgüdə “çox yaxşı görünür”. V.A.Maslova: “*Уяснение национально-культурной специфики фразеологизмов тесно смыкается с проблемами осознания человеком мира («животного» и в исторической памяти) и отражением этого осознания в языке*» (11, с.7 (208 с.)

Beləliklə, məqalədə konseptləşən frazeoloji vahidlər Azərbaycan və ingilis dillərində tutuşdurulur. Bu tutuşdurma, müqayisə mürəkkəb prosesdir. Frazeologizləşmə ilə bağlı müxtəlif komponentlər və onların linqvokulturologiyası, milli-mədəni semantikasını həmmim kompleksdə meydana çıxır. Həmmim komponentlər bunlardır: emosional, mədəni, konnotativ və obraz.

Beləliklə, bu cür təhlil müxtəlif tipologiyaya malik dillərdə frazeoloji vahidlərin, eləcə də frazeoloji obrazlılığın əsas, universal kateqoriyallaşma qollarını denotativ və konnotativ səviyyələrdə təqdim edir. Bu səviyyələrdə fərqlər müşahidə olunur.

Konseptin frazeoloji tipi də, həmçinin də fikrin, ideyanın aktivləşməsi prosesi dillərin universl xarakterini gerçəkləşdirir. Frazeoloji vahidlərin əlavə mənası, məzmunu onun ontoloji keyfiyyətlərini müəyyənləşdirir. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji konseptlərin dərin düşüncəni ifadə edən forması identik(eyni), obrazlıq bildirən məzmunu, mahiyyəti isə fərqlidir.

Məqalənin aktuallığı. Aktuallığı şərtləndirən amillər bu mövzunun yeni olmasıdır. Yenilik frazeoloji vahidlərlə kulturologiya elminin birləşməsidir. Bu integrasiya nəticəsində ortaya çıxan milli-mədəni spesifikanı aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu özünəməxsusluq yeni frazeoloji mənalara dillərin alt qatında olduğunu təsdiq edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Araşdırmada frazeoloji vahidlər yeni yanaşma əsasında-koqnitiv yanaşma kimi öyrənilir. Ənənəvi təhlillərdən fərqli olaraq, frazeoloji vahidlərin birbaşa linqvokulturoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Nəzəri əhəmiyyətindən savayı, bu elmi tədqiqatın praktik əhəmiyyəti vardır. Bu əhəmiyyət özünü linqvokulturologiyanın ümumtəhsil və ali məktəblərdə tədrisi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, frazeologiyaya dair dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, həmçinin də lüğətlərin hazırlanmasında istifadə olunabilir.

Ədəbiyyat

- 1.Мокиенко В.М. Образы русской речи. Л., 1986
- 2.Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Национально-специфическое в межкультурной коммуникации. _ Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989
3. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. М., 1997
4. Телия В.Н. Русская фразеология. М., 1996
- 5.Мəmmədli Nadir. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik, Bakı, "Elm və təhsil", 2021
6. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. Bakı, "Mütərcim", -2002
- 7.Вəxtiyar Vəhəbzadə. Seçilmiş əsərləri. 1, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974
- 8.Боркачов С.Г. Концепт счастья в русском языке сознания: опыт лингвокультурологического анализа. Краснодар, 2002
- 9.Боркачов С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва, Гнозис, 2004
- 10.Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Автореф. докт....канд. филол.наук. Воронеж, 1997, 330 с.
- 11.Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие. М., 2021

Mənbə

Vəliyeva N. İrihəcmli üçdilli (Azərbaycanca-İngiliscə-rusca) frazeoloji lüğət. 2 cild. II cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010

LINGUCULTURALOLOGY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES (NATIONAL-CULTURAL SEMANTICS)

Kanan Tahirov

Summary

Talking about the lexical layer of the language, it is necessary to pay special attention to phraseological expressions. The possibilities of imagery in these expressions are very wide. The phraseology of foreign languages has been constantly developing and enriching. The existence of a phraseological layer of meaning is one of the important means of understanding the objective world. Its educational influence in social life is very strong. Phraseological units are a person's most reliable guide in understanding the world.

Each of the concept types has specific linguistic and cultural characteristics. Linguistic concepts are considered in the article. The place, position and importance of phraseological units in linguculturalology is defined as an important concept. Phraseological concept types are analyzed according to the stage of conceptual analysis. The national-cultural uniqueness

of those units is revealed. At this point, the phraseological semantics becomes clear. The high-level meanings of linguistic concepts such as luck, fate, etc. are clarified. The conceptualization stage of these types of concepts is the object of research

**ЛИНГВИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ
(НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА)**

Кенан Тагиров

Резюме

Говоря о лексическом слое языка, необходимо обратить особое внимание на фразеологические выражения. Возможности образности в этих выражениях очень широки. Фразеология иностранных языков постоянно развивается и обогащается. Существование фразеологического пласта значения является одним из важных средств познания предметного мира. Его воспитательное влияние в общественной жизни очень сильно. Фразеологизмы – самый надежный проводник человека в познании мира.

Каждый из типов концептов имеет специфические лингвистические и культурные особенности. В статье рассматриваются лингвистические концепции. В качестве важного понятия определены место, положение и значение фразеологизмов в лингвокультурологии. Анализируются типы фразеологических концептов по этапу концептуального анализа. Выявляется национально-культурная самобытность этих единиц. В этот момент фразеологическая семантика становится ясной. Уточняются высокоуровневые значения таких лингвистических понятий, как удача, судьба и т.п. Объектом исследования является стадия концептуализации этих типов концептов.

Rəyçi: f.e.d., professor İ.B.Kazımov.

AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutunun 6 fevral 2024-cü il tarixli 02 sayılı iclas protokolu.

Daxil olduğu tarix: 12 fevral 2024-cü il

УДК 801.8

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА
АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ**

Магеррамова Рена Али ызы
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Резюме: Основная цель исследования состоит в обнаружении и систематизации лексико-семантических и фразеологических средств английского и русского языков, призванных вербализовать концепт «совесть».

Современное мировое языкознание ориентировано на обнаружение структуры и характера кодификации информации о мире, содержание которой определяет тот феномен коллективного бессознательного, который сегодня принято обозначать как национальный менталитет. Существуют различные термины, используемые как лингвистами, так и представителями других гуманитарных наук. Само наличие парадигмы терминов вполне можно расценивать как результат их несовершенства. Термины этнопсихолингвистика, этническая психология, национальное мышление, коллективные стандарты и другие подобные производят впечатление вполне понятных, но в то же время сложно поддаются или вовсе не поддаются конкретизации. Содержание их выглядит достаточно аморфным, хотя даже обыденному сознанию на первый взгляд они кажутся понятными и приемлемыми.

Ключевые слова: «совесть», лексико-семантическая и фразеологическая система, концепт, национальный менталитет

Açar sözlər: “vicdan”, lesika-semantik və frazeoloji sistem, konsept, milli mentalitet

Keywords: “conscience”, lexical-semantic and frazeological system, conception, national conscience

Введение. Объектом исследования является лексико-семантическая и фразеологическая система английского и русского языков.

Предмет исследования составила вербализация концепта «совесть» в указанных языках.

Современное мировое языкознание ориентировано на обнаружение структуры и характера кодификации информации о мире, содержание которой определяет тот феномен коллективного бессознательного, который сегодня принято обозначать как национальный менталитет. Существуют различные термины, используемые как лингвистами, так и представителями других гуманитарных наук. Само наличие парадигмы терминов вполне можно расценивать как результат их несовершенства. Термины этнопсихолингвистика, этническая психология, национальное мышление, коллективные стандарты и другие подобные производят впечатление вполне понятных, но в то же время сложно поддаются или вовсе не поддаются конкретизации. Содержание их выглядит достаточно аморфным, хотя даже обыденному сознанию на первый взгляд они кажутся понятными и приемлемыми.

Важнейшим понятием и термином современного когнитивного языкознания является «концепт». Именно концепты дают возможность составить представление о языковой картине мира, определяющей национальный менталитет. Выявление содержания важнейших концептов делает национальный менталитет конкретным психическим феноменом, механизм функционирования которого соотносится с коллективным бессознательным. Обнаружение и характеристика коллективного бессознательного, как известно, связано с именем К. Г. Юнга и считается одним из

достижений психологии XX столетия. Этнические коллективы на глубоком подсознательном уровне объединяют стереотипы поведения и стандарты, важнейшим из которых является национальный язык. Языковые нормы, модели высказываний и знаковые конфигурации бессознательно воспроизводятся в речевых ситуациях членами языкового и этно-культурного коллектива. В речевых моделях и знаках манифестируется национальное мировидение. Само национальное мировидение является фактом коллективной психики, проследить его в чистом виде и непосредственно невозможно. Однако считается, что язык и речевое поведение членов этно-языкового коллектива дает возможность проникнуть в содержание национального менталитета. Одновременно язык ограничивает наши представления о национальном менталитете и картине мира, характеризующей его, поскольку лингвист математически точно определяет данный феномен как количественно, так и качественно исключительно на языковом материале. Лингвисты, как правило, не делают предположений о когнитивной природе ментальных феноменов, которые не основываются на данных языка.

К исследованию языковой картины мира следует в первую очередь привлекать фундаментальные концепты, которые носят общечеловечески значимый и в силу этого универсальный характер. Различия в миропонимании народов представлены прежде всего в специфике вербализации этих универсальных концептов. Таким образом, только язык дает возможность проследить концептуальные различия. Важнейшим общечеловеческим концептом является концепт «совесть». Не существует на свете народа, не знакомого с данным концептом, не имеющего представления о совести. Именно универсальный характер механизма совести позволил И. Канту назвать ее категорическим императивом. Однако представления о совести у разных народов приобретают культурно-исторический, религиозный, мифологический и философский характер. Все эти различия исторически зафиксированы в языке. Изучение одного и того же концепта на материале различных языков дает возможность непосредственно наблюдать несовпадения в концептуальном содержании. До сих пор концепт «совесть», несмотря на всю его важность для общечеловеческой духовности, не изучался на материале семантических систем различных языков. Этим и определяется актуальность исследования, посвященного вербализации концепта «совесть» в английском и русском языках.

Объектом исследования является лексико-семантическая и фразеологическая система английского и русского языков.

Предмет исследования составила вербализация концепта «совесть» в указанных языках.

Основная цель исследования состоит в обнаружении и систематизации лексико-семантических и фразеологических средств английского и русского языков, призванных вербализовать концепт «совесть».

Для достижения основной цели в исследовании были решены следующие конкретные задачи:

а) на основе анализа существующей лингвотеретической литературы были составлены принципы проводимого исследования;

б) были определены лексико-семантические и фразеологические средства английского и русского языков, составляющие семантическое поле «совесть» в этих языках;

в) были проанализированы семантические структуры соответствующих лексем и фразем, результаты анализа были обобщены и систематизированы на уровне структуры поля;

г) лексические и фразеологические единицы английского и русского языков были проанализированы на предмет определения когнитивных признаков, представляющих концепт «совесть» в этих языках;

д) результаты проведенного исследования были обобщены и представлены в виде кратких выводов.

Научная новизна исследования. Впервые изучается объем и характер вербализации концепта «совесть» в английском и русском языках. По материалам существующих словарей составляется корпус лексических и фразеологических средств, вербализирующих данный концепт в этих языках. Впервые также исследуемые единицы подвергаются одновременному анализу в двух аспектах: в структуре семантического поля, а также на предмет определения когнитивного признака.

Теоретическое значение исследования. Теоретическое значение имеет прежде всего теоретическая глава диссертации, в которой на большом фактическом материале анализируются принципы и методы современного когнитивного языкознания, что дает возможность определить конкретные принципы проводимого исследования. Кроме того, теоретическую ценность представляет постулирование выводов проведенного исследования.

Практическая ценность исследования. Материалы и результаты проведенного исследования имеют непосредственную практическую ценность для работ в области семасиологии, лексикологии, фразеологии, сопоставительного языкознания, а также двуязычной лексикографии и фразеографии. Кроме того, материалы исследования могут и должны быть использованы при составлении общих и специальных курсов по семасиологии английского и русского языков, фразеологии, лексикографии и фразеографии, когнитивному языкознанию и теории языка, читаемых в вузах Республики.

Результат. Особую роль в становлении духовности любого народа, и таким образом языка, играют фундаментальные общечеловеческие универсалии нравственного характера. К их числу, вне всякого сомнения, относится и совесть. Будучи духовно-нравственными универсалиями, представления о такого рода феноменах не отличаются на логико-понятийном уровне. Представления универсальны, например, на уровне осознания ответственности за свои поступки и чувства стыда за их несоответствие нравственным нормам. При логико-понятийной универсальности нравственных категорий они могут отличаться на концептуальном уровне (С. А. Аскольдов). Язык подвергает категоризации подобные различия, что находит отражение в лексико-семантической, фразеологической и паремиологической системах языка. Лингвистический стандарт обозначает такого рода различия термином историко-культурное своеобразие.

Литература

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. Л.: ACADEMIA, 1928, с. 28-44.
2. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. М.: Гнозис, 2003, 288
3. Гудков Д.Б. К вопросу о словаре прецедентных феноменов/Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках.М.Языки славянской культуры,2004с.251.

4. Мамедли А.М. Семантика сравнительного оборота и процесс фразеологизации / Филологический сборник к 80-летию со дня рождения проф. М.Т.Тагиева. Баку, 2001, с.252-256.

LEXICO-SEMANTIC AND PHRASEOLOGICAL SYSTEM OF ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Maharramova Rena Ali

Summary

The main goal of the study is to discover and systematize lexical-semantic and phraseological means of the English and Russian languages, designed to verbalize the concept of “conscience”. Modern world linguistics is focused on discovering the structure and nature of the codification of information about the world, the content of which determines the phenomenon of the collective unconscious, which today is commonly referred to as the national mentality. There are various terms used by both linguists and representatives of other humanities. The very presence of a paradigm of terms can be regarded as a result of their imperfection. The terms ethnopsycholinguistics, ethnic psychology, national thinking, collective standards and other similar ones give the impression of being quite understandable, but at the same time they are difficult or cannot be specified at all. Their content looks quite amorphous, although at first glance they seem understandable and acceptable even to the ordinary consciousness.

İNGİLIS VƏ RUS DİLLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ FRASEOLOJİK SİSTEMİ

Məhərrəmova Rəna Əli qızı

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi “vicdan” anlayışını şifahiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş ingilis və rus dillərinin leksik-semantik və frazeoloji vasitələrini aşkar etmək və sistemləşdirməkdir. Müasir dünya dilçiliyi dünya haqqında məlumatın kodlaşdırılmasının strukturunu və mahiyyətini kəşf etməyə yönəlmişdir, məzmunu bu gün ümumi olaraq milli mentalitet adlandırılan kollektiv şüursuzluq fenomenini müəyyən edir. İstər dilçilər, istərsə də başqa humanitar elmlərin nümayəndələri tərəfindən istifadə olunan müxtəlif terminlər var. Terminlər paradigmasının mövcudluğu onların qeyri-kamilliyinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Etnopsixolinqvistika, etnik psixologiya, milli təfəkkür, kollektiv standartlar və digər bu kimi terminlər kifayət qədər başa düşülən təəssürat yaradır, lakin eyni zamanda çətin və ya heç konkretləşdirilə bilməz. Onların məzmunu kifayət qədər amorf görünür, baxmayaraq ki, ilk baxışdan onlar hətta adi şüur üçün də başa düşülən və məqbul görünürlər.

*Rəyçi: elmlər doktoru Nəsimov Valeh Bayram oğlu
Xarici dillər kafedrasının 20.02.24 tarixli iclası*

UOT:82-09.

**XIX YÜZİL QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ XALQ ŞEİRİ:
JANR VƏ ÜSLUB MÜXTƏLİFLİYİ**

*Zənfira Aslan Müzəffər qızı
Gəncə şəhər 27 Nöli məktəb lisey*

Xülasə: XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında xalq şeiri üslubunda yaranan poeziya örnəkləri Qarabağ ədəbi mühitində də özünü büruzə verməkdədir. Bəhs olunan dövrün ədəbiyyatında xalq poeziyasının müxtəlif janrlarında yaranan poetik örnəklər içərisində bayatı, qoşma, gəraylı, tənris, deyişmə, ağı, oxşama, layla, nəğmə və digər şeirlər xüsusilə diqqəti cəlb etməkdədir. Bu isə hər şeydən öncə, aşiq şeiri üslubunda yaranan poetik örnəklərin qaldırılan problemlərin sərrast ifadəsinə geniş imkanlar açması, dil sadəliyi, üslub aydınlığı üçün əlverişli olması ilə bağlıdır. Bu mənada Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mir Mehdi Xəzani, Aşiq Pəri və başqa müəlliflərin yaradıcılıq örnəkləri XIX yüzildə Qarabağ ədəbi mühitində xalq şeirinin ayrıca bir istiqmət kimi mövcudluğunu şərtləndirir. Bəhs olunan dönmədə Qarabağ ədəbi mühitində xalq şeiri ənənələrinin güclənməsində Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının təsiri mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, XIX əsr, Qarabağ ədəbi mühiti, xalq ədəbiyyatı, janr, ənənə və novatorluq

Ключевые слова: Азербайджанская литература XIX века, литературная среда Карабаха, жанры народной литературы, жанры народной литературы, традиции и новаторство.

Key words: Azerbaijani literature, 19th century, Karabakh literary environment, folk literature, genre, tradition and innovation

Azərbaycan tarixində yeni bir mərhələ kimi dəyərləndirilən XIX yüzildə Qarabağ ədəbi mühiti özünəməxsus, bənzərsiz bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın tarixində yaşanan mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər regionun ədəbi-mədəni həyatında özünün dərin, silinməz izlərini qoymuşdur. Həmçinin Qarabağa fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər bütövlükdə ədəbi prosesin canlanmasında müstəsna rol oynamışlar [16: 134-135].

Qeyd etmək lazımdır ki, “XIX əsr boyunca Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi xalq yaradıcılığı, aşiq poeziyası və bunların təsiri altında yazılı ədəbiyyatda aşiq tərzii qüvvətli ədəbi cərəyan kimi inkişaf edərək geniş yayılırdı” [12, s.20-21]. Bu isə təbii olaraq yazılı ədəbiyyata güclü təsir gösərirdi. Başqa sözlə, Azərbaycan şeirində folklor motivlərinin şəkillənməsində aşiq ədəbiyyatının önəmli rol oynadığı unudulmamalıdır [5, 133]. Qarabağ ədəbi mühitində də özünü aşkar şəkildə büruzə verən bu cəhət tədricən ənənəvi klassik poeziyanın öz yerini xalq şeiri üslubunda yaranan ədəbiyyata tərk etməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin xatırladılmalıdır ki, bəhs olunan dövrdə xalq şeiri üslubuna qayıdış müstəvisində “tamamilə xalqdan, danışq dilindən alınmış, nədənsə son zamanlara qədər ədəbi dilə, yazıya düşməmiş sözlər bədii əsərlərə cəsarətlə gətirilir” [14, s.3]. Bu mənada yalnız xalq şeiri tərzində yazılan əsərlərdə deyil, divan ədəbiyyatı ənənələrinə söykənilərək qələmə alınan poetik örnəklərdə də ədəbi dilin tədricən sadələşməsi müşahidə olunmaqdadır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Qarabağ ədəbi mühitində xalq şeiri üslubuna qayıdış tənris janrına müraciət kontekstində özünü aşkar şəkildə büruzə verməkdədir. “Yaradıcı istedad, dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını mükəmməl bilmək, janrın tələblərini hərtərəfli qorumaq bacarığı” [4, s.285] ilə müşayiət olunan tənrisin şeir türü olaraq Qarabağın bir çox şairlərinin yaradıcılığında bənzərsiz örnəkləri mövcuddur. Bu, bir tərəfdən ədəbi dilin xeyli dərəcədə sadələşməsindən, xalq şeiri üslubuna yaxınlaşmasından

qaynaqlanırsa, digər tərəfdən bədii sənətkarlıq axtarırlarının yeni məcraya yönəlməsindən irəli gəlir.

“Azərbaycan xalq ədəbiyyatının aparıcı ünsürlərindən biri” [6, 161] olan aşiq şeirinin yazılı ədəbiyyata, o cümlədən poeziyaya təsir göstərməsinin mühüm mühüm səbəblərindən biri də “şifahi aşiq poeziyasının coşqun inkişafı ilə əlaqədar idi. Bu dövrdə Qarabağda Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşiq, ... Aşiq Pəri, Mirzə Həsən Mirzə və başqaları Vaqifin şux və nikbin qoşmalarından ilham alaraq onun təsiri altında yazırdılar. ...Bu nöqtəyi-nəzərdən ədəbiyyatşünaslarımızdan bəziləri XIX əsrin yazılı ədəbiyyatında inkişaf edən aşiq şeiri cərəyanını Vaqifin adı ilə bağlayaraq, onu Vaqif ədəbi məktəbinin davamı kimi qiymətləndirirlər” [12, s.33].

Əsərləri janr müxtəlifliyi ilə seçilən, lirikada Molla Pənah Vaqif ənənələrini davam etdirən xalq şeiri üslubunda yazıb-yaradan şairlər içərisində Qasım bəy Zakirin qoşma, gəraylı, təcnis, bayatı və digər ədəbi janrlarda yazdığı əsərləri diqqəti cəlb etməkdədir. Qasım bəy Zakirin bu üslubda yazdığı şeirləri aşiq ədəbiyyatı ənənələrindən qaynaqlanmada, bu zəngin xəzinədən qida almaqdadır. Elə buna görə də şairin bəzi qoşmalarını aşiq poeziyası örnəklərindən ayırmaq mümkün deyildir:

“Dərd bilməzlər qınar məni, heç deməz,
Dərd ilən doludur döşüm, ağlaram.
Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən,
Tökülür dəmbədəm yaşım, ağlaram” [19, s. 173].

Yaxud şairin digər bir qoşmasına müraciət edək:

“Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzdüüm,
Yetişmədim bir məkana, ay mədəd!
Sərasər əndamım mümtək əridi,
Eşq atəşi düşüb cana, ay mədəd!” [19 s.178].

Qeyd edək ki, örnək kimi verdiyimiz qoşmaların istər rədifləri, istər mövzuları, istərsə də dili və üslubu Azərbaycan poeziyasında mövcud olan aşiq şeirlərindən o qədər də fərqlənmir. Bu isə Qasım bəy Zakirin ruhən aşiq poeziyasına bağlılığını, onun zəngin poetik ənənələrindən bəhrələndiyini göstərir. Bu mənada onun lirik qəhrəmanları XIX əsrin ab-havasından qaynaqlanan real şəxslərdir. Başqa sözlə, “Qasım bəy Zakirin lirikasında Azərbaycan koloriti qüvvətlidir. Şair öz ilhamını yaşadığı həyatdan, gördüyü canlı insanlardan, doğulub böyüdüüyü milli zəminədən almışdır. Onun lirikası XIX əsr Azərbaycan həyatının bir çox cəhətlərini öyrənməyə, oxucuda qabaqcıl görüşlərin, incə zövqün, gözəl hisslərin tərbiyə olunmasına kömək edir” [1, s.106]. Müəllifin lirik qəhrəmanları nə qədər romantik duyğularla yaşamış olsalar da, bir o qədər gerçək həyata bağlılıqları ilə maraq doğururlar. Ona görə də şairin məhəbbət lirikası təbiiliyi, inandırıcılığı, həyat həqiqətlərinə uyğunluğu ilə diqqəti çəkir, oxucunun qəlbini ələ alır. Başqa bir diqqəti çəkən məqam isə Qasım bəy Zakirin lirik qəhrəmanlarının sevib-seçdiyi, qəlbən, mənən bağlandığı gözəldə vəfa, etibar, sədaqət, dəyanət, həya, səmimiyyət və s. kimi müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər axtarması ilə bağlıdır:

“Əhdi dürüst ola, iqrarı möhkəm,
Gözündən irağa düşəndə bir dəm.
Nə könlü açıla, nə ola xürrəm,
Fikri-zikri sənin sarı gərəkdir.

*Yadlar ilə danışmaya, gülməyə,
Namünasib yerə gedib-gəlməyə.
Hər sözü şəninə layiq bilməyə,
Namusu, qeyrəti, arı gərəkdir” [19, s.170].*

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Kamran Məmmədov Qasım bəy Zakirin məhəbbət lirikasında təsvir və tərənnüm etdiyi gözəllərin həyata bağlılığına diqqəti yönəldərək yazır: “*Zakirin gözəlləri əfsanəvi gözəllərlə, ayla, günəşlə, ulduzlarla, güllərlə-çiçəklərlə müqayisə edilsə də, yenə onlar XIX əsrin Azərbaycan qızlarıdır, şairlə eyni dövrün havasını udan, suyunu içən, çörəyini yeyən, danışib-gülən mehriban, abırlı-həyalı, ismətli qızlardır” [13, s. 26].*

“*Həqiqi lirik şair kimi xalqın gözəllik anlayışını, qənaətini, hissini, həyəcanını onun dilinə çevirən” [15, s.589] Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığından təsirlənən Qasım bəy Zakirin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərində pak, təmiz məhəbbətin tərənnümü ilə yanaşı, vəfa, etibar, sədaqət kimi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər bədii təcəssümünü tapmışdır. Şair bəzən könül verdiyi gözəlin əxlaqi keyfiyyətlərini də sadalamağı məqsəduyğun hesab edir. O, həmçinin gözəlin zahiri əlamətlərini, gözəllik üçün vacib olan şərtləri də unutmur.*

Məsələn:

*“Həqdi gözəl çoxdu cahan içində,
Gözəldə bir neçə nişanə gərək.
Əvvəl aşiqinə mehriban ola,
Ondan qeyrilərə biganə gərək.*

*Gözəlin büllur tək gərək bədəni,
Eyləyə özünə heyran görəni.
Yarlı-yaraşıqlı boyu, bədəni,
Nə uzun, nə gödək, miyanə gərək” [19, s. 224].*

Qasım bəy Zakirin məhəbbət poeziyasının özünəməxsus, bənzərsiz çalarları vardır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində daha çox satirik şeirləri ilə tanınan şairin məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı poetik örnəklər xalq poeziyası üslubunun poetik imkanlarını üzə çıxarmaqdadır. Zakirin məhəbbət poeziyası aşkar şəkildə göstərir ki, “*...bu əsərlərin müəllifi Vaqifin ədəbi irsi ilə, XVIII əsr Azərbaycan şeirinin zirvəsini təşkil edən Vaqif yaradıcılığı ilə dərindən tanışdır. Bunu hər iki sənətkarın üslub yaxınlığı, ədəbi məktəb yaxınlığı da təsdiq edir” [7, s.40]. Bununla yanaşı, digər bir məqama da diqqət yetirilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır.*

Qeyd edək ki, XIX əsr Azərbaycan poeziyasında “*Məhəbbət mövzusunda həsr olunmuş şeirlərdə cismani ehtiras, mücərrəd ilahi eşqdən uzaq, ancaq həyatla bağlı həqiqi insanın təmiz və dərin məhəbbəti tərənnüm olunur. Burada məhəbbətin ilahiləşdirilməsinə, onun qeyri-real və mücərrəd şəkildə verilməsinə təsadüf edilmir. Həyat bu şeirlərdə əsla təhrif edilmir: insan surətləri, onların daxili aləmi, hiss və həyəcanları, gözəlin təsviri və s. doğru, həyatda olduğu kimi, öz təbii halında təsvir olunur” [12, s.36]. Bu cəhət Qasım bəy Zakirin məhəbbət lirikasında da özünü aşkar şəkildə büruzə verən poetik özəlliklərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Şairin əsərlərini sözün həqiqi mənasında dillər əzbərinə çevirən, geniş oxucu kütləsinə sevdiren amillərdən biri də məhz burdan qaynaqlanır.*

“*Aşıq şeiri tərzində yazan şairlər şifahi aşıq şeirinin prinsiplərinə riayət edərək sadə, aydın dildə, heca vəznində, ahəngdar və təbii şəkildə yazmağa çalışırdılar. Bu şairlər bir tərəfdən xalq ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsindən, canlı danışq dilindən, atalar sözlərindən istifadə edərək aşıq şeirinə uyğun yeni təşbeh, istiarə, epitet yaradır, digər tərəfdən isə klassik*

ədəbiyyatdakı fars və ərəb tərkiblərini azərbaycancaya tərcümə edirdilər” [12, s.34-35].

Qasım bəy Zakirin xalq şeiri üslubunda qələmə aldığı yaradıcılıq örnəkləri fərqli poetik özəllikləri ilə diqqəti çəkməkdədir. Şairin qoşma, gəraylı, bayatı və digər janrlarda yazdığı mənzumələri dilinin sadəliyi, üslubunun əlvanlığı ilə maraqlandırır.

Qasım bəy Zakirin qoşmaları içərisində “Durnalar” əsəri xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında durnalara xeyli sayda şeir həsr edilmişdir. Bu şeirlərdə hicran dərdi, vətən həsrəti, ictimai dərd və ayğılar ifadə edilmişdir. Durnalara həsr edilən şeirlər içərisində Qasım bəy Zakirin əsəri özünün dərin məzmunu, ictimai siqləti, bədii kamilliyi ilə seçilir. Qeyd edək ki, Qasım bəy Zakirin “Durnalar”ı Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadinin eyni adlı şeirinin təsiri ilə yazılsa da, bu əsər özünün orijinallığı, bənzərsizliyi ilə diqqəti çəkir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, Qasım bəy Zakirin “Durnalar” şeirində sürgündə yaşayan, doğma yurd-yuvasından uzaq olan şairin şəxsi həyəcanları da yer almışdır.

*“Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlersiz,
Qaqıl-daşa-qaqıl-daşa, durnalar”* [19, s.167].

Onu da xatırladaq ki, bəzi tədqiqatlarda Qasım bəy Zakirin “Durnalar” şeirinin bədbin ruhuna görə daha çox Molla Vəli Vidadinin eyniadlı əsərinə bənzədiyi qeyd olunmuşdur [13, s.134]. Şübhəsiz ki, bu mülahizələrdə həqiqət olduğu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Çünki Qasım bəy Zakirin “Durnalar” əsəri şairin həyatının ağır-acılı günlərinin canlı bədii ifadəsi olduğu üçün şeir kədərli motivlərlə müşayiət olunmaqdadır.

Başqa bir diqqəti çəkən məqam isə Qasım bəy Zakirin “Durnalar” şeiri məzmun və mündəricə etibarilə dərin ictimai tutuma malik olması ilə səciyyəlidir. Bu şeirdə şair özünün vətəndən uzaqlarda keçən günlərinin onun daxili dünyasında yaratdığı kədər, ağır və iztirabları əks etdirməyə çalışmışdır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, şeirdə qaldırılan problemlər həmin dövərdə eyni mövzuda yazılmış digər əsərlərdən fərqli olaraq mücərrəd səciyyə daşımır, daha çox konkret hadisə və əhvalatlardan qaynaqlanır.

*“Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş gedin, səsiniz anlar.
Qorxuram toxuna ötən zamanlar,
Sürbəniz dağılıb çaşa, durnalar”* [19, s.168].

Professor Kamran Məmmədov “Durnalar” qoşması ilə bağlı qənaətlərini ümumiləşdirərək yazır: *“Durnalar” şeirində ictimai məzmun daha güclüdür. Bu şeir Zakir yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Şair onu Bakıda sürgündə olarkən yazmışdır. Doğma yurdundan ayrı düşmüş şair daim nəzarət altında həyat keçirdiyi üçün dərini durnalara söyləyir, onlardan imdad gözləyir və yaşadığı ağır zamanənəi eyhamla tənqid edir*” [19, s.8].

Qasım bəy Zakirin gəraylıları da onun yaradıcılığının maraqlı örnəklərindəndir. *“Zakirin gəraylıları ruh, məzmun etibarilə şifahi xalq ədəbiyyatına o qədər yaxındır ki, bunların möhürbəndi olmasa, xalq yaradıcılığı nümunələrindən ayırmaq çətin olar”* [19, s. 8]. Şübhəsiz ki, tədqiqatçının qənaətləri ilə razılaşmamaq çətin deyil. Həqiqətən də, şairin gəraylıları yalnız “ruh, məzmun etibarilə” deyil, həmçinin dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından xalq yaradıcılığı nümunələrinə son dərəcə yaxındır. Məsələn:

*“Bilməm, neçin ölməyirəm,
Bərkiyibdir üzüm sənsiz.
Həq bilir ki, öz işimə,
Təaccübəm özüm sənsiz”* [19, s.238].

Yaxud:

*“Neyləmişəm, incimisən,
Yenə, ey gülbədən məndən.
Zahirən, vardır təzədən,
Sənə bir söz deyən məndən”* [19, s.245].

Yaxud şairin məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı “Göyçəksən” rədifli digər bir gəraylıya diqqət yetirək. Burada da təxminən eyni motiv, eyni poetik ahəng duyulmaqdadır:

*“Gözəl çox olur, sevdiyim,
Sən nə ziyadə göyçəksən.
Zikri-ləbin dəhanımı,
Gətirir dadə, göyçəksən.*

*Söylədi behiştədən gələn,
Sənin tək yoxdu müstəhsən,
Əvvəl elə bilirdim mən,
Bizim aradə göyçəksən”* [19, s.243].

Bütövlükdə Qasım bəy Zakirin gəraylıları özünəməxsus, bənzərsiz janr çalarları ilə diqqəti cəlb etməkdədir. İlk öncə, şairin gəraylıları xalq şeiri üslubundan qaynaqlanmasına baxmayaraq, dil-üslub, söz sırası, yazı tərz, ahəngdarlıq və axıcılıq baxımından özündən əvvəlki şairlərin yaradıcılığında təsadüf olunan müvafiq nümunələrdən xeyli dərəcədə fərqlənməkdədir. Zakirin gəraylılarının düşündürücü məna və məzmununa malik olduğunun da göstərilməsinə ehtiyac vardır.

“Keçdi növbəti-zimistan” gəraylısında şair janrın dəyərli, bənzərsiz, bədii cəhətdən kamil örnəklərindən birini yaratmışdır. Gərylıda şair baharın gəlişi ilə təbiətin dəyişməsinə və bu dəyişmənin onun daxili-mənəvi dünyasında yaratdığı təlatümü əks etdirə bilmişdir.

*“Keçdi növbəti-zimistan,
Yenə fəsli-bahar oldu.
Əndəlibi-binəvanın,
Sənəti ahü-zar oldu.*

*Əmr olundu, abi-nisyan,
Cansızlara bəxş edə can,
Yenə təzələndi dövrən,
Nə gözəl ruzigar oldu”* [19, s. 241].

Qeyd edək ki, “Keçdi növbəti-zimistan” gəraylısının sonunda şair oyanmış, canlanmış, yaşıllığa bürünmüş təbiətlə özünün yatmış daxili dünyası arasında kontrastın olduğuna diqqətini çəkmişdir. Müəllif təbiətin hər guşəsində baharın tərəvəti duyulduğu, “bütün yatanların bidar olduğu” halda, onun eşqlə çırpınan ürəyində hələ də “zimistanın” hökm sürməsinə təsvir etməklə yaşanan kontrastın reallığını, inandırıcılığını təmin etmişdir.

*Əlac oldu hər bimarə,
Tapıldı dərdinə çarə,
Elə həsrət qalan yarə,
Zakiri-dilfıkar oldu [19, s.242].*

Qasım bəy Zakir haqqında ciddi araşdırmaların müəllifi, filologiya üzrə elmlər doktoru Rəqub Kərimov onun indiyədək çap olunmamış xeyli şeirlərini üzə çıxararaq elmi dövriyyəyə daxil etmişdir [9, s.188-230].

XIX əsrdə Qarabağ ədəbi mühitində xalq şeiri üslubunda yazıb-yaradan sənətkarlardan biri də Baba bəy Şakirdir. “*Qarabağın Cavanşir eilindən, Qarabağ xanlığının binasını qoyan Pənah xanın nəslindən*” [11, s.68] olan şairin özünəməxsus poetik üslubda qələmə aldığı şeirləri bəhs olunan dövrün dəyərli nümunələri kimi səciyyələndirilməkdədir. Şairin “Ay mədəd”, “Dönüb”, “Üstünə”, “Ərz elə” kimi qoşmaları, “Gəlməz” rədifli gəraylısı xalq şeiri üslubunun qiymətli nümunələrindəndir. Lakin Baba bəy Şakirin yaradıcılıq irsi kifayət qədər araşdırılmadığı üçün ədəbiyyatşünaslıqda onun haqqında dolğun elmi təsəvvür əldə etmək mümkün deyildir. Qasım bəy Zakirin “Ay mədəd” rədifli qoşmasından təsirlənilərək yazılan eyniadlı şeirdə şair dövrünün ictimai problemlərinə diqqət yetirərək poetik düşüncələrini aşağıdakı kimi ifadə edir:

*“Mürdi-ruhum təndə durmaz, dövr edər,
Yenə canan düşdü yada, ay mədəd!
Qərib ölkə, baş yastıqda, göz yolda,
Kimim var ki, yetə dada, ay mədəd!”*

*Diyari-qürbətdə mən bəxti qarə,
Bir dərdə düşmüşəm, bulunmaz çarə,
Bilsəm badi-səba yetirər yarə,
Çəkərəm bir qəlbi səda, ay mədəd!” [17, s.31].*

Baba bəy Şakirin “Gəlməz” rədifli gəraylısı məhəbbət mövzusunda yazılmışdır. Aydın, sadə, axıcı bir dillə qələmə alınmış gəraylıda müəllif lirik qəhrəmanın təmsalında saf, təmiz məhəbbətin bütün mənəvi dəyərlərdən üstün olduğuna diqqəti çəkmişdir.

*“Nə müddətdi o biilqar,
Mənimlə göz-gözə gəlməz.
Boş, bihudə sözdən ötrü,
Yar yarınnan sözə gəlməz.”*

*Eşqinə can verə-verə,
Müştaq idim o dilbərə.
Tor qurmuşam nahaq yerə,
Ahu olub düzə gəlməz” [17, s.51].*

Bəlli olduğu kimi, orta çağ Azərbaycan poeziyasında “...gözəllik və məhəbbət anlayışları insanın kamilliyini əsaslandıran şərtlər kimi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi, məzmunu kimi qiymətləndirilmişdir” [18, s.92]. Molla Pənah Vəqif və Molla Vəli Vidadidən başlayaraq sonrakı dövrün ədəbiyyatında, xüsusilə XIX yüzildə milli poeziyada, o cümlədən Qarabağ ədəbi mühitində meydana gələn poetik nümunələrdə isə gözəllik və məhəbbət anlayışları real, gerçək dünyadan qaynaqlanan cizgilərlə müşayiət olunur. Bu mənada

yaradıcılığında xalq şeiri üslubuna xüsusi diqqət yetirən Mir Mehdi Xəzaninin bayatı, qoşma, gəraylı və tapmacaları özünəməxsusluğu, orijinallığı ilə maraq doğurur.

*“Oleydi tayca malın,
Soltanca, bəycə malın
Aya göz necə baxsın,
Görməsə ay camalın”* [8, s.98].

Yaxud:

*“Əzizim kimə gedim?
Kimim var, kimə gedim?
Məni dərdə sən saldın,
Dərmana kimə gedim?”* [8, s.100].

Yaxud da:

*“Aşiq minayə gələ,
Qurban minayə gələ
Mən səndən əl çəkmərəm,
Göydən min ayə gələ”* [8, s.102].

Mir Mehdi Xəzaninin qoşma və gəraylıları da məzmun-mündəricə və dil-üslub yeniliyi baxımından maraq doğurmaqdadır. Qeyd edək ki, şair qoşma və gəraylılarında Molla Pənah Vaqif ənənələrini davam etdirmiş, onun kimi sadə, aydın bir üslubda yazıb-yaratmağa çalışmışdır. Məhz bu cəhət müəllifin əsərlərinin oxunaqlılığını, axıcılığını, üslub ahəngdarlığını təmin etmişdir. Şairin “Ey dilbər” rədifli gəraylısı bu baxımdan səciyyəvidir:

*“Mən sənin dərdi-əşqindən,
Yetmişəm cana, ey dilbər.
Əlif qəddim fəraqından,
Dönüb kəmana, ey dilbər.*

*Eşqimin yox intəhası,
Xubların olmaz vəfası
Məni zülfün təmənnası
Edib divanə, ey dilbər”* [8, s.96].

XIX əsrdə Qarabağda xalq şeiri üslubunda yazıb-yaradan iki şairənin – Ağabəyim ağanın və Aşiq Pərinin yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə maraq doğurur. Onların sadə, anlaşılıqlı, təmiz ana dilində yazmış olduğu şeirləri poeziyanın xalq kütlələri arasında yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

Aşiq Pərinin zəngin poetik yaradıcılığı günümüzdə qədər tam şəkildə gəlib çatmadığından, itib-batdığından onun milli ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi yetərinə dəyərləndirilməmişdir. Müəllifin “Eylədin”, “Qara baxtım”, “Qara olsun”, “Olduğum”, “Döndüm” rədifli gəraylıları, “Gəlib”, “Gəlmişəm”, “Ola”, “Oynaşır”, “Sənin”, “Neylədin?” rədifli qoşmaları, həmçinin Cəfərqulu xan Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzəcan Mədətov və başqaları ilə deyişmələri ədəbiyyat tarixində məşhurdur.

Aşiq Pərinin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirləri şairin daxili-mənəvi dünyasının zənginliklərinin ifadə olunması baxımından diqqəti çəkir. Müəllifin bu mövzuda şeirlərinin mühüm bir qismi müasirlərinə mənzum məktub şəklində qələmə aldığından orijinallığı, bənzərsizliyi ilə maraq doğurur.

*“Mən Pəriyəm, eşqə zaram, neyləyim,
Dərdi-dildən xəbərdaram, neyləyim,
Burdan ora intizaram, neyləyim,
Şəfalansın nuri vüsalın sənin” [2, s.55].*

Aşır Pərinin “Qara baxtım” rədifli gəraylısında zamanədən şikayət motivləri qabarıq şəkildə bədii ifadəsini tapmışdır. Şeirdə şairin şəxsi taleyindən qaynaqlanan məqamlar müəyyən qədər duyulsa da, lakin bütövlükdə bədii mətnin alt qatında ictimai dərd və ağrılar yer almaqdadır.

*“Nə müddətdir bu qəflətdən,
Oyanmırsan, qara baxtım.
Çəkdirdiyin əziyyətdən,
Usanmırsan qara baxtım” [2, s.57].*

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Aşır Pərinin həyat və yaradıcılığından ayrıca bəhs etmiş, onun poetik istedadını yüksək qiymətləndirmişdir: *“Aşır Pəri öz müasirləri beynində ən istəkli, əzizə və möhtərəmə bi övrət imiş. Onun vətəni-əslisi Qarabağ xanlığına mütəəlliq Cəbrayıl uyezində Dizaq mahalında Maralyan qəryəsidir. ...Zəmani ki, onun namü-şöhrəti artıb hər yana dağılır, talibi-didarı çox olur. Aşır Pəri Maralyandan köçüb Şuşa şəhərinə gəlir və burada onun hörməti və izzəti şüərə və əyani-dövlət arasında daha da çıxalır” [10, s.311].* Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı araşdırmasında Aşır Pərinin biroqrafiyası və yaradıcılıq yolu haqqında verdiyi yığcam məlumat onun XIX yüzildə Qarabağ ədəbi mühitində sayılıb-seçilən müəlliflərdən biri olduğunu göstərməkdədir.

Son illərdə Aşır Pəri haqqında xeyli tədqiqat əsərləri yaranmışdır. Bunların içərisində araşdırmaçı-publisist Əlisahib Əroğulun “Aşır Pəri: həyatı, mühiti və sənəti” [3] adlı monoqrafiyası daha çox diqqəti çəkir. Bəhs olunan araşdırmada şairin bioqrafiyası və yaradıcılıq yolu Qarabağ ədəbi mühiti kontekstində sistemli şəkildə təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [3 cildə]. (XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər), – Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, – c.2. – 1960. – 905 s.
2. Azərbaycanın aşır və şair qadınları. Tərtib edən Ə.Cəfərzadə – Bakı: Gənclik, – 1991.– 228 s.
3. Əroğul Əlisahib. Aşır Pəri: həyatı, mühiti və sənəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2014, –199 s.
4. Hacıyev Abbas. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: Zaman, –1999.– 420 s.
5. Hasankızı Almaz. Mühacəretedəki araşdırmalara konu olan folklorik eserlər, Türk Dünyası Araşdırmaları dergisi, Sayı 189, İstanbul: 2010, s.127-133
6. Hasankızı Almaz. Azərbaycan’ın Sürgün Aydınlarının Kadın Aşıqlarla İlgili Araşdırmaları, Türk Dünyası Araşdırmaları dergisi, Sayı 199, İstanbul: 2012, s.161-170
7. Hüseynov Süleyman. Qasım bəy Zakir, Bakı: Yazıçı, – 2010.– 344 s.
8. Xəzani Mir Mehdi. Əsərləri, Bakı: Azərnəşr, – 1989.– 128 s.
9. Kərimov Raqub. Qasım bəy Zakir və müasirləri, Bakı: Elm və təhsil, –2013.– 252 s.
10. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / I cild, Bakı: Avrasiya-Press, – c.1. – 2005.– 560 s.
11. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər, Bakı; API nəşriyyatı, – 1960. – 160 s.

12. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, – 1974. – 488 s.
13. Məmmədov Kamran. Qasım bəy Zakir, Bakı: Gənclik, – 1985.– 232 s.
14. Mir Cəlil. Klassiklər və müasirlər, Bakı: Azər nəşr, – 1973.– 296 s.
15. Səfərli Əlyar. Yusifli Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Ozan, – 1998.– 632 s.
16. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı: Nurlar, 2019, 312 s.
17. Şakir Baba bəy. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Yazıçı, – 1985.– 69 s.
18. Vəliyev İsmayıl. İnsan: həyatda və sənətdə, Bakı: Günəş, –1998.– 256 s.
19. Zakir Qasım bəy. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Avrasiya – Press, –2005.– 400 s.

ЖАНРОВО-СТИЛЕВОЕ РАЗНООБРАЗИЕ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ В КАРАБАГСКОЙ БЫТОВОЙ СРЕДЕ XIX ВЕКА

Зенфира Аслан Музаффер кызы

Резюме

Народные поэтические формы, возникающие в азербайджанской литературе XIX века находят отражение и в литературной среде Гарабаха. Такие поэтические образцы как баяты ,гошма , теджнис дейишме,ахы, охшама ,лайла ,песни и другие поэтические формы отражают данный период. Это явление проявляется прежде всего в поэтических образцах ашугской поэзии. Проблемы раскрываются в свободной форме, имеют широкий доступ к простоте разговорной речи. В этом и проявляется ясность поэтической формы. Творчество Гасым бека Закира ,Баба бека Шакира, Мир Мехти Хазани ,ашуга Пери и других является образцами народной поэзии литературной среды Гарабаха . Поэзия данного периода является отдельной ветвью народной поэзии.Роль Молла Панаха Вагифа неопределима в становлении литературной среды Карабаха.

FOLK POETRY IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF GARABAKH IN THE XIX CENTURY: GENRE AND STYLE DIVERSITY

Zenfira Aslan Muzaffar

Summary

Examples of poetry in the style of folk poetry in the Azerbaijani literature in the 19th century are also manifested in the literary environment of Karabakh. In the literature of the period in question, among the poetic examples that appeared in various genres of folk poetry, bayati, goshma, garayli, tajnis, diyishme, aghi, okhshama, laila, nagma and other poems attract special attention. First of all, this is due to the fact that the poetic examples created in the style of ashug poetry open wide opportunities for the precise expression of the raised problems, and are favorable for the simplicity of the language and the clarity of the style. In this sense, the creative examples of Gasim bey Zakir, Baba bey Shakir, Mir Mehdi Khazani, Ashiq Pari and other authors determine the existence of folk poetry as a separate direction in the literary environment of Karabakh in the 19th century. The influence of Molla Panah Vagif's creativity played an important role in the strengthening of folk poetry traditions in the literary environment of Karabakh during the mentioned period.

Rəyçi prof. Vaqif Sultanlı

Məktəbi pedaqoji şurasının 31 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 02 fevral 2024-cü il

UOT:82.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ŞƏCƏRƏSİ VƏ YAŞADIĞI TARİXİ ƏRAZİ

*f.ü.f.d.Muxtarov Əlimuxtar Həsən oğlu**AMEA Gəncə Bölməsi**nizamicenter1141@gmail.com*

Xülasə: *Gəncə Azərbaycanın qədim mədəniyyət, ədəbiyyat və elm mərkəzidir. Bu tarixi şəhərdə Azərbaycanın böyük şairi olan Nizami Gəncəvi anadan olub. (1141-1209). Nizami Gəncəvi bütün həyatını burada yaşayıb, yazıb, yaradıb öz doğma şəhərində dünyasını dəyişib. Baxmayaraq ki, Nizami Gəncəvi zamanının və indiki zaman arasında səkkiz əsrdən çox keçib, onun həyat və yaradıcılığının izləri Gəncə şəhərinin kontekstində indi də böyük rol oynayır. Nizami Gəncəvi öz əsərlərinin ideya və ruhu ilə, həmçinin yaşadığı ərazisinə görə əsl Azərbaycan türkü idi*

Açar sözlər: Azərbaycan, Nizami Gəncəvi, Gəncə, şəcərə, Həmdünyan, ərazi, təzkirə, sənəd

Ключевые слова: Азербайджан, Низами Гянджеви, Гянджа, родословная, Хамдунян, территория, тазкира, документ.

Keywords: Azerbaijan, Nizami Ganjavi, Ganja, genealogy, Hamdunyan village, territory, tazkirah, document

Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türkü olmasını, məkan qurduğu, özünə ilk və yeganə diyar hesab etdiyi Gəncənin qədim Türk şəhəri olduğunu, soyunun, şəcərəsinin əsilli-nəsilli Azərbaycan türkü olduğu bir neçə istiqamətdə tədqiq edilib, əsaslandırılmalıdır.

- Tarixi, coğrafi sənədlərə, mənbələrə əsaslanmaqla
- Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə, əsərlərinin ruhuna əsaslanmaqla
- Günümüdə gəlib çatan təzkirələrə əsaslanmaqla

Dərin qatlara söykənən mənalardan biri “Xəzinə” (“Gəncə” sözünün kökünün fars (pəhləvi) dilindəki “gaznaka” xəzinə, dəfinə, məhsul saxlanılan yer sözündən yarandığı tarixi mənbələrdə isbat olunmuşdur) olan bu diyar tarixin bütün dövrlərində qədim Türk-Azərbaycan şəhəri olmaqla yanaşı, əhalisi də türklərdən ibarət olmuşdur. Akademik Teymur Kərimli yazır: “Nizaminin yaşadığı dövrdə və ondan da xeyli əvvəl Gəncə şəhəri və onun ətraflarında yaşayan əhalinin əsas kütləsini türklərin təşkil etdiyi, Cənubi Qafqazın mədəni, ictimai-siyasi proseslərində mühüm rol oynadığı da, eramızın II yüzilliyindən, yəni Nizaminin dövründən hələ min il əvvəl roma tarixçiləri və coğrafiyaçıları, V əsrdən başlayaraq isə bizans, gürcü və ərəb tarixçiləri tərəfindən təsdiq edilmişdir”. (10, 10).

Və bu kontekstdə XII yüzillikdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olan Tütək yurdu qədim Gəncədə türk əsilli, türk qanlı və türk təfəkkürlü Nizami Gəncəvinin yetişməsinə Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, şərqsünaslar, hətta fars-İran alimləri özləri də etiraf edirlər. Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi irsinin İrandan olan tədqiqatçısı Barat Zəncani yazır: “Bir halda ki, Gəncə əhalisinin dili türk dili idi və Nizami də türkcə şeirlər yazmışdır, burada şəkk-şübhə ola bilməz” (19).

Nizami Gəncəvini yetirən və əbədi olaraq qoynunda saxlayan, bəsləyən Gəncə şəhərinin, elmi və ədəbi mühitinin tarixini tarixşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən araşdırıb izah edən Zəhra Allahverdiyevanın da qeyd etdiyi kimi XI-XII əsrlərdə coğrafi baxımdan Qərbdən və Şərqdən bütün istiqamətlərə çıxışı olan və təbii resursları baxımından zəngin sərvətlərə malik olan Azərbaycan dünya iqtisadiyyatı və mədəniyyətinin mühüm regionlarından birinə çevrilmişdi. Nizami Gəncəvi dühasının yetişməsi Azərbaycanın XII əsrdə çiçəklənən siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafının bəhrəsidir. Azərbaycan alimi Mikayıl Rəfilinin yazdığı kimi,

“Nizaminin yaradıcılığı və dünyagörüşü, arzu və idealları Azərbaycanın tarixi inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır” (3, 44).

Nizaminin yaşadığı dövrdə Gəncə Azərbaycan Atabəylərinin paytaxt şəhərlərindən idi. Bütün bunlar - Gəncənin sürətlə inkişafına əsaslı təsir göstərmişdi. Hələ IX əsrdən başlayaraq, Azərbaycan hökmdarları Gəncənin möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər; Gəncədə, avropalıların Şərqi universitetləri adlandırdıqları mədrəsə və zəngin kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Belə bir zəngin ədəbi-ictimai mühit - Ömər Gənci, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad Gəncəvi, Zəhirəddin Şəmkuri kimi dünyəşöhrətli alim və şairləri yetirdi.

Dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən, əsərlərini qələmə aldığı zamandan bizi 800 ildən artıq zaman ayırsa da, onun əsərlərində milli mənsubiyyəti ilə bağlı toxunduğu mətləblər bu gün də günəş kimi parlaq, səma kimi aydıdır. Ölməz “Xəmsə”sində milli mənsubiyyəti ilə yanaşı, toxunduğu, izah etdiyi hər bir mətləbə hansı dövrdə kimin müdaxilə etməsindən aslı olmayaraq, yuxusuz gecələrinin məhsulu olan bütün misraları onun milliyyətini, məkanını, dünyagörüşünü təhrif etməyə imkan verməmiş və verməyəcəkdir. Çünki “Nizami yaradıcılığının daimi mövzularından olan Gəncə, hər şeydən əvvəl Nizami Gəncəvi vətəni kimi nəsilərin xatirələrində əbədiləşmişdir. Tarixi qaynaqlar və bədii əsərlərdə Gəncə şairin adı ilə yanaşı xatırlanaraq onu məntiqi baxımdan tamamlayır. Nizami Gəncəvi irsinin görkəmli tədqiqatçısı professor Nüşabə Araslının da qeyd etdiyi kimi şairin ardıcılıq olan görkəmli söz ustaları, dürüst tədqiqatçıları Gəncəni şairin vətəni, Nizami yurdu kimi xatırlayır, sələfləri çox vaxt adını çəkmədən onu “Gəncə ustadı”, “Gəncə xəzinədarı”, “Gəncəli dahi” deyərək yad edirlər.

Gəncəli dahi təkcə yaşadığı ömür payının deyil, həm də ölümündən sonrakı dövrlərdə də ruhunun, yaşadığı məkanın, şəxsiyyətinin sanki yol xəritəsini də müəyyənləşdirmişdir.

نهان مرا آشکارا برند

ز گنجہ است اگر تا بخارا برند

Mənim gizlinlərimi ki, açıq-aşkar oğurlayırlar,

Onları Buxaraya qədər aparsalar da Gəncədəndir (18 33).

Sonuncu məsnəvisi “İsgəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsində yer alan bu beyt 8 əsr əvvəl yazılsa da, günümüzdə nizamişünaslığın ən aktual problemlərindən birinə məşəl tutur.

Daha əvvəl qələmə aldığı “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində də dahi mütəfəkkir uzaqgörənliklə yenə də çağımızın problemlərinə, dedi-qodularına dahiyənə münasibət bildirir...

بابل من گنجہ هاروت سوز

ز هرہ من خاطر انجم فرو

Mənim Babilim Harutu yandıran Gəncədir,

Mənim Zöhrəm ulduzları işıqlandıran xatirimdir (17, 60).

“Xəmsə”sində daxil olan məsnəvilərinin hər biri bu mövzuda olan beytlərlə, məlumatlarla zəngin olan Nizami Gəncəvi professor Xəlil Yusiflinin də qeyd etdiyi kimi türklüyü uğrunda, yaşadığı Gəncənin qədim Türk yurdu olduğu uğrunda mübarizə aparmışdır. Mövzu ilə bağlı professor Xəlil Yusiflinin də fikirləri olduqca aktual və maraqlıdır. “Nizaminin etnik mənsubluğu onun əsərlərindən gün kimi aydıdır. Özünü dünyanın və bütün insanlığın şairi hesab edən bu dahi insan, fəvqəlalim və sənətkar yeri düşdükcə hansı etnosu mənsub olduğunu bildirməkdən çəkinmir. Onun Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərləri gəlib bizə çatmasa da, biz bu qənaətdəyik ki, bu bənzərsiz şair doğma türkcədə də əsərlər yazmışdır. Onun əsasən farsca yazması dövrün, zamanın tələbi idi. Sarayların tələbi idi” (16, 313).

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan hər məsnəvisini oxuduqca, mütaliə etdikcə Türk ruhunun, Türk fəlsəfəsinin hakim olduğunu görməklə, izləməklə yanaşı, bu əsərlərdə baş verən hadisələrin coğrafi koordinatlarının, xəritəsinin də məhz doğma Azərbaycan-Gəncəsi ilə sıx bağlı olduğu gün kimi aydın olur.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin əsərlərində yer alan tarixi Gəncə torpağı, bu torpaqda baş verən, yerləşən- 1139-cu il Gəncə zəlzələsi, Kəpəz dağı, Həmdünyan kəndi, Arran, Bərdə, Ərmən, Muğan və digər toponimlər 800 ildən artıq bir zamandan bəri Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinin üvanını müəyyənləşdirən mühüm tarixi faktlardır.

Nizami Gəncəvi şəcərəsinin davamçıları- Şeyxzamanlılar və Nizami Gəncəviyə məxsus olan Vəqflər, mülklər, ərazilər.

Dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan ikinci məsnəvisi “Xosrov və Şirin” poemasını III Toğrulun sifarişi ilə 1181-ci ildə tamamlayaraq, Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmişdir. Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra taxta çıxan qardaşı Qızıl Arslan Gəncənin yaxınlığında Nizami Gəncəvi ilə görüşmüş, şairin məsləhətlərini dinləmiş, qiymətli hədiyyələrlə yanaşı, Həmdünyan kəndini də qardaşı Cahan Pəhləvanın adından Nizami Gəncəviyə hədiyyə etmişdir.

Atabəy Qızıl Arslanın Nizami Gəncəviyə bağışladığı kəndin harda olması bu günədək mübahisəli olsa da, son arxeoloji qazıntılar, araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Həmdünyan kəndi indiki Goranboy rayonu ərazisindəki Həmənlı kəndi haqqında bəhs edilən Həmdünyan kəndinin ərazisi olmuşdur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərli yazır: “Gəncə şəhərinin təxminən 24 verstliyində - cənubi- şərqi səmtində vəqə bir kənd (Nizamiyə) bağışlanmışdı. Sabiqdə həmin qəryə Həmdünyan adlanırmış” (9, 130).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Gəncə ekspedisiyasının rəhbəri, tarix elmləri doktoru Arif Məmmədov 2013-cü ildə Goranboy rayonu ərazisində yerləşən Həmənlı kəndində aparılan son arxeoloji tədqiqatlardan bəhs edərək yazır: “Məlum olduğu kimi, Həmənlı (Həmdünyan) adlanan kənd Atabəylər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən dahi şair Nizami Gəncəviyə hədiyyə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, tapılan kənd Nizami Gəncəviyə bağışlanan həmin kənddir. Həmənlı kəndinin Nizami Gəncəviyə verilməsi haqqında məlumatlar şairin əsərlərində də qeyd olunmuşdur. Kənd şairə verildikdən sonra Qızıl Arslanın göstərişi ilə kəndə 5 kilometr uzunluğunda saxsı borularla su xətti çəkilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı bu borular üzə çıxarılmışdır. Bundan əlavə, ərazidə Nizaminin öz əsərlərində bəhs etdiyi “Şirin bulaq”, eləcə də bulaqdan təxminən 150 metr kənarda cəmi 7 qəbirdən ibarət olan qəbiristanlıq da aşkar edilmişdir.

Bir sözlə, qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış Nizami dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları, məmulatlar, metal əşyalar, ictimai binaların qalıqları onu deməyə əsas verir ki, tapılan kənd həqiqətən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə bağışlanan Həmənlı kəndidir” (11).

Tarixi Həmdünyan kəndinin yerləşdiyi ərazidə imam Məhəmməd Baqirin oğlu İbrahimin (718-738) məzarı yerləşir. İnsanların inanc yeri olan bu qəbir İmamzadə adı ilə ziyarətgaha çevrilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin diqqət və qayğısı ilə bu gün də Gəncədə əzəmətli tikilisi ilə “İmamzadə Dini Kompleksi” adı ilə eyni ərazidə eyni missiyasını davam etdirməkdədir. İmamzadə ziyarətgahı ətrafında olan əkin sahələri vaxtilə Gəncə şeyxlərinə məxsus olmuşdur. Mənbələrdə Şeyx Nizaminin nəsil şəcərəsinin davamçılarının Gəncə şeyxləri olduğu bildirilir.

XIX əsrin görkəmli Hind alimi Şibli Nemani özünün məşhur “Əcəm şeiri” əsərinin Qivami Gəncəvi hissəsində Nizami Gəncəvinin ailəsindən bəhs edərək belə yazırdı: “Nizaminin ailəsində hamı fəzl və hünər əhli idi. Qardaşı Qivami Mütərrizi əsrinin məşhur şairi olmuşdur”.

Şeyx Nizami Gəncəvinin fəzl ilə davam edən soyunun bu ərazilərdə yaşaması, məskunlaşması və bu diyar daxilində həm Nizami Gəncəvi, həm də İmamzadə ziyarətgahının olması bir daha tarixi sənədlərin, faktların elmi əsaslara söykəndiyini isbat edir.

Tədqiqatçı Əhməd İsayev bu ərazilərin Nizami Gəncəviyə və onun şəcərəsinə mənsub olduğunu Gürcü çarı II İraklinin dövrünə aid sənədlərlə də təsdiq edildiyini yazır. II İraklinin təliqlərində İmamzadə və onun ətrafında yerləşən əkinə yararlı sahələrin Şeyx Nizami Gəncəvi nəslinin davamçıları olan Şeyxzamanovlara aiddir. II İrakli dövrünə aid sənədi Əhməd İsayevin tədqiqatına əsasən oxuyuruq: “İmamzadə ziyarətgahının əkin yerləri, həmçinin məhsul üçün yararlı torpaq əraziləri Nizami Gəncəvi nəslindən olan Şeyxzamanovlara (Şeyxzamanlılara) məxsus olmuşdur. Eyni zamanda bu şəcərənin Şeyx İbrahim Qüdsi Şeyxzamanlının şəxsində təqdim edilməsi, bəhs olunan torpaqların bu nəslin istifadəsində olmasına dair tarixi faktların əks etdirilməsinin əhəmiyyəti çox böyükdür” (8, 236).

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk sistemli ədəbiyyat tarixinin müəllifi Firudin bəy Köçərli də “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı fundamental əsərində bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı yazır: “Şeyx İbrahim Şeyx Həsən oğlu Şeyxzamanov İmamzadəyi- İbrahim türbəsinin mütəvəlliliyi ilə güzəran edirmiş. Rəvayətə görə onun Şeyx Nizami ilə qəraəti var imiş. O, 1816-cı ildə Gəncədə anadan olmuş və 1865-ci ildə İmamzadədə dəfn edilmişdir” (9, 420-421).

Nizaminin vəfatından sonra onun qəbri üstündə tikilən və XIX əsrdə qalan türbə Azərbaycan ərazisində əlamətdar məkanlardan olub. Bu türbə Qızıl Arslan tərəfindən Şeyx Nizamiyə hədiyyə edilmiş, Gəncə şəhərinə bitişik Həmdünyan kəndinin ərazisindədir və görünür, ona görə də buralar “Şeyx düzü”, “Şıx düzü” adlandırılır. “Şıx düzü”ndə aparılan arxeoloji qazıntılar sübut edib ki, ərazi vaxtilə qədim Gəncə şəhərinin və onun ətrafının adlı-sanlı adamlarının dəfn edildiyi yer, buraların bir növ fəxri məzarlığı olub. Uzun illər ərzində Türkiyədən, İrandan, İraqdan, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi digər müsəlman ölkələrindən Nizami məqamını ziyarətə gəlirlərmiş. O cümlədən, mövləvilər də Nizamini Şeyxlər Şeyxi adlandıraraq, onu özlərinə mürşid sayırmışlar (12, 2).

Akademik Həmid Araslı “Nizaminin vəqfi haqqında yeni sənəd” məqaləsində qeyd edir ki, ölümündən sonra Nizaminin qəbri ziyarətgaha çevrilib, şairin öz kəndinin gəlirlərindən başqa, bizə məlum olmayan hökmdarlar və ya bivaris ölənlər tərəfindən də bu məqbərəyə vəqflər edilib. XVI əsrdə bu məqbərə çox gəlirli vəqfi olan, gəlib-gedənlərə və yoxsullara hər gün yemək verən, müdərrikləri təmin edən bir xeyriyyə ocağı olub” (1, 2).

Nizami Gəncəvi vəqfi ilə bağlı ilk fundamental məlumatı türkiyəli tədqiqatçı Fəxrəddin Kırzioğlunun araşdırmalarında rast gəlirik. Fəxrəddin Kırzioğlu 1979-cu ildə Ankara Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsi tərəfindən nəşr edilən “Araşdırma” jurnalında yazır: “XVI əsrin sonunda Gəncə-Qarabağ əyalətində mövcud olan vəqflərin ən önəmlisi “Şeyx Nizami vəqfi” hesab edilirdi. XVI əsrin sonunda Gəncə şəhəri Osmanlı hakimiyyətinə tabe edildikdən sonra “Şeyx Nizami vəqfi”nin də gəlirləri qeydiyyata alınmışdır” (22).

AMEA Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Cavid Qasımov Nizami Gəncəvi vəqfi haqqında öz tədqiqatında yazır: “Şeyx Nizami vəqfi” haqqında Azərbaycanın elmi mühitinə ilk məlumat mərhum akademik Həmid Araslı tərəfindən verilmişdir. Akademik Həmid Araslı 1983-cü ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində “Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd” adlı məqaləsini nəşr etdirərək, Azərbaycanda Nizami

Gəncəvi irsinin araşdırılmasına çox qiymətli tövhə vermişdir. 1984-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Husaməddin Məmmədov və mərhum akademik Ziya Bünyadovun birlikdə hazırladıqları “Nizami vəqfi haqqında sənədə dair” adlı məqalə nəşr edildi. Məqalədə, “Şeyx Nizami vəqfi” haqqında ümumi məlumatlarla yanaşı, onun osmanlıca yazılmış mətni də Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək verilmişdi.

“Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri”nin məlumatlarına görə “Şeyx Nizami vəqfi”nin büdcəsi təkcə Atabəy Qızıl Arslan tərəfindən verilən Həmdünyan (Osmanlı qaynaqlarında həmçinin İlə kimi də qeyd olunur) kəndinin torpaqlarının gəlirləri əsasında formalaşmışdı. Gəlirlərinin artmasına əhali tərəfindən qəbrin ziyarətəgaha çevrilməsi, hökmdarlar, tacirlər, sənətkarlar və cəmiyyətin digər təbəqələrinə mənsub olan varlı adamların öz əmlaklarının hamısını və ya bir hissəsini vəqf etməsi çox ciddi təsir göstərmişdir” (21).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2012-ci ildə Gəncə şəhərində səfərdə olarkən tapşırıq və tövsiyələri ilə Cavad xan küçəsində böyük yenidənqurma və bərpa işləri çərçivəsində burada yerləşən və Nizami Gəncəvinin mənsub olduğu Şeyxzamanovlar nəslinin yaşadığı ev də bərpa olunmuş və üzərinə təqdimat lövhəsi vurulmuşdur” (5, 139).

Azərbaycan xalqının Ümummillə Lideri Heydər Əliyev Nizami Gəncəvi yurdunun Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, dövlətçiliyinin inkişafında Gəncə şəhərinin rolunu qiymətləndirərək söylədiyi fikirlər də öz növbəsində bu mənbələrdən, məxəzlərdən qaynaqlanırdı. “Gəncə təkcə Nizami Gəncəvi ilə məşhur deyil. Gəncə Azərbaycan xalqının çox böyük, dahi şəxsiyyətləri ilə məşhurdur. Gəncə Azərbaycanda ilk dəfə 1918-ci ildə dövlət müstəqilliyini elan edən Xalq Cümhuriyyətinin ilk yerləşdiyi şəhər olubdur. 1918-ci ildə Azərbaycanın mütəfəkkir insanları, vətənpərvər insanları Tiflisdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan ediblər və Azərbaycan dünyaya müstəqil dövlət kimi bəyan olunubdur. Ancaq o vaxt Bakı düşmən işğalı altında olduğuna görə, onlar Bakıya gedə bilməyib, gəlib Gəncədə yerləşiblər. Və bilirsiniz ki, həmin Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında çox dəyərli fəaliyyət göstərmiş və Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı ilk hökumətin üzvlərinin bir neçəsi məhz gəncəlilər olubdur, Gəncə torpağında doğulmuş, yaşamış və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çalışmış insanlar olubdur” (4, 19).

Nizami Gəncəvinin əsilli, nəsilli Azərbaycan şairi olması, soyunun bu gün də Azərbaycanda-Gəncədə, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşadığını qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli də tədqiqatlarında bu mövzuda mühüm mətləbləri dilə gətirmişdir. “Nizami Gəncəvinin atası Yusif kişi və babası Zəki Müəyyəddin də azərbaycanlı idi. Nizami Gəncəvinin atası və anasının məzarları da şairin Gəncə şəhərindəki məqbərəsinin yerləşdiyi qəbiristanlıqdadır. Şeyx Nizami Gəncəvi adı ilə böyük şöhrət qazanmış Nizami Gəncəvinin mənsub olduğu nəslin davamçıları sonrakı əsrlərdə də Gəncə şəhərində yaşamışlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətində Milli təhlükəsizlik naziri vəzifəsində çalışmış Nağı bəy Şeyxzamanlı da mənşə etibarilə Şeyx Nizami Gəncəvinin mənsub olduğu nəslin nümayəndəsidir. Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində Şeyxzamanov, Şeyxzamanlı soyadı ilə yaşamaqda davam edən, Nizami Gəncəvi ilə eyni şəcərədən olan azərbaycanlı sülalələr vardır” (6).

Türk dünyasının böyük mütəfəkkiri Əlişir Nəvai isə həm sələflərindən, həm də xələflərindən tamamilə fərqli şəkildə ustadının Gəncə torpağında nəşvünüma etdiyini obrazlı formada ifadə etmişdir.

O Gəncə torpağında yatan müqəddəs insan

Şeir xəzinələri yaratdı kəlamından.
Qiyətli incilərlə bəzədi bu aləmi,
Yoxdur o incilərin sayı ulduzlar kimi...
Nizami, bu dünyada kimi tay tutsam sənə,
Şeirinin qüdrətinə bərabər olmaz yenə (14, 45).

Təsadüfi deyildir ki, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin də Nizami Gəncəvini “Bir iş ki, qılır şikayət ustad, Şagirdə olur rücu’ü bidad!” deyərək özünə ustad saymasını XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Rəfiq Zəka Xəndan da “Nizami” şeirində Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinin göstəricisi kimi izah etmişdir:

*“O bizimdir, biz onun, yadlar onu yad bildi,
Necə yaddır ki, Füzuli onu ustad bildi?!” (20, 94).*

Nizami Gəncəvi Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə, ədəbiyyatına bəxş etdiyi elə nadir şəxsiyyət, dühadır ki, onun insan sevgisi bütün bəşəriyyəti əsrlərlə heyran etmiş və bu gün də insanlığın mənəviyyatına məlhəm “Xəmsə”silə eyni missiyanı davam etdirməkdədir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən bəşəriyyət onun mənsub olduğu türk soyunun və məkan qurduğu Azərbaycan diyarının bu mövzuda dünyaya səslənişi, açılıdır. Bütün yaradıcılığı boyu əsrlərində qırmızı xətlə keçən ədalət, qadın azadlığı, humanizm, insan sevgisi kimi anlayışlar, əlbəttə ki, Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinin bu gün dünyada sevilə-sevilə öyrənilib tədqiq edilməsinin əsas səbəblərindən biridir. Məhz dahi şairimizə dünya səviyyəsində olan sevginin mənbəyi yaradıcılığının mərkəzində insan və insanlığa məhəbbət konsepsiyasının dayanması olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. “Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 25 fevral, 1982.
2. Araslı N. “Nizami vətəni Gəncə”. “Nizamişünaslıq” Elmi əsərlər. AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi. N-7.
3. Allahverdiyeva Z. “Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi haqqında”. “Nizamişünaslıq” Elmi əsərlər. AMEA Gəncə Bölməsi. Nizami Gəncəvi Mərkəzi, N-7.
4. Əliyev F. “Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Gəncə”. “Elm” nəşriyyatı, Gəncə 2019.
5. Əliyev F, Əzizova S, Muxtarov Ə, Həsənov E, Verdiyeva T, Cəfərova N, Mirzəyeva N. “İlham Əliyevin Gəncə şəhərinə səfərləri”. Bakı, “Elm” 2023.
6. Həbibbəyli İ. “Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğunu dünya elmi ictimaiyyəti qəbul edir”. “Şərq qapısı”, 15 mart 2023-cü il.
7. Hüseynov R. “Nizami Gəncəvinin ötürücülük və qovuşduruculuq missiyası”. “Yeni Azərbaycan”, Bakı, 25 fevral 2021.
8. İsayev Ə. “Gəncə və Gəncəlilər”. Bakı, 2008.
9. Köçərli F. “Azərbaycan ədəbiyyatı”. I cild. Bakı, 1978.
10. Kərimli T. “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri”. Nizami Gəncəvi-870 Bibliografiya. Ön söz. Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012.
11. Məmmədov A. “Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə hədiyyə olmuş kəndin qalıqları aşkar edilmişdir”. Azərtac. 20 avqust, 2013-cü il.
12. Muradov Z. “Nizami Gəncəvi məqamı”. “525-ci qəzet”, 19 yanvar 2021.
13. Muxtarov Ə. “Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda” "Elm" nəşriyyatı. Gəncə, 2021.
14. Muxtarov Ə. “Gəncənin hər qarışında Nizami Gəncəvinin izləri var”. “Gəncəli Nizami Simpoziumu” materialları. Türkiyə, Atatürk Universiteti, 2022.

15. Nəcəfov Ə. “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında”.
16. Yusifli X. “Nizaminin lirikası”. “Elm və təhsil”. Bakı. 2022.
17. Nizami Gəncəvi “Sirlər Xəzinəsi” poeması, “Elm və təhsil”, Gəncə 2011.
18. Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poeması, “Elm və təhsil”, Gəncə 2011.
19. Zəncani B. Pişgoftar. Divan-e Nezami Gəncəvi, Entəşarat-e Daneşqah-e Tehran, 1391 .
20. Zəka R.X. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004,
21. <https://www.moderator.az/news/212768.html> 13 fevral 2018.
22. (<https://nizamiganjavifoundation.org/>)

THE GENEALOGY OF NIZAMI GANJAVI AND THE HISTORICAL CONTEXT OF HIS SETTLEMENT

Mukhtarov Alimuhtar Hasan
Summary

Ganja city stands as one of the oldest centers of culture, literature, and science in Azerbaijan, with a rich historical background. The distinguished Azerbaijani poet and philosopher, Nizami Ganjavi, was born in this ancient city. Throughout his lifetime, he resided in Ganja, ultimately passing away and composing his works in his native city. Despite the temporal chasm of over 800 years that separates the present from Nizami Ganjavi's era, his legacies, genealogy, and the settlement associated with him endure within the confines of Ganja.

РОДОСЛОВНАЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ИСТОРИЧЕСКАЯ МЕСТНОСТЬ ЕГО ПРОЖИВАНИЯ

Мухтаров Алимухтар Гасан оглы
Резюме

Гянджа-один из древнейших центров культуры, литературы и науки Азербайджана. В этом историческом городе родился и всю свою жизнь провел великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви (1141-1209). Низами Гянджеви всю свою жизнь прожил, творил и умер в этом родном ему городе. Несмотря на временной промежуток в более чем восемь веков между современностью и эпохой Низами Гянджеви, следы его жизни, родовой линии и территории, принадлежавшие ему по-прежнему существенны в контексте города Гянджа. Низами Гянджеви по идее и духу своих произведений, а также по местности, где он проживал, является азербайджанским тюрком.

Rəyçi: akademik Rəfael Hüseynov
Daxil olma tarixi 22 fevral 2024-cü il

UOT:82.

MİSTİK KOROĞLU, YOXSAX REAL TARİXİ QƏHRƏMAN**Bədəlov Nicat Murad oğlu****BDU-nin Qazax filialı****bedelovnicat98@gmail.com**

Xülasə: Məqalədə Koroğlu şəxsiyyəti geniş aspektdə təhlil olunmuşdur. Bəzi tarixi mənbələrə müraciət edərək Koroğlunun tarixi, yoxsa aşıqların yaratdığı adi dastan qəhrəmanı olduğunu sübut etmək üçün “Koroğlu” dastanının iki nüsxəsində tədqiqat işi aparılıb. Türk mənbələri ardıcıl şəkildə tədqiq edilmiş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Paris və Azərbaycan nüsxələri müqayisəli şəkildə nümayiş etdirilmişdir. Nüsxələri təhlil etdikcə açıq-aydın görmək olur ki, Koroğlu həqiqətən tarixi şəxsiyyət olmuşdur, amma necə öldüyünü söyləmək olduqca çətinidir.

Açar sözlər: Koroğlu, dastan, tarixiqəhrəman, tarixi mənbələr, Paris nüsxəsi, Azərbaycan nüsxəsi.

Ключевые слова: Кероглу, эпос, исторический герой, исторические источники, парижская копия, азербайджанская копия.

Key words: Koroglu, epic, historical hero, historical sources, Paris, Azerbaijan, copy

Azərbaycan xalqının yaratdığı, uzun illər göz bəbəyi kimi qoruduğu dastanlarımızdan bir də “Koroğlu” dastanıdır. “Koroğlu” dastanı əsrlərdən-əsrə, nəsillərdən-nəsilə keçərək bu gün ki, günümüzdə formalaşan ədəbi bir abidədir. “Koroğlu” dastanının əsas qəhrəmanı olan Koroğlu tarixi şəxsiyyətdirmi?, yoxsa Azərbaycan xalqının yaratdığı adi bir dastan qəhrəmanıdır? Koroğlunun adı Cəlalilər hərəkatı ilə bağlıdır. Bu hərəkat Türkiyədə başlayıb və sonra bir çox ölkələrə yayılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar Cəlali Koroğlunu türk (Türkiyə qəhrəmanı) kimi, bəziləri isə Azərbaycan qəhrəmanı kimi qələmə vermişlər. “Koroğlu” eposunun bu dövrün hadisələri ilə əlaqəsi barədə məlumat verən başqa tarixi mənbələr həmin faktı təsdiq edir və Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olması barədə ehtimalları təsdiqləyir. Koroğlunun şəxsiyyəti haqqında məlumata ilk dəfə 1651-1662-ci illərdə yazılmış salnamələrdə rast gəlirik. Burada kəndli hərəkatından bəhs edilir və onun 23 nəfər görkəmli başçısının ad çəkilir. Bu adlar içərisində Giziroğlu Mustafa bəylə yanaşı, Koroğlunun adı da vardır (1, s. 77).

XVII əsrdə Azərbaycana səyahətə gələn Övliya Çələbi “Səyahətnamə” əsərində də Koroğlunun Azərbaycanda baş verən Cəlalilər hərəkatının iştirakçısı olduğunu qeyd edir və göstərilir ki, həmin dövrdə Koroğlunun adı xalq nəğməkarlarına və aşıqlarına yaxşı məlum idi. Burada Övliyə Çələbi üç yerdə Koroğlu haqqında məlumat verir. İki yerdə dövrün aşıqları və şairlərindən danışarkən onun adını çəkir. Üçüncü dəfə isə onu məhşur qaçaq və hər yerdə böyük hörmət sahibi olan qəhrəman kimi xatırlayır (1, s. 102). Bəzi türk mənbələrində Koroğlunun Dörddivan qəsəbəsində doğulduğu qeyd olunmuşdur. Əsil adı Ruşen Ali olub, Koroğlu adı ilə tanınmışdır. Atasının adı Yusuf olmuşdur. Doğum, ölüm tarixləri bilinməyən, bir əski əfsanə qəhrəmanı olan Koroğlunun adını alan bir şairimizdir.

M. Nəiminin daha sonra Koroğlunun necə asıldığından və onun yoldaşlarının müxtəlif yerlərdə öldüyündən danışır. Bu hadisənin 1650-ci olduğunu göstərir. P. N. Boratan yazır ki, tarixi şəxsiyyət olan Koroğlu milliyətcə türkdür. O, daha sonra göstərir ki, XVI əsrdə Koroğlu adını daşıyan iki nəfər olmuşdur. Onalardan biri cəlalilər hərəkatının iştirakçısı, digəri şair imiş. Başqa bir türk tədqiqatçısı Səadətdin Nüzdet də “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərində Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiqləmişdir. O, yazır ki, incə ruhlu şair və yenilməz cəngavər olan Koroğlu İran və türk müharibələrində iştirak etmişdir. London çarında da qeyd

edilmişdir ki, Koroğlunun adı XVI əsrdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə bağlı olmuşdur. Həmin nəşrin müqəddiməsində deyilir ki, “Koroğlu təkə tayfasından idi”. Tarixdə məlumdur ki, təkəli XV əsrdə Azərbaycan dilində danışan və dini görüşləri etibarilə şiqəzilbaş olan yerli Azərbaycan tayfalarına mənsub idilər.

Bu gün bizə aşkar olur ki, A. Xodzkonun Cənubi Azərbaycandan ömrünün son günlərini keçirdiyi Parisə apardığı “Koroğlu” eposunun əlyazması Hacı Mirzə İsgəndərin təşəbbüsü ilə qələmə alınmışdır (2, s. 40). Dastanın söyləyicisi Aşıq Sadıq adı ilə şöhrət qazanmış Sadıq bəy olmuşdur. Əlyazmanı isə əvvəldən-axıra qədər Mahmud xan Dünbülü Dircuy toplamışdır (2, s. 56). Müasir dövrümüzdə Koroğlunu bir neçə versiyaları mövcudur ki, buda Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olub-olmadığını təsdiq edir. “Koroğlu” eposunun Azərbaycan və Paris nüsxələrini qarşılaşdırsa, görürük ki, biz çox hadisələr fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Paris və Azərbaycan nüsxələrini müqayisə edək:

- Paris nüsxəsi, I məclis: Koroğlunun əsli-nəsəbi Təkə-Türkmənnan kimi göstərilir. Koroğlunun atasının adı Mirzə Sərrafdır və Mirzə Sərraf Sultan Muradın baş ilxıçısıdır. Cins atların Ceyhun çayından çıxdığı göstərilir. Mirzə Sərrafın gözlərini Sultan Murad çıxartdırır və Rövşənin bu nüsxədə 19 yaşı olduğunu və mədrəsədə təhsil aldığı görünür. Rövşən Sultan Muradın yanına gedir və atasının kor olmuş gözləri üçün göy dayçanı (Qıratı) alır. Mirzə Sərraf Rövşənin deşik açıb Qırata baxdığını öyrənəndə, “səni cavan öləsən, oğul, buna işıq dəyib” – deyər qarğış tökür. Misri qılıncı nüsxənin son məclisində görünür. Mirzə Sərraf Rövşən Sultan Muraddan qisas almaq üçün Çəmlibelədə yurd salırlar, Mirzə Sərraf nücum kitabını Rövşənə verdi və dedi ki, bir parlaq ulduz məğribdə, bir parlaq ulduz da məşriqdə var. Çərşənbə gecəsi o bulağın başına gedərsən, bu kitabda olan duanı oxuyub gözlərini o iki ulduza dikərsən. Duanı oxuyan vaxt o iki ulduz bir-birinə yaxınlaşacaq, ulduzlar yaxınlaşdıqca ağ köpük çıxacaq. Rövşən atasını dediklərini etdi, amma köpüklü sudan gətirə bilmədi və atası ona dedi: “Evin yıxılsın, necə ki, məni öz üzünə həsrət qoydun, səni görüm övlad üzünə həsrət qalasan” – deyər qarğış tökdü. Mirzə Sərraf şiqə olduğu üçün burda ölür və ölməzdən qabaq oğluna nəsihət edir ki, Azərbaycana qayıt, oraya çatandan sonra İran şahı (Şah Abbas) səni tələb edəcək. Onun yanına gedər və əmrindən çıxmazsan;

- Azərbaycan nüsxəsi: Rövşənin atasının, adı Alı kişi idi və Alı kişi Həsən xanın baş ilxıçısı idi. Cins atların hansı çaydan çıxdığı haqqında məlumat yoxdur. Alı kişinin gözlərini Həsən xan çıxartdırır, Rövşənin yaşı qeyd olunmur. Həsən xandan “Qıratı” və “Düratı” Alı kişi alır. Alı kişi Rövşənin etdiyi səhvlərə görə qarğış tökmür. Rövşən atasının intiqamını almaq üçün Həsən ağanın evinə gedir və dava edib, Həsən ağanın başını kəsir və Rövşənlə atası yurd salmaq üçün Çəmlibelə gəlirlər. Alı kişi oğluna dedi ki, bu yaxınlarda bir bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən – yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir, məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün üzündə toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşabulaq köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın suyunda çimsə bir igid olar ki, dünyada misri bərabəri tapılmaz. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə aşıq olar. Alı kişi nəsihət verdikdən sonra ölür. Rövşən atasını Qoşabulağın yanında dəfn edir;

- Paris nüsxəsi, II məclis: Koroğlu Azərbaycana gəlmək üçün Xorasanda Dəli Həsənlə vuruşmalı olur (Koroğlu Dəli Həsəni necə məğlub etməsi haqqında məlumat yoxdur). Dəli Həsən yığdığı xəzinəni yarısını Koroğluya peşkək verir və Koroğlu Qaradağ torpağında Göycəbel deyilən yerdə yurd salır. Koroğlu sonra isə Qazlı gölə gedir və bir müddət orda qaldıqdan sonra Çəmlibelə gedir. Koroğlunu bu mübarizədə 777 dəlisi olduğu qeyd olunur;

- Azərbaycan nüsxəsi: Koroğlu Dəli Həsəni məğlub edir və atasının nəsihətinə əməl edərək, Dəli Həsənlə dost olur. Koroğlunun bu mübarizədə 7777 dəlisi olduğu qeyd olunur.

• Paris nüsxəsi, III məclis: Koroğluya xəbər gətirən Xacə Yaqub adlı tacir qardaşı var idi. Kim Koroğluya xəbər gətirsə, onun ayağına kündə vururdu. Koroğlu özü gedib xəbərin doğru olduğunu yoxlayardı. Xəbər doğru olsa, qızıl verər, əgər xəbər doğru deyilsə, həmin adamın başını vurardı. Xacə Yaqub Eyvazın xəbərini Koroğluya gətirir və Koroğlu xəbər gətirəndən şəkil istəyirdi. Qəssab Mir İbrahimin oğlu Eyvazı gətirmək üçün hiyləyə əl atır, amma atasının razılığı olmur. Ərəb Reyhan Eyvazı qaytarmaq üçün arxalarınca gəlir, amma əli boş geri döner. Eyvaz Çəmliyə Nigar xanımdan qabaq gəlir və Koroğlu Eyvazı Rum səfərində gətirir;

• Azərbaycan nüsxəsi: Koroğluya xəbər gətirən Aşiq Cünün idi və Koroğlunun ayağa kündə vurmaq xasiyyəti yox idi. Koroğlu Eyvazı hiylə ilə aparmaq istəyir, lakin Qəssab Alı özü razılıq verir. Koroğlu Eyvazı Türkmən səfərində gətirir;

• Paris nüsxəsi, dörüncü və beşinci məclis: Dəmirçioğlu Koroğlunun ad-sanını eşidib, Çəmliyə üz tutur və Koroğlu Dəmirçioğlunu sınaqdan keçirdib, ona xələt verir. Nigar xanım Koroğlunun ad-sanını eşidib, görməz-bilməzə aşiq olur. Koroğluya xəbər gətirən Bəlli Əhməd olur və Koroğlu Bəlli Əhməddən şəkil alır və ayağına kündə vurdurur. Koroğlu qarıya qonaq olur (Qarı tacir arvadı olub, tacir öldükdən sonra qarı yoxsullaşmışdı). Koroğlu mollaya namə yazdırır, amma molla səhv yazır. Koroğlu naməni oxuyur və naməni yenidən yazdırır, sonra mollanı öldürür. Koroğlu molla paltarı geyinib, Nigarın evinə yollanır; Nigar Koroğlunu ilk dəfə tanımır və cariyələrinə döydürür. Nigar sonda Koroğlunu tanıyır və onunla Çəmliyə gedir. Nigarın Sultan Muradın qızı olduğu qeyd olunur və Koroğlu Nigarı İstanbul səfərində gətirir;

• Azərbaycan nüsxəsi: Koroğlu Dəmirçioğlunu nalbəndə dükənində görür və hiylə ilə Çəmliyə gətirir. Sonda Dəmirçioğlu Koroğlunun dəlisi olmağa razılıq verir. Koroğlu Nigarı gətirmək üçün İstanbula üz tutur. Koroğlu qoca qarıya qonaq olur. Bir möhür düzəldirib, Mirzəyə namə yazdırır (Mirzənin aqibəti Paris nüsxəsindəki kimi olur). Nigar Koroğlunu cariyələrinə döydürür və onu tanıyıb, Çəmliyə gedir və Nigarın atasının adı qeyd olunmur. Koroğlu Nigarı İstanbul səfərində gətirir;

• Paris nüsxəsi, altıncı məclis: Koroğlunun atını qaçırtmaq istəyən Rum vilayətinin Xunis elində yaşayan Həsən paşadır. Keçəl Həmzəyə yeddi qızını birini vəd edir. Dona xatunu başqa nüsxədə görürük. Keçəl Həmzə ilk dəfə Çəmliyə çatanda Dəli Mehtərlə qarşılaşır və onun köməkçisi olur və Koroğlu Keçəl Həmzəni görəndə hiyləgər olduğunu bilir, amma Dəli Mehtər Koroğlunu razı sala bilir. Keçəl Həmzə söz verir ki, altı aydan sonra gəl Qıratı apar. Koroğlu altı ay gözləyəndən sonra Qıratı gətirmək üçün Rum vilayətinə gəlir;

Çəmliyədən durub gəldim,
Gah ağladım, gahi güldüm,
Qıratı verdim Düratı aldım,
Gəl olma peşman, Koroğlu

• Azərbaycan nüsxəsi: Bu hadisələr on birinci qolda baş verir; Keçəl Həmzəyi Koroğlunu atını qaçırtmaq üçün Toqatlı Mahmud paşa göndərir. Keçəl Həmzəyə Dona xatun üçün bu yola əl atır. Keçəl Həmzəyə ilk rast gələn Koroğlu olur və ona yazığı gəlir. Keçəl Həmzə Koroğluya söz verir ki, Toqata gəlsən, Qıratın ilk üzəngisinə özüm basacam;

Çünki oldun dəyirmançı
Çağır gəlsin dən Koroğlu!
Verdin Qırı, aldın Dürü,
Döy başına, yan Koroğlu

• Paris nüsxəsi, yeddinci məclis: Gizir Mustafa bəy Qacar on iki minlik qoşunu ilə Koroğluya qonaq idi və Koroğluya xəbər gəlir ki, qoruğa saysız-hesabsız karvan gəlib.

Koroğlu bac almaq üçün karvan başı ilə döyüşür və məğlub olur. Tacir başı Koroğlunu qonaq edir və beş yüz tümən bac verir. Qoruğa başqa karvan gəlsə də, Koroğlu tək getməyə qorxur və özü ilə Dəmirçioğlunu, Güyümçüoğlunu, Bəlli Əhmədi və Dəli Həsəni aparır və tacir başçıları Dəli Həsəni adını eşidib, altı yüz bacaq verir. Koroğlunu atdan yıxan tacirin başını keçilməz gədikdə vurur və bunu namərdcəsinə etdiyi üçün peşman olur. Sonra tacir başının erməni olduğunu öyrənir;

Hazar dərdu dərmanıdı,
Qızıl gülün xərmənüdü,
Soydum gördüm ermənidi,
Bir sövdəgərə uğradım.

• Azərbaycan nüsxəsi: Giziroğlu Mustafa bəyi “Durna teli” qolunda görürük. Eyvaz, Bəlli Əhməd və Dəmirçioğlu Bağdadda əsir olanda, Giziroğlu Mustafa bəy Koroğluya kömək edir və Koroğlu Giziroğlu Mustafabəyin igidliyini görüb dedi:

Analar oğul doğubdu,
Giziroğlu Mustafa bəy.
Bu dünyaya tək gəlibdi,
Giziroğlu Mustafa bəy.

• Paris nüsxəsi, səkkizinci məclis: Pərizad Qars vilayətində yaşayan Əhməd paşanın qızı idi və alma satan Koroğluya Pərizad xanımın xəbərini verir. Koroğlu Pərizad xanıma aşıq olur və falabaxan libasında Pərizad xanımın yanına gəlir. Koroğlunu kənizlər əzişdirib hovuzda salırlar. Pərizad xanımda Koroğlunun şəkli var idi. Pərizad xanım Koroğluda üzr istəyib, onunla Çəmlibələ getmək istəyir. Ərəb Reyhan xəbər tutur, lakin Koroğlu qaçıb kilsəyə gizlənir; Koroğlunun dəliləri Qarsa gəlirlər. Eyvaz Ərəb Reyhanın başını kəsir, Koroğlunu xilas edir (maraqlı burasındadır ki, Ərəb Reyhanla döyüşməyə qorxur, yalnız Eyvaz döyüşməyə razı olur). Koroğlu Pərizad xanıma Çəmlibələ aparır və Pərizad xanımla evlənib, onu hərəmxanasına yola salır;

• Azərbaycan nüsxəsi: Pərizad xanımın Çəmlibələ gəlməsi olduqca maraqlıdır. Pərizad xanım Cəfər paşanın qızıdır. Ağcaquzu isə Hasan paşanın oğlu olduğu bilinsə də, amma Koroğlunun oğludur. Pərizad xanım və Ağcaquzu bir-birin sevir və bütün qollardan fərqli olaraq, bu qolda Pərizad xanım cadugarlığı bilir. Pərizad pələng olub gözdən itir. Ağcaquzu kömək üçün Koroğluya yanına gedir və Koroğlu Pərizadı razı salıb, oğlu Ağcaquzu ilə evləndirir. Həzrəti Əli Koroğluya kömək edir və sonra qeybə çəkilir;

• Paris nüsxəsi, doqquzuncu məclis: Giziroğlu Mustafa bəy Koroğluya qonaq idi. Mustafa bəy Durna əti istəyir. Koroğlunu dəliləri Toqata gedirlər və Həsən paşa onları əsir alır. Koroğlu ilə Mustafa bəy çiyin-çiyinə döyüşüb, dəliləri azad edirlər və Koroğlu Həsən paşanın başını vurur;

• Azərbaycan nüsxəsi; bu hadisələri, biz “Durna teli”də görürük; bu qolda Çəmlibelin xanımları durna teli istəyirlər və dəlilər Bağdada gedib, Aslan paşaya əsir düşürlər. Koroğlu döyüşə girən zaman Giziroğlu Mustafa bəydə kömək edir. Koroğlu Aslan paşanın başını vurur.

• Paris nüsxəsi, onuncu məclis: burdakı hadisələri, biz Azərbaycan nüsxəsində görmürük. Tərcəm elində yaşayan, Nəzər Cəlali Koroğluya qonaq idi. Nəzər Cəlali Eyvazın gözəlliyini eşidib, Çəmlibələ gəlmişdi, amma Eyvaz Nəzər Cəlali ilə dalaşır və Çəmlibeli tərki edir. Eyvaz Koroğludan (Nəzər Cəlali ilə Eyvaz dalaşanda, Koroğlu qonağa heçnə demir) qisas almaq üçün Bolu bəylə əhd-peyman edir. Koroğlu ilə döyüşə girsələrdə, məğlub olurlar və Koroğlu Eyvazı bağışlayır, amma Bolu bəyi öldürmək istəyir. Bolu bəy qızının birini Koroğluya vəd edir. Koroğlu Dəli Mehtərlə Bolu bəyin qızını evləndirir;

• Paris nüsxəsi, on birinci məclis: bu məclisdəki hadisələr onuncu məclislə səsləşir. Eyvaz Dəmirçioğlunu şeşpərlə vurur, amma Koroğlu Eyvaza heçnə demir. Dəmirçioğlu Giziroğlu Mustafa bəyin yanına gəlir, Koroğluya döyüşmək üçün onu razı salır və Mustafa bəylə Dəmirçioğlu Çəmliyə gedib, Koroğlunun otağına səssizcə girirlər. Koroğlunun Mustafa bəyi tərif etməsi eşidir və Koroğlu ilə Dəmirçioğlunu barışdırır; Koroğlu:

Bir atadan beş olaydı,
Bahadır yoldaş olaydı,
O mənə qardaş olaydı,
Bir bəy oğlu Mustafa bəy.

• Paris nüsxəsi, on ikinci məclis: Həsən paşa vəd edir ki, kim mənə Koroğlunu tutub gətirsə, qızım Dona xatunu ona verəcəyəm. Bolu bəy Koroğlunu tutmaq üçün Çəmliyə gəlir və Koroğlu aşıq libasında əsir düşsə də, hiylə ilə canını qurtarır. Bolu bəy Koroğluya həqiqəti söyləyir, Koroğlu əsir kimi getməyə razı olur, amma Bolu bəy verdiyi vədləri tutmur. Koroğluyu quyuya salırlar. Koroğlunu İsabala adlı aşığı xilas edir və Bolu bəyin başını kəsirlər və Koroğlu Dona xatunu da Çəmliyə gətirib, İsabalağa alır;

• Azərbaycan nüsxəsi: Dona xatunu biz, “Həmzənin Qıratı aparması” qolunda görürük. Dona xatun Keçəl Həmzə ilə evlənir. Dona xatun Toqatlı Mahmud paşanın qızıdır;

• Paris nüsxəsi, on üçüncü məclis: bu hadisələri də Azərbaycan nüsxəsində görmürük; Koroğlu qocalandan sonra ibadətlə məşğul olur. Koroğlu II Şah Abbasın yanına sonra isə Məkkəyə getmək üçün Çəmliyə yola çıxır. Şah Abbas çoxdan belə bir fərman vermişdi ki, kim Koroğlunun başını gətirsə, onu orduya sərkərdə qoyacam. Koroğlu yolda II Şah Abbasın nöqərləri ilə qarşılaşır; Almas xan və Bəhram xan Koroğlu tutur və Qıratın və Koroğlunun başını vurur və II Şah Abbasa aparırlar. II Şah Abbas verdiyi fərmana görə peşman olur və nöqərlərini zindana salır. Koroğlunun dəliləri Koroğlunu axtarmaq üçün İsfahana gəlirlər və II Şah Abbas onları qarşılayır sonra Koroğlunun başına gələnləri nağıl edir və nöqərləri dəlilərə verir. Dəlilər Koroğlunun başını vuranları qiymə-qiymə edirlər. Koroğlunun qəbri üstündə günbəz tikirlər və II Şah Abbas Çəmliyə elini Eyvazın adına yazıb ona çoxlu ənam yolladı.

• Azərbaycan nüsxəsi, on səkkizinci qol: bu qolda Koroğlunun qocaldığını və bütün dəliləri başından dağıtdığını görürük. Koroğlu ilə Nigar yol ilə gedəndə oğruların padşahın xəzinəsini oğurlamaq istədiyini görür və oğruları tutub padşaha verir və padşah qocanın Koroğlu olduğunu biləndə tutub zindana atır. Koroğlu zindandan qaçır və dəlilərini başına yığıb, padşahlı mübarizə aparır və qalib gəlir. Koroğlu və dəliləri sonuna kimi Çəmliyə yaşayır.

Ədəbiyyat

1. “Koroğlu” dastanı. “Lider Nəşriyyat”, Bakı-2005, 549 s.
2. “Koroğlu” dastanı. “Şərq-Qərb”, Bakı-2005, 224 s.

МИСТИЧЕСКИЙ КОРОГЛУ, ИЛИ НАСТОЯЩИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ

Бадалов Ниджат Мурад оглы

Резюме

В статье личность Кёроглу анализируется в широком аспекте. Ссылаясь на некоторые исторические источники, были проведены исследования двух экземпляров эпоса «Кёроглу» с целью доказать, что Кёроглу — исторический или обычный эпический герой, созданный любовниками. Турецкие источники систематически

изучались и делались обобщения. Парижские и азербайджанские копии показаны в сравнительном виде. Анализируя копии, становится ясно, что Кероглу действительно был исторической личностью, но как он умер, сказать очень сложно.

MYSTICAL KOROGLOU, OR A REAL HISTORICAL HERO

Badalov Nijat Murad

Summary

In the article, Koroglu's personality is analyzed from a broad perspective. Referring to some historical sources, research was carried out on two copies of the Koroglu epic in order to prove that Koroglu is a historical or ordinary epic hero created by lovers. Turkish sources were systematically studied and generalizations were made. Parisian and Azerbaijani copies are shown in comparative form. Analyzing the copies, it becomes clear that Koroglu was indeed a historical figure, but how he died is very difficult to say.

Rəyçi dos. İradə Axundova

Daxil olduğu tarix 27 yanvar 2024-cü il

UDK:82.

**ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА «ПУТЕВЫХ ЗАМЕТОК» В РУССКОЙ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ
(НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ «САФАРНАМЕ» И.КУТКАШЕНЛЫ И
«ПИСЬМА РУССКОГО ПУТЕШЕСТВЕННИКА» Н.М.КАРАМЗИНА)**

*Гасанова Самира Лятиф кызы
Бакинский славянский университет
kentavr@yandex.ru*

Аннотация: В статье проводится сравнительный анализ произведений И.Куткашенлы «Сефернаме» и Н.М.Карамзина «Письма русского путешественника». Сентиментализм представляет собой интересное и неоднозначное явление в литературе. Зародившись в Англии, сентиментализм позже распространился по всей Европе, России и сформировался как самостоятельное литературное направление. Сентиментализм во многих случаях рассматривается как промежуточный этап между классицизмом и романтизмом. Однако такой подход представляется неверным, поскольку сентиментализм стал скорее своего рода «связующим звеном» между классицизмом и романтизмом. Во время анализа выявляется, что в указанных произведениях ярко выражены сентиментальные элементы.

Ключевые слова: сентиментализм, «Сефернаме», «путевые заметки», нравственный идеал, воспитание личности, просвещение.

Key words: sentimentalism, “Sefername”, travelogue, moral ideal, personality education, enlightenment.

Açar sözlər: sentimentalizm, “Səfərnəmə”, “səyahət qeydləri”, mənəvi ideal, şəxsiyyətin tərbiyəsi, maariflənmə.

Сентиментализм представляет собой интересное и неоднозначное явление в литературе. Зародившись в Англии, сентиментализм позже распространился по всей Европе, России и сформировался как самостоятельное литературное направление. Сентиментализм во многих случаях рассматривается как промежуточный этап между классицизмом и романтизмом. Однако такой подход представляется неверным, поскольку сентиментализм стал скорее своего рода «связующим звеном» между классицизмом и романтизмом. Если в классицизме внимание было сосредоточено на высоких (подчас достаточно абстрактных) идеях и гражданском долге, то сентименталистов интересовала «жизнь души» простого человека, его переживания и помыслы. В России сентиментализм связывается с именем Н.М.Карамзина, который по праву считается теоретиком сентиментализма, развивавшим принципы этого литературного направления. Сентиментализм, его творческие принципы были очень тесно связаны с идеями Просвещения. Карамзин с юных лет испытал влияние философских идей европейского Просвещения и усвоил учение просветителей о внесловной ценности личности. Одним из ключевых понятий творческой позиции Карамзина являлось понятие «личность автора». Писатель отмечал что, «дурной человек не может быть хорошим автором» (2, 396). Личность автора в произведениях Н.М.Карамзина проступает совершенно отчетливо. И с этой точки зрения произведение «Письма русского путешественника» представляют особый интерес. Это произведение по сути стало образцом для многочисленных писателей-«путешественников» более позднего периода. «Письма русского путешественника» отражают реальные события и раскрывают впечатления автора, его мысли и идеи. Карамзин побывал в Германии,

Швейцарии, в Париже и Лондоне и хорошо знал западноевропейскую культуру и литературу. И все свои встречи с выдающимися личностями того времени Карамзин описывает, представляя их личностные характеристики, создавая их яркие портреты.

Личность Карамзина выразилась в «Письмах...» со всей ясностью. Перед читателем предстает образ юноши, «беспокойное сердце» которого увлекло его на чужбину: это – молодой идеалист, «друг человечества», «добрый странник», «с миролюбивым сердцем», «чистым сердцем». В Швейцарии писателя больше всего интересовала природа, – он ходил по горам, наслаждался пейзажами и в своем путевом дневнике обстоятельно описывал свои впечатления. Франция описана Карамзиным довольно лаконично – путешественник говорит только о Париже, его достопримечательностях, исторических памятниках, театрах, художественных галереях и др. Англия описана еще короче: своеобразный характер англичан, поражающий своим несходством с французами, политические учреждения Англии вызвали у путешественника и интерес и определенное неприятие. Основой мирозерцания этого «прекраснодушного» юноши, путешественника является широкое, гуманное отношение ко всему миру, братское чувство любви ко всем людям, однако увиденное им в Европе вступало в противоречие с его жизненной позицией (4,95). Юноша преклоняется «Натурой» (природой), как перед к божеством. В «Письмах...» отражены самые разнообразные чувства и «настроения» героя, вызванные её влиянием. И здесь необходимо отметить существенный момент- придавая первостепенное значение «чувствам», Карамзин, не в пример другим [сентименталистам](#), не забывал о значении «Разума». По мнению писателя, разум и чувство не являются взаимоисключающими понятиями и должны «сосуществовать». (1, 397)

Как художник, Карамзин в «Письмах» широко применил и *сознательный психологический анализ* и *сознательное стремление к реализму творчества*. До Карамзина, в литературе *сознательности* в применении реалистических приемов письма не наблюдалось. И именно этот момент сближает «Письма русского путешественника» с азербайджанским сентиментализмом. Исмаил бек Куткашенлы – яркий представитель азербайджанского сентиментализма – также много путешествовал и свои мысли и впечатления отразил в своем знаменитом произведении «Сефернаме». Произведение «Сефернаме», является первым и классическим образцом жанра путевых очерков в азербайджанской публицистике.

Здесь необходимо отметить, что жанр путевых записок имеет свою специфику, которая проявляется в принципах отбора материала и особенностях повествования, в особенностях «присутствия» образа автора. У жанра путевых записок есть свой предмет изображения, собственное жанровое содержание и форма. В основе путевых записок лежит описание перемещения в пространстве и времени путешествующего героя, повествование о происшедших во время путешествия событиях, о впечатлениях путешественника, представлены его размышления по поводу увиденного, и конечно же, широкий информационно-познавательный план (5,71). Тема «Сефернаме» связана с паломничеством И.Куткашенлы в Мекку. В «Сефернаме» упоминается более 300 географических названий – городов, селений, крупных и сравнительно небольших населенных пунктов, крепостей, мостов, морских портов, гор и рек. По мере приближения к великой святыне И. Куткашенлы наблюдал картины жизни Востока, которые произвели на него самое глубокое впечатление. Наблюдаемые сцены быта, образ жизни местного населения, образцы материальной культуры местных народов, и самое главное- особенности мышления, менталитет народов Востока- все это предстает перед глазами читателя как живые картины и создается впечатление, что читатель сам

является участником этого путешествия. Вместе с тем, отношение к наблюдаемым фактам у И.Куткашенлы более реалистично, и критический подход к описываемым фактам виден совершенно ясно. Так, Карамзин увидев в Германии молодую крестьянку, сравнивает ее с аркадской пастушкой. Это сугубо сентименталистская позиция, поскольку на лоне прекрасной природы жизнь также должна быть прекрасной. В «Сефернаме» И.Куткашенлы далек от идеализации увиденного, напротив писатель часто останавливается именно на отрицательных аспектах образа жизни местных жителей (5,47) Так, например, писатель указывает на бедность основной части населения, общую неблагоустроенность городов, при том, что каждый дом внутри представляет собой прекрасный уголок красоты и покоя, т.е. это рассматривается автором как показатель равнодушия к социальным проблемам. В «Сефернаме» все зарисовки и описания представлены через призму личности автора. Все части произведения создают достаточно полное впечатление о пройденных автором путях и увиденных им картинах и вместе с тем подчинены основной цели - раскрытию главной мысли произведения (5, 93) И тут вновь проступают серьезные различия в позиции Карамзина и Куткашенлы. Прежде всего И.Куткашенлы собирался совершить паломничество в Мекку- Хадж, и в этом плане цель его путешествия отличается от цели, которую ставил перед собой Н.М. Карамзин. Кроме того, Карамзин путешествовал по Европе, И.Куткашенлы - по странам мусульманского Востока. И. Куткашенлы, был близко связан с западноевропейской и русской культурой и вместе с тем, никогда не забывал о своих корнях, был привязан к культуре Ближнего Востока. И здесь также наблюдается определенное противоречие-И.Куткашенлы прекрасно знал восточную философию, преклонялся перед творчеством великих поэтов и мыслителей Востока Фирдоуси и в то же время проявлял глубокий интерес к религиозно-схоластическим аспектам Ислама. Т.е. у Куткашенлы наблюдается более разноплановый, научный подход к описываемым фактам и событиям. Что касается Н.М.Карамзина, то его религиозные взгляды были весьма противоречивы. С одной стороны, Карамзин в период написания «Писем русского путешественника» был деистом, т.е. отождествлял Бога и Природу, с другой стороны ему не чужды были также некоторые идеи масонства (2, 496). И опять же, у Карамзина налицо определенное любование западноевропейским образом жизни, тогда как Куткашенлы более объективен в своих оценках. Куткашенлы представляет читателю не сказочную восточную экзотику, а реальный Восток со всеми его противоречиями и контрастами. Безусловно, такой подход основывался на высоком профессионализме Куткашенлы в сфере дипломатии и политической деятельности.

В «Сефернаме» автор упоминает имена более 120 человек, среди которых есть исторические личности, представители духовенства, военные, гражданские лица, описывает свои встречи, общение с ними, ведет беседы на самые различные темы. Пожалуй, именно в этих беседах личность автора, его глубокий внутренний мир раскрывается наиболее полно. И именно эти беседы, представленные автором с огромным публицистическим талантом, делают «Сефернаме» произведением еще более увлекательным и познавательным. В этом плане позиции Карамзина и Куткашенлы достаточно близки, поскольку Карамзин в «Письмах...» также описывает свои встречи и дискуссии, беседы с выдающимися представителями западноевропейской культуры. Однако у Куткашенлы нет «любования» Востоком, поскольку опыт дипломата и политика позволяет писателю видеть «корни» того или иного явления. Совершив паломничество в Мекку и получив звание «Гаджи», Куткашенлы далек от слепого фанатизма и умело сочетает светский и религиозный

аспекты произведения, что, конечно же, связано с его личным мировоззрением. (3, 112) Карамзин же подчас склоняется к некоторой идеализации западноевропейского образа жизни, причиной чему являлись дикие нравы крепостничества, которые писатель наблюдал повсеместно.

Путевые очерки–жанр, предоставляющий автору чрезвычайно широкие возможности для самовыражения, т.е. в путевых очерках автор проявляет себя с самых различных сторон. В путевых заметках автор может отклоняться от основной линии повествования, философствовать, размышлять, мечтать, давать читателю напутствия. В этом плане произведение «Сефернаме» имеет более четкую социальную направленность, тогда как произведение Н.М.Карамзина носит более «личный» характер. Как видно из приведенных фактов, жанр путевых заметок, получивший развитие и в азербайджанской и в русской литературе, в каждом отдельном случае имеет свои характерные черты, сходства и различия. Сходства обусловлены едиными нормами и требованиями жанра путевых заметок, законами литературного направления, отличительные черты проявляются в подходе авторов к описываемым событиям, их отношении к проблемам. Вместе с тем, высокий художественный уровень «Сефернаме» И.Куткашенлы и «Писем русского путешественника» Н.М.Карамзина, глубина содержания обоих произведений, интерес к человеческой личности ставят их в один ряд с самыми выдающимися образцами литературы сентиментализма.

Литература

1. Гуковский Г.А. Карамзин // Русская литература XVIII века / Г.А. Гуковский. – М.: Аспект Пресс, 1998, с. 350-524
2. История Всемирной Литературы. Изд-во «Наука», 1988, т. 5.- 782 с.
3. Мамедов А.С. Свободомыслие просветителей Азербайджана. Баку, Аз Гос Изд-во, 1987.-184 с.
4. Русская литература XVIII века. Сентиментализм. М. Дрофа, 2006. -157 с.
5. Babazadə V. Azərbaycan sentimentalizmi. Bakı, 2003, -110s.
6. Quliyev Q.H. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. (monoqrafiya), Bakı, 2019.- 260s.
7. Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası. (II cildə). Bakı, Elm və təhsil, 2009, I cild. S. 290-317. (İstedadlı yazıçı, görkəmli ictimai xadim, (İsmayıl bəy Qutqaşınlı).

RUS VƏ AZƏRBAYCAN NƏŞRİNDƏ “SƏYAHƏT QEYDLƏRİ” JANRININ ÖZƏLLİKLƏRİ (İ.QUTQAŞINLININ “SƏFƏRNAMƏ” VƏ N.M. RAMZİNİN “SƏYAHƏTÇİSİNİN MƏKTUBLARI” ƏSƏRLƏRİNİN ƏSASINDA

*Hasanova Samirə Lətif qızı
Xülasə*

Məqalədə İ.Qutqaşınlının “Səfərnəmə” əsəri və N.M.Karamzınin “Rus səyyahının məktubları” əsəri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Təhlildə sentimentalizm ədəbi cərəyanının səciyyəvi xüsusiyyətləri sadalanır və qeyd olunur ki, sentimentalist yazıçılar öz diqqətini ilk növbədə insan şəxsiyyətinə, onun duyğu və hisslərinə yönəldirdilər. Həmçinin qeyd edilir ki, sentimentalistlər insan şəxsiyyətinə “təbəqəçilik” mövqeyindən yanaşmır, onun bir fərd kimi dəyərli olmasını vurğulayırlar. İ.Qutqaşınlının “Səfərnəmə” əsərini təhlil edərkən, bu əsərin daha “sosial yönlü” olması qeyd edilir və bu yanaşma Qutqaşınlının professional diplomat və

siyasətçi olması ilə izah edilir. N.M.Karamzinin “Rus səyyahının məktubları” əsəri daha çox nəsihət xarakteri daşıyır və müəllifin mövqeyi burada “Səfərnamə” ilə müqayisədə fərqlidir.

**THE SPECIALITIES OF GANRE “THE WAY NOTES” TRAVELOGUE IN
RUSSIAN AND AZERBAIJANIAN PROSE (ON THE BASE OF WORKS
I.KUTKASHINLI”SEFERNAME” AND N.M.KARAMZIN “THE LETTERS OF
RUSSIAN TRAVELER”)**

Hasanova Samira Latif

Summary

In the article, "Safarnama" by I. Gutgashenli and "Letters of a Russian Traveler" by N.M. Karamzin are analyzed in a comparative way. In the analysis, the characteristic features of the sentimentalism literature are listed and it is noted that the sentimentalist writers focused their attention primarily on the human personality, his emotions and feelings. In the article it is also noted that sentimentalists do not approach human personality from the position of "estate", they emphasize its value as an individual. When analyzing the work "Safarnama" by I. Gutgashenli, it is noted that this work is more "socially oriented" and this approach is explained by the fact that Gutgashenli was a professional diplomat and politician. N.M.Karamzin's "Letters of a Russian Traveler" is more admonishing, and the author's position here differs from the same one in "Safarnama".

*Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Qoca oğlu Qocayev
Bakı Slavyan Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının 14 fevral 2024-cü il tarixli iclasının 7
saylı protokolu
Daxil olma tarixi 28 mart 2024-cü il*

UOT:81.

**DÖVLƏT DİLİNİN MORFOLOJİ QURULUŞUNDA FEİLLƏ BAĞLI
ÖZÜNƏMƏXSUSLUQLAR**

Saralova Fatma
Gəncə Dövlət Universiteti
fatmasaralova@gmail.com

Xülasə: *Dilin qrammatik quruluşu onun ən az dəyişən hissəsidir. Burada hər hansı bir yeniliyin meydana çıxması və ədəbi dilin qrammatik normasına çevrilməsi üçün bəzən əsrlər tələb olunur. Müəyyən əlverişli şərait və dilin öz daxili inkişaf qanunlarının təsiri ilə zaman keçdikcə dilin qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Azərbaycan müstəqillik illəri çox qısa zamanı əhatə etdiyindən qrammatik quruluşda hər hansı bir dəyişikliyin yaranması imkan xaricindədir. Feillər Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əsliliyini mühafizə edən, yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Dilimizin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrəndiyimiz zaman məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilib qalmışdır. Lakin bununla yanaşı zaman keçdikcə feillərin tərkibi kəmiyyətə artmış və zənginləşmişdir. Bu zaman morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliklər olmuş, bəzi formal əlamətlər dəyişmiş, bəziləri dəyişmiş və bəziləri də köhnəliyindən sıradan çıxmışdır.*

Məlum olduğu kimi Azərbaycan və türk dilinin feil sistemindəki əsas fərqlər feilin əmr şəklinin birinci şəxs cəm şəkilcisi, xəbər şəklində isə yalnız indiki zaman formasının qrammatik əlamətinə görə fərqlənir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dilinin morfoloji quruluşunda feillə bağlı özünəməxsusluqlar, demək olar ki, hamısı osmanlı dilinin qrammatik quruluşu ilə bağlı olmuşdur.

Açar sözlər: *dil tarixi, qrammatika, nitq hissələri, morfolojiya, feilin formaları, feilin indiki zamanı, dil tarixi*

Ключевые слова: *история языка, грамматика, части речи, морфология, глагольные формы, настоящее время глагола, история языка*

Key words: *history of language, grammar, parts of speech, morphology, verb forms, present tense of the verb, history of language*

Dilin qrammatik quruluşu onun ən az dəyişən hissəsidir. Burada hər hansı bir yeniliyin meydana çıxması və ədəbi dilin qrammatik normasına çevrilməsi üçün bəzən əsrlər tələb olunur. Müəyyən əlverişli şərait və dilin öz daxili inkişaf qanunlarının təsiri ilə zaman keçdikcə dilin qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Azərbaycan müstəqillik illəri çox qısa zamanı əhatə etdiyindən qrammatik quruluşda hər hansı bir dəyişikliyin yaranması imkan xaricindədir.

Feil başqa nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətə zəngin, həm də məna və məzmun etibarilə coxcəhətlidir. Bu kateqoriyanın əsas bir xüsusiyyəti də odur ki, o, bir sıra qrammatik mənaları öz daxilində toplu halda saxlayır. Yəni hər bir sadə feilin daxilində zaman, növ, forma, şəxs, kəmiyyət, tərz anlayışları kompleks şəkildə öz ifadəsini tapır. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə bərabər, feillər cümlədə, əsasən, xəbər-predikat olması ilə də başqa nitq hissələrindən fərqlənir (9, s.125).

Azərbaycan dilinin feilləri həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi etibarlı ilə başqa nitq hissələri icərisində xüsusi yer tutur. Əsrlər boyu müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalan Azərbaycan dili daha çox feillər vasitəsilə milli orijinallığını mühafizə edə bilmişdir. Klassik ədəbi dilimizdə belə, feillərin milli xüsusiyyətlərinə heç bir

təsir olmamışdır. Dilin milli xüsusiyyətlərini daha cox sadə, eləcə də müasir dil baxımından sadələşmiş feillər mühafizə edib saxlamışdır (7, s. 133).

Felin formaları danışanın müəyyən etdiyi hərəkətin və ya işin gercəkliyinə olan əlaqəsinin ifadəsidir. Müasir Azərbaycan dilində felin aşağıda qeyd olunan formaları: əmr, xəbər, lazım, iltizam, vacib, şərt, davam, bir də ümumi formalar. Bu göstərilən formalardan hər biri özünün inkişafı prosesində müəyyən qədər dəyişikliyə uğramışdır. Bəzi formal əlamətlər ya dilimizdən çıxmış, ya zəifləmiş, ya da bu və ya digər bir cəhətdən sabit bir şəkil almışdır.

“İndiki zaman şəkilcisi: alıyor, çalışıyor; əmr formasının birinci şəxs tək və cəmi; gələyim, bakalım, deyəlim, felin birinci şəxs cəmində -z ünsürünün işlənməsi: bilməriz, deməliyiz, gəliyoruz; felin bacarıq forması: deyəməyəcəyiz, anlayamam, qorxudamaz” (6, s. 300).

Felin əmr forması əmr, xahiş, rica və.s. məzmunları ifadə edir. Xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur. Felin əmr forması işin nisbətən gələgək zamanda icrasını bildirir və şəxsə görə dəyişir. Qədim zamanlarda əmr formasının şəxsə görə ifadə edilməsində bəzi şəkli əlamətlər nəzərə cərpir ki, o əlmətlər müasir dilimizdə arxaik hesab edilir. Əmr formasının birinci şəxsin cəmi müxtəlif morfoloji əlamətlərlə ifadə edilmişdir. Tarixi nöqtəyi- nəzərdən xüsusi maraq oyadan bu əlamətlər müasir ədəbi dilimizdə ya tamamilə arxaikləşib istifadədən qalmış, ya da bəzi dialektlərimizdə mühafizə edilmişdir. Həmin əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir.

–Alım, -əlim. XX əsrin əvvəllərinə kimi yazı dilində işlənen -əlim, -alım şəxs şəkilciləri ardıcıl bir inkişaf xətti keçirməmişdir. Materiallar bu şəkilcilərin bütün dövrlərdə bir səviyyədə işləndiyini göstərmir. Müasir canlı danışıq dili də bunun ümumxalq dilinə dərin nüfuz etmədiyini göstərir.

–Əlim, -alım şəkilcisi əsasən , iş və ya hərəkətin iki və daha cox şəxs tərəfindən birlikdə görüldüyünü bildirir.

Əsrin əvəllərində ədəbi dilin qrammatik normalarında (Əgər müxtəlif meyillər ilə əlaqədar təbliğ olunan ərəb-fars, rus-Avropa, Türkiyə turkcəsi ünsürlərini nəzərə almasaq) əhəmiyyətli bir dəyişiklik baş vermir. XV11-XV111 əsrlərdə müəyyən olmuş milli qrammatik normalar bu zaman da fəaliyyət göstərir, mətbuatda geniş yayılır və kütləviləşib möhkəmlənir (8, s. 403).

Dövlət dilinin morfoloji quruluşunda feillə bağlı özünəməxsusluqlar , demək olar ki, hamısı osmanlı dilinin qrammatik quruluşu ilə bağlı olmuşdur.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan və türk dilinin feil sistemindəki əsas fərqlər felin əmr şəklinin birinci şəxs tək və cəm şəkilcisi, xəbər şəklinə isə yalnız indiki zaman formasının qrammatik əlamətinə görə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində əmr formasının birinci şəxsinin cəmi –aq(ək) (alaq, gələk), türk dilində isə -alım, -əlim şəkilcisi ilə yaranır, ADR -in dövlət dilində bəzi deputatlar türk formasından istifadə etmişlər (1, s. 397).

“Pək əla, bilaşubhəliləri qəbul edəlim, fəqət şubhəliləri buraxılmamış hesab edərək buraxalım” (4, s. 83).

“Ruzinameyi –müzakirətdə olan məsələlərə keçəlim” (4, s. 38).

“Baş müavini intixab edəlim” (4, s. 37).

“Şimdi, Türk ədəmi-mərkəziyyət “Musavat” fırqəsi tərəfindən tərtib verilmiş deklarasiyaya keçəlim” (4, s. 49).

“Biləlim ki, orada “qəlyanaltı” edəcək “ bolşevik “ burda “nahar” edəcəkdir. (4, s. 53).

“Pək əla, bilaşubhəliləri qəbul edəlim, fəqət şubhəliləri baxılmamış hesab edərək buraxalım” (4, s. 83).

- “Bakalım, bu asanmı? Siz hökumətin söylədiklərini eşitdiniz” (4, s. 137).
- “Bakalım”, hökumət başqa bir şey yapa biləcəkmə (4, s. 138).
- “Şimdi meydandakı əsl mətləbə gələlim”(4, s. 234).
- “Şimdi onların adları məmləkətdə müşahidə olunan üsulsuzluq münasibəti ilə cəkilir, fəqət, biz təsdiq edirik ki, bu fənalıqlara onlar bəis olmamışlardır. Kəcəlim mətləbə (4, s. 245).
- “Bəli, türk mübahisəsini buraxalım. Kəcəlim, əsl məsələyə.”
- “Kəcəlim məsələnin üstünə, həqiqətən düşünəcək olursan, gimnazyanın altıncı, yeddinci klasslarını da ikmal etmiş onları darülfünuna götürmək qeyri mümkündür”(4, s. 175.)
- Feillərdə nəzərə carpan ən cox yayılmış morfoloji xüsusiyyət şəxs kateqoriyasında birinci şəxsin cəm şəkilcisi kimi türk dili şəxs sonluğu –iz şəkilcisinə meyillidir (3, s. 40.)
- “Abdulla bəyin sözlərindən anlaşılır ki, biz darülfünunu yalnız müəllim yetişdirmək və ziyalı gənclər meydana gətirmək fikr ilə acırız”(5, s.25).
- ”Bir millət və dövlətin tərəqqi və tətəlisə isə maliyyə işlərini yola qoymasına bakayız. (5. 54).
- “Vaxt qurtardığından iclası qapayacağıq, ancaq qulaq asınız gələn iclasın müzakirə-təyminə oxunsun” (5, s. 293).
- “Biz Rusiyanın səadətini istəyirik, Rusiya camaatını sevəyirik fəqət, kəndi istiqlalımızı da əziz tutarız (5, s. 34).
- “İrəlində bir cox müşkülət və maneələri dəxi gözə alamayız (5, s. 36).
- “Fəqət, biz Rusiya ilə Azərbaycan demokratiyasının faydalarını birlikdə bilirdik və biliriz”(5, s. 59).
- “Biz özümüz- özümüzün hakimi və ağasıyız ” (5, s. 23).
- “Müəllim ünvanına layiq müqtədir alimlərin vəsaitin vicudu əsl məsələ budur ki, bunları bulacaqmıyız” (5, s.27).
- “İndi bu imarət darülfünuna veriləndə öylə görünür ki, kommerceskiyə ehtiyac olmadığından onu bağlayıb acırız”(5, s.35).
- “Bir millət və dövlətin tərəqqi və tətəlisə isə maliyyə işlərini yola qoymasına bakayır”(5, s. 53.)
- “Vaxt qurtardığından iclası qapayacağıq, ancaq qulaq asınız gələn iclasın müzakirə-təyminə oxunsun “(5, s.293.)
- “Buna görə biz torpaq məsələsinin cuznameyi müzakirətdən çıxarılmasına etiraz edib məclisdən çıxırıyız”(5, s. 192).
- “Nakazı bilirsiniz , danışacaq sözünüzü üzvlərə deməyiniz”(5, s. 294).
- “Millət mənafeyi naminə təhəmmül edən qardaşlarımızın cəkdikləri bələlara biz bigənə qalmayız” (5,s. 155).
- “Bu sözlərin səmimi və doğru olduğuna inanız”(5, s. 155)
- “Ona görə də biz var qüvvəmizlə ictimaiyyətin inqilabiyyətin firqəsinin parlamentə daxil olmaq hüququnu müdafiə edəcəyiz” (5, s. 209).
- “Sosialistlərin Cumhuriyyət tərəfindən olduqlarına biz inanırız”(5, s. 210).
- “Əlbəttə, belə isə biz onların həpsinə yer verməliyiz”(5, s. 210).
- “Hökumət tərəfindən mən bəyan edirəm ki, qanuni komissiyanın dəyişdirdiyi kimi qəbula razıyıyız”(4, s. 215).
- “Belə sərvətə malikən məmləkətdə ənvai xəstəlik hökm forma olub , camaat qırılır , cox ev bağlı qalır, bunlara kömək edə bilmiriz” (4, s. 222).
- “Biz burada hökumətə etimad məsələsindən bəhs etmiriz, çünki ümidimiz yoxdur ki, sonra gələn hökumət bundan yaxşı olsun . Bəs nə etməli? “(4, s.229).
- “Ağamalıyev də türkləri çağırmışdı, fəqət olar bundan imtina etsələr də, biz kamali-cəsərlə deyirik, türkləri çağırdıq və bununla da iftixar edirik”(4, s. 232).

“Yalnız Musavat tərəfindən Rəsulzadə cəsuranə bir surətdə dedi ki, bəli biz gətirmişik və buna fəxr edirik”(4, s.245).

“Feilin indiki zaman şəkilcisindən istifadəyə gəlincə, parlament üzvlərinin əksəriyyəti türk dili formasından istifadə etmişdir, İndiki zamanın morfoloji əlaməti (–y) –ır, ir, –ür,-ur şəkilciləridir. Azərbaycan dilində indiki zamana xas olan xüsusiyyətlər öz həyatiliyini bütün inkişaf dövrlərində mühafizə etmişdir.

Felin indiki zaman şəkilcisindən istifadəyə gəlincə, parlament üzvlərinin əksəriyyəti türk dili formasından istifadə etmişdir(3, s. 40) .

“Biz deyirik ki, bura qulluqçuları ləvazim komisiyonundan cörək istiyorlar. Hamı acdır” (4, s. 90).

“Millətimizin şərəf və namusunu bir an unutmayaraq, qonşu millətlər və dövlətlər ilə əlaqəyi dustananə möhkəmləndirməyi hökumətimizin vəzaifi aliyəsindən ədd ediyoruz”.

“Hökumət bir iş görsün, özünü göstərsin, biz fəqət şimdi bəklilyoruz” (4, s. 138)

“Parlamentin hümmət fraksiyası yeni hökumətə etimadını izhar ediyor” (4, s. 138).

“Nə yapıyor, o orada oxuyormu?”(5, s. 8).

“Bir iki professor ilə işi bitirmək və darülfünunu yapıyor demək doğru olmaz”(5, s. 8).

“Cavanlarımız məktəbə girər-girməz dərhal oradakı, misyonerliyi və oradakı , ruslaşdırmaq ruhunu görür” (5, s. 20).

“Birisə səni pedaqoq yapıyor, rus dilində də olsa eim öyrədir” (5, s.23).

“Denikinə qarşı hər tərəfdə müdafiz xüsusunda tədbirlər görölüyor” (5, s. 63).

“Əgər zemski davnost olmuş olsa da, yenə rəiyyətin əli cıxmıyor” (5, s. 435).

“Bunu hamı biliyor ki, bizim ministr deklarasiya oxudu ki, rəiyyət ilə bəy arasında spor olanda, sporu vəziyyətin nəfinə kəsməlidir”(5, s.435) .

“Cəmaət başsız qalıb, acından ölürlər, hökumət də kömək etmiyor”(5, s. 462)

“Əvvəl dediyi sözlərin bir çoxunu təkrar ediyor”(5, s. 692)

“Əfəndilər, sırada yazılmış fraksiyon nümayəndələrinə söz vermədən əvvəl sədr sifətilə parlamanı Azərbaycan xalqını mütəmüllənə təbrik etmədən kəndimi alamıyoram.” (5, s. 703).

“Bununla belə qeyd etməliyəm ki, felin indiki zamanının milli formantı (-ır, -ir,-ur,-ür) Parlament dilində qat-qat çox işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, ADR parlament dilində felin nəqli keçmiş zamanın hər iki formasından (-ıb və -mış) istifadə edilmişdir,

“Deyirlər ki, inqilab bizə hüquq veribdir, vəzifə veribdir” (5, s.102).

“İnqilabları yapan kəndlilər olmayıb, Darülfünunda oxuyanlar olubdur” (5, s. 22).

“Fəalin məktəbin yerini şəhər verib onlar da bir qədər ianə yığıb o binanı tikmişdir”(5, s. 6).

“Bir də Məclisi-Müəssisan komisiyonundan üzvlər cıxmışdır, yenisini seçmək lazım deyil; zira o komisiyon işini qurtarmışdır” (5, s. 250).

“Bu atəş əski zamanlardan bəri həqiqətpərəstlərə rəhbər şəkil ümid və iman təşkil eyləmişdir” (5, s. 36).

“Fəqət vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir” (5, s. 39).

“ Bu səbəblərdir ki, iki dövlətin dostluğuna mane olmuşdur”(5, s.43).

“Bu gun kicik bir türk parlamenti acılıbdır”(5, s. 6).

“Dünənki günəcən nə qədər ki, siyahi gəlibdir, biz qanuna əlavə etməliyik.” (5, s. 134).

“Parlametdəki nitqlərdə və dövlət sənədlərinin dilində xeyli faktlar var ki, məhz Cümhuriyyət dövrünün dil normasını səciyyələndirir” (6, s. 33).

Feillər Azərbaycan dilinin milli orjinallığını , əsliliyini mühafizə edən, yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Dilimizin

qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrəndiyimiz zaman məlum olur ki, felin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilib qalmışdır. Lakin bununla yanaşı zaman keçdikcə feillərin tərkibi kəmiyyətcə artmış və zənginləşmişdir. Bu zaman morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliklər olmuş, bəzi formal əlamətlər dəqiqləşmiş, bəziləri dəyişmiş və bəziləri də köhnəliyindən sıradan çıxmışdır (9, s. 126).

Azərbaycan dilində vaxtilə işlənmiş bir sıra feillər artıq arxaikləşərək istifadədən qalmışdır. Bununla bərabər Azərbaycan dilində işlənən feillərin tərkibi, az da olsa, yeni lüğəvi məzmunu olan feil sözlər daxil olmuşdur. Bu prosesi tarixən izlərkən biz tərəfdən feillərin inkişafını, onun kəmiyyətcə təkmilləşməsini, digər tərəfdən də Azərbaycan dilinin feilləri ilə, başqa türkdilli xalqların dilində olan feillərin ümumi mənşərəsini aydınlaşdırmaq mümkün olur (9, s. 127).

İrişmək, ayıtmaq, ulaşmaq, ermək, yapışmaq kimi feillər bir cox əsrlər dilimizin lüğət tərkibində fəal surətdə işlənmişdir, lakin zaman keçdikcə həmin feillər passivləşərək sıradan çıxmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı mərhələlərində XIX əsr milli ədəbi dilin təşəkkülü və xüsusi inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakter olan əsas bir xüsusiyyət canlı xalq dilinə maksimum bağlılıq dövrünün ədəbi dilində də hər bir qrammatik kateqoriyanın leksik sistemin fonunda gözə carpacaq dərəcədə özünü göstəri. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində tez-tez müşahidə edilən sormaqlar-soruşmaq, yanmaq-yaxmaq, utanmaq-usanmaq, gizlənmək-yaşınmaq, getmək-varmaq, ummaq-diləmək və s. sinonim feillər aydındır ki, nəinki XIX əsr ədəbi dilində, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbi dilində, geniş dairədə işlənmiş feillərdir ki, bunların hər bir dövrdə işlənməsi, şübhəsiz, ədəbi dilin xalqın danışmaq dili ilə üzvi surətdə bağlılığını nümayiş etdirən amillərdəndir (2, s. 162).

Bununla belə, XX-əsrin əvvəllərinə qədər dilimizdə işlənən, bu gün dilimizdə işlənməyən bir cox feillərə Parlamentin şifahi və yazılı dilində rast gəlirik. Məsələn: Sarsıtmaq, sacmaq, anlamaq, anlatmaq, anlaşımaq, andırmaq, aramaq, bulunmaq, bulmaq, bəkləmək, yapmaq, uğramaq, eyiləşmək (iyiləşmək), varmaq, uğraşmaq, qapamaq, inləmək, uyuşmaq, qalxışmaq, laxlatmaq, pəxlənənmək kimi feillər parlamentin dilində geniş şəkildə işlənmişdir.

“Əvvəl Nikolayın da pulu yox idi, fəqət maarif xüsusunda deyil, biz görürük ki, ministirlərimiz, bəylərimiz, özlərini saxlamaq üçün icab edən qədərjəndarma polisləri saxlamaqdan ötrü pul bulurlar. Bu pullar büdcəni sarsıtmaır” (5, s. 20).

“Yalnız millətimizi işıqlandıracaq olan və acılması lazım olan darülfünün xərcini sarsıdacaq?” (5, s. 20).

“Darülfünün xüsusunda xərcdən sacmaq doğru deyil” (5, s. 20).

“Bu fikirlər yalnız o baxt mümkün olardı ki, bizim üstümüzdə bir istibdad olaydı, bizim üstümüzdə hakim bir qüvvə buluna idi” (5, s. 23).

“Bir bədbəxtlik də budur ki, maarif işlərindən ötəri indiyə qədər hec bir təşəbbüsatda bulunmadıq” (5, s. 2).

“Birisini səni pədaoq yapıyor, rus dilində də olsa elm öyrədir” (5, s. 21)

“Ona görə məsələlər əngələ uğrayır” (5, s. 33).

“Böylə professoru cox aramalıdır” (5, s. 15).

“İştə o yerin əhalisi, millətləri asudə, vətənləri abad olar ki, oranın zəhmətkeş əhalisi də eyiləşsin” (5, s. 58).

“Hətta Gurcüstəndə birdərəcəyə varmışdır ki, hökumət bir məhkəmə qurmağa məcbur olmuşdur” (5, s. 237).

“Bütün Yevropa bu məsələ üstündə əsrlərcə uğraşdı” (5, s. 192).

“Əgər, böylə gedərsə bu siniflərdən də gələcək üçün bir faydə bəkləmək olmaz, bunun üçün bizə mənfəət verəcək, yeni-yeni kurslar acıb müəllim və müəllimə yetişdirmək lazımdır” (5, s. 391).

“Şəki haqqında bir ədalətsizlik olmuş isə belə bütün məmləkət xeyri üçün qanuna tabe olmalıdır ki, parlamentin nüfuz və heysiyyəti pəxnlənənməsin” (4, s. 204).

Dilimizi tərk etmiş feillərlə bərabər, XX əsdən başlayaraq bir sıra yeni feillər ədəbi dilimizdə yaranmışdır ki, bunlara XX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi-bədii əsərlərin dilində rast gəlinmir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. "Dil və ədəbiyyat" 1c. Bakı. "Gənclik", 2003.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2c. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 3c. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. 1c. Bakı. 1998. 976 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. 2c. Bakı. 1998. 976 s.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 11 hissə. Bakı. Elm"-2012.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı-1983.
8. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı. 1995.
9. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990.
10. Sadıqova S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli ədəbi dilin inkişaf tarixi. (1918-2018). Bakı. "Avropa" nəşriyyatı, 2018. 488 s.

FEATURES ASSOCIATED WITH THE VERB IN THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THE STATE LANGUAGE

Saralova Fatma

Summary

The grammatical structure of a language is the least changing part of it. Sometimes it takes centuries for any innovation to appear here and for the literary language to become the grammatical norm. Certain favorable conditions and the influence of the language's own internal laws of development show certain changes in the grammatical structure of the language over time. Since the years of Azerbaijan's independence covered a very short period of time, there can be no talk of any change in the grammatical structure. Verbs attract attention as one of the main parts of speech that protect the national identity and authenticity of the Azerbaijani language and resist the influence of foreign languages. When we study the historical development of the grammatical structure of our language, it becomes clear that they are fundamental. Features of the verb have been preserved throughout all periods. However, over time, the composition of verbs increased and became richer. At this time, certain morphological changes occurred, some formal characteristics were refined, some were changed, and some failed due to wear and tear. As is known, the main differences in the verbal system of the Azerbaijani and Turkish languages are the first person plural suffix of the command form of the verb and the grammatical sign of the present tense form of the verb.

ОСОБЕННОСТИ, СВЯЗАННЫЕ С ГЛАГОЛОМ В МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА*Саралова Фатима**Резюме*

Грамматический строй языка является наименее изменяющейся его частью. Иногда требуются столетия, чтобы здесь появилось какое-либо новшество и чтобы литературный язык стал грамматической нормой. Определённые благоприятные условия и влияние собственных внутренних законов развития языка показывают с течением времени определённые изменения в грамматическом строе языка. Поскольку годы независимости Азербайджана охватили очень короткий период времени, ни о каком изменении грамматической структуры не может быть и речи. Глаголы привлекают внимание как одна из основных частей речи, защищающих национальное своеобразие и аутентичность азербайджанского языка и противостоящих влиянию иностранных языков. Когда мы изучаем историческое развитие грамматического строя нашего языка, становится ясно, что они являются основными. черты глагола сохранились на протяжении всех периодов. Однако со временем состав глаголов увеличился и стал богаче. В это время произошли определённые морфологические изменения, некоторые формальные признаки уточнились, некоторые были изменены, а некоторые вышли из строя по причине износа. Как известно, основными различиями в глагольной системе азербайджанского и турецкого языков являются суффикс первого лица множественного числа командной формы глагола и грамматический знак формы настоящего времени глагола.

*Rəyçi: f.e.d., dos. Y. Əliyev**Azərbaycan dili kafedrasının 26 yanvar 20214-cü il tarixli iclasın, 11 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 22 yanvar 2024-cü il*

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:745.

**AZƏRBAYCAN DEKORATİV – TƏTBİQİ SƏNƏTİNDƏ QOÇ VƏ AT
FİQURLARININ ƏSAS MAHİYYƏTİ**

Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: *Daş abidələr sənəti tarixindən danışarkən Qarabaq, Gəncə, Kəlbəcər, Lerik, Laçın və başqa yerlərdə təsadüf olunan qoç və at fiqurlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki onlar həm say, həm də üslub xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi ilə daşdan düzəldilmiş plastik sənət tariximizin inkişaf yolları haqda ətraflı məlumat verir. Ölkəmizdə daş qoç fiqurları daha geniş yayılmışdır. Daşdan hazırlanmış belə fiqurların millətimizin yaşadığı ərazilərdə belə geniş yayılması heç də təsadüfi deyildir.*

Daşdan yonulmuş fiqurların ayrı – ayrı sənətkarlar tərəfindən hazırlanmasına baxmayaraq onları bi-r-birinə bənzədən oxşar əlamətlər çoxdur. Ümumi ölçünün dekorativ bəzəklərin oxşarlığında bu özünü daha qabarıq göstərir.

Açar sözlər: dekorativ sənətlər, qoç fiqurları, daş abidələr, dekorativ bəzəklər

Ключевые слова: декоративное искусство, фигурки баранов, каменные памятники, декоративные украшения

Key words: decorative arts, ram figurines, stone monuments, decorative jewelry

Azərbaycanda daş qoç fiqurları xüsusilə geniş yayılmışdır. Onlara Azərbaycanın ən ucqar cənub sərhədlərindən tutmuş şimal qərbinədək bir çox yerlərdə rast gəlirik. Bu fiqurlara Ermənistan və Gürcüstan ərazisində yerləşən azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə də təsadüf edilir. Daşdan yonulmuş qoç fiqurlarının azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə belə geniş yayılması söz yox ki, təsadüfi deyildir.

Dadlı ətinə, məişətdə müxtəlif ləvazimat və geyim məqsədilə istifadə edilən əvəzsiz dərisinə, gözəl yununa görə qoç çox qədimlərdən ulu babalarımız üçün bolluq və qələbə simvoluna çevrilmişdir.

Bugünədək kəndlərimizdə çəpər dirəklərində eyvan sütunlarına bərekət və qüvvət əlaməti olaraq qoç başının bərkidilməsi, bəzi rayon və kəndlərimizdə isə (xüsusilə Lənkəran, Quba, Qusar və s.) hətta sütunun yuxarı hissəsinə (kapitelə) qoç başı deyilməsi, onun el arasında nə qədər geniş yayıldığını göstərir. Təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına qoç Koroğlu adı verir.

Lakin qoçu bir totem kimi təmsil edən təsvirlər içərisində bizim üçün ən qiymətli daşdan yonulmuş qoç fiqurlarıdır.

Daş qoç fiqurlarımız haqda ilk məlumatlara biz hələ XIX əsrin əvvəllərində rast gəlirik. 1834 –cü ildə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Dübua-de Monpere Qarabağda çoxlu daş heyvan fiqurları gördüyünü və yerli əhalinin onlara xüsusi hörmət bəslədiyini qeyd etmişdir.

Daş qoç fiqurlarımız haqda maraqlı qeydlərə rus alimi V.M.Sisoyevin yazılarında da rast gəlirik. 1926 -27 –ci illərdə Azərbaycanın Naxçıvan, Ordubad, Laçın və s. rayonlarında olmuş V.M.Sisoyev yazır ki, yerli əhali burada tez – tez təsadüf olunan daş qoç fiqurlarını müqəddəs sayaraq ona sitayiş edir, hətta bu fiqurları bəzən qədim qəbiristanlıq xarabalarından, dağlardan və s. yerlərdən taparaq hörmət əlaməti olaraq öz qohumlarının məzarı üstə qoyurlar. "...Naxçıvan şərqində köhnə qəbiristanlıq yaxınlığında qırmızı daşdan yonulmuş, uzunluğu 1,50 sm hündürlüyü 62 sm, eni 40 sm, olan qıvrım buynuzlu bir qoç

fiquru gördüm, burada uşaqları olmayan qadınlar arasında belə bir şeyə yayılmışdır ki, kim bu qoçun ayaqları arasından sürünərək o biri tərəfə keçərsə, onun mütləq uşağı olacaqdır.

Daş qoç fiqurlarımızın keçmişdə el arasında totem xarakteri daşması haqda məlumatlar çoxdur.

Lakin bu gün o, bizi keçmiş mənasına görə deyil, daha çox bədii xüsusiyyətinə görə maraqlandırır. Bu, doğrudan da belədir. Çünki keçmişin yadigarı sayılan hər bir abidə heç də təkcə onu yaradan xalqın dini əqidəsini və ya fəlsəfi görüşünü əks etdirmir.

Yurdumuzun müxtəlif yerlərində ayrı – ayrı vaxtlarda yaradılmış daş qoç fiqurları vasitəsilə biz ilk baxışda plastik sənətimizin tarixi, bədii üslub xüsusiyyəti və sənət priyomları ilə yaxından tanış oluruq.

Keçmiş dövrün plastik sənəti haqda ümumi məlumat almaqla bərabər daş qoç abidələri bizdə onu düzəldən ustanın fərdi yaradıcılığı, kompozisiya, rəsm, daşı kəsmə, oyma bacarığı və s. barəsində də lazımi təsəvvür yaradır.

Bundan əlavə daş qoç fiqurlarımız yarandığı mühitin təbiətindən, daşından və ənənəsindən asılı olaraq o yerin bədii sənət üslubu haqda da maraqlı məlumatlar verir.

Daşdan yonulmuş qoç fiqurları müxtəlif və orijinal bədii üsluba mənsubdur. Respublikamızın cənubunda, xüsusilə Lerik rayonunda təsadüf edilən qoç fiqurları həmçinin böyüklüyü, quru və şərti dekorativliyi ilə fərqlənir. Lerikdən 3–4 km aralı hündür təpə üzərində yerləşən bu fiqurlara diqqətlə nəzər yetirdikdə asanlıqla kəsilmiş, lakin hamarlanmış hissələr nəzəri cəlb edir. Adama elə gəlir ki, usta bilə – bilə tamamlamamış, yarımçıq qoymuşdur.

Fiqurlar üzərində arabir təsadüf edilən ornament motivləri və (ox – yay, qılınc və s.) şərti dekorativ bir səpkidə icra olunmuşdur, Lerik rayonunda təsadüf olunan daş qoç fiqurlarının belə şərti dekorativ üsulda işlənməsi çox güman ki, tək onu düzəldən sənətkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən irəli gəlməmiş, daha çox onların olduqları yerlə, yəni uzaq məsafədən görünməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Gəncə, Qazax, Ağdam, Laçın rayonlarında olan daş qoç fiqurlarının da bir çox özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Bu ərazinin daş qoç fiqurları daha çox uzaq keçmişlərin arxaik sənət nümunələrini xatırladır. Uzunluğu 80–90, hündürlüyü 50–60 sm–dən böyük olmayan bu abidələr öz monumentallığı, formalarının ümumiləşdirilmiş bir səpkidə icrası ilə diqqəti cəlb edir.

Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz, Gədəbəy və qonşu Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərində təsadüf edilən daş qoç fiqurları başqa yerlərdəki bu tipli abidələrdən həm real təsviri, həm də zəngin bədii tərtibatı ilə fərqlənir.

Qeyd etdiyimiz daş qoç fiqurlarının dekorativ bəzəklərini nəbati, həndəsi, ornament motivləri, yazılar, bəzi hallarda isə əsl mənada sujet xarakterli kompozisiyalar təşkil edir. Bu fiqurların dekorativ bəzəkləri orta əsr şərqinin ən gözəl monumental əsərləri kimi dəbdəbəli yox, yığcam və lakonik bir səpkidə icra edilmişdir. Bu bəzəklərə yaxından baxdıqda onlar sanki canlanır, diqqəti daha çox cəlb edir və dəqiqləşir. Bu daş qoç fiqurlarının Azərbaycanın başqa yerlərində təsadüf edilən bu tipli abidələrə nisbətən xeyli real təsvir olunmasına baxmayaraq onlarda da uzaq keçmişin sənətinə xas olan ənənəvi priyomlar nəzərə çarpır. Bunlar insan təsvirlərini həyatda və cəmiyyətdə tutduqları mövqedən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə insan, heyvan, quş fiqurlarının bədənələrinin ayrı–ayrı vəziyyətdə göstərilməsində biruzə verirlər. Bu baxımdan Sisyan rayonunun Urud kənd qəbiristanlığında yerləşən 1578–ci il tarixli qoç fiquru xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Daş qoç fiqurunun dekorativ bəzəkləri qoçun belində stilizə edilmiş nəbati baxışlardan və sağ yan hissəsində həkk olunmuş sujetli kompozisiyalardan ibarətdir. Ufiqi bir səpkidə qoçun quyruq hissəsindən tutmuş boynunadək uzanan bu kompozisiyada məzar daşlarında

tez-tez təsadüf edilən ov səhnəsi təsvir olunmuşdur.

Daş qoç fiqurunun üzərindəki sujetli kompozisiyanın ən maraqlı hissəsi qoçun sağ qabaq ayağı tərəfdə döşdə oyulmuş təsvirlərdir. Burada elə bil ki, mehrab qarşısında dayanıb iki əlini yuxarı qaldırmış dik papaqda bir kişi təsvir edilmişdir. Alimlər bu tipli dini ayinləri şamanizmlə əlaqələndirirlər.

Maraqlı burasıdır ki, bu sujet Urud kəndində təsadüf edilən daş sənduqələrin əksəriyyətində əks olunmuşdur. Qeyd olunan motiv bir tərəfdən azərbaycanlıların uzaq keçmişdə Mərkəzi Asiyada yaşayan tayfalarda sıx əlaqəsini göstərir, digər tərəfdən isə islam dininin fəlsəfəsinə uyğun gəlməyən mövzuların da olduğunu nəzərə çarpdırır. Azərbaycan mədəniyyətinin uzaq keçmişlərdə Mərkəzi Asiya ilə sıx əlaqəsini, təkcə sujetli kompozisiyalardakı ayrı – ayrı motivlər yox, daş qoç fiqurlarının özü də təsdiq edir. Çünki bu günə qədər dünya mədəniyyətinə məlum olan daş qoç fiqurlarının ən qədimi hələlik Mərkəzi Asiyada (Xakasiya, Qazaxıstan və s.) tapılmışdır. Sovet alimləri burada tapılan daş qoç fiqurlarının ən qədimini eramızdan əvvəl II minilliyə aid edirlər.

Daş qoç fiqurlarına bundan əvvəl İrənin Şimali qərbində (Göytəpə və s.) Türkiyənin şərq əyalətlərində də (Diyarbəkr və s.) rast gəlinir.

Ulan–Bator şəhərinin 400 km qərbində VIII əsr türk xaqanı Gültəkinin məzarı üstə qazıntı işləri aparən rus (V.Radlov), ingilis (H.Heykel), fransız (De Lyakon) alimlər burada iki mərmər qoç fiqurunu olduğunu da qeyd etmişlər.

Son vaxtlar daşdan yonulmuş qoç fiqurlarına Avropanın ən ucqar yerlərində, İspaniyanın şimal əyalətərində Basklar yaşayan ərazidə də təsadüf olunmuşdur. Bu abidələr üslub etibarilə Azərbaycan ərazisindəki daş qoç fiqurlarına xüsusilə çox bənzəyir.

Baskların Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə əlaqəsi çoxdandır alimlərin özünə cəlb edir. Axır vaxtlar Basklara mənsub olan yazının qrafik üslubu və səslərinin sayında qədim türk runi yazılara bənzəməsində aşkar edilmişdir.

Azərbaycanda daş qoç fiqurlu məzar daşlarından ən çox yayılmış fiqur at olmuşdur. Ulu babalarımız qoçla birlikdə atı da müqəddəs heyvan saymışdır.

Tarixi mənbələr göstərir ki, xalqımız arasında at həmişə insanın şəərəfi, qəhrəmanlığı və qələbəsinin rəzmi olduğu halda, atsızlıq zəifliyini, məğlubiyyətin iradəsi olmuşdur. Keçmişdə Azərbaycanda dəfn edilən hər hansı qəhrəmanın məzarı üstünə daşdan yonulmuş at fiqurunun qoyulması bunun canlı timsalıdır.

Hazırda xüsusilə Naxçıvanda, Kəlbəcərdə, Laçında, Qazaxda, Gəncədə, Tovuz və s. rayonlarda rast gəlinən daşdan yonulmuş at fiqurları atın keçmişdə el arasında nə qədər müqəddəs bir heyvan sayıldığını göstərir.

XVI–XVII əsrlərdə düzəldilmiş at fiqurlarının ən bədii və orijinal nümunələrinə Laçın rayonunun Zabux, Seyidlər, Soltanlar kəndi yaxınlığında və Gəncənin Göy İmam qəbiristanlığında rast gəlirik.

Laçın rayonunun Zabux kəndi yaxınlığında yerləşən at fiqurları öz üzərindəki oyma bəzəkləri ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Yerli bərk, boz daşdan yonulmuş bu at fiqurlarının uzunluğunu 1,5 metr, hündürlüyü 85 sm, eni isə 35 sm–dir.

Fiqurlar oyma üsulu ilə insan, quş təsviri, nəbati, həndəsi naxışlar və süls – nəsx yazılarla bəzədilmişdir. Hər at fiqurunun üstündə qabarıq səpkidə yəhər yonulmuşdur. Bundan əlavə atın üzərində saçaqlı gül və atçılıqda istifadə olunan qoşumlarda (yuyən, cilov, üzəngi və s.) təsvir edilmişdir. Onlar yəhərə nisbətən xeyli səthi oyulduğu üçün elə bil ki, ikinci planda verilmişdir.

Canlı təsvirlər at fiqurlarının qabaq ayaqları tərəfdə, döşə yaxın hissəsində həkk olunmuşdur.

Onlar da əsas etibarilə lakonik səpkidə ov səhnələri ilə əlaqədar mövzular təsvir

olunmuşdur. Bir əlində ov quşu, ox yayla silahlanmış gənc oğlan fiquru bu təsvirli oymaların əsas məzmununu təşkil edir.

Daşdan yonulmuş at fiqurlarının Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif sənətkarlar tərəfindən hazırlanmasına baxmayaraq onları bir-birinə bənzədən çoxlu əlamətlər də vardır. Bunlar onların ümumi ölçüsündə, statik ifasında və xüsusilə dekorativ bəzəklərində özünü göstərir.

Daş at fiqurlarının dekorativ bəzəklərini, əsas etibarilə at qoşumları təşkil edir. Onlar qabarıq bir səpkidə oyulub üzəri bəzədilmiş kəm, yuyən, quşqunluq (quyruğunun altından keçən qayış), tapqır (qarnının altından keçən qayışlar), üzəngi, yəhər və yəhəraltı güldan ibarətdirlər.

Bəzi hallarda bu at qoşumlarının üzəri ardıcıl olaraq qabarıq səpkidə paxlava, üçgünc naxışlarla da bəzədilirdi. Bunlar ümumiyyətlə at qoşumlarındakı qayışa taxılan gümüş, burun bəzəkləri xatırladır. Bu at qoşumları təkcə bir sənət əsəri kimi deyil həm də tarixi bir fakt kimi də maraqlıdır, çünki onlar eyni ilə skiflərdə və Mərkəzi Asiyanın qeyri – qədim tayfalarında rast gəlinən at qoşumlarını yada salırlar.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev R. “Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunələri” Bakı, 1960
2. R.Əfəndi “Daşlar danışıq” Bakı, 1980
3. R.Əfəndi “Azərbaycan xalq sənəti” Bakı, 1984
4. Ç.Novruzova. “Sovet Azərbaycanın heykəltaraşlığı” Bakı, 1973
5. Kərimov K.Ç., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. “Azərb. incəsənəti” Bakı, 1992
6. R.Əfəndiyev., M.Nəcəfov., M.Tərланov. “Təsviri incəsənət”. Bakı, 1962
7. Nurəddin Həbibov. “Təsviri sənət haqqında”. Bakı, 1967

ОСНОВНАЯ СУТЬ ФИГУР БАРАНА И ЛОШАДИ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМ ИСКУССТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Аллахвердиева Разия Гияс кызы

Резюме

Говоря об истории искусства каменных памятников, следует особо упомянуть фигурки баранов и лошадей, найденные в Карабахе, Гяндже, Кельбаджаре, Лерике, Лачине и других местах. Потому что они дают подробную информацию о путях развития нашей истории пластики камня с разнообразием как числовых, так и стилевых характеристик. Каменные фигурки баранов более распространены в нашей стране. Неслучайно подобные фигурки из камня так широко распространены в местностях проживания нашего народа.

Несмотря на то, что резные каменные фигуры были выполнены разными мастерами, существует множество схожих признаков, делающих их похожими друг на друга. Это более выражено в сходстве общих размеров декоративных украшений.

**THE MAIN ESSENCE OF THE FIGURES OF THE RAM AND THE HORSE IN
THE DECORATIVE AND APPLIED ARTS OF AZERBAIJAN***Allaxverdieva Raziyya Giyas**Summary*

Speaking about the history of art of stone monuments, special mention should be made of figurines of rams and horses found in Karabakh, Ganja, Kelbajar, Lerik, Lachin and other places. Because they provide detailed information about the development paths of our history of stone plasticity with a variety of both numerical and stylistic characteristics. Stone figurines of rams are more common in our country. It is no coincidence that such stone figurines are so widespread in the areas where our people live.

Despite the fact that the carved stone figures were made by different masters, there are many similar features that make them similar to each other. This is more pronounced in the similarity of the overall sizes of decorative ornaments.

*Rəyçi: Rəsulova Elnarə**İncəsənət kafedrasının 16 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 17 yanvar 2024-cü il*

UOT: 37.01

**TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTDƏ RƏNG ƏN MÜHÜM İFADƏ
VASİTƏLƏRİNDƏN BİRİDİR**

Məmmədova Aybəniz Əli qızı, Kazımova Xəyalə Eyvaz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
sebine-sabina-memmedova@mail.ru

Xülasə: *Bu məqalədə rənglərdən və onların ifadə vasitələrindən bəhs edir. Təsviri incəsənətdə rəng dairəsi və ya çevrəsi anlayışı mövcuddur ki, bu da rəng tonlarının spektral ardıcılıqda keçid çalarlarını əks edir. Rəng dairəsinin vasitəsi ilə bir-birini tamamlayan rəng tonları seçilir. Ənənəvi rəngkarlıqda əsas, bəzi rənglər kimi qırmızı, sarı, göy qəbul edilib. Bu rənglər xalis rəng kimi də tərif edilir, çünki onlar digər rənglərin qarışılmasından əmələ gəlmir. İkinci dərəcəli rəng qrupunu əsas üç rəngin qarışmasından yaranan rənglər təşkil edir. Bura yaşıl, narıncı, bənövşəyi rənglər aiddir. Bu altı rəngin hər birini qonşu rənglə qarışdıraraq, daha yeni altı rəng əldə edilir ki, bu da üçüncü qrupu formalaşdırır.*

Açar sözlər: rənglər, təsvir, palitra, kolorit, ton, işıq.

Ключевое слова: цвета, образ, палитра, цвет, тон, свет.

Keywords: colors, image, palette, color, tone, light.

Təsviri incəsənətdə rəng ən mühüm ifadə vasitələrindən biridir. Onun düzgün istifadəsi ilə əhval-ruhiyyəni kökləmək, tamaşaçıya güclü emosional təsir etmək mümkündür ki, bu amilə əsasən müxtəlif mədəniyyətlərdə müəyyən rəng simvolikası formalaşmışdır. Rənglərin insan psixikasına olan güclü təsiri haqqında Höte yazır: "...rənglər ruha təsir edir. Onlar bizi sakitləşdirən və ya həyəcanlandıran hiss oyatmağa qadirdilər." Məhz rənglərin qruplaşdırılması prinsipi də onların psixoloji təsiri ilə bağlıdır (isti-soyuq, statik, neytral). Predmetlərin əks etdirdiyi və ya şüalandırdıqları işığın spektral tərkibinə müvafiq formalaşan vizual təsəvvürlər rəng kimi tərif edilir. Predmetlərin rəngi yoxdur, biz rəngi ancaq predmetlərin üzərinə işıq düşəndə qavrayırıq. Bu halda, rəng üç amilin qarşılıqlı təsirindən formalaşır: işıq mənbəyi, obyekt və müşahidəçi.

Rəng bizdə müəyyən məkan hissini yaranmasında da öz fizioloji rolunu oynayır. İsti rənglər predmetləri bizə yaxılaşdırır, soyuq rənglər isə onları uzaqlaşdırır. Mavilik çox olduqca bizi predmetdən ayıran hava və ənginliyi daha artıq hiss edirik. Məhz bu mənada rəng perspektivinin də olduğu bəlli olur. Rəngin formalaşması işıq dalğasının uzunluğundan asılıdır. Ən uzundalğalı – qırmızı, ən qıscadalğalı – bənövşəyidir. Rəngin qavranması predmetin işığın şüasını udub-əks etmək qabiliyyətindən asılıdır. Rəng nəzəriyyəsi onun baza prinsiplərinə əsaslanır. Burada ilk növbədə rəngin səciyyəvi xüsusiyyətini qeyd etmək vacibdir.

• *Rəng tonu (Hue)* – hər hansı bir konkret rəng, məsələn qırmızı, göy, sarı.

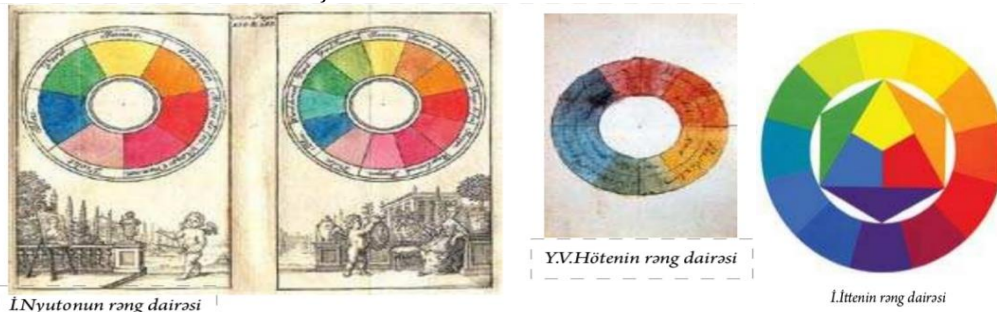
• *Rəngin dolğunluğu (saturasiya) Saturation (solğun – tünd)*, rəngin dolğunluğunu və ya tutqunluğunu müəyyən edir. Eyni rəngin intensivliyi fərqli olduğunda tamamilə başqa təsir göstərir. Ənənəvi olaraq saturasiya, yəni rəngin dolğunluğu, boz rəngdən fərqi ilə qeyd edilir. Nə qədər ki, boz piqmenti çoxdur, o qədər də rəng solğundur.

• *Rəngin işıqlığı (Lightness)*

rəngin ağ rəngə çatmasını əks edir. Məsələn, hər bir rəngin parlaqlığının minimuma enməsinə qara rəng verir. Və əksinə, rəngin maksimal parlaqlıq dərəcəsi onu qırır.

• *Rəngin parlaqlığı (Brightness)* rəngin qara rəngə doğru tündləşməsinin göstəricisidir.

Təsviri incəsənətdə rəng dairəsi və ya çevrəsi anlayışı mövcuddur ki, bu da rəng tonlarının spektral ardıcılıqda keçid çalarlarını əks edir. Rəng dairələri nəzəriyyəsi XVII-XVIII əsrlərdə formalaşmağa başlayıb. İlk olaraq bu tip rəng diaqram, İsaak Nyuton tərəfindən 1666-cı ildə təklif edilmişdi.

Daha sonralar bu nəzəriyyə Höte və İten tərəfindən işlənmişdir. Bu mistik-fiziki nəzəriyyələrin əsasını xeyr ilə şərin mübarizəsi təşkil edirdi və qalib rənglər kimi ilk və əsas Qırmızı, Sarı və Göy rənglər çıxış etdiyindən, dairə məhz bu rənglərin əsasında tərtib olunur. Rəng dairəsinin vasitəsi ilə bir-birini tamamlayan rəng tonları seçilir. Ənənəvi rəngkarlıqda əsas, bazis rənglər kimi qırmızı, sarı, göy qəbul edilib. Bu rənglər xalis rəng kimi də tərif edilir, çünki onlar digər rənglərin qarışılmasından əmələ gəlmir. İkinci dərəcəli rəng qrupunu əsas üç rəngin qarışmasından yaranan rənglər təşkil edir. Bura yaşıl, narıncı, bənövşəyi rənglər aiddir. Bu altı rəngin hər birini qonşu rənglə qarışdıraraq, daha yeni altı rəng əldə edilir ki, bu da üçüncü qrupu formalaşdırır. Rənglərin təsnifat metodologiyasında onların xromatik və axromatik qruplara ayrılması mühüm yer tutur. Axromatik rənglər günəş spektruna daxil olmayan rənglərdir, yəni ağ, boz və qararənglər. Bu təsnifat 1922-ci ildə Kolometriya üzrə Amerika komissiyası tərəfindən verilmişdir. Axromatik rənglər dairədə bir birinin qarşısında olan rənglərin sintezi nəticəsində yaranır. Bütün digər rənglər xromatikdir.

Rəngkarlıq əsərində lokal ləkələri ümumi koloritə, ümumi harmoniyaya tabe etmək üçün hər bir rəngdən ötrü müəyyən işıq altında yeni rəng alan müvafiq çalar – ton tapmaq lazımdır. Belə ki, rəssamın palitrasındakı boyalar təbii rəng parlaqlığına malik deyil (ağ rəngin parlaqlığı günəşdən işıq alan ağ rəngin yalnız dördüdə birini təşkil edir). Məhz buna görə rəssam gərçəkliyədən yaranan eyni təəssürata yalnız boyaların xüsusi qarışığı və nisbəti ilə nail ola bilər. Ton əsas rəngin spektrində olan yeri, işıqlılığı və təmizliyi (ağ rəngin qarışığı, onun nisbəti və ya tamamilən qatqısız) ilə müəyyən edilir. Spektrda adı göstərilən bir rəngin bir necə tonu mövcud ola bilər.

Kolorit əsərdə rəng və tonların ümumi təşkilidir və onların birinə nisbi münasibətləridir. Kolorit o zaman tamamlanmış olur ki, tabloda müxtəlif rənglərin nisbəti obraz vəzifələrinə cavab vermiş olsun. “Color” sözü latın mənşəyilidir və rəng kimi tərcümə edilir. Rənglərin insan psixologiyasına təsiri və ümumi simvolikası. Rənglərlə bağlı insanlar müxtəlif fikirdə

olsalar da, nəfəs alma, qan dövranı, nəbz, əzələ fəaliyyəti rənglərə görə dəyişir. Rənglər insanı fəallaşdırır, sakitləşdirir, həyəcanlandırır, üşüdə və ya isidə, narahatlıq və ya rahatlıq gətirə bilər. İsti rənglər sarı, qırmızı, narıncı, qəhvəyidir. Soyuq rənglər yaşıl, mavi, bənövşəyi və bozdur. Soyuq rənglər qan dövranının azalmasına, damarların genişlənməsinə səbəb olur. İsti rənglər isə əksinə, qan dövranının artmasına, narahatlığın çoxalmasına səbəb olur. Parlaq rənglər aktivlik hissi verir. Tutqun rənglər isə istirahət və rahatlıq hissi bəxş edir.

Ag – neytral rəngdir, lakin bütün rənglərin sintezindən əmələ gəlmişdir. Ağ, günəş şüalarını olduğu kimi əks etdirir. Bu baxımdan ağ rəng şəfalığı, salığı, sabitliyi əks etdirir. Onda həm işıq parıltısı, həm də buz soyuqluğu var. Toy günü gəlinlərin bu rəngdə geyinməsi də bu təmizliyə işarədir. Ağ rəngə üstünlük verən insanlar hadisələrin mərkəzində olmaq istəyən, həyatsevər, işgüzar insanlar olurlar.

Qara - Qara rəng günəş şüalarını içində çəkir və çölə hər hansı bir rəng buraxmır. Qara, şüuraltı olaraq, başqalarında maraqlı və qəribə təəssürat oyatmaq istəyənlərin rəngidir. Belə insanlar öz həssaslığını boğmağa çalışır. Cəsur, təşəbbüsə meyilli, sağlam xarakterli olurlar. Bu rəng tez inciyən insanlar üçün müdafiə rolunda çıxış edir. Qara rəngdən həddən artıq istifadə həyatın inkarına, xaosa, boşluğa gətirib çıxara bilər.

BOZ – qara ilə ağ rəngin birləşməsidir. Bu rənglər, hər biri tək istifadə olunduqları zaman yeknəsək görünürlər. Lakin bacarıqlı bir əlin köməyi ilə uyğun aksesuarlarla gözəl şeylər meydana gətirmək olar. Boz, diplomatik və ağır rəng olmasına baxmayaraq, hərəkətsizliyi, ciddiyyəti təmsil edir.

QIRMIZI – bu rəng güc, sağlamlıq və həyat eşqinin rəngidir. İnsanın təsvir üçün istifadə etdiyi ən qədim rəngdir. Həyata açıq, sadə, kompleksiz baxanların rəngidir. Əgər təbiətə sakit bir insan bu rəngə üstünlük verirsə, demək bu rəngdən güc, enerji alır. Bir çox yemək firmalarının loqoları qırmızıdır. Işıqforlarda dayanma işarəsi də qırmızıdır.

MAVİ – mənəvi yüksəkliyi, salığı simvolizə edir. Özünə inamlı, həyatda və karyerada önəmli yer tutmaq üçün daim çalışanların rəngidir. Mavi rəng sevnələr səyahətə meyilli olur, dəniz, su daim onları özünə çəkir. Göy üzü, dəniz mavidir. Göyün qatılığı, tündlüyü artdıqca dərinliyi də artır. Mavi rəng sakitləşdirici rəngdir.

YAŞIL – mülayim və səmimi insanların rəngidir. Sakitliyi xoşlayır, diqqət mərkəzində olmağı sevmirlər. Lakin uzun müddət istifadə edildikdə yorucu təsir bağışlayır. Yaşıl cavanlığın, yazın rəngidir. Işıqforlarda yaşıl rəng “keç” mənasındadır. Avtomobilin qısa fəraları yandırıldıqda pəneldə göstərici olaraq yaşıl işıq yanır. Şəhərlərarası məsafəni göstərən yol lövhələri də demək olar ki, yaşıl rəngdədir. Yaşıl inam, arxayınçılıq, rahatlıq və qismən bir dərinlik var. Yataq otağının yaşıl rəngə boyadılması ailədə sakitliyə, mətbəxin yaşıl rəngə boyadılması isə aşpazların həvəslə işləməsinə səbəb olur.

NARINCI – bu rəng çox tez diqqət çəkir. Əgər bir məhsulda narıncı rəngdən istifadə edilirsə, “Bu məhsul hamı üçündür” mesajı verilir. Balaca uşaqlar üçün hazırlanan oyuncaq və geyimlərdə bu rəng üstünlük təşkil edir. İnsanlar bu rəngin olduğu yerə rahat və asanlıqla daxil ola biləcəkləri hissəyə qapılırlar. Bu rəngi sevnələr, başqalarının şöhrət işığında parıldamağı sevməyənlərdir. Bir qədər tərs, lakin ümumilikdə mehriban, dəyişkən şəraitə asanlıqla uyğunlaşırlar.

QƏHVƏYİ – güclü insanların rəngidir. Hərəkət və fikirlərində tələskənliyə yol vermirlər. Təmkinli və dolğun olduqları üçün hər şeyi öncədən düşünüb, addım atırlar. Ciddi insanlardır. Həyatın digər sahələrində olduğu kimi sevgidə də sakit və təmkinlidirlər. Daim düşünməyə meyillidirlər.

ÇƏHAYI – müdafiəyə, simpatiyaya, sevgiyə ehtiyac hiss edənlərin rəngidir. Onlarda tez-tez özünə inamın çatışmadığı hiss olunur. Həyatı çox zaman nağıla bənzədir, xəyalpərəst

olurlar. Xəyaldan ayrılıb reallığı görəndə böyük sarsıntı keçirirlər. Həyat rəngidir. Bu rəngi sevənlər həyatı sevirlər, ondan zövq almağı bacarırlar.

SARI – bu rəngə üstünlük verənlər cəsarətli, insanları özünə cəlb etməyi bacaran, fasiləsiz olaraq yeni informasiya axtaran, eqosentrik, şən və hazırcavab olurlar. Hakimiyyəti sevirlər, elmdə, incəsənətdə uğur qazana bilirlər. Daim xoşbəxtliyə can atırlar və nail olmaq üçün əllərindən gələni edirlər. Çatışmayan cəhətləri lovğa, dikbaş olmalarıdır. Rəngdə bir parlaqlıq və istilik var. Rahatlığı və aydınlığı təmsil edir. İşıqlarda yanan sarı işıq “hazır ol” mənasını verir. Sarı rəngdə bir keçicilik var. Günəşin sarı işıqlarında da keçicilik var.

BƏNÖVŞƏYİ – bu rəng palitra üzərində bir miqdar mavi ilə qırmızının qarışığından ibarətdir. Mavi yaradıcı, rahatlıq rəngidir. Qırmızı isə təzyiqli artıran, sərtlik aşılayan rəngdir. Bənövşəyi rəng, bu iki rəng arasında hərəkət edən rəngdir. Hansına daha yaxın olarsa, ona uyğun təsir göstərir. Tünd tonu şiddət və yoxluğu aşılayır. Açıq tonu isə xəyal və rahatlığı aşılayır.

Ədəbiyyat

1. Баззьянц С.Б. Художник, пространство, среда. М., 1983.
2. Беда Г.В. Основы изобразительной грамоты. М., 1981.
3. Беда Г.В. Живопись и ее изобразительные средства.
4. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. С.-Пб., 1994
5. Боров Ю. Эстетика. М., 1981.

ЦВЕТ – ОДНО ИЗ ВАЖНЕЙШИХ СРЕДСТВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Мамедова Айбаниз Али кызы, Казымова Хайала Еуваз кызы

Резюме

В данной статье рассматриваются цвета и средства их выражения. В изобразительном искусстве существует понятие цветового круга или круга, которое представляет переходные оттенки цветовых тонов в спектральной последовательности. Цветовые тона, дополняющие друг друга, подбираются с помощью цветового круга. В традиционной живописи в качестве основных, основных цветов были приняты красный, желтый и синий. Эти цвета также определяются как чистые цвета, поскольку они не образуются путем смешивания других цветов. Вторичная группа цветов состоит из цветов, образованных путем смешивания трех основных цветов. Сюда входят зеленый, оранжевый, фиолетовый цвета. Смешивая каждый из этих шести цветов с соседним, получают шесть новых цветов, образующих третью группу.

COLOR IS ONE OF THE MOST IMPORTANT MEANS OF EXPRESSION IN FINE ART

Mammadova Aybaniz Ali, Kazimova Hayala Eyvaz kızı

Summary

This article discusses colors and their means of expression. In the visual arts, there is a concept of a color circle or circle, which represents the transition shades of color tones in a spectral sequence. Color tones that complement each other are selected using the color wheel. In traditional painting, red, yellow, and blue were adopted as the main, basic colors. These colors are also defined as pure colors, because they are not formed by mixing other colors. The secondary color group consists of colors formed by mixing the three primary colors. This includes green, orange, purple colors. By mixing each of these six colors with its neighbor, six newer colors are obtained, which form the third group.

Rəyçi: baş müəllim Rəsulova Elnarə

Təsviri incəsənət kafedras 06 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 fevral 2024-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

UOT:37.

YENİ NƏSİL ÖYRƏNMƏ ÜSULLARI VƏ YANAŞMALAR

Abbasova Şəbnəm Qinyaz qızı
ADPU-nun Ağcabədi filialı
abbasova.shabnam@hotmail.com

Xülasə: Yeni dövrə uyğun təhsil sistemi qurmaq, inkişafda olan dünyayla ayaqlaşma bilən gələcək nəsillər yetişdirmək üçün təhsilalanlarda bir sıra xüsusiyyətləri inkişaf etdirmək lazımdır. Bacarıqlı, çoxyönlü, tam məlumatlı, öz sahəsi üzrə peşəkar, analitik və realist fikirlərə malik, sürətli düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirəcək, fəal öyrənmə qabiliyyətli, böyük nəticələrə yönələn, öz öyrənmə müddətini tənzimləyə bilən nəsillər yetişdirməyə yönəlmək lazımdır. Eyni zamanda liderlik qabiliyyəti olan, iş birliyi qurmağı bacaran, dijital oxuma yazma qabiliyyəti olan, sosiallaşmağı bacaran, mərhəmətli, əxlaqlı və s dövrün tələblərinə uyğun kadrlar yetişdirməyi bacarmaq lazımdır. Ən əsası ömür boyu öyrənməyə, biliklərini, qabiliyyət və bacarıqlarını təkmilləşdirməyə qadir olan bir nəsil yetişdirməliyik. Bu baxımdan yanaşdıqda təhsilalanların sərbəst şəkildə bilik əldə etməsini təmin etməli, yeni nəsil texnologiyalarından düzgün istiqamətlərdə istifadə edərək məlumatları onlar üçün əlçatan etmək lazımdır. Eyni zamanda təkcə istehlakçı deyil, həm də istehsalçı bir nəsil formalaşdırmaq əsas hədəfimiz olmalıdır.

Açar sözlər: ənənəvi tədrisin konseptual problemləri, yeni nəsil öyrənmə, təhsildə yeni yanaşmalar, yeni nəslin təhsil standartları diferensiallaşdırılmış təhsil

Ключевые слова: концептуальные проблемы традиционного образования, обучение нового поколения, новые подходы в образовании, стандарты образования нового поколения, дифференцированное обучение.

Key words: conceptual problems of traditional education, training of the new generation, new approaches in education, standards of education of the new generation, differentiated learning.

yeni yanaşmalar, Yeni Nəsil Təhsil Standartları, differensial təlim

Təhsil sisteminin günümüzdə qədər keçdiyi inkişaf dövrü və təkmilləşməsindən söz açsaq qeyd edə bilərik ki, müəyyən bir dövr ərzində yalnız müəyyən bir qrup təhsil almaq imkanına sahib olmuşdur. Ardınca isə icbari təhsil meydana gəlmişdir. Nəticədə isə, ənənəvi təhsil meydana çıxmışdır ki, bu təhsil forması müəllimyönlü, əzbərciliyə üstünlük verilən, bir istiqamətli və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almadan həyata keçirilmişdir [7].

Yeni nəsil öyrənmənin qarşısına qoyduğu hədəf bu günkü təhsil modelinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi yolunda müəyyən addımların atılması, təhsildə rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə edərək, bütün təhsilalanlar üçün sərbəst və bərabər fərsətlər yaratmaqla öyrənməni təmin etməkdir. Təhsil anlayışı yaxın keçmişə qədər elmin sabit, dəqiq və dəyişməyən bir anlayış olaraq qəbul edildiyi, səthi ensklopedik məlumatların təhsilverən tərəfindən təhsilalanlara ötürüldüyü, şifahi və yazılı zəka olmaqla iki istiqamətdə zehni inkişafı hədəfləyən bir ənənəvi yanaşma daxilində verilirdi [8]. Təhsildəki dəyişimi, təhsildə texnologiyadan istifadə və təhsilin gələcəyi haqqında düşündükdə yeni nəsil öyrənmə üsullarına ehtiyac olduğu aşkar görünür.

Ənənəvi tədrisin konseptual problemləri. Texnologiyanın inkişaf etdiyi bir dövəmdə olsaq da keçmişdən bu günə qədər dərslərin təşkilinə baxdıqda əslində çox da böyük bir dəyişim hiss olunmur. Çünki dərslər hər zaman sinif daxilində müəllimyönlü şəkildə təşkil

olunmuşdur. Şagirdlərin dərsi mənimsəyib mənimsəməməsindən asılı olmayaraq növbəti dərstdə yeni bir mövzuya keçirik. Daha sonra imtahanları və müxtəlif qiymətləndirmə üsullarını da nəzərə alsaq bu üsullar keçmişdən günümüzdə qədər var olan üsullardır [7].

XX əsrin görkəmli psixoloq və pedaqoqlarından biri olan J. Devey qeyd edirdi ki, tədris proqramlarının əsasını dərsin mövzuları və akademik nailiyyətlər təşkil etdiyindən bu təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini, qabiliyyətini və maraqlarını nəzərə almadan kəskin bir şəkildə seçicilik və nizam-intizama əsaslanır [8]. Təhsilə ənənəvi yanaşmalarda sinifdə dərsin gedişatı əsasən müəllimə görə formalaşır. Müəllim-şagird ünsiyyətində müəllim vaxtın əksər hissəsini istifadə edir, ünsiyyət isə əsasən bir tərəfli olur. Kollektiv təlim zamanı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri, maraqları, gözləntiləri, öyrənmə sürəti və s. kifayət qədər nəzərə alınmır. Diqqət çəkən bir məqam da odur ki, ənənəvi metodlarda ən çox istifadə edilən "birbaşa mühazirə" və "sual-cavab" metodlarından başqa fəaliyyətlərə çox yer verilmir. Məlumatların bu şəkildə ötürülməsi təhsilalanların diqqətlərini uzun müddət bir nöqtəyə toplamasına mane olur, onları əzbərçiliyə təşviq etməklə yanaşı onlara məlumatları fasiləsiz şəkildə ötürdüyü üçün bəzi məlumatların diqqətdən yayınmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda bütün məlumatları yadda saxlamaq məcburiyyəti ilə bir müddətdən sonra dərindən öyrənmə prosesi pozulur. Yəni dərindən öyrənməni bir növ ertələmiş olurlar[10].

Bruks və Bruks (1993) sinif mühitində ənənəvi təlimin əsas problemlərini aşağıdakı kimi qeyd edirlər:

1. Dərslərdə müəllim nitqinin dominantlığı;
2. Müəllimlərin əksəriyyətinin yalnız dərsliklərə üstünlük verməsi və dərsliklərdə yazılan məlumatları şagirdlərə çatdırmaları;
3. Sinif otaqlarında sabit masaların olması səbəbindən təhsilalanlar ikili və ya üçlü şəkildə oturmalarının qrup işlərinin görülməsinə mane olması;
4. Təhsilalanların fikirlərinin dəyərləndirilməməsi;
5. Yeni məlumatların formalaşdırılmasının nəzərdə tutulmaması [6].

Ənənəvi üsullarla təhsil alanlar qiymətləndirmə mərhələsindən sonra aşağı nəticələr göstərsələr belə yeni dərstdə yeni mövzular öyrədilməyə davam edilir və yeni bilikləri onlara öyrətməyə çalışırıq. Təhsilalanların yeni əldə edəcəkləri biliklərin indi əldə etdikləri biliklər üzərində inşa edildiyini düşünsək o zaman ənənəvi üsullarla təhsilin təmali sağlam olmaya bilər[7].

Yeni nəsil öyrənmə. Elm azad olmaq istəyir şüarı altında dünya artıq təhsil əldə etmənin azad və bərabərhüquqlu olmasını istəyir. Bunun üçündə müxtəlif yollar axtarır və təkmilləşdirir [7].

XX əsrin əvvəllərindən etibarən dəyişən və inkişaf edən cəmiyyətin və dünya həyatının tələblərinə cavab vermək məqsədilə davamlı öyrənmə və bacarıq inkişafına əsaslanan təhsil anlayışı meydana gəlmişdir. Bu anlayışın nəticəsi olaraq, təhsilalanın təhsil proqramının mərkəzi olması və hər bir fənnin müvafiq qaydada təşkil edilməsi barədə fikir qəbul edilmişdir. Formalizmdən, əzbərçilikdən, vahidlikdən və müəllim mərkəzlilikdən uzaq olan bu anlayış, öyrənməyi öyrənən inkvizitiv, məhsuldar və yaradıcı tələbələr yetişdirmək məqsədi daşıyır.

Hal-hazırda təhsil və təlim təhsilalanlara əvvəlcədən müəyyən edilmiş məzmunun birbaşa ötürülməsi kimi deyil, öyrənmənin asanlaşdırılması prosesi kimi qəbul edilir. Bu proses təhsilalanlara öz fərdi biliklərini, mənasını və ya xarici aləmin interpretasiyasını qurmaqda kömək edir. Bu məqsədlə təhsil alimlərinin apardıqları tədqiqatlarda "ömür boyu aktiv öyrənmə", "problem həll etmə qabiliyyəti" və "dərin düşüncə" kimi fenomenlər mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, fərqli öyrənmə-təlim modelləri meydana gəlmişdir. Bir sözlə, təhsilalanlara məlumat tapmaq, istifadə etmək və sistemləşdirməkdə malik olduqları

maraqlarından, istedadlarından və potensiallarından istifadə edə biləcəkləri imkanlar və mühitlər təklif edən təhsil üsuluna keçid formalaşmışdır. Təlimin yeni anlayışında təhsilalan aktiv iştirakçı və uğur qazanmaq şansı olan şəxs kimi qəbul edilir [2].

Bu kontekstdə təhsildə aşağıdakı yeni tədris-təlim üsulları qeyd oluna bilər.

1. Konstruktivist (İnşa edən) öyrənmə üsulu –bu öyrənmə üsulunda məlumatları təhsilalanlara bir başa ötürmək yerinə, onların bu məlumatları öz təcrübələri ilə əlaqəli işləyib inşa etmələrinə üstünlük verilir.

2. Çoxyönlü intellekt üsulu- Howard Gardnerin Çoxnövlü intellekt nəzəriyyəsinə əsaslanaraq səkkiz zəka növünü (**verbal-lingvistik intellekt, məntiqi-riyazi intellekt, məkan-vizual intellekt, bədən-kinestetik intellekt, musiqi-ritmik intellekt, şəxslərarası intellekt, şəxs daxili intellekt, naturalist intellekt**) nəzərə alan differensial təlimdən istifadə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir insan fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Təhsilə bu baxımdan yanaşdıqda hər kəsin öz fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun qayda və üsullarla təhsil alması lazımdır. Müəllim sinifdəki uşaqları nə qədər tanıyır? Müəllim sinifdə proqram üzrə hər hansı bir mövzunu təqdim edərkən artıq əvvəlcədən hansı şagirdin bu mövzunu hansı səviyyədə qavraya biləcəyini bilməlidir. Buna müvafiq olaraq qavrama qabiliyyəti zəif olan uşaqlar, şagirdlər üçün alternativ öyrənmə üsulları əvvəlcədən hazır olmalıdır. Başqa sözlə desək müəllim öyrətmə prosesində çevik olmalıdır.

3. Layihə əsaslı öyrənmə üsulu- təsəvvürümüzə canlandırdığımız layihələri sinif mühitində planlamağa, həyata keçirməyə və real həyatda tətbiq edəcək şəkildə təqdim etməyə əsaslanan öyrənmə üsuludur.

4. Problem əsaslı öyrənmə üsulu- təhsilalanların gündəlik həyatda rastlaşdıqları problemləri sinif mühitində öyrəndikləri məlumatlara əsasən həll etmə yolları öyrədilir.

5. Beyin əsaslı öyrənmə üsulu- “beyin ən yaxşı formada necə öyrənir” sualını rəhbər tutaraq öyrəndiyimiz biliklərin uzunmüddətli olmasını təmin etmək üçün meydana gəlmişdir [7].

Bu üsula başqa adla tam öyrənmə deyə bilərik. Bu üsula görə mükəmməl, ustalaşaraq, dərsi tam anlayaraq öyrənmənin əsasında neyronların fizioloji cəhətdən aktivləşməsi durur. Hər hansı bir mövzu üzrə anlamadığımız və bizə aydın olmayan ən az bir məqam belə varsa bu tam öyrənmə sayılır.

6. Müştərək öyrənmə- təhsil alanların qruplar şəklində əməkdaşlıq edərək öyrənmələri nəticəsində informasiya mübadiləsi edərək daha çox məlumat əldə etməsini təmin edir.

7. Tənqidi düşüncənin öyrədilməsi– təhsilalanlara bütün proseslərin səbəblərini araşdırmağı, həmçinin proseslərə “niyə?”, “nə üçün?” suallarını verə bilmək bacarığını aşılayır.

8. Əks etdirici düşüncənin öyrədilməsi üsulu- Devey əks etdirici düşüncəni bir növ xüsusi problem həll etmə metodu hesab edirdi. Bu metodda hər bir düşüncəni əvvəlki düşüncə ilə əlaqələndirərək, bir mövzunun həlli yollarını tapmaq qarşıya məqsəd qoyulur[1]. Öyrənmənin hər bir sahəsi ilə bağlı anlayış olan əks etdirici düşüncə, baş verən hadisələr haqqında təhlil və qərar qəbul etmə proseslərini ehtiva edir. Əks etdirici düşüncə iqtidarında olan şəxs keçmişdəki, indiki və gələcək üçün təxmin edilən ideyalar arasında əlaqələr qura bilir, özünü sorğu-suala tutur, özünü və hadisələri qiymətləndirə bilir [2]. Bu üsulda eyni zamanda analitik düşüncə böyük əhəmiyyət daşıyır. Böyük verilənlər bazası bütün məlumat və biliklərimizin cəmindən ibarətdir. Onlar işlənməmiş xam maddədir. Yəni məlumatlarımız pərakəndə şəkildədir. Təhsildə verilənləri analiz etmək, təsnifləşdirmə və ümumiləşdirmə bacarığını aşılamaq vacib məqamlardan biri olmalıdır.

9. Yaradıcı düşüncənin öyrədilməsi- yaradıcı və yenilikçi düşüncə tərzini formalaşdırmağa əsaslanan təlim üsuludur [8]. Təhsildə yaradıcı düşüncəyə əsasən yaranan yeni cərəyanlardan biri də Maker hərəkətidir. Maker Hərəkətinin müəllifi Dale Doughertydir.

Maker Hərəkəti indi həmişəkindən daha vacibdir, çünki o, insanları passiv istehlakçılardan aktiv yaradıcılara keçməyə həvəsləndirir və ruhlandırır. Maker hərəkəti fərdin əşyaların yaradıcısı, eləcə də istehlakçısı olmaq qabiliyyətinə dəyər verən mədəni cərəyandır. Maker hərəkəti, ənənəvi axımların yeni texnologiya ilə birləşməsindən yaranır. Müxtəlif texnolojik alətlər hər kəsə öz layihələrini yaratmağa imkan verir.

Maker hərəkətinin 3+1 mərhələsi var.

1. Xəyal etmək
2. Öyrənmək
3. Hərəkətə keçib tətbiq etmək.

Yəni xəyal etdiyimiz layihə haqqında araşdırmaq, öyrənmək, prototip yaratmaq və səhv etməkdən qorxmadan sınaqdan keçirmək. Layihənin həyata keçirilməsində səhv etsək belə bu səhvlərdən nəticə çıxararaq layihəmizdəki boşluqları tapıb mükəmməl nəticəyə köklənmək lazımdır. Nəticəni isə paylaşmaq sonuncu mərhələ olacaqdır.

- Necə maker olmaq olar?
- Özünəməxsus ideyalar irəli sürməklə
- İstehsala daxil olmaqla
- Hər hansı bir məhsulu hədəfindən fərqli sahələr üçün istifadə etməklə
- Nəticəmizi ictimaiyyətlə paylaşaraq[7].

10 Aktiv və ya şagirdyönümlü təhsil- təhsilalanın passiv dinləyici mövqeyindən aktiv, qabiliyyətlərini və zehni istifadə edən, qərarlar verə bilən mövqeyə keçəsinə şərait yaradır.

11. Oyun vasitəsilə və ya oyunlaşdırma ilə öyrənmə. Burada nəzərdə tutulan əhəmiyyətli və vacib məqam texnologiyamı sinifdəki tədris prosesinə daxil etmək və müxtəlif üsullarla şagirdlərin bilik və bacarıqlarını dəyərləndirmək üçün yeni, fərqli və maraqlı üsulların tətbiqidir[7]. Oyun vasitəsilə öyrənmə hər bir müəllimin öz yaradıcı təxəyyülünə bağlı olaraq dəyişə bilər. Bu üsulla şagirdin nailiyyətini, qiymətini bütün sinif içərisində təqdim etmək şərt deyil. Bəzən sadəcə şagirdin öz inkişafından xəbərdar olması belə onun üçün böyük stimül təşkil edir. Oyunlaşdırmanı sinifdə daha yaxşı tətbiq edə bilmək üçün mobil telefon, proyektor və ya ən yaxşı halda hər təhsilalan üçün ayrı kompüterlər təmin etmək səmərəli ola bilər.

12. Ömür boyu təhsil- məlumdur ki, texnologiyamın və sənayenin sürətli inkişafda olduğu bu dövrdə sadəcə təhsil aldığımız müddətdə öyrəndiklərimizlə kifayətlənmək olmaz. Çünki, bütün məlumatları mənimsəmənin çətinliyi ilə yanaşı, həm də mənimsədiyimiz məlumatlar zaman keçdikcə öz aktuallığını və düzgünlüyünü itirə bilər. Buna görə ömür boyu təhsil anlayışı aktual məsələ kimi öz vacibliyini qoruyur.

İndi ki dövrdə, yəni, texnologiya və rəqəmsal resursların sürətlə inkişaf etdiyi bu dövrdə, çox biliyə sahib olmaq yerinə lazımlı və aktual biliklərə sahib olmaq əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Əzbərciliyə əsaslanan bilik əldə etmənin dəyəri azalır. Çünki yeni nəsil ağıllı cihazlar vasitəsilə insanlar artıq istədikləri qədər məlumat əldə edib saxlaya bilərlər[7]. Bizə artıq əzbərlənmiş məlumatlar deyil, istifadə edə biləcəyimiz biliklər maraqlıdır.

Yeni nəsil dərş prosesində empatya qurmaq, aydınlaşdırmaq, fikir yürütmək, prototip hazırlamaq, test etmək, hədəf bəirləmək, məhsuldar öyrənmə mühiti yaradır. Təhsilalan və təhsilverənin birlikdə məlumatı müzakirəsinə daha çox zaman yaratmaq, qrup çalışmaları təşkil etməklə məlumatın paylaşımını (informasiya mübadiləsi) təmin etmək yeni nəsil öyrənmədə əhəmiyyətli rol oynayır.

Yeni Nəsil Təhsil Standartları insana xidmət edən texnologiya əsasında formalaşmaya əsaslanır. Biz istəsək də, istəməsək də həyatımıza daxil olan texnologiyamı artıq

təhsilalanların xeyrinə, onların öyrənməsinə istifadə etməliyik. Bu da bizə daha çox zaman qazandıracaq.

Ədəbiyyat

1. [\(PDF\) Sosial Bilgilerde Öğrenme ve Öğretim Yaklaşımları \(researchgate.net\)](#)
2. [441248 \(dergipark.org.tr\)](#)
3. Akdağ, H. Ve Sünbül, A.M. (2009). Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar (Editör). Ankara: PEGEM Akademi.
4. [Alp Köksal | Yeni Nesil Öğrenme Girişimi \(alpkoksal.net\)](#)
5. [Beyin Temelli Öğrenme ve Öğretim Etkinlikleri Öğrenme Modeli > Bilgiustam](#)
6. Brooks, J. And Brooks, M. (1993). In Search of Understanding: The Case For Constructivist Classrooms. Virginia: Association for Supervision and Curriculum Development.
7. <https://www.youtube.com/@KhanAcademyTurkce>
8. [öğRetme öğRenme Yaklasimlari | PDF \(slideshare.net\)](#)
9. Sünbül, A.M. (2010). Öğretimde yeni yönelim ve yaklaşımlar. (Edt. Sünbül, A.M.) Öğretim İlke ve Yöntemleri, Konya: Eğitim Yayınevi
10. Yılmaz, H., Sünbül, A. M. (2002). Öğretimde Planlama ve değerlendirme. Ankara: Mikro Yayınevi, 2002.

МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ ОБУЧЕНИЯ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аббасова Шабнам Княз кызы

Резюме

Чтобы построить систему образования, подходящую для новой эпохи, подготовить будущие поколения, которые смогут идти в ногу с развивающимся миром, необходимо развивать у учащихся ряд характеристик. Необходимо сосредоточиться на воспитании поколений квалифицированных, разносторонних, полностью информированных, имеющих профессиональные, аналитические и реалистичные взгляды в своей области, которые будут развивать быстрое мышление, которые способны к активному обучению, которые ориентированы на высокие результаты, которые могут сами регулировать время обучения. Необходимо иметь возможность обучать персонал, умеющий строить, умеющий читать и писать в цифровом виде, умеющий общаться, сострадательный, моральный и т. д. в соответствии с требованиями время. Самое главное, нам необходимо воспитать поколение, способное к обучению на протяжении всей жизни, совершенствованию своих знаний, умений и навыков. Если подходить с этой точки зрения, необходимо обеспечить, чтобы учащиеся приобретали знания свободно, используя технологии нового поколения в нужных направлениях, чтобы сделать информацию доступной для них. При этом нашей главной целью должно стать формирование поколения, которое является не только потребителем, но и производителем.

NEW GENERATION TEACHING METHODS AND APPROACHES*Abbasova Shabnam Knyaz**Summary*

To build an education system suitable for the new era, to prepare future generations who can keep pace with the developing world, it is necessary to develop a number of characteristics in students. It is necessary to focus on raising generations of qualified, well-rounded, fully informed, professional, analytical and realistic views in their field, who will develop quick thinking, who are capable of active learning, who are focused on high results, who can regulate their own learning time. It is necessary to have ability to train staff who can build, who can read and write digitally, who can communicate, who are compassionate, who are moral, etc. as required by the time. Most importantly, we need to raise a generation capable of lifelong learning, improving their knowledge, skills and abilities. Approached from this perspective, it is necessary to ensure that students acquire knowledge freely by using new generation technologies in the right ways to make information accessible to them. At the same time, our main goal should be the formation of a generation that is not only a consumer, but also a producer.

Daxil olma tarixi 28 fevral 2024-cü il

UOT 372.8:81

**PANDEMİYANIN MÜASİR TƏLİM PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN
TƏDRİSİNDƏ TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏYƏ TƏSİRİ**

dosent Şahbazova Fərizə Eldar qızı, dosent Kərimova Şəhla Həsən qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
baku_2007@mail.ru

Xülasə: *Məqalənin məqsədi pandemiya dönməndə ingilis dilinin tədrisində texnologiyadan istifadə edilməsinə təsiri, online platformaların aktuallaşmasını, onlayn vasitələrin, alətlərin zəruriliyini araşdırmaqdır. Pandemiya zamanı ölkələrin əksəriyyəti bağlanma səbəbindən məktəblərdə təhsil almaqda problemlərlə üzləşdi. Əksər ölkələr tədris ilini başa çatdırmaq üçün texnologiyadan istifadə etməyə çalışırlar və onlar tədris prosesini zənginləşdirmək üçün E-Learning və Onlayn Zoom hətta digər resurslardan istifadə edərək tədris ilini uğurla başa vurdular və tələbələrımız məktəblərimizdə belə dəyərli vəsaitləri tətbiq etmədiyimiz üçün onlayn sistemlər və E öyrənmə ilə tanış deyildilər, buna görə də bu il təhsil ilini başa vurmaqda çoxlu problemlərlə qarşılaşdıq, çünki tələbələrimizin onlardan necə istifadə etmək təcrübələri az idi. Bu araşdırmada həmçinin məqsəd təhsildə texnologiyadan istifadənin üstünlüklərini və məktəblərdə texnologiyadan istifadə edilməməsinin səbəblərini öyrənməkdir.*

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali təhsil institutlarında mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər. Materialdan ATM və orta təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələr də faydalana bilərlər.

Açar sözlər: texnologiya, metodika, təhsil, ingilis dili, in-person immersion metodu, elektron öyrənmə, elektron lüğət

Key words: technology, methodology, education, English, method of in-person immersion, e-Learning, electronic dictionary

Ключевые слова: технология, методология, образование, английский язык, министерство образования, электронное обучение

Giriş

Pandemiya insanların bütün həyat tərzinə, davranışına və fəaliyyətinə güclü təsir etmişdir. Bu səbəbdən pandemiya və postpandemiya dövrü təhsil sistemini nəzərə alınması vacib olan bir sıra çağırışlarla üz-üzə qoymuşdur. Təhsil sistemində daha çevik və optimal məzmun və tədris strategiyalarının tətbiqi, innovasiyaların təşviq edilməsi ilə bağlı təşəbbüslərin genişləndirilməsi ön plana çıxmışdır. Bütün təhsil pillələrində, xüsusilə ali təhsildə distant təhsil təcrübəsinin daha geniş tətbiq edilməsi, texnoloji təchizat və keyfiyyətli internet bağlantısının təmin edilməsi məsələlərinin həll edilməsi, yeni təhsilalma forması ilə bağlı qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi vacib istiqamətlərdən biridir.

Texnologiya məktəblərdə və universitetlərdə xüsusilə ingilis dilinin tədrisi üçün tədris-təlim prosesinin inkişafının vacib amillərindən biridir. Bu, müəllimə tələbələrə daha yaxşı dərslər təqdim etməyə kömək edə bilər. Texnologiya təhsil sahəsi üçün çox vacibdir, çünki müəllimlər tələbələrə ingilis dilində videolar izlətmək və ya mahnı dinlətmək, film və hətta teatr şousu seyr etdirmək imkanı əldə edir. İndi dünyada ingilis dilinin tədrisində texnologiyadan istifadə çox yayılmış metoddur.

Pandemiya zamanı ölkələrin əksəriyyətində məktəblərin bağlanması səbəbindən təhsil alanlar təhsil almaqda problemlərlə üzləşdilər. Əksər ölkələr tədris ilini başa çatdırmaq üçün texnologiyadan istifadə etməyə çalışırlar və onlar tədris prosesini zənginləşdirmək üçün E-Learning, Teams, Moodle, Zoom hətta digər platformalardan və resurslardan istifadə edərək

tədris ilini uğurla başa vurdular. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, tələbələrımız və şagirdlərimiz məktəblərdə belə dəyərli vəsaitləri tətbiq etmədiyimiz üçün onlayn sistemlər və elektron öyrənmə ilə tanış deyildilər, buna görə də bu il məktəb ilini başa vurmaqda çoxlu problemlərlə qarşılaşdıq, çünki tələbələrımız onlardan necə istifadə etməyi və onlara asanlıqla daxil olmağı bilmirdilər. Bu araşdırmada məqsədim təhsildə texnologiyadan istifadənin üstünlüklərini araşdırmaq və məktəblərində texnologiyadan istifadə edilməməsinin səbəblərini, vacibliyini öyrənməkdir.

Texnologiya problemlərin həllinə kömək etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edildikdə ən yaxşı nəticə vermişdir. Məsələn, dil təlimini sürətləndirmək üçün arzu olunan bir yoldur. Ancaq insanların çoxu üçün istədiyi dildə danışan bir ölkəni seçib səyahət etmək mümkün deyil. Gələcək nəsildən gələn mesajlaşma və sosial şəbəkələr sayəsində uzaqdan gələn tələbələr öyrənməklə inkişafa nail olmaq olar.

Texnologiya problemləri həll etməyə kömək edən bir vasitə kimi istifadə edildikdə ən yaxşı şəkildə işləyir. Məsələn, şəxsi yüklənmə (in-person immersion) dil təlimini sürətləndirmək üçün əlverişli metoddur. Ancaq insanların çoxu üçün istədiyiniz dildə danışan bir ölkəni götürüb səyahət etmək sadəcə mümkün deyil. Texnologiya ilə tələbələr hələ də faydalana bilərlər.

Əsas mətn. İyirmi birinci əsr qloballaşma və -informasiya texnologiyaları əsridir. Harry Samuels'in iddia etdiyi kimi: " Son vaxtlar sosial mediada və informasiya texnologiyalarında baş verən hadisələr xarici dildə təhsili yeni istiqamətlərə aparır "İngilis dili dünyanın ən vacib ünsiyyət vasitələrindən biridir, belə ki bu dili öyrənmək vacibdir. Nəticədə İngilis dili tədrisi təhsildə vacib mövzulardan biridir. Bu gün dünyada ingilis dilində danışanların sayı native (yerli) dil daşıyıcılarının sayından daha çoxdur. Elm və texnikanın sürətli böyüməsi ilə dil tədrisində multimedia texnologiyasından istifadə islahat üçün əlverişli bir şərait yaratdı. İngilis dilində tədrisdə texnologiyanın istifadəsi tələb olunan nəticələrə nail olmaqla tələbələrə fayda gətirən müasir vasitələr sisteminin və digər komponentlərlə birləşmənin mənzərəsini birləşdirir. İngilis dili tədrisində müasir texnologiyaların istifadəsi, xüsusən də çoxsaylı sahələr və fənlər üzrə görünməmiş inkişaf fonunda əvəzsiz hala gəldi. İngilis dili tədrisini optimallaşdırmaq və müəllimləri təchiz etmək üçün təhsil sektorunun kompüterləşdirmə, multimedia qurğuları, mobil telefonlar, audio / vizual effekt tətbiqləri və sosial media kimi müasir texnoloji vasitələr tətbiq etməklə global texnoloji inqilabdan yayınmaması vacibdir. Bir çox bu cür proqramlar, eyni zamanda şagirdlərin anlaşıma və ingilis dili biliklərinə yiyələnmələri zamanı effektiv İngilis dilinin tədrisini təşviq etmək üçün hazırlanmışdır. İngilis dilində öyrənmə materialları müxtəlif parametrlərlə və müxtəlif əlaqəli şəkildə çatdırıla bilər [4, s.113].

Sınıfdə texnologiyadan istifadə tələbələrini ingilis dilini inkişaf etdirməyə, təkmilləşdirməyə təşviq etməyə sövq edir. Ənənəvidən əlavə metodologiyalar, texnologiya bir çox öyrənmə imkanları təklif edir. Buna görə də müəllimlərin dərsləri üçün çoxlu resurs və materialları var.

Cutter texnologiya ilə məşğulluğun artmasını da izah edir. Şagirdlər (tələbələr) kompüterdə işləyərkən və müasir cihazlardan istifadə edərkən dərslərlə işləməkdən daha çox həvəslənirlər. Onlar daha az diqqəti yayındırırlar və müəllim hər bir tələbə üçün fərdi dərsləri seçə bilər.

İnternetdən istifadə şagirdlərin motivasiyasını artırır. Filmin tədrisdə istifadəsi şagirdlərin öz biliklərini həvəslə dərk etmələrinə və inkişaf etdirmələrinə kömək edir. Tələbələr səmərəli öyrənmək üçün kompüter və internet vasitəsilə öz tədris proseslərində texnologiyadan istifadə edə bilərlər. Bu, tələbələrin bilik və bacarıqlarını yüksək səviyyədə inkişaf etdirməyə kömək edir

Yekun olaraq, öyrənənlərin diqqətini ingilis dilində multimedia və tədris metodologiyasının yönəltmək çox vacibdir.

Dil öyrənmənin əsas elementi tələffüzdür. Şagirdin ilkin qiymətləndirmədə Tipik rəylər - qiymətlər verilir. Bu o deməkdir ki, tələbələr tələffüzü təkrarlamalı və ya səsin necə mücərrəd şəkildə əmələ gəlməsini izah etməlidirlər.

Xarici dil kimi ingilis dilində sinif otaqlarında texnologiyadan istifadə linqvistik tədqiqata mühüm və cəlbədicə yanaşma təmin edə bilər. Bu, tələbələri həvəsləndirir və onlara danışmağı, oxumağı, dinləməyi və yazmağı asanlaşdırır. Bununla belə, texnologiya təkcə öyrətmək üçün kifayət deyil. Bunun üçün aydın hədəfləri olan, kurikulumu və effektiv təhsil strategiyalarını bilən və uşaqlara əvvəlki bilikləri artırmaq və onlarla qarşılaşmaq üçün öyrənmə təcrübələri təqdim edə bilən müəllim lazımdır.

Tədqiqat göstərdi ki, Wiki texnologiyası tələbələrin yazılı bacarıqlarını təkmilləşdirir. Tələbələr hissələr yazmaq üçün Wiki səhifəsinə qoşulmağa və sonra sinif yoldaşlarının hissələrini oxuyub cavab verməyə dəvət edildi. Şagirdlər bildirdilər ki, bu cür texnologiyadan istifadə onların aldıkları dərhal geribildirimdən faydalanacaq.

Digər bir kəşf isə şagirdlərin sinif yoldaşlarının işlərini oxuyaraq lüğət, orfoqrafiya və cümlələri öyrənmələri idi.

Texnologiya tələbələrə və müəllimlərə kurs materiallarını əlçatan edir. Texnoloji irəliləyişlər tələbələri istənilən mövzuda qlobal işçi qüvvəsinə daxil olmaq üçün öyrəndikləri şeylərə hazırlamaqda mühüm rol oynayır. Texnologiya öyrənənlər üçün öyrənməyi asanlaşdırır və əsl öyrənmə vasitəsi kimi xidmət edir.

Bu araşdırmada 2011-ci ilin ikinci semestrində beş müəllim və 90-dan çox şagird iştirak edib, 75 iPad üç ibtidai məktəbə paylanılıb. Bu araşdırma iPad və proqramların istifadəsi və onların tədrisə təsirinə dair mühüm fikirlər təqdim edib.

iPad-dən istifadə etmək müəllimlərdən əlavə vaxt aldığı üçün, təhsil proqramlarını və onların kurikulumuna uyğunluğunu qiymətləndirmək və onları fərdi tələbə cihazlarına quraşdırmaq uzun vaxt apardığı üçün, tədqiqatçılar iTunes App Store-da kurikulumun və proqramların müəyyən uyğunlaşdırılmasını qeyd ediblər.

Müəllimlər tərəfindən qeyd edilən digər üstünlük tələbələrin əməkdaşlığının artmasıdır.

Tətbiqlərin 43%-i faktiki olaraq informativ olaraq təsnif edilib. Müəllimlər məzmun yaratma proqramlarından istifadə etməklə iPad-lərdən ən yaxşı şəkildə istifadə etdiklərinə inanırdılar, çünki bu, tələbələrə daha yüksək səviyyəli anlayış və yaradıcılıq imkanı verir [2].

Onlayn öyrənmə mühitində öyrənmə mühitində elektron lüğətlərə də zərurət artmışdır. Elektron lüğətlərin müsbət tərəfləri daha da aşkar hiss olunmağa başladı.

Bundan əlavə, elektron lüğətlər çox sürətlidir, məhdud dərəcə vaxtı daha səmərəli istifadə edilə bilər. Elektron lüğətlər tələbələrə təkcə yeni sözlər haqqında lazımi məlumatları tez tapmağa deyil, həm də onlayn əlavə saytlar vasitəsilə lüğət haqqında ən yeni məlumatları tez yükləməyə imkan verə bilər. Bu gün Oksford, Kembric press elektron lüğətləri, Google onlayn lüğəti, Poliqnot, Promt, Dilmanc, Intelsoft və s. daha populyardır və onlardan istifadə edərkən siz elektron lüğətlərin operatorlarının müxtəlif maraqlı funksiyalarının şahidi olursunuz. Bununla yanaşı internetdə istənilən sahədə (kimya, riyaziyyat və fizika, iqtisadiyyat və s.) elektron terminoloji lüğətlər tapa bilərsiniz. Kimyəvi elementlərinin izahı Kimya lüğətində (www.chemistrydictionary.com) düsturla verilmişdir. Digər lüğətlərdə də bənzər hallar var, lakin gündən-günə yenilənmə də gedir [3, p.3].

Nəticə: Pandemiyanın əsas dərslərindən biri də ondan ibarət oldu ki, həm təhsilverənlər, həm də təhsilənlər mükəmməl rəqəmsal bacarıqlara malik olmalıdırlar. Belə bacarıqların olmaması yüksək texnologiyalardan və müasir tətbiqlərdən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır, təhsilə və fəaliyyətə ciddi maneələr yaradır. Bu baxımdan əsas fəaliyyət

istiqamətlərindən biri də rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edən tədbirlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi olmalıdır.

Tədqiqat göstərdi ki, təlim-tədris prosesində texnologiyadan istifadə tələbələrin oxu və yazı bacarıqlarını təkmilləşdirmək baxımından faydalıdır. Bu tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, texnologiyada istifadə olunan alətlər öyrənənlərin yazmaq və oxumaq qabiliyyətini artırır. Bu tədqiqatın digər nəticələri ondan ibarət idi ki, internet, elektorn lüğətlər öyrənənlər üçün əlverişli öyrənmə mühiti təmin edir və öyrənməyə daxil ola bilən tələbələr üçün yeni platforma təmin edir.

Ədəbiyyat

1. İngilis dilinin tədrisində texnologiyadan istifadə: ədəbiyyatlara baxış., 10 mart 2021-ci il Altun, M., & Əhməd, H.K. (2021).
2. NSW Kurikulum və Öyrənmə İnnovasiya Mərkəzi, 2012
3. Falla P. The Oxford Russian dictionary. - Spain,1997, Oxford University Press, - 1340 p.
4. Faidə İsayeva İngilis dilinin tədrisində müasir texnologiya Linqvistika problemləri. Cild 1, №4, 2020, s.105-114

THE EFFECT OF THE PANDEMIC PERIOD ON THE USE OF TECHNOLOGY IN TEACHING ENGLISH IN MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Shahbazova Fariza Eldar, Karimova Shahla Hasan

Summary

The purpose of the article is to study the use of technology in teaching and learning process in English. During the pandemic, most countries faced problems in learning in education institutions due to the closing of the universities and schools. Most countries are trying to use technology to complete the academic year and they successfully completed the academic year using E Learning and Online (distant) even other resources to enrich the learning process, and our students were not familiar with online systems and E learning as we did not implement such valuable resources in our schools. so this year we had a lot of problems getting through the school year because our students didn't know how to use them and access them easily. My purpose in this research is to find out the advantages of using technology in education and the reasons of using technology in education institutions.

Applied significance: the material can be used by teachers and students in HEIs and secondary educational institutions.

ВЛИЯНИЕ ПЕРИОДА ПАНДЕМИИ НА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Шахбазова Фариза Эльдар гызы, Каримова Шахла Гасан

Резюме

Цель статьи - исследовать использование технологий в обучении английскому языку. Во время пандемии большинство стран столкнулись с проблемами в обучении в школах из-за карантина. Большинство стран пытаются использовать технологии для завершения учебного года, и они успешно завершили учебный год, используя электронное обучение и онлайн, а также другие ресурсы для обогащения учебного процесса, и наши студенты не были знакомы с онлайн-системами и электронным обучением. В этом году у нас было много проблем в течение учебного года, потому

что наши ученики не знали, как их использовать и легко получить к ним доступ. Моя цель в этом исследовании — выяснить преимущества использования технологий в образовании и причины, по которым технологии не используются в образовательных учреждениях.

Важность применения: материал может быть полезен преподавателям и студентам АТМ и средних учебных заведений.

Rəyçi: prof. M. Qızıyeva

Xarici dillər kafedrasının 20.02.24 tarixli iclası

UOT:37.1.

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ*dosent Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı**Tağızadə Qənirə Turqay qızı*aynuriv@mail.ru

Xülasə: Məqalədə orta ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərində tərbiyəvi məsələlərin təşkilindən söhbət gedir. Qeyd edilir ki, şagirdlərin tərbiyəsində müəllimin bir şəxsiyyət kimi çox böyük rolu var. Belə ki, biologiya müəllimi təhsil verməklə yanaşı həm də tərbiyəçidir. Eyni zamanda məqalədə biologiyanın tədrisində aşağıdakı müxtəlif tərbiyə formalarından istifadə haqqında məlumat verilir: Mənəvi tərbiyə, estetik tərbiyə, ekoloji tərbiyə, əmək tərbiyəsi, gigiyenik tərbiyə və s.

Açar sözlər: tərbiyə, əmək, estetik

Ключевые слова: воспитание, труд, эстетика

Key words: education, work, aesthetics

Şagirdlərin tərbiyəsində müəllimin bir şəxsiyyət kimi çox böyük rolu var. Bu müəllim bioloji təhsil almış, daim biliyini inkişaf etdirən və eyni zamanda bioloji bilikləri yayan, tərbiyə verən, şagirdlərdə vətəna, təbiətə, əməyə məhəbbət, özünütəhsil və özünütərbiyə kimi xüsusiyyətləri formalaşdırmağı bacaran bir insan olmalı, öyrənlərdə təbiətə, əməyə, sağlamlığa, cəmiyyətə qarşı düzgün elmi baxış formalaşdırılmalıdır. Düzgün elmi baxış və motivasiyanın yaradılması tərbiyənin əsasını təşkil edir.

Biologiya müəllimi təhsil verməklə yanaşı həm də tərbiyəçidir. Onun tərbiyəçilik vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

Biologiya tədrisinə maraq yaratmaq;

Canlı aləmə humanist münasibət formalaşdırmaq;

Şagirdlərin estetik və mənəvi tərbiyəsini həyata keçirmək;

Yalnız biliyə yox, həm də hisslərə təsir etməyi bacarmaq.

Biologiyanın tədrisinin inkişafetdirici, tərbiyəedici vəzifəsinin əsas məqsədi-şagirdlərdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına nail olmaqdır.

Biologiyanın tədrisində aşağıdakı tərbiyə formalarından istifadə olunur:

1. Mənəvi tərbiyə;

2. Estetik tərbiyə;

3. Ekoloji tərbiyə;

4. Əmək tərbiyəsi;

5. Gigiyenik və cinsi tərbiyə;

6. Özünün və ətrafdakıların sağlamlığına düzgün yanaşma.

Estetik tərbiyə. Estetik tərbiyənin mahiyyəti xeyirxahlığı gözəllik kimi təsdiq etməkdən ibarətdir. Gözəllik hissini inkişaf etdirmədən yüksək əmək mədəniyyətinə nail olmaq mümkün deyil. Təbiət estetik tərbiyənin mənbəyidir. Onunla bağh keçirilən tərbiyəvi işlər böyük imkanlara malikdir. Təbiət böyüməkdə olan nəslin gözəl tərbiyəçisi olmaqla onun estetik hissələrinin inkişafına dərin təsir göstərir. Ekskursiyalar, dərslərdənənar, sinifdənənar məşğələlər ənənəvi olaraq estetik tərbiyəvi işlərdir.

Biologiya kabinetinin düzgün tərtibatı, orada yerləşən çiçəklər, divardakı şəkillər və s. şagirdin estetik tərbiyəsində çox böyük rolu var.

Müasir tələblərə uyğun tədris olunan dərslər estetik mədəniyyətin formalaşmasına geniş imkan yaradır. Məsələn, Balıqlar sinfini keçən zaman motivasiya mərhələsində dənizdə və ya okean dərinliklərində yaşayan canlıları kompyuterin köməyi ilə nümayiş etdirərək müəllim

şagirdlərdən bu heyvanlar haqda nəyi bildiklərini xəbər ala bilər. Balıqların belə nümayişi şagirdlərin həm balıqlar haqda məlumat olmalarına, həm də estetik bir görüntüyə tamaşa etmələrinə səbəb olacaqdır. Dərsin digər mərhələlərində də fəal təlimin metod və texnikalarından istifadə zamanı şagirdlərdə estetik zövq aşılamaq olar. Məsələn, onlara verilən paylama materialları, əyani vəsaitlər müəyyən zövqlə, şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun (aşağı siniflərdə daha rəngarəng) tərtib oluna bilər.

Ekoloji tərbiyə. Ekoloji mühitə və təbii sərvətlərə insanın təsirinin xarakteri onun intellektual səviyyəsindən, ekoloji biliklərindən, tərbiyəsindən, əqidəsindən çox asılıdır. Məktəb fənlərinin tədrisi prosesində gənc nəsə ekoloji məzmunlu biliklər verilməli, ekoloji tərbiyə aşılanmalıdır. Böyüməkdə olan gənc nəsə təkcə elmi biliklər vermək deyil, həmçinin onlarda təbiətə, onun sərvətlərinə düzgün münasibət formalaşdırmaq əsas vəzifə olmalıdır.

Əgər ekoloji qanunauyğunluqlar nəzərə alınmaz və təbiətin bioloji tarazlığı pozularsa, ekoloji fəlakət yarana bilər. Ona görə də böyüyən nəsli təbiətə ehtiyatla yanaşmağa, fauna və floranın məhv edilməsinin qarşısını almağa hazırlamaq zəruridir. Bu məqsədlə də onlarda ekoloji şüur və düşüncənin yaradılması üçün sistemli iş aparılmalıdır. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, müasir məktəblərdə şagirdlərdə yüksək ekoloji mədəniyyət formalaşdırmaq üçün bir sıra vəzifələr, o cümlədən, maarifləndirmə, inkişafetdirmə, tərbiyəetmə, təşkilətmə, proqnozlaşdırma funksiyaları həyata keçirilir. Müasir dərsə verilən tələblər baxımından ekoloji biliklərin öyrədilməsinin səmərəli yolları aşağıdakılar hesab edilmişdir:

Mövzunun müasir ekoloji problemlərlə əlaqələndirilməsi;

Dərsə ekoloji vəziyyəti əks etdirən ədəbiyyatların gətirilməsi və şagirdlərin onlarla tanış olması;

Təbiətə, xüsusilə, yaxınlıqda yerləşən qoruqlara ekskursiyaların təşkili;

Ekoloji tarazlığın pozulması ilə bağlı dünyada baş verən proseslərə dair sxem, şəkil və digər vəsaitlərin dərsə gətirilməsi;

Xarici ölkələrdə ekologiyanın qorunması tədbirlərinin internet saytlarında izlənməsi;

Şagirdlərə ölkənin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair layihələr işlədilməsi;

Şagirdlərin "Qırmızı kitab"dakı ölkənin nəsli kəsilməmiş və kəsilməkdə olan flora, fauna nümunələrinə dair tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi;

"Yaşıl paket" materiallarının, vəsaitlərinin öyrənmələrə çatdırılması.

Ekoloji biliklər sinifdən xaric tədbirlərdə inkişaf etdirilir, möhkəmləndirilir. Məsələn, "Təbiət ən gözəl aptektir", "Həyəcan zəngi", "Ekologiya bizim evimizdir", "İnsan və onun sağlamlığı", "Təhlükəli siqaret", "Yabani bitkilərin ziyanı və əhəmiyyəti",

Əmək tərbiyəsi. Məktəblilərin əmək tərbiyəsinin əsas rolu onların öz güclərinə müvafiq əmək növlərində iştirakıdır. Hər hansı bir əməkdə əl ilə ağıl gücü üzvi surətdə birləşir. Əmək tərbiyəsinin məzmunu müəyyən edilərkən şagird kollektivinin inkişaf səviyyəsi, şagirdlərin yaş xüsusiyyəti, maraq və meylləri nəzərə alınır. Əmək tərbiyəsi sinifdən-sinfə keçdikcə əmək növlərinin mürəkkəbləşməsinə nəzərdə tutur.

Biologiyanın tədrisində əmək tərbiyəsi şagirdlərin sərbəst həyata hazırlığında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar bəzi təlim-tərbiyə işləri həyata keçirilir:

Bioloji sənaye, biotexnologiya, kənd təsərrüfatı, sağlamlığın qorunması haqda politexnik təhsilin verilməsi;

Əməyin fiziologiyası və gigiyenası haqda biliklərin mənimsənilməsi;

Bitkilərin becərilməsi və heyvanlara qulluq, təbiətin qorunmasına aid praktik işlər ilə əlaqədar bilik və bacarıqlara yiyələnmək;

Məktəbin və yaşadığı yerin yaşıllaşdırılmasında iştirak etmək.

Gigiyenik və cinsi tərbiyə. Gigiyenik və cinsi tərbiyənin verilməsi üçün şagirdlərə ilkin tibbi biliklər tədris olunmalıdır. Biologiyanın tədrisində tibbi biliklərə yiyələnmiş şagird aşağıdakıları bilməlidir:

1. Sağlamlıq anlayışını. Vətəndaşların, uşaqların sağlamlıq hüququnu; Qidalanma gigiyenası və mədəniyyətinə dair məlumatları;

Sağlamlığı möhkəmləndirən amilləri: qidalanma, gün rejimi, fiziki tərbiyə, təmiz hava, zehni və fiziki fəaliyyətin növbələşməsi;

Virus və irsi xəstəliklərə qarşı mübarizə və sağlamlığın qorunması yollarını;

İnsan orqanizmini öyrənərkən: 1.Sağlamlığa təsir edərək onu möhkəmləndirən: su, təmiz hava, günəş, idman kimi amillər; Sağlamlığı zəiflədən: zehni və fiziki yorğunluq, istirahəti düzgün təşkil etməmək, gigiyena qaydalarını gözləməmək, zərərli adət və vərdişlərlə məşğul olmaq; 2.Xəstəliklər və onlarla mübarizə tədbirləri- tənəffüs, həzm, ürək qan-damar sistemi xəstəlikləri, dərinin yoluxucu xəstəlikləri, onların profilaktikası; 3.Zədələnmələrdə ilk tibbi yardımlar-qanaxmalar, sınıq və çıxıqlar, zəhərlənmələr, yanıqlar, dondurma, günvurma, elektrikvurma, boğulma, xəstəlik tutmalarında görülən tədbirlər.

Bir çox hadisələrin sağlamlığa təhlükə yaratdığı, xəstəliklərin, xüsusilə, epidemiyaların artdığı dövrdə şagird həm özünün, həm də digərlərinin sağlamlığının qayğısına qalması bacarmalıdır. Bu haqda dərstdə, sinifdənkənar tədbirlərdə müəllim daim məlumat verməli, onları maarifləndirməli, tərbiyə etməlidir. O, sağlamlığı qorumaq özünə və ətrafdakıların səhhətinə ciddi yanaşmaq, asudə vaxtını səmərəli keçirmək, həyat risklərinə yol verməmək, ekstremal vəziyyətdə çıxış yollarını tapmaq, xəstə və qüsurlu insanlara qayğı göstərmək, aqressiv davranışlardan çəkinmək, səbirli, təmkinli olmaq kimi keyfiyyətlər formalaşdırmalıdır. Bu haqda danışılarkən şagirdlərlə hansı ekstremal situasiyalarla qarşılaşa biləcəkləri, bu zaman insanlara necə yardım göstərə biləcəkləri və s. haqda diskussiyalar aparıla bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, 2007.
2. Mərdanov M.C. Müstəqillik və təhsil islahatı. Azərbaycan müəllimi. 1998.
3. Mehrabov A.O. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2001.

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Шейхзамалы Ариф Бахаддиновна, Тагизаде Ганире Тургайовна

Резюме

В статье рассматриваются образовательные, развивающиеся и воспитательные задачи в обучении биологии в средней общеобразовательной школе. В статье также отмечается, что роль учителя наряду с приобретенными биологическими знаниями также заключается и в воспитании личности учащихся. При обучении биологии решаются следующие воспитательные задачи: нравственное, эстетическое, экологическое, трудовое, патриотическое, гигиеническое, половое и т.д.

EDUCATIONAL ISSUES IN BIOLOGY CLASSES

Sheyxzamanli Arifa Baxaddin, Tagizada Ganira Turgay

Summary

The article discusses the organization of educational issues in biology lessons in secondary schools. It is noted that the teacher as a person has a very big role in the education

of students. Thus, a biology teacher is an educator as well as an educator. At the same time, the article provides information on the use of the following different forms of education in the teaching of biology: Moral education, aesthetic education, ecological education, labor education, hygienic education, etc.

Rəyçi: dosent Tekəzban Rüstəmovə

UOT:82.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSAS TEMATİK QAYNAQLARI

Dosent Məmmədova Susənbər
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə: Nizaminin əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdən çıxan məlumatlardan onun qədim dillərdən pəhləvi, nəsturi, yəhudi dillərini də bildiyini öyrənirik. O özpoemaları üçün topladığı materialları adi və genişyayılan sadə mənbələrdən deyil, qeyd edilən qədim dillərdəki məxəzlərdən dəqiq tədqiqatlar vasitəsilə əldə etdiyini anlatmışdır. Nizaminin dini mövzuda anladığı da çoxənəmlidir. Onun dövründə islam cəmiyyəti birtərəfdən şialik və sünnilik məzhəbləri arasında gedən mübarizə, digər tərəfdən isə sufilər və şəriətçilər arasındakı mübahisələr.

Açar sözlər: mövzu, ehtiram, tədqiqat, cəmiyyət, mübahisə içərisində çalxalanırdı.

Ключевые слова: общество, спор, исследование, уважение, тема

Key words: topic, respect, investigation, society, argument

Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncədə anadan olub. O, Gəncədə doğulub böyüyünə görə Gəncəli mənasında Nizami Gəncəvi adıyla tanınıb. Şairin əsl adı İlyasdır. Nizami hələ uşaq ikən atasını, sonra da anasını itirib. Onun tərbiyə və təhsilini dayısı Xacə Ömər özüzərinə götürüb, böyüdü. Böyük şair "Leyli və Məcnun" poemasının müqəddiməsində atası ilə anasını, sonra da dayısını itirməsindən kədərlər içərisində bəhs edir.

Nizami Gəncəvi dayısının himayəsində tək deyil, özqardaşı Qivami Mütərrizi ilə birlikdə yaşayıb. Bugənc qardaşlar, uğradıqları fəlakətə baxmayaraq, öz zamanlarına görə yüksək təhsil alıb, yaxşı yetişiblər. Nizaminin yüksək təhsil alması ona "müdrək" ləqəbinin verilməsindən aydın olur. Onun müdrəkliyini, islam alimləri ilə yanaşı, tanınmış yunan filosoflarını "İsgəndərnamə"də danışdırması, onların dünyanın yaradılışı haqqındakı fikirsistemlərini özünəməxsus şeir dili ilə xülasə etməsi təsdiq edir. Bundan əlavə, şair özşeyirlərində tarixə, müqəddəs dinə, hikmətə, riyaziyyata, astronomiyaya dair geniş məlumatla sahib olduğunu göstərib.

Şairin musiqi aləmində geniş biliyə sahib olduğunu Barbədin Xosrov-Pərvizə çaldığı otuz mahnının hərəsini ustalıqla bir beytlə təsvir etdiyindən görürük. Ədəbiyyat sahəsində olan dərin məlumatını "Kəlilə və Dimnə"nin təmsillərinin qırxını qırx beytə sığışdırma bilməsindən anlayırıq. Astronomiya sahəsində böyük mütəxəssis olduğunu isə Məcnunun ulduzlara öz vəziyyətini şərh etməsindən öyrənirik.

Nizaminin əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdən çıxan məlumatlardan onun qədim dillərdən pəhləvi, nəsturi, yəhudi dillərini də bildiyini öyrənirik. O özpoemaları üçün topladığı materialları adi və genişyayılan sadə mənbələrdən deyil, qeyd edilən qədim dillərdəki məxəzlərdən dəqiq tədqiqatlar vasitəsilə əldə etdiyini anlatmışdır.

Nizaminin dini mövzuda anladığı da çoxənəmlidir. Onun dövründə islam cəmiyyəti birtərəfdən şialik və sünnilik məzhəbləri arasında gedən mübarizə, digər tərəfdən isə sufilər və şəriətçilər arasındakı mübahisələr içərisində çalxalanırdı. Nizami Uca Allaha inanan, peyğəmbərə bağlı olan sadıq bir müsəlman idi. O, islam cəmiyyətini bu gün belə parçalayan məzhəbvə fırqələrin apardığı mübarizənin fəvqündə durandar fanatizm, səbrsizlik və təkimsizlikdən uzaq kamil bir təbiət və əxlaq sahibi idi. Atamız Nizamiisrafdan və dünya nemətlərindən sui-istifadədən, bəd əməllərdən və hər cürə düşkünlüklərdən özünüqorumaqla bərabər, həyatı sevir, həyat sevgisində özünəməxsus bir gözəllik tapır, gözəl və mənalıyaşamağı ürəkdən diləyirdi.

Şairin ilk evləndiyi qadın Dərbənd hakiminin göndərmiş olduğu qıpçaqlı bir kənz olub. Nizamibu türk qızını ürəkdən sevib və onunla evlənib (1173-cü il). Canı qədər sevdiyi və əsərləri qədər istədiyi bircə oğlu Məhəmməd həmin türkgözləndən dünyaya gəlib. "Xosrov və Şirin" yazarkən (1180-ci il) qıpçaqlı gözəl vəfat edib. Şair dünyə ədəbiyyatında misilsiz gözəllik nümunəsikimi yaratdığı Şirinin öz əri Xosrovun cənəzi üstündə fədakarlıqla can verdiyini təsvir edərkən, sözü öz sevimli xanımına gətirərək deyir: "O (Şirin), mənim qıpçaqlı Afaqıma bənzərdir". Bəzətədqıqatçıların qənaətinə görə, şair Şirini ləmə qayisə etdiyi qıpçaqlı həyat yoldaşının adının Afaq olduğunu bildirmişdir. Eyni zamanda, oğlu Məhəmmədin bu qadından doğulduğunu da "türküm köçdü isə də, İlahi, türk balasını Sən özünqoru" sözləri ilə bizə anladır. Şairin oğlu Məhəmmədə bəslədiyi sevginin həddi-hüduə olmamışdır. Bu sonsuz sevginin candan sevdiyi ilk arvadına bəslədiyi duyğu və hissiyyatın davamı olmasına heç bir şübhə yeri yoxdur. Şair "türk qadını"na olan bağlılığını "türk balası"na keçirmişdir.

Eşqin ilahi şairi Nizami Gəncəvi evlənmə məsələsində təkərvadlı olmağın tərəfdarı idi. Həyatında üç dəfə evlənen şair heç bir zaman çoxərvadlı olmayıb. Nizami məşhur filosof Sokratındili ilə öyüd-nəsihət şəklində söylədiyi beytlərdən birində təkərvadlılığın məziyyətini özünə xas bir üslubla açıqlamışdır: "Sənə yaraşan bir arvad sənə bəsdır, çox dostu olan dostsuz qalar. Öz övladını kamil və ahəngdar görmək istəyirsənsə, öz qəlbini bir ana ilə bir ataya bağla".

Nizami Gəncəvi "İqbalnamə"nin sonunda filosof Arximedi başdan çıxaran çinli bir türk gözəlinin ölümünü təsvir edərkən özünün şəxsi həyatında kətalesizlikdən şikayət edir. Bu şikayətdən aydın olurki, Şirin surətini yaradarkən öz sevimli Afaqını, Leylini yazarkən ikinci "gövhər"ini, çinli gözəlinin macərəsini şərh edərkən də üçüncü "gəlin"ini itirmişdir:

Həzmə çəksəm hər zaman bir dastan,
Çox tühəfdır taleyim, verməz aman!
Saçmağa başlasam ətrafa şəkər,
Sevimli bir dilbərim əldən gedər.
Dadlıca Şirini çün xələq eylədim,
Çox şəkər bir yarımı dəfn eylədim.
Leylinin çün köşkünə çəkdim hasar,
Başqa bir gövhərimi mən etdim nisar.
Getdi dünyadan yenə bir nazənin,
Oldu cənnətlik bizim tazə gəlin.
Nə qəribə bir tale şairi təqib edib.

Dahi şairimiz Nizamının həyatı doğulduğu Gəncəşəhərində keçib. O, təvazökarlıq və qənaətə riayət edərək zahidanə sadə bir həyat tərzilə yaşayıb. Təvazökarlıq Nizami həyatının ana xətti olub. Firdovsi məşhur "Şahnamə"ni Qəznə sarayında ona ayrılan xüsusi otaqda min bir qayğı içərisində yazıb, sonra isə qələm haqqı üstündə əfsanəyə çevrilən davası ilə məşhur ikən Nizami bütün poemalarını Gəncədəki dərvişxanəsinin dörd divarı arasında, heç kəsdən bir şey ummadan yazıbdır. Öz ruzisini isə o, başqalarının "əl süfrəsindən yox," ruzini verən Uca Allahdan gözləyib.

Təvazökarlıqla eyni mənəbdən gələn gözütoxluxşairə məxsus olan bir məziyyətdir. Onun nəzərində hər bir adam ancaq öz gözütoxluxğu ilə əsl böyüklüyünü tapır və yalnız xalqa möhtəcolmadıqca azadlığın həqiqi zövqünü dadır. Nizami Gəncəvi dövrünün şairlərindən fərqli olaraq hökmdarların qapılarından uzaqlaşib təvazökar bir həyat tərzində yaşayıb. Dünya şöhrətli şair buhərəkətin hikmətini belə şərh edir: "Padşahın verdiyi maaşdan imtina et, bundan gələcək şeybədbəxtlik və avaralıqdan ibarətdir. Padşahla oturub-durmaqdan çəkin, çünki bu pambıqla odun münasibətinə bənzər. Od nə qədər parlaq olsa da, salamatlıq oddan uzaqlarda olar. Pərvanə şamını işığına can ataraq ona yaxınlaşdıqda yanar."

Şair "Xosrov və Şirin" və "Yeddi gözəl" kimi sarayhəyatı ilə "çalğı" və "içki" məclislərinin incəliklərinəvarıncaya qədər ən parlaq təsvirlərini verə bildiyihalda, belə işrət məclislərinə getməyib, ömründəbir dəfə də olsun ağzına "içki" almayıb və ya özifadəsi ilə desək, o, "dodağı ilə ətəyini şərababulaşdırmayıbdır." Bu dediklərimizi həm şair özüpoemalarında qeyd edib, həm də onun həyatıhaqqında məlumat verən alimlər bir ağızdan təsdiqediblər. Belə ki, "İskəndərnamə"ninmüqəddiməsində ilham qaynağı olan Xızırpeyğəmbərə xitab etdiyi beytlərdə bu misralarvardır:

Ey mübarək Xızırım, sanma ki, mən,
Meyi qəsd etmədəyəm "mey" derkən.
Dediyim meylə özümdən keçərəm,
Bu keçişlə o gedər, aləm edərəm.
Tanrının vədi mənim saqımdır,
Qədəhim cəzbə, meyim sevgimdir.
Tutduğum haqq yola and olsun kim,
Dəyməmişdir meyə ağzım, ətəyim.

Şairin səmimi şərhinə görə, haram olmayan ağılapozğunluq deyil, ancaq aydınlıq verən ilahi bəşərəbdir - elə bir şərab ki, onun verdiyi sərxoşluqcazibəsi ilə şair özündən 800 il sonra beləoxucularını öz sənətinin cana hopan nəşəsi ilə "məsti-bihuş" etməkdədir.

Dahi şair "İskəndərnamə"də öz vəziyyətini təsviredərkən bildirir ki, o, "Allaha sığınmaqdan başqaqayğısı olmayan bir mütəfəkkirdir" və sonra özünüməşhur yunan filosofu Sokrata bənzədir. İnzivadayaşayan şair ona göstərilən ehtiram və etibarinsəbəbini yenə Sokratın cümləsi ilə şərh edir: "İnsanlar onlardan qaçanlara daha çox meyledərlər."

Nizami Gəncəvi beş böyük məsnəvisindənbirincisini - "Məxzənül-əsrar"ı 1160-cı ildə yazıb. O zaman şair 20 yaşında olub. "Məxzən" onun ilk əsəri deyildir. O vaxtlarda şair sufiyanə qəsidələri, qəzəlləri və başqa şeirləri ilə artıq yaxşı tanınan bir sənətkar idi. Son böyük əsəri olan "İskəndərnamə"ni 1201-ci ildə yazıb. Bu tarixdəndörd və ya beş il sonra təsvir etdiyi bütüncəhrəmanları kimi o da kədərli bir aqibətə uğrayıb.İskəndərin və onun ətrafındakı yunan filosoflarınınölümünü bir-bir təsvir edən şair öz ölümünü dətəsəvvür edib və: "Onlar yuxuya getdikləri kimiNizami də yatdı", - deyibdir. Bu tarixi insanımız 63 ilə yaxın ömrünün yarım əsrlik bir qismini sənət, hikmət və insanları düz yola sövq etməyə sərf edib.Nəhayət, öz sözləri ilə desək, 1204-cü ildə o, "müvəqqəti qəlbini tərk edərək əbədiyyətəqovuşub".

Beləliklə, dünyanın ölməzləri sırasına girən Nizami, həyatında arzu etdiyi kimi, ömrünün sonuna qədərözünə sadıq qalan şəxsiyyəti ürfan əhlinin məneviziyyətəgahı olub.

Ədəbiyyat

- 1.Nizaminin dövrü və həyatı.- Bakı: Elm, 2021.- 224 s. Rzasoy, Seyfəddin ... VII cild: Qılınc və qələm: Nizaminin həyat və dövrünə aid tarixi roman
- 2.Mirzə Məmməd Axundzadə "Şeyx Nizami",1909,Gəncə
- 3 Mətanət İbrahimova "Nizami Gəncəvi" Bakı 2002

ОСНОВНЫЕ ТЕМАТИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ

Мамедова Сусанбар

Резюме

Из информации предисловий к произведениям Низами мы узнаем, что он знал также такие древние языки, как пехлеви, несторианский и идиш. Он пояснил, что материалы, собранные им для своих автопоэм, он получил не из обычных и

распространенных простых источников, а из источников на упомянутых древних языках путем точных исследований.

То, что Низами объяснил о религии, также очень важно. В его время исламское общество потрясло борьба между шиитскими и суннитскими сектами, с одной стороны, и споры между суфиями и шариатистами, с другой.

THE MAIN THEAMATIC RESOURCES OF NIZAMI GANDJAVI

Mammadova Susanbar

Summary

From the information from the prefaces to Nizami's works, we learn that he also knew ancient languages such as Pahlavi, Nestorian, and Yiddish. He explained that he obtained the materials he collected for his autopoems not from ordinary and widespread simple sources, but from sources in the mentioned ancient languages through accurate research.

What Nizami explained about religion is also very important. During his time, the Islamic society was shaken by the struggle between the Shia and Sunni sects on the one hand, and the disputes between Sufis and Shariatists on the other.

Rəyçi: Budaqov Hüseyin

ATU-nin fəlsəfə kafedrasının 28 dekabr 2023 cu il tarixli iclasın 04 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 29 dekabr 2023 cu il

APREL DÖYÜŞLƏRİ**Babayeva Nurlana Bəhlul qızı, Ələkbərova Zülfüyyə Bəxtiyar qızı****Gəncə Dövlət Universiteti****Nurlanababayeva79@gmail.com**

Xülasə: *Aprel döyüşləri – bu hadisəyə Aprel müharibəsi və ya dördgünlük müharibə də demək olar. 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecədən başlayaraq mənfur qonşularımız Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin intensiv atəşlərinə qarşı Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin verdikləri əks həmlə cavabları idi və bu da tarixdə Aprel döyüşləri kimi qaldı.*

Açar sözlər: aprel döyüşləri, ordumuzun bölmələri, döyüş əməliyyatları, strateji yüksəkliklər, xüsusi təyinatlı

Ключевые слова: апрельские бои, военные подразделения, военная операция, спецназ, стратегические высоты

Keywords: april battles, military forces, military operations, the strategically heights

1994-cü ildə Dağlıq Qarabağda atəşkəs haqqında saziş imzalandıqdan sonra Aprel döyüşləri ən şiddətli döyüşlər idi. Bu döyüşlər Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələnmiş və onların sayəsində Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər, Cəbrayıl rayonunun Lələtəpə yüksəkliyi və Cocuqmərcanlı, Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi, Tərtər rayonunun Qazaxlar kəndi və Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi istiqamətində yollar düşməndən azad olunmuşdur.

Ordumuzun bölmələrinin 2016-cı il aprel əməliyyatlarında əsas zərbə istiqaməti Talış kəndi idi. Atəşkəsdən sonra Talış və ətraf yüksəkliklərin düşmən nəzarətində olması həm Naftalan şəhərinə, həm Tapqaraqoyunlu kəndinə, həm də Tərtərin digər kəndlərinə açıq nəzarət etmə imkanı verirdi. Aprel əməliyyatlarına qədər erməni bölmələrinin dəfələrlə bu istiqamətdə atəşkəsi pozması kəndin tutulmasının vacibliyini ortaya qoyurdu. Bu də əsas hücum əməliyyatı burda həyata keçirildi.

Hədəf Tapqaraqoyunlu istiqamətdən hərəkət edərək Talışın şimal və şimal-qərbində yerləşən yüksəklikləri ələ keçirmək və kəndə daxil olmaq idi. Bundan başqa, Azərbaycan bölmələri Gülüstan, Seysulan və Madagiz istiqamətində də hücum əməliyyatına başladı. Hücum aprelin 2-də gecə saat bir radələrində başlandı. Hücum zamanı məlum oldu ki, düşmən tərəf hücumda iştirak edən döyüşçülərimizin dəqiq sayını bilirdilər (xüsusi təyinatlı gizir Sərxan Məmmədovun xatirələrindən). Düşmən tərəf bölmələrimizə pusqu qursalar da igidlərimiz heç bir itki vermədən ermənilərin ön xəttini yardılar və öz mövqelərini tutdular. Şimal və şimal-qərbdən müdafiə xəttini yaran xüsusi təyinatlılar Talış kəndini ələ keçirmək üçün əməliyyata başladı (xüsusi təyinatlı gizir S. Məmmədovun xatirələrindən). Döyüşlər zamanı kəşfiyyatçılarımızın verdikləri məlumata əsasən kəndin içində ermənilərin böyük bir taborları var idi və erməni əsgərlər postlarını qoyub qaçırdılar. Ermənilərin silah-sursat ilə dolu maşınları bölmələrimiz tərəfindən ələ keçirildi.

Azərbaycan XTQ-nin birinci müdafiə xəttinə girməsindən sonra ikinci müdafiə xəttindəki erməni bölmələri ərazini artilleriya zərbələrinə məruz qoydu. Talış kəndinə yalnız şimal istiqamətdən girən Azərbaycan xüsusi təyinatlıları erməni tanklarının həyata keçirdiyi əks-hücumu saxlaya bilmədi və komandanlığın əmrinə əsasən geri çəkildi. Ancaq axşama yaxın Talışın şimal-qərbi istiqamətində hücumu davam edən Azərbaycan xüsusi təyinatlıları N nömrəli postu ələ keçirə bildilər. Aparılan əməliyyat zamanı Azərbaycan və erməni bölmələri 20-dən çox itki verdi. Aprelin 2-ində gedən döyüşlər zamanı erməni xüsusi təyinatlıları tankların köməyi ilə N saylı posta hücumu keçdilər. Bu hücumda Azərbaycan

bölməsinin xüsusi təyinatlı qrupunun 7 üzvü həlak oldu. Ağır döyüşdən sonra erməni bölmələri postu ələ keçirə bildi.

Aprelin 3-ü səhər saatlarında hər iki tərəf mövqe döyüşlərinə başladı. Günorta saatlarında isə Azərbaycan taktərəfli atəşkəs elan etdi. Lakin buna baxmayaraq hərbi əməliyyatlar dayanmadı.

Aprelin 4-də Azərbaycan XTQ-si yenidən Talış kəndi uğrunda əməliyyata başladı. Həmin anı xüsusi təyinatlı Elnur Zəkəriyyəyev belə xatırlayır: “Ayın 4-dən səhər saat 05:00-da üzbəüz döyüşə girdik. Düşmən dağınıq idi və rabitə əlaqəsi qura bilmirdi. Komandirimizin verdiyi dəqiq koordinatlar və artilleriya dəstək atışı ilə düşməyə sarsıdıcı zərbə vuruldu. İki snayperimiz qısa müddət ərzində 8 düşmən əsgərini məhv etdi. Bundan sonra biz qarışıqlıqdan istifadə edib düşmən üzərinə yeridik. Ermənilər də əsas qüvvələrini Talış yüksəkliyinə yönləndirirdi.”

Talış kəndinə daxil olan Azərbaycan XTQ-si bu dəfə də burda möhkəmlənə bilmədi. Azərbaycan bölmələrinin inadlı müqavimətinə baxmayaraq həmin gün Talışın qərbi və şərq istiqamətindən edilən hücumlardan sonra ermənilər iki postu geri ala bildilər. Hücum davam edən erməni bölmələri itirdikləri bütün postları geri almaq istəsələr də buna müvəffəq ola bilmədilər. Həmin gün tanklardan ibarət zərbə qrupu formalaşdırıldı və Talışın şimalındakı ərazilərə hücum başlandı. Şiddətli döyüşlərə baxmayaraq erməni bölmələri irəliləyə bilmədi. Bu dəfə erməni bölmələri ciddi itki verərək hücumu dayandırmaq məcburiyyətində qaldılar. Tərəflərin mövqe müharibəsinə başlaması ilə cəbhə xətti stabilləşdi. Bununla da 1 gün sonra atəşkəslə bağlı razılıq əldə edildi. Atəşkəsə baxmayaraq təmas xəttində gərginlik 10 aprele kimi davam etdi.

Bununla belə, Azərbaycan bölmələri bu döyüşlərdə sadəcə 3 postu itirdi. Tap Qaraqoyunlu-Talış kəndi istiqamətində ələ keçirilən 14 post isə Milli Ordunun nəzarətində qaldı. Ümumilikdə Talış istiqamətində hücumda Azərbaycan Silahlı Qüvvələri uzununa təqribən 4-5 kilometr, dərininə isə 1-1,5 kilometr ərazidə cəbhə xəttini yarıdı. Bu isə Talış kəndini birbaşa atəş altında saxlamağa imkan verdi.

Lələtəpə yüksəkliyi hündürlüyü 271,1 metr olan və Cəbrayılın Cocuqmərcanlı kəndindən 2,9 km məsafə aralıda yerləşən hərbi baxımdan strateji ərazidi. Birinci Qarabağ müharibəsi illərində Lələtəpə yüksəkliyi gərgin döyüşlərin getdiyi ərazilərdən biri idi. Bu yüksəkliyə nəzarət şərqdə yerləşən Horadiz şəhərini, eləcə də Füzuli rayonunun əksər hissəsini artilleriya zərbələrinə məruz qoymağa imkan verirdi. Erməni bölmələri 1993-cü ildə Cəbrayıl-Horadiz döyüşləri zamanı Lələtəpəni ələ keçirə bilmişdilər. Lakin 1994-cü ildə Horadiz əməliyyatı zamanı yüksəklik yenidən Azərbaycan ordusunun nəzarətinə keçmişdi. Yanvarın ilk həftəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri cənub-şərq istiqamətində təxminən 15 km dərininə və 5 km eninə müdafiə xəttini yarmağa müvəffəq oldu. Buna baxmayaraq, inadlı döyüşlərdən sonra 1994-cü ilin fevralın 12-də ermənilər hündürlüyü yenidən ələ keçirə bildilər. Erməni bölmələri may ayına qədər davam edən döyüşlərdə Cəbrayıl rayonunun yeganə kəndi Cocuqmərcanlı üzərində nəzarəti bərqərar edə bilmədilər. Buna baxmayaraq, yüksəkliyə nəzarət kəndi atəş altında saxlamağa imkan verdi.

Lələtəpənin 22 il erməni nəzarətində qalması Azərbaycan bölmələri və ətraf kəndlər üçün təhlükə yaratdığı üçün aprel ayında başlayan hərbi əməliyyatlarda əsas hədəflərdən biri kimi bu yüksəklik seçildi. Hücum əməliyyatı aprelin 2-si gecə saatlarında başladı. Döyüşə ilk olaraq 7 nəfərlik kəşfiyyat qrupu, daha sonra isə onların arxasınca digər qruplar irəliləməyə başladı. Hücum əsas iki qrup üzərindən planlanmışdı. Səhər saatlarında başlayan atışmada erməni bölmələrinin ilk postu ələ keçirildi. Yüksəklik uğrunda əsas əməliyyatı ikinci kəşfiyyat qrupu həyata keçirdi. Burada baş verən 1 saatlıq döyüşdə ciddi itkilər hesabına əsas dayaq məntəqəsi ələ keçirildi. Aprelin 2-də təxminən saat 05:45 radələrində Lələtəpə

Azərbaycan bölmələrinin tam olaraq nəzarətinə keçdi. Azərbaycan bayrağını Lələtəpədən asan əsgərin xatirələrindən: “Həmin bayrağı dəfələrlə təlimlərə aparmışdım. Yoldaşlar arasında hər zaman arzulayırdıq ki, məhz bu bayraq bizim iştirakımızla azad olunan ərazidə ucaldılsın. Elə qismət oldu ki, Lələtəpə istiqamətində hərəkətə keçəsi olduq. Düşmənin müdafiə xəttini yaraq zirvəyə çıxdıq. 1 saatlıq döyüşdən sonra səngərdə bir dənə də olsun sağ düşmən hərbiçisi qalmamışdı. Düşmən əlavə qüvvələrlə və artilleriyanın dəstəyi ilə hücumu başlayırdı. Mən hər kəsə zəfərimizi bəyan etmək üçün mərmə partlayışlarını və ölümü nəzərə almayıb bayrağımızı asmaq qərarına gəldim. Həmin vaxt tanklarımızın səsini eşitdim. Onlar köməyə gəlirdilər. Sevinc göz yaşlarımızı hakim ola bilmirdim”.

Bu məğlubiyyətlə razılaşmayan düşmən yenidən hücum əməliyyatına başladı. Onlar Azərbaycan bölmələrinin bir helikopterini qumbaraatanla vurdular və yenidən Lələtəpə istiqamətində hücumu başladılar. Aprelin 3-də erməni tərəfi Lələtəpənin ələ keçirildiyi haqqında məlumat yaydı. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi dərhal bu xəbəri yalanladı. Aprelin 3-ü və 4-ü baş verən döyüşlər bu istiqamətdəki cəbhə xəttində hansısa dəyişiklik yaratmadı və mövqe döyüşlərindən sonra əməliyyatlar dayandırıldı.

Beləliklə, Lələtəpə istiqamətində gedən döyüşlərdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri uzununa 1,5 kilometrədən 2 kilometrə, dərininə isə 500 metrədən 1 kilometrə qədər ərazidə cəbhə xəttini yarıdı, ümumilikdə isə 7 erməni postu ələ keçirildi. Lələtəpənin ələ keçirilən ən vacib postu cənubda yerləşirdi. Bu post vasitəsilə Azərbaycan bölmələri eni 1 km olan açıq sahə zolağını rahatlıqla müşahidə etmə imkanı əldə etdi.

5 apreldə hər iki tərəfin razılığı və beynəlxalq qurumların müşahidəsi ilə yenidən atəşkəs müqaviləsi imzalanmışdır. Buna baxmayaraq, erməni separatçıları atəşkəs imzalandıqdan bir neçə saat sonra onu dəfələrlə pozmuşdur. Azərbaycan Respublikasının verdiyi rəsmi məlumata görə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 2,000 hektarlıq ərazini azad etmişdir, ancaq Ermənistan tərəfi bu ərazinin ölçüsünün sadəcə 800 hektar olduğunu və heç bir strateji əhəmiyyətə malik olmadığını iddia edir.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin mətbuat xidmətinin verdiyi məlumata görə, Aprel döyüşlərində Ermənistanın məxsus 30-dək tank, 320 döyüşçü məhv edilmiş və 500-dən artıq döyüşçüsü yaralanıb. Amerika Birləşmiş Ştatları Dövlət Departamentinin hesablamalarına görə, dörd gün davam edən döyüşlər zamanı həm hərbi, həm də mülki olmaqla təxminən 350 nəfərin həyatını itirdiyini açıqlamışdır.

Beləliklə, Aprel döyüşləri Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələnmiş, Tərtər rayonunun Talış əndi ətrafındakı yüksəkliklər, Lələtəpə yüksəkliyi və Cocuqmərcanlı, Goranboy rayonunun Gülüstən kəndi və Tərtər rayonunun Madaqiz kəndi istiqamətində yollar düşməndən azad olunmuşdur. 2016-cı il iyulun 10-da Nazirlər Kabinetinin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev qeyd edib ki, Aprel döyüşləri zamanı 2 min hektar ərazi işğaldan azad edilib.

2017-ci il aprelin 6-da Azərbaycan Ordusunun 2016-cı ilin aprelin döyüşlərində qazandığı qələbə münasibətilə Horadiz şəhərində Müdafiə Nazirliyi və Füzuli Rayon İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə zəfər yürüşü keçirilib, "Aprel şəhidlərinə xatirə" abidəsinin açılışı olub.

Ədəbiyyat

1. Иванов, В. А. (2016). *О подходах в информационном пространстве Армении в контексте "четырёхдневной войны" в Нагорном Карабахе. Проблемы национальной стратегии*, (5), 38.

2. <https://riss.ru/documents/567/2f9797416bfa4f5d9b5c2970a3cab412.pdf>

3. Souleimanov, E. (2016). *What the fighting in Karabakh means for Azerbaijan and Armenia. The Central Asia-Caucasus Analyst.*
4. <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13361-what-the-fighting-in-karabakh-means-for-azerbaijan-and-armenia.html?tmpl=component&print=1>
5. Zolyan, M. (2017). *The Karabakh Conflict After the «Four-Day War»: A Dynamic Status Quo. Turkish Policy Quarterly, 15(4), 111-119.*
6. http://turkishpolicy.com/files/articlepdf/the-karabakh-conflict-after-the-four-day-war-a-dynamic-status-quo_en_6781.pdf

АПРЕЛЬСКИЕ БОИ

Бабаева Нурлана Бехлюль кызы, Алекперова Зульфия Бехтияр кызы
Резюме

Апрельские бои-их также можно назвать Апрельской войной или четырехдневная война. В 2016 году в ночь с 1 на 2 апреля армяне вооруженные силы подвергли интенсивному обстрелу позиции Азербайджанских Вооруженных Сил. Наши доблестные войска приняли оперативные ответные удары по позициям врага. В истории эти война осталась под названием Апрельские бои.

THE APRIL BATTLES

Babaeva Nurlana Bekhlul, Alekberova Zulfiya Bekhtiar
Summary

The April battles it can call the April battles or fordays war. In 2016 year in night from 1 to 2 April armenian military forces open fire upon the Azerbaijan Military Forces/ In history this war remained as the April battles.

Rəyçi:

UOT:796.

**FİZİKİ CƏHƏTDƏN QÜSURLU ŞƏXSLƏRİN İDMAN
YARIŞLARINDA İŞTİRAKI**

Rəhimova Rəmziyyə Sadəddin qızı, Məmmədova Amalya Məmmədağa qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: *Ailədə uşaqların fiziki tərbiyəsi uşaqların sağlamlığı və onun orqanizminin möhkəmləndirilməsi ilk növbədə ailədən başlayır. Uşaqlar ilk addım atmağı, yeriməyi, qaçmağı və s. təbii hərəkətləri ailə şəraitində öyrənirlər. Bütün bunlar əsasən oyunlar zamanı, gəzintilər vaxtı həyata keçirilir. Uşaqları oynusuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ona görə də hər bir ailə uşağının fiziki tərbiyəsinə, gigiyenasına diqqət yetirməlidir. Valideynlər uşaqların sağlamlığı qayğısına qalmaqta, səhiyyə tələblərini onlara öyrətməyə borcludur.*

Məktəbdə aparılan fiziki tərbiyə tədbirləri uşaqların bədəncə və iradəcə möhkəm olmasına zəmin yaradır. Onlara “Vətənin müdafiəsinə hazırım” bədən tərbiyəsi kompleksinin normativlərini yerinə yetirməsinə kömək göstərir. Orta ümumtəhsil məktəbində fiziki tərbiyə işləri bədən tərbiyəsi proqramları əsasında təşkil olunur. Bu da uşaqların orta məktəbi bitirərkən tam sağlam olmasını, həyata hazırlığını təmin edir.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, fiziki cəhətdən qüsurlu şəxslər, idman, tərbiyə, təlim, sağlamlıq

Ключевые слова: физическая культура, люди с ограниченными физическими возможностями, спорт, образование, обучение, здоровье

Key words: physical education, people with disabilities, sports, education, training, health

Azərbaycanda fiziki tərbiyə sisteminin mahiyyəti məlum olduğu kimi, hər bir dövlətin onun ictimai quruluşuna və mənafeyinə uyğun olaraq fiziki tərbiyə sistemi də mövcuddur. Azərbaycan fiziki tərbiyə sistemi o müstəqillik aldığı gündən etibarən yaranmışdır. Bu sahədə yeni nazirlik Azərbaycan Gənclər və İdman Nazirliyi, Azərbaycan mədəniyyət və turizm nazirliyi yaradılmış, Respublika Təhsil Nazirliyi və Səhiyyə nazirliyi nəzdində təhsil ocaqlarında bədən tərbiyəsi və idman inkişaf etdirilmişdir. Bundan əlavə ölkəmizdə bir sıra idman klubları, cəmiyyətləri mövcuddur ki, bütün bunlarda bədən tərbiyəsi, idman və turizmin inkişafına yönəldilmiş işlər aparırlar. Onlar əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edir. 18 ildən artıqdır ki, ölkəmizdə Milli Olimpiya Komitəsi yaradılmışdır. Buna hazırda ölkə prezidenti İlham Əliyev cənabları rəhbərlik edir.

Yuxarıda söylənilən nazirlik, təşkilat, cəmiyyət, klub və idman federasiyaları bir mərkəzdən idarə olunur. Və onlar Azərbaycanın bütövlükdə vahid fiziki tərbiyə sistemini təşkil edirlər. Bu sistem fiziki tərbiyənin prinsiplərini, “Vətənin müharibəsinə hazırım” fiziki tərbiyə kompleksinin nəzəri və praktik normativlərini əsas götürərək müəyyən istiqamətlərə yönəldilmişdir. Bura əhalinin fiziki tərbiyəsi, fiziki tərbiyə sisteminin ideya yönəmi, habelə xəlqilik və elmiliyin təmin olunması daxildir.

Azərbaycan fiziki tərbiyə sisteminin əsasları Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi bütün yaş təbəqələrindən ibarət olan əhalinin fiziki tərbiyəsindən mühüm dərəcədə asılıdır. Əhalinin hərtərəfli fiziki tərbiyəsi dedikdə, müasir cəmiyyətin quruculuq mənafeyinə xidmət, xalqı əməyə və ölkənin müdafiəsinə hazırlamaq, torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad edilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan fiziki tərbiyə sisteminin ideya əsasları isə Azərbaycan Dövlət quruculuğunun və fiziki tərbiyəsinin əsasları, milli adət və

ənənələrimiz, islam dəyərləri təşkil edir. Azərbaycan fiziki tərbiyə sisteminin ideya əsasları eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin bədən tərbiyəsi və idman inkişafı ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərar, göstəriş və sərəncamlar təşkil edir. Həmin qərar, göstəriş və tapşırıqlar milli bədən tərbiyəsi sisteminin əsaslarını müəyyən etməklə bərabər, onun inkişaf etdirilməsinin göstəricisi, həm də praktik cəhətdən həyata keçirilməsini təmin edir.

Azərbaycan fiziki tərbiyə sisteminin xəlqiliyi dedikdə isə bədən tərbiyəsi hərəkətinin kütləviliyi, bədən tərbiyəsi və idmanın xalq kütlələri arasında müvafiq və geniş yayılması, xüsusən milli idman və mütəhərrik oyunlarının inkişaf etdirilməsi kimi başa düşülür. Fiziki tərbiyə sisteminin elmiliyi dedikdə bədən tərbiyəsi və idmanın elmi cəhətdən inkişafı nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı bu sahədə aparılan elmi – tədqiqat işlərinə əsaslanır. Bu nəzəriyyə ilə praktikanın sıx əlaqəsi nəticəsində müvəffəqiyyət qazanır. Azərbaycanın fiziki tərbiyə sisteminin nəzəriyyə və metodikası, pedaqoqika, psixologiya, anatomiya, fiziologiya və gigiyena kimi elmi fənlərə istinad edir.

Fiziki sisteminin təbii – elmi əsasları görkəmli xarici və Azərbaycan fizioloq alimlərinin fiziki tərbiyə və idman üzrə elmi – tədqiqat işlərinin nəticəsinə əsaslanır. Həmin tədqiqat işlərinə istinad olunmaqla fiziki tərbiyənin metod və prinsipləri, məşq aparmanın qanunauyğunluqları, bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, dərslərin quruluşu və sxemi müəyyənlişdirilir. Bundan əlavə, bədən tərbiyəsi dərslərinin və idman məşqlərinin təlimində yaşın, cinsi xüsusiyyətlərinin və hərəkət keyfiyyətlərinin inkişafının nəzərə alınması yolları da fizioloqların idman üzrə təliminə əsaslanır.

Azərbaycan fiziki tərbiyə sistemi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən, fiziki tərbiyə idmanının inkişafına xidmət edən bütün nazirlik, onların tabeliyində olan idarə və müəssisələri, idman klublarını, təşkilat və sistemləri özündə birləşdirir, vahid sistem yaradır. Həmin sistemin rəhbərliyi bağça, məktəb, zavod və fabrikin fiziki tərbiyəsini təşkil etməklə yanaşı, eləcə də ona məsuliyyət daşıyır və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməyə borcludur. Bu sistemə - Ailədə uşaqların fiziki tərbiyəsi, - Uşaq bağçasında fiziki tərbiyə; - Orta ümumtəhsil mərkəzlərində fiziki tərbiyə; - Ali və orta ixtisas, lisey, kollec və peşə məktəblərində fiziki tərbiyə; - Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində fiziki tərbiyə; - Şəhər, kənd, fabrik və zavodlarda fiziki tərbiyə daxildir.

Ailədə uşaqların fiziki tərbiyəsi uşaqların sağlamlığı və onun orqanizminin möhkəmləndirilməsi ilk növbədə ailədən başlayır. Uşaqlar ilk addım atmağı, yeriməyi, qaçmağı və s. təbii hərəkətləri ailə şəraitində öyrənirlər. Bütün bunlar əsasən oyunlar zamanı, gəzintilər vaxtı həyata keçirilir. Uşaqları oynusuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ona görə də hər bir ailə uşağının fiziki tərbiyəsinə, gigiyenasına diqqət yetirməlidir. Valideynlər uşaqların sağlamlığı qayğısına qalmağa, səhiyyə tələblərini onlara öyrətməyə borcludur. Xüsusən uşaqların normal yatmalarına, dişlərini, əllərini, ayaqlarını təmiz saxlamalarına, sudan, təmiz havadan düzgün istifadə etmələrinə nəzarət etməli və səy göstərməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsi Azərbaycan ailəsində uşaqların bir qismi bağçalara gedir və orada fiziki cəhətdən tərbiyə olunurlar. Uşaq bağçasında fiziki tərbiyə planlı, məqsədyönlü və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilir. Uşaq bağçasında “Uşaq bağçasında tərbiyə və təlim” proqramına əsasən uşaqlar sərbəst, əl – ayaq hərəkətlərini bir – birinə uyğunlaşdırmaqla ayaqlarını sürmədən, başını aşağı salmadan yerimə və qaçışın müxtəlif növlərini mənimsəyirlər. Onlar yerləş, qaçış, hoppanma, qol – çiyin, ayaq, gövdə üçün hərəkətləri icra edirlər. Bütün bu təmrinlər onların bədənlərinin normal inkişaf etməsinə, sağlamlığının təmin edilməsinə şərait yaradır. Uşaq bağçasının fiziki tərbiyə işləri xüsusi proqramlara əsaslanır. Uşaqlar bədən tərbiyəsi proqramında göstərilən hərəkətləri və müxtəlif növ olduqca maraqlı oyunları yerinə yetirərək öz sağlamlıqlarını möhkəmləndirir, şən və gümrah böyüyür, təbii hərəkət vərdişlərini formalaşdırır. Eyni zamanda sadə hərbi – fiziki

hazırlığını yüksəldir, gələcək zehni, fiziki əməyə və vətənin müdafiəsinə hazırlaşır.

Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə Fiziki tərbiyə orta ümumtəhsil məktəblərindən başlayaraq tədris edilir. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan dövləti sağlam gənc nəsil tərbiyə etməyə lazımı əhəmiyyət verir. Azərbaycanda ibtidai məktəb yaşından başlayaraq uşaqların fiziki tərbiyəsi diqqət mərkəzindədir. Kiçik məktəbyaşlarından başlayaraq şagirdlərin bədəncə möhkəmlənməsinə və hərtərəfli fiziki inkişafına fikir verilir. Orta ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə dərsləri keçirilir. Burada 1 milyon şagird iştirak edir. Dərslər tədris ilində həftədə 2 dəfə 45 dəqiqə olmaqla təşkil olunur. Bundan əlavə məktəblərdə sinifdən və məktəbdənkənar kütləvi bədən tərbiyəsi və idman işləri də təşkil olunur. Məktəblilər idman bölmələrinə, müxtəlif növ yarışlara, kütləvi idman tədbirlərinə cəlb olunurlar.

Məktəbdə aparılan fiziki tərbiyə tədbirləri uşaqların bədəncə və iradəcə möhkəm olmasına zəmin yaradır. Onlara “Vətənin müdafiəsinə hazırım” bədən tərbiyəsi kompleksinin normativlərini yerinə yetirməsinə kömək göstərir. Orta ümumtəhsil məktəbində fiziki tərbiyə işləri bədən tərbiyəsi proqramları əsasında təşkil olunur. Hər bir sinif üçün nəzəri təcrübi proqram bölmələri vardır. Proqram tədris materialları tədricən çətinləşdirilir və ardıcılıqla öyrədilir. Bu da uşaqların orta məktəbi bitirərkən tam sağlam olmasını, həyata hazırlığını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Babayev., A.A.Əliyev., V.H.Quliyev. İdman təbabəti və gigiyenası. dərslik, Bakı. 2012.
2. “Gigiyena” əməkdar elm xadimi prof. X.X. Şahbazlı.
3. Azərb.DBTİA-nın “Ümumi və idman fiziologiyası” kafedrasının müdiri, professor R.H.Qayıbov.
4. Gigiyena – Laptsev A.P. , Polievskiy S.A. – Moskva. 1990
5. Gigiyena – Babazadə D.Ə. – Bakı. 1997
6. H.İ.Qasımov., Q.M.Cəvərov. “İdman təbabəti müalicə bədən tərbiyəsi masaj”. Bakı. Mütərcim. 2002

УЧАСТИЕ ИНВАЛИДОВ В СПОРТИВНЫХ СОРЕВНОВАНИЯХ

Рахимова Рамзия Сададдин кызы, Мамедова Амалия Мамедага кызы

Резюме

Физическое воспитание детей в семье, здоровье детей и укрепление их организма в первую очередь начинается с семьи. Дети учатся делать первые шаги, ходить, бегать и т. они изучают естественные движения в семейной обстановке. Все это делается в основном во время игр, во время прогулок. Невозможно представить детей без игр. Поэтому каждая семья должна уделять внимание физическому воспитанию и гигиене своего ребенка. Родители несут ответственность за заботу о здоровье своих детей и информирование их о требованиях медицинского обслуживания.

Мероприятия по физическому воспитанию, проводимые в школе, создают основу для того, чтобы дети были сильными телом и волей. Это помогает им выполнять нормы физкультурного комплекса «Готов к защите Родины». Физическая культура в средней общеобразовательной школе организуется на основе программ физического воспитания. Это гарантирует, что дети полностью здоровы и готовы к жизни после окончания средней школы.

PARTICIPATION OF DISABLED PEOPLE IN SPORT COMPETITIONS*Rakhimova Ramziya Sadaddin, Mamedova Amalia Mamedaga**Summary*

The physical education of children in the family, the health of children and the strengthening of their body, first of all, begins with the family. Children learn to take their first steps, walk, run, etc. They learn natural movements in a family environment. All this is done mainly during games, during walks. It is impossible to imagine children without games. Therefore, every family should pay attention to the physical education and hygiene of their child. Parents are responsible for taking care of their children's health and informing them of health care requirements.

Physical education activities carried out at school create the basis for children to be strong in body and will. This helps them to fulfill the norms of the sports complex "Ready to defend the Motherland". Physical education in the secondary general education school is organized on the basis of physical education programs. This ensures that children are completely healthy and ready for life after graduation from high school.

Rəyçi:b/m. Rzayeva Mətanət Əlihüseyn qızı

UOT:37.1.

BİOLOGİYA TƏLİMİNDƏ ANLAYIŞLARIN YERİ VƏ ROLU*Dosent Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı**Əsgərsoy Hafizə Eyvaz qızı*aynuriv@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə dərsin tədrisində anlayışların rolu araşdırılır. Dərsdə şagirdlərin təfəkkürünün inkişafında anlayışların rolu göstərilir. Qeyd edilir ki, anlayışları bilərək insan düşünür. İnsanın təfəkküründə anlayışlar hərəkətdədir, onlar biri digərinə keçir, bir-biri ilə əlaqələnir. Ümumiyyətlə anlayış şagirdlərin təfəkkürünün və biliklərinin ümumiləşdirilmiş formasıdır.*

Açar sözlər: anlayış, təfəkkür, idrak

Ключевые слова: понятие, осознание, мышление

Key words: understanding, thinking, cognition

Bioloji anlayışlara misal göstərin.

Anlayışlar real dünyanın təzahürlərini, əşyaların ümumi spesifik xüsusiyyətlərini ifadə edən insan təfəkkürünün ali formasıdır. Fənni anlamaq onun spesifik xüsusiyyətlərini mənimsəmək deməkdir.

Anlayışları bilərək insan düşünür. Düşüncə dünyada olan reallığı əks etdirir və o, biliksizlikdən bilik qazanmağa gedən yolda bir neçə mərhələ keçir. Dialektikada anlayışlar dinamikdir. Yəni insan təfəkküründə anlayışlar hərəkətsiz deyil. O, daim hərəkətdədir, onlar biri digərinə keçir, biri digəri ilə əlaqələndirilir. Belə olmasa anlayışlar canlı həyatı əks etdirə bilməz.

Təsəvvürlər kimi, anlayışlar da obyektiv gerçəkliyin bizim şüurumuzda inikasıdır, lakin onlar bu gerçəkliyi daha dərin, daha tam, daha geniş əks etdirirlər. Bioloji anlayışda külli miqdarda bioloji proseslərin mühüm xüsusiyyətləri qavranılmış, əks olunmuşdur.

Anlayışlar şagird təfəkkürünün və biliklərinin ümumiləşdirilmiş formasıdır.

Anlayışın necə əmələ gəldiyinə nəzər salaq. Məsələn, uşağın təfəkküründə “alma” anlayışı necə formalaşır, ilk anda əşyanı hissetmə qabiliyyəti (bərkdir, suludur) yaranır. Sonra uşaq almanın dadına baxır və burada hissetmə qəbuletməyə keçir. Qəbuletmənin əsasında insan daxildə yaddaşında qalan bir obraz yaradır, təsəvvürlər əmələ gəlir (ilk dəfə bu meyvəni yemiş uşaq hətta alma şəklini görəndə belə onu istəyir. Çünki yaddaşında onun obrazı vardır) Ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər anlayışları yaradır (uşaq böyüdükcə sonra kökü, gövdəni, yarpağı, çiçəyi meyvəni, toxumu öyrəndikdən sonra alma haqda tam anlayışa malik olur).

Xarici aləmi dərk etməklə hər bir insan cisim və hadisələri, onların əlamətlərini hiss orqanları ilə duyur, qavrayır, sonra təsəvvür edir, nəticədə ümumiləşdirmə yaradılır. Bunu təxmini olaraq, aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar.

İnsan-hiss-duyğu-qavrama-təsəvvür-anlayış-mühakimə-ümumiləşdirmə.

Deməli, anlayış ümumiləşdirilmiş təsəvvürdür.

Müəllim məqsədə nail olmaq üçün: a) problemi düzgün müəyyənləşdirməli; b) anlayış məntiqi ardıcılıqla izah edilməli; v) müqayisə, təsnifləşdirmə və müxtəlif obyektləri təyin etmək üçün şagirdlərin müstəqil işləri təşkil olunmalı; q) ümumi və xüsusi anlayışları, onların fərqli və ümumi cəhətləri sistemlə təkrarlanmalı; d) anlayışlar praktik qavramaq və dərk etmək üçün çalışma və tapşırıqlar üzərində işlədilməli, yoxlama işləri aparılmalıdır.

Müəllim hər kursda əsas anlayışları ayırd etməyi bacarmalı, onları yadda, diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Orta məktəb bioloji anlayışlar nəzəriyyəsinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

Biologiya dərsləkləri elmi və praktiki anlayışların əsasıdır. Anlayışlar şagirdlərin düşüncə və tərbiyəsində əsas rol oynayır. Anlayışlar tədris prosesində inkişaf etdirməli, mənimsədilməlidir.

Anlayış-beynin ən yüksək məhsuludur. Anlayışlar bioloji prosesin ümumiləşdirilmiş inikasidir; onlar bioloji proseslərin obyektiv əlaqələrini və bioloji inkişafın qanunauyğunluqlarını əks etdirirlər. Buna görə anlayışlar sisteminin mənimsənilməsi prosesin səbəb əlaqələrini və qanunauyğunluqlarını başa düşmək üçün lazımdır. Yalnız əsas bioloji anlayışlar sisteminə yiyələnmək vasitəsi ilə şagirdlər bir elm kimi biologiyayı başa düşməyə yaxınlaşa bilərlər. Məsələn, "Hüceyrə" əsas anlayışlardan biridir. Şagird bu anlayışın mahiyyətini tam dərk edən zaman canlı aləmlə cansızın fərqi anlaya bilər. Bitkinin vegetativ və ya generativ orqanlarının quruluşunu, funksiyalarını, onların canlılar aləmində rolunu dərk edərkən zaman bir elm kimi biologiyayı tam dərindən anlaya bilər. Bioloji anlayışları təşəkkül etdirmək nəinki idrakı cəhətdən həm də ideya-tərbiyə cəhətdən, məktəbdə biologiya tədrisinin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Biologiyanın tədrisində anlayışların təşəkkül tapması məsələsini əməli surətdə həll edərkən, bioloji təsəvvürlər yaratmaq vəzifəsindən onun mühüm fərqi nəzərə almaq lazımdır. Təsədüfi deyil ki, biz, təsəvvürlərə tətbiqən «əmələgəlmə», «yaradılma» terminlərindən istifadə edirik; anlayışlara gəldikdə "təşəkkül" haqqında söhbət gedir. Məktəblidə bioloji təsəvvürlərin xeyli hissəsi tədris prosesindən asılı olmayaraq yaranır və onların mənbəyi qeyri-tədris materialı (bədi ədəbiyyat, bədii kinofilmlər, televiziya və i.a.) olur. Hətta müəllimin rəhbərliyi altında tədris prosesi gedirdə keçmişin şagirdlərdə yaranmış obrazları son dərəcə fərddir. bir şagirdin təsəvvüründə eyni hadisənin bir cür, başqasının təsəvvüründə digər xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir.

İnsan nəyi isə anlamağa başlayan zaman düşünür. Düşünmə hər zaman problem və suallardan başlayır.

Bioloji anlayışlar təlim materialının ən mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Bioloji tədrisin ən başlıca vəzifəsi bioloji anlayışların mahiyyətinin düzgün başa düşülməsinin, onun inkişafının və sisteminin müəyyənləşdirilməsidir.

Məktəb biologiya kursunda morfoloji, anatomik, fizioloji, ekoloji, sistematik, sitoloji, genetik anlayışlardan istifadə olunur.

Anlayışlar sadə və mürəkkəb olur.

Hər bir sadə anlayış tədris edərək onun tam və qeyri-tam, bircinsli və ikicinsli olması, çiçək qrupları haqqında məlumat aldıqdan sonra bəhsin sonunda sadə anlayış artıq mürəkkəbləşmiş olur. Şagird çiçəyin anatomiyası, fiziologiyası, morfologiyası haqqında məlumat almış olur.

Kök, gövdə, toxum və s. başqa bitki orqanları haqqında da verilən məlumatlar tədris sadə anlayışlardan mürəkkəb çevrilir.

Xüsusi anlayışlar bir kurs daxilində inkişaf edir. Məsələn, bitkilərə aid xüsusi anlayışlara qidalanma, fotosintez, yarpağın, çiçəyin, kökün morfologiyasını göstərmək olar. Heyvanlara aid xüsusi anlayışlara onların daxili və xarici quruluşunu, qidalanmasını, çoxalmasını; insana aid olanlara isə morfologiyası, hüceyrəvi və orqanizmin ümumi quruluşu haqqında verilmiş anlayışları daxil etmək olar.

Ümumbioloji anlayışları bioloji qanunauyğunluqlara, canlı orqanizmlərə, canlı təbiətə aid olanları göstərmək olar.

Burada anlayışları sadə və mürəkkəb şəkildə təsnifləşdirmək nisbi xarakter daşıyır. İlk baxışdan sadə hesab etdiyimiz anlayış sonra mürəkkəbləşir. Məsələn hər hansı orqan-kök, gövdə, yarpaq və s. əvvəlcə sadə anlayışdır. Belə ki, şagirdlər əvvəlcə bu orqanların morfoloji əlamətlərinə görə tanıyır. Sonra kökün, yarpağın və s. anatomik quruluşunu, onlarda gedən

fizioloji prosesləri, ekologiyasını öyrəndikdən sonar dərk edirlər ki, bitkinin orqanları həm də son nəticədə mürəkkəb anlayışdır.

Xüsusi anlayışlar arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla onları birləşdirmək olar. Məsələn, tənəffüs bütün canlılar üçün xarakterikdir. Ona görə bitki və heyvanların tənəffüs prosesini və sistematikasını izah edərək onları ümumiləşdirmək və müqayisə etmək vacib şərtidir.

Məlumdur ki, ümumbioloji anlayış ona görə deyilir ki, ayrı-ayrı kurslarda canlı orqanizmlərə məxsus olan ən ümumi prosesləri və qanunauyğunluqları öyrənir. Məsələn, hüceyrə bütün orqanizminin quruluş və inkişaf vahididir. Quruluşla funksiyanın vahidliyi, mühitlə orqanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsi, orqanizmlərin öz-özünü törətməsi, tənəffüsü, maddələr mübadiləsi, onların enerjivə çevrilməsi və s.

Anlayışlar hamı üçün dəqiq, aydın, birmənalı, yəni eyni olmalıdır. Müəllim şagirdlərin anlayışlarla bağlı yanlışlıqlarını düzəltməlidir. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər tərəfindən fəal zehni işin gedimdə mənimsənilmiş olan bioloji anlayışlar şüura daha möhkəmcəsinə daxil olur, xüsusilə müntəzəm surətdə bir sistemdə cəmlənir və sonrakı dərkətmənin vəsiləsi olur. Bioloji anlayışlara yiyələnməni məktəbdə müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin özlərinin aktiv zehni fəaliyyəti kimi göstərmək olar. Məsələn, “Örtülütəoxumlular” şöbəsinin fasilələri tədris olunarkən müəllim canlı bitkilər, herbarilər, rəngli tablolar, kompyuterin köməyi ilə filmlər nümayiş etdirməlidir. Bununla yanaşı şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar verilə bilər. Biologiya kabinetində bəzi bitkilər əkilib vegetasiya dövrü müşahidə oluna bilər və s. Anlayışların tam dərk olunması üçün bütün metodlardan istifadə olunmalıdır.

Digər anlayışlar kimi bioloji anlayışlar da onlar haqqında tam dəqiq təsəvvür yarananda və ya müşahidələr zamanı daha düzgün dərk olunur. Bu zaman ən səmərəli yol təbii preparatlar və sərbəst işlərdir. Məsələn, “Fotosintez” anlayışı. Bu anlayışı daha düzgün dərk etmək üçün yarpağın bir hissəsini bağlayıb bir neçə gündən sonra o hissədə sarı rəngin əmələ gəldiyini gördükdə fotosintez prosesinin bitkinin həyatında nə qədər əhəmiyyətli olduğunu şagirdə anlatmaq olar. Bu prosesin canlılara əhəmiyyətini isə müəllim kompyuterin köməyi ilə bu haqda filmlər nümayiş etdirib daha dəqiqliklə izahat edə bilər. Müəllim fotosintezə aid yarpaq üzərində aparılan təcrübəni ev tapşırığı kimi də verə bilər. Beləliklə, anlayışlar insan şüurunda bioloji hadisələrin ümumi mühüm xassələrinin əlaqələrinin və münasibətlərinin əks etdirilməsi deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, 2007
2. Mərdanov M.C. Müstəqillik və təhsil islahatı. Azərbaycan müəllimi. 1998
3. Mehrabov A.O. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2001

МЕСТО И РОЛЬ ПОНЯТИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Доцент Шейхзаманлы Арифə Бахаддиновна, Аскерова Хафизə Ейваз

Резюме

В статье рассматриваются значение понятий в преподавании биологии в средней общеобразовательной школе. Отмечается, что понятие-это отображенное в мышлении единство существенных свойств и связей предметов, мысль выделяющая и обобщающая предметы. В учебном процессе оно является как методом исследования, так и источником новых знаний.

THE PLACE AND ROLE OF CONCEPTS IN TEACHING BIOLOGY

Shexzamanli Arifa Bahaddin, Asgerova Hafiza Eyvaz

Summary

The article examines the role of concepts in teaching the lesson. The lesson shows the role of concepts in the development of students' thinking. It is noted that a person thinks by knowing concepts. Concepts are in motion in human thinking, they move from one to another, they connect with each other. In general, understanding is a generalized form of students' thinking and knowledge.

UOT:37.

**İQTİSADI TƏRBIYƏ – ŞAĞIRDLƏRİN
DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASI ÜÇÜN ŞƏRTDİR*****dosent Babayeva Nübubət İsxan qızı, Rüstəmovca Əzizə Arif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti***

Xülasə: Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə islahatlar apardı. Respublikamız özünü təsdiq etmək üçün birinci növbədə iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyi nəzərdə tutdu. Qeyri neft sektorunun, idxal və ixracatın, yeni iş yerlərinin açılması üçün planlar hazırladı yeni məktəb binalarının tikilməsi, yenidən bərpası, regionların inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının yenidən əkilməsi, inkişafı, məhsuldarlığın artırılması, idmana qayğı və s.

Açar sözlər: islahatlar, təlim-tərbiyə, tərbiyə üsulları, dünya arenası, iqtisadi tərbiyə

Ключевые слова: реформы, дисциплина, методы воспитания, экономические воспитание, мировая арена

Key words: reforms, discipline, the methods of upbringing, the economical education, world arena

Bu yaxınlarda Bakı – Tbilisi – Qaz dəmir yolunun çəkilişi, respublikamızın dünya arenasına çıxması – bunlar hamısı gənclərimizin düzgün tərbiyə olunmasından irəli gəlir.

Müasir tərbiyənin özünün də müəyyən məqsədi var. Müasir təlim – tərbiyə şagirdin şəxsiyyətini formalaşdırır.

Təlimdəki yenilikləri dərinlən mənimsəyən hər bir müəllim tərbiyədə də yeni metodlardan istifadənin vacib olduğunu bilir. Hər bir şəxsiyyətin formalaşması ailədən başlayır. Bunun üçün valideynlər müəllimlərlə, tərbiyəçilərlə əlaqəli olmalı, eyni tərbiyə üsullarından istifadə etməlidirlər.

Bildiyimiz kimi hər bir dövrün özünəməxsus tərbiyə üsulları olub.

Müstəqillik illərindən əvvəlki dövrdə şagirdlər eşitdikləri ilə tərbiyələndirilirdilər. Amma indi onlar eşitdiklərini əyani şəkildə görməyi istəyirlər. Onlar hər hansı bir nümunəni əməli görmək istəyirlər. Burada müəllimin şəxsi nümunəsi də əsas yer tutur. Əgər müəllimin şəxsi nümunəsi əməli ilə üst – üstə düşərsə, onun verdiyi biliyin, tövsiyələrin şagirdlər tərəfindən qəbul edilməsi asan olur. Əksinə olarsa, onda bu, çətin qəbul edilir. Uşaqlarla ünsiyyət zamanı həm müəllimlər, həm də valideynlər onlara diqqətlə qulaq asmalı, mənalı cavablar verməli, dostluq və mehribanlıq göstərməlidirlər.

Müasir tərbiyə metodları sinif şəraitində dəyişiklik etməyə, müəllimlə-şagird arasında, şagirdlə-şagird arasında, məktəblə ailə arasında münasibətin düzgün qurulmasına imkan yaradır.

Bu dediklərimiz şagirdin tam şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski yazmışdır ki, insanı hərtərəfli tərbiyə etmək üçün onu hərtərəfli öyrənmək lazımdır.

Təhsil sistemində yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidin yeni metodoloji əsası var. Bu, strategiya ilə əlaqəlidir. Strategiya isə beş cürdür.

Beşinci strateji istiqamət iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin müəyyənləşdirilməsi modelinin qurulmasını təşkil edir. Təhsil müəssisələrinin adambaşına müəyyənləşdirilməsinə keçid, ödənişli təhsil xidmətlərinin dəstəklənməsi, Təhsilin İnkişaf Fondunun yaradılması beşinci istiqamətin tələblərindəndir.

Bu dediklərimiz ona gətirib çıxarır ki, Prezidentimiz dediyi kimi – “biz qara qızılı insan qızılına çevirmək” uğrunda mübarizə aparırıq.

İntellektuallıq, həyati bacarıqların yüksək səviyyəsi hələ insanın kamilləşməsi demək deyil. Bunun üçün böyüyən nəsil əxlaqi – etik, fiziki, estetik, ekoloji, iqtisadi, hüquqi, əqli və digər tərbiyəvi keyfiyyətlərə yiyələnməli, dini-mənəvi dəyərləri öyrənməli, mədəniyyətə malik olmalıdır.

Tərbiyənin ən qüdrətli vasitəsi təlimdir. Bu, bütün dünya pedaqoqları tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bilirik ki, təlimin tərbiyələndirici funksiyası böyük əhəmiyyətə malikdir.

Vaxtilə prof. Ə. Həşimov iqtisadi tərbiyənin təlimdə istisnalıq təşkil etdiyini yazmışdır. Prof. N. Kazımov, Ə. Həşimov “Pedaqogika” dərslərində (Bakı, 1996) iqtisadi tərbiyəyə aid xeyli müsbət fikirlər irəli sürmüşlər, bir sıra suallara cavab axtarıb, cavablandırmışlar.

Azərbaycan pedaqogikasında iqtisadi tərbiyə məfhumu son dövrə aiddir. Bunun da bir sıra səbəbləri var. Belə ki, Sovet hakimiyyəti dövründə hər şey mərkəzdən idarə olunduğu üçün iqtisadi tərbiyəyə ehtiyac yox idi.

Ancaq indi-dövlətimiz müstəqillik qazandıqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. İndi yeni yaradılan fermer təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı və başqa istər iqtisadiyyata yenidən müraciət olundu.

Prezident İ. Əliyevin məqsədyönlü siyasəti məktəblərdə iqtisadi tərbiyənin öyrənilməsinə zəruri etdi. İndiki pedaqoji ədəbiyyatlarda iqtisadi tərbiyənin öyrədilməsinə geniş şərait yaradıldı.

Prof. N. Kazımovun “Məktəb pedaqogikası” dərslərində (Çaşoğlu nəşriyyatı, 2002) iqtisadi tərbiyəyə geniş yer verilmişdir. O, iqtisadi tərbiyənin vacibliyini izah edir, onu bir neçə bölməyə ayırmışdır.

1. İqtisadiyyat anlayışı;
2. İqtisadi tərbiyəni zərurətə çevirən amillər;
3. İqtisadi tərbiyənin məzmunu;
4. İqtisadi tərbiyənin vəzifələri;
5. İqtisadi tərbiyənin sistemi;
6. Ümumtəhsil məktəblərində iqtisadi tərbiyə;
7. Ayrı ayrı fənlərin iqtisadi tərbiyə imkanları;
8. Ali məktəblərdə iqtisadi tərbiyə;

9. Belə olduğu halda o, bir sıra suallar qoyur və cavab axtarır. Mən də bu kontekstdən çıxış edərək xalq pedaqogikasında iqtisadi tərbiyənin necə işlədilməsini tədqiq etməyə çalışdım. Bəzi məktəblərdə oldum, iqtisadi tərbiyənin öyrədilməsi ilə maraqlandım.

Təcrübədən aydın oldu ki, elə şagirdlər var ki, onlar istehsalın iqtisadi əhəmiyyəti haqqında danışa bilirlər. Amma atalar demişkən “Ələ dəm vermək əvəzinə, dilə dəm verirlər”. Belələrinin sözləri ilə işləri arasında vəhdət olmur. Bu isə dözülməzdir.

İndi, müasir dövrümüzdə də şagirdlərə sual verdikdə “İqtisadi tərbiyə”, “İqtisadiyyat”, “Xalq pedaqogikası” nədir? Suallarına düzgün cavab verə bilmirlər.

Belə mənfi halların baş verməsinin səbəblərindən biri iqtisadi tərbiyə məsələlərinə müəllimlərin çox diqqət verməmələridir. Həm də xalq pedaqogikası incilərinə lazımi diqqət yetirməmələridir. Təcrübə göstərir ki, bəzi gənc müəllimlər özləri səriştəsizdirlər. Müəllimlərlə görüşünüzdə onlar da suallara cavab verməmiş, bəziləri isə səthi cavab verdilər.

Bəzi fənn müəllimlərinə - (əmək, bədən tərbiyəsi, tarix, biologiya, riyaziyyat) aşağıdakı sualları verdik. Siz iqtisadi tərbiyəyə aid xalq pedaqogikası nümunələrindən necə istifadə edirsiniz, iqtisadi tərbiyənin xüsusiyyətlərini şagirdlərinizə necə izah edirsiniz?

Cavab: Bu verdiyiniz sualların bizim fənnə heç bir aidiyyəti yoxdur. Buradan belə nəticə çıxartmaq olur ki, orta məktəb müəllimlərinin çıxışı iqtisadi tərbiyə

haqqında çox cüzi məlumata malikdirlər. Amma onlar bilməlidirlər ki, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində iqtisadi tərbiyənin əhəmiyyətini, bəzi mövzuların məğzini iqtisadi tərbiyə ilə əlaqələndirməyi, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etməlidirlər. Bu da şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına, tam şəxsiyyət kimi yetişmələrinə zəmin olar. Bəzi müəllimlər də bu gün cəmiyyətimizdə tez-tez səslənən özünümaliyyətləşdirmə, fermer təsərrüfatı, idxal, ixrac, əmək məhsuldarlığı, əmək mübadiləsi terminlərinin mənasını geniş izah edə bilmirlər.

Şagirdlərə və müəllimlərə müraciət etdik ki, əkinə, biçinə, suvarmaya, becərməyə qənaətçilliyə aid, acliğa, toxluğa aid şifahi xalq ədəbiyyatından bir neçə misal çəksinlər. Bu müraciətə çox az reaksiya verən oldu.

Müəllimlərə bir neçə xalq pedaqogikası nümunəsi vedik və onların bunu şagirdlərə mənasını izah etməyə çalışmalarını xahiş etdik. Məsələn:

1. Aclıq adam oyun öyrədir;
2. Acla əcəli bitən birdir;
3. Torpaq deyər, öldür məni, dirildim səni;
4. Torpaq deyər, döy məni, döyüm səni; və s.

Müəllimlərin əksəriyyəti bunların mənasını şagirdlərə izah etməkdə ya çətinlik çəkirlər, ya da çox primitiv şəkildə izah edirlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, onlar çox az mütaliə edirlər. Odur ki, onlar danışdıqlarında canlı, duzlu, şirin xalq dilindən bəhrələnmirlər.

Orta məktəbin bütün fənn müəllimlərinə tövsiyyəmiz budur ki, çoxlu mütaliə etsinlər, söz ehtiyatlarını çoxaltsınlar, şifahi xalq ədəbiyyatına tez – tez müraciət etsinlər. Bundan başqa orta məktəb müəllimlərinin şifahi xalq ədəbiyyatını az bilmələri, bilik, bacarıq və vərdişlərin şagirdlərlə əlaqədə tətbiq edə bilməmələrinin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbi var. Uzun illər ali məktəbdə dərs dediyim üçün ali məktəbin “Pedaqogika” fənninin proqramları ilə tanışam. Səbəblərdən biri, bəlkə də birincisi odur ki, müəllim hazırlayan universitet və orta ixtisas məktəblərində, ixtisasartırma kurslarında iqtisadi tərbiyəyə dair çox az məlumat verilir.

Ədəbiyyat

1. N. Kazımov “Məktəb pedaqogikası”, (Çaşoğlu nəşriyyatı, 2002 – ci il.)
2. Ə. Paşayev, F.Rüstəmov “Pedaqogika”, (Nurlan nəşriyyatı, 2007 – ci il.)
3. L.Qasıмова, R. Mahmudova “Pedaqogika”, (Çaşoğlu nəşriyyatı, 2012 ci il)
4. Ə.Ağayev, Y.Rzayeva, T.Hüseynova, T.Vahabova “Sosial pedaqogika”,

THE ECONOMICAL EDUCATION – THE MAIN CONDITION IN THE DEVELOPMENT OF WORLDVIEW OF SCHOOLCHILDREN

Doc.Babayeva Nububet Isakh, Rustamova Aziza Arif

Summary

The Azerbaijan carry out reforms in all sectors after the independent. The main condition for the further development of Azerbaijan is the economics. The development of pre- petrol sectors, the opening of new working places, the export and import, the building of new schools and restauration of old schools, the development agriculture and sport.

**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЭТО ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ В
ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ**

Доцент Бабаева Нубубет Исах кызы , Рустамова Азиза Ариф кызы

Резюме

Азербайджан после провозглашения независимости провел реформы во всех областях. В первую очередь важным для нашей Республики было развитие экономики. Развитие вне- нефтяного сектора, экспорта и импорта, открытие новых рабочих мест, новых школ, реставрация старых школ развитие регионов, развитие и посадка сельского хозяйства, развитие спорта и т.д.

UOT: 794.

**ŞAHMAT OYUNUNDA FİQURLAR HAQQINDA MƏLUMAT
VƏ QALAQURMA**

*Rəhimova Rəmziyyə Sadəddin qızı, Ağayev İlham Mansır oğlu
Həsənov Etibar Firuddin oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Şahmat oyununda hər bir oyunçunun bir şahı, bir vəziri, iki topu, iki fili, iki atı və 8 piyadası olur. Beləliklə, oyunun başlanğıcında müqabil tərəflərdən hər birinin ayrılıqda cəmi 16 dənə daş və piyadası olur. Oyun başlamamışdan əvvəl bütün 32 daş və piyada müəyyən qayda üzrə düzülür. Ümumiyyətlə, şahmat oyununda ağ fiqurlar taxtanın aşağı hissəsində, qara fiqurlar isə yuxarı hissəsində yerləşir.

Açar sözlər: Şahmat taxtası, şahmatçı, qara xana, ağ xana, qalaaqurma

Key words: chess board, chess player, black cell, white cell, piling up

Ключевые слова: шахматная доска, игрок в шахматы, черная клетка, белая клетка, построении

Oyunun əvvəlində hər bir oyunçunun, yəni həm ağ və həm də qara daşlarla oynayanın 8 daşı və 8 piyadası olur. Həmin daş və piyadalar cədvəldə göstərilən kimi adlandırılır:

Birinci sütunda daş və piyadaların əsl görünüşü (uyğun olaraq kiçildilmiş şəkli), ikinci sütunda onların şahmat ədəbiyyatında qəbul edilmiş şərti şəkli, sonra daş və piyadaların adı və nəhayət, şərti işarələri göstərilmişdir.

Hər bir oyunçunun bir şahı, bir vəziri, iki topu, iki fili, iki atı və 8 piyadası olur. Beləliklə, oyunun başlanğıcında müqabil tərəflərdən hər birinin ayrılıqda cəmi 16 dənə daş və piyadası olur. Oyun başlamamışdan əvvəl bütün 32 daş və piyada müəyyən qayda üzrə düzülür. Ümumiyyətlə, şahmata aid olan bütün ədəbiyyatda olduğu kimi, bizim kitabda da ağlar taxtanın aşağısında, qaralar isə yuxarı tərəfində düzülmüşdür.

Burada xanalar ayrı – ayrılıqda işarələnməmişdir. Rahat və asan olsun deyə həmin işarələr hərflərlə (aşağıda) və rəqəmlərlə (yan tərəfdə) əvəz edilmişdir. Başlanğıc vəziyyətdə eyni adlı daşlar bir – birilə üzbəüz, ağlar 1- ci üfüqi xətdə, qaralar isə 8 –ci üfüqi xətdə durmuşdur. Buradaca qeyd etməliyik ki, taxtanın vəzirlər yerləşən sol yarısı – a, b, c və d şaquli xətləri vəzir cinahı, şahları yerləşən sağ yarısı isə - e, f, g və h şaquli xətləri şah cinahı adlandırılır.

İndi, hər, bir daşın necə hərəkət etdiyini ayrılıqda izah edək:

ŞAH

Şah bütün istənilən istiqamətlərdə, yalnız qonşu xanaya gedə bilər. Beləliklə, şah öz hərəkət qaydası etibarını ilə bir növ xatırladır: o da vəzir kimi bütün istiqamətlərə, ancaq cəmisini bir xana gedə bilər.

Şah hərəkət etdiyi kimi də vurur.

Beləliklə, şah yalnız qonşu xanalarda olan düşmən daşını vura bilər. Şah şahmat oyununda əsas daş hesab edilir, qayda üzrə onu udmaq, yənitaxta üzərindən götürmək olmaz. Şahsız oyun davam edə bilməz. Demək, şahidüşmən daşının və ya piyadasının zərbəsi altında qoymaq olmaz.

VƏZİR

Vəzir düz və çəp xətlər boyunca istənilən xanalara gedə bilər, yəni o həm üfüqi və şaquli xətlər, həm də diaqonallar üzrə hərəkət edə bilər. Bununla da vəzirin, həm top və həm də fil kimi hərəkət edə bildiyi görünür. Ona görə də vəzir bütün daşlardan qüvvətli hesab olunur. Vəzir hərəkət etdiyi kimi də vurur.

TOP

Top şaquli və üfüqi istiqamətdə, düz xətt üzrə hərəkət edib istənilən xanalarda dura bilər.

Top hərəkət etdiyi kimi də vurur.

Əgər s7 xanasında düşmənin piyadası durmuşsa və həmin piyadanı vurmaq istəyiriksə, onda iki gediş oynamaq lazımdır:

1)Top e4 –ə gedib düşmən piyadasını zərbə altına almalı;

2)s4 –dən s7 –ə gedərək, düşmən piyadasını vurub onun yerində dayanmalıdır. E4 xanasında duran top s7 xanasında duran düşmən piyadasını başqa cür də vura bilər: əvvəlcə e4 – dən e7 –yə gedər, o biri gedişdə isə e7 –dən s7 –yə gedərək, düşmən piyadasını vurub onun yerində dayanır.

FİL

Fil yerləşdiyi dioqanal istiqamətində hərəkət edib istənilən xanalarda dura bilər. Hər iki düşmən tərəfin ayrılıqda biri ağ, o biuri isə qara xanada duran iki fili vardır. Ağ xanada duran fil heç vaxt qara xanaya, həmçinin qara xanada duran fil heç vaxt ağ xanaya keçə bilməz. Beləliklə durduğu xananın rənginə müvafiq olaraq fil, ya “ağ xanalı”, yaxud “qara xanalı” olur. Fil hərəkət etdiyi kimi də vurur.

AT

At bir xana düz və bir xana çəp gedərək dayanır; bununla da ağ xanada durmuş at hərəkət edəndən sonra qara xanaya və tərsinə, qara xanada durmuş at hərəkət edəndən sonra ağ xanaya düşür. Beləliklə, şahmat oyununda at bir növ atlanaraq hərəkət edir desək, səhv etmərik. Onun atlanmasını belə də izah etmək olar: at üfüqi və şaquli xətlər istiqamətində ya iki xana gedərək dönüb birinci xanada və ya bir xana gedərək dönüb ikinci xanada dayanır.

At qırıq xətlərdə duran zaman onun gedə biləcəyi xanaların sayı azalır. Atın izah etdiyimiz qayda üzrə hərəkət edə bilməsi üçün qonşu xanalarda daş və ya piyadanın olub – olmamasının fərqi yoxdur. Belə ki, at bunların üstündən aşa bilir. At, bu xassələrinə görə, şahmat oyunu daşları içərisində müstəsna yer tutur. Lakin özü rəngli daşın yerini tuta bilməmək qaydası ata da aiddir.

At hərəkət etdiyi kimi də vurur.

Atın xüsusiyyəti də ondadır ki, hücum etdiyi daş, elə o vaxt, yəni birbir gedişə onu uda bilməz (əgər hücum edilən daş at deyilsə)

PIYADA

Piyada şahmat oyununda ən zəif daşdır. O ancaq qabağa – irəliyə bir xana gedə bilər. Lap başlanğıc vəziyyətdə isə, yəni ağ piyadalar 2 –ci, qara piyadalar 7 –ci üfüqi xətdə dayanan zaman, oyunçunun istəyindən asılı olaraq, piyada həm bir, həm də iki xanabirdən gedə bilər.

Piyada, şahmat oyunundakı başqa daşlardan fərqli olaraq, hərəkət etdiyi qayda ilə vurmur. Piyada düz gedir, lakin çəpinə (dioqanal üzrə) vurur. Ona görə də piyada daş vurmamışdan qabaq hansı rəngli xanada isə, daş vurandan sonra da yenə həmin rəngli xanaya düşür.

Lap oyunun əvvəlindən, hər bir piyadanın qədrini bilməli və onu hədəf yerə uduzmalı. Hər başqa daş kimi piyada da şahı mat edə bilər. Yuxarıda göstərilənlərdən başqa piyadanın bir xüsusiyyəti də axırıncı xəttə (ağlar 8 –ci, qaralar isə 1 –ciyə) çatandan sonra şahdan başqa özü rəngli hər hansı bir istənilən daşa çevrilə bilməsidir. Axırıncı xəttə çatmış piyada mütləq özü rəngli başqa daşa çevrilməlidir. Şübhəsiz, belə bir piyadanı ən qüvvətli daş hesab edilən vəzirə çevirmək hamısından yaxşıdır. Ona görə də. “piyada vəzir olmağa gedir” deyirlər. Lakin, az hallarda olsa belə, piyadanı vəzirə deyil, başqa daşa,

məsələn, at, fil, və ya topa çevirmək daha əlverişli olur. Piyadanın son xanaya çatıb başqa daşa çevrilməsi bir gediş hesab olunur.

Piyadanın hərəkət qaydası haqqında dediklərimizi yekunlaşdıraraq:

1.Piyada ancaq qabağa – irəliyə və yalnız bir xana hərəkət edə bilər; başlanğıc vəziyyətdə isə iki xana da hərəkət edə bilər.

2.Piyada çəpinə olaraq, qonşu xanadakı daşı vura bilər.

3.Piyada düşməni piyadasını keçiddə də vura bilər.

Piyada son xəttə çatandan sonra şahdan başqa özü rəngli istədiyi daşa çevrilə bilər.

Piyadalar taxtada durduqları xanalardan və vəziyyərlərdən asılı olaraq müxtəlif cür adlanırlar.

d və e şaquli xətlərindəki piyadalar mərkəzi piyadalar, a və h şaquli xətlərindəki piyadalar isə top piyadaları adlandırılır. Həm durduğu, həm də sol və sağ tərəfindəki şaquli xətlərdə özündən irəlidə heç bir düşməni piyadası olmayan piyadalar keçici piyada adlandırılır.

Oyun zamanı eyni rəngli piyadaların bir şaquli xəttə düşdükləri hal çox müşahidə edilir. Bir şaquli xəttə düşmüş eyni rəngli piyadalar, saylarından asılı olaraq, qoşalaşmış, üçlənmiş və b. piyadalar adlandırılır. Bir piyada eyni zamanda yuxarıda saydığımız adların bir neçəsilə birdən adlandırıla bilər.

İki qonşu xanada yerləşən eyni rəngli piyadalar əlaqəli, yaxud birləşmiş piyadalar adlandırılır, bu cür piyadalar daha çox qiymətlidir, belə ki, lazım gələrsə, biri digərini müdafiə edə bilər. Əlaqəli piyadalar birlikdə piyada zəncirini əmələ gətirirlər.

Piyadaların yuxarıda saydığımız adlarını yadda saxlamağı məsləhət görürük, çünki piyadalara verilən bu adlara şahmat oyununa aid ədəbiyyatda tez – tez təsadüf edilir.

QALAQURMA

Daş və piyadaların, yuxarıda haqqında danışdığımız gedişlərin-dən başqa iki hərəkətdən ibarət mürəkkəb bir gediş də vardır.

Oynayanlardan hər biri bütün bir şahmat oyunu ərzində cəmisi bir dəfə bir gedişdə, həm şah və həm də toplardan biri ilə oynaya bilər ki, bunu da qalaqurma və ya “rokirovka” deyirlər.

Bu gediş yalnız şah ilə top arasında hər bir daş olmayan zaman mümkündür. Qalaqurmazamanı şah topa tərəf hərəkət edib ikinci xanada dayanır, top isə şahın üstündən aşib onun yanında durur. Qalaqurma – qısa qalaqurma və uzun qalaqurma olmaqla, iki növdür.

Şah ilə top arasında heç bir daş oluması qala qurmaq üçün əsas şərtdirsə, lakin bu şərt kafi deyildir.

Aşağıdakı hallarda qala qurmaq olmaz:

1.Əgər oyun müddətində, qala quranadək şah və qalaqurmada iştirak edən top hərəkət etməmiş;

2.Əgər qala qurmaq istənilən zaman şah düşməni daşının zərbəsi altındadırsa, yəni şah “şah” elan olunubsa;

3.Əgər qalaqurma zamanı şahın keçib gedəcəyi xana düşməni daşının zərbəsi altındadırsa;

4.Əgər qala qurandan sonra şah düşməni daşının zərbəsi altında olan xanaya düşürsə.

Bununla belə, qalaqurma zamanı top düşməni daşının zərbəsi altında olan xanadan keçib gedə bilər, həmçinin top düşməni daşının zərbəsi altında ikən qala qurmaq olar.

Ümumi bir qayda olaraq, şahı mübarizə mərkəzindən uzaqda, daha təhlükəsiz yerdə saxlamaq (adətən şahın mübarizə mərkəzində olması oyunu xeyli çətinləşdirir) və eyni zamanda topu oyun meydanına çıxarmaq üçün qala qururlar.

Eyni başlayan şahmatçı qala qurmanı nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qiymətləndirə bilmir. O, oyunun lap əvvəlindən hücumə keçmək arzusu ilə oynayaraq, öz şahını mərkəzdə saxlayır və bunun nəticəsində çox zaman oyunu uduzur.

Dediklərimizdən belə bir nəticə çıxır ki, mübarizənin qızğın vaxtında düşməni qala qurmaqdan məhrum etmək, müəyyən dərəcədə üstünlük əldə etmək lazımdır. Belə ki, bu hal düşməni həmişə öz şahının təhlükəsizliyinin qayğısına qalmağa məcbur edir və çox zaman ona öz topunu döyüş meydanına çıxarmaq imkanı vermir. Buna görə də, adətən, oyunun əvvəlində başqa daşları inkişaf etdirməklə bərabər eyni zamanda qala da qurmaq lazımdır.

INFORMATION ABOUT PIECES IN THE GAME OF CHESS AND CONSTRUCTION

Rahimova Ramziya Sadaddin, Agayev Iham Mansir,

Hasanov Etibar Firuddin

Summary

Each player has one king, one queen, two rooks, two bishops, two knights and pawns. This, at the beginning of the game, each of the opposing sides has a total of 16 stones and pawns. Before the game starts, all 32 pieces and pawns are arranged according to a certain order. Generally, in the game of chess, the white pieces are located at the bottom of the board and the black pieces are located at the top.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИГУРАХ В ИГРЕ В ШАХМАТЫ И ПОСТРОЕНИИ

Рагимова Рамзия Садеддиновна, Агайев Илхам Мансыр оглы,

Гасанов Этибар Фирудин оглы

Резюме

В игре в шахматы у каждого игрока есть один король, один ферзь, два шара, два слона, два коня и 8 пешек. Таким образом, в начале игры каждая из противоборствующих сторон имеет в общей сложности по 16 камней и пешек. Перед началом игры все 32 фигуры и пешки расставляются в определенном порядке. Обычно в шахматах, белые фигуры располагаются в низу доски, а черные – вверху.

UOT:159.9.

GENDER MƏSƏLƏLƏRİ VƏ PSIXİ SAĞLAMLIQ

Dosent Nəsrullayeva Zərifə Nüvər qızı, Mustafayeva Aybəniz Nəsim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
zerifenesrullayeva@gmail.com

Xülasə: *Gender insanın sosial-psixoloji xüsusiyyətidir. Gender fərdin sosiallaşması prosesində formalaşır və kişilər və qadınlar arasında psixoloji, sosial və mədəni fərqləri ehtiva edir. Sağlamlığın səviyyəsi bioloji və sosial-mədəni amillərin təsiri ilə müəyyən edilir. Müasir tədqiqatlar sayəsində kişilik və qadınlıq müstəqil dəyişənlər kimi qəbul edilir, bunların birləşməsi kişi və qadınların sosial uyğunlaşmasına müxtəlif təsir göstərir.*

Açar sözlər: gender, psixi xəstəlik, psixi sağlamlıq, kişi stereotipi, qadın stereotipi, rol yükləmələri, gender zorakılığı.

Ключевые слова: пол, психическое заболевание, психическое здоровье, мужской стереотип, женский стереотип, ролевые нагрузки, гендерное насилие.

Key words: gender, mental illness, mental health, male stereotype, female stereotype, role stress, gender violence.

Məlumdur ki, Azərbaycan qədim zamanlardan uzunömürlü insanların olması ilə məşhurdur. Azərbaycanlıların həyat fəaliyyətinə hansı psixoloji amillərin təsir etdiyini və bunun onların sağlamlığına necə təsir etdiyini nəzərdən keçirək. Əgər insanın cinsi-rol davranışının sosial-psixoloji amillərini nəzərə almasaq, onda İ.S.Konun fikrincə “ənənəvi olaraq kişi xassələri və davranış nümunələri istər-istəməz qəbul edilir və universal kimi təqdim olunur ki, bu da bəşəriyyətin qadın yarısının spesifik problemlərinin başa düşülməsinə mane olur” [4. 53]. Məsələn, gender davranışının müasir tədqiqatçıları qadınların sağlamlığa zərər verən amillərə daha az həssas olması ilə bağlı qeyri-adekvat fikirlərə işarə edirlər. Məlumdur ki, hər yaşda olan qadınların xəstəliyə yoluxma halları hazırda kişilərə nisbətən daha azdır.

Postsovet məkanında, xüsusən də Avropa hissəsində dominant gender müqaviləsi həm də arvad, ana və evdar qadın rolunu oynayan işləyən qadın olmuşdur. Eyni zamanda, evdən kənardə o, çalışqan olmalıdır, lakin sosial sahədə peşəkar inkişaf və özünü həyata keçirmək üçün karyera planları qurmamalıdır. Bu, xüsusilə Azərbaycanın siyasi məkanında monopoliyanın kişilərə məxsus olduğu güc və siyasət sahələrində nəzərə çarpır. Hakimiyyətin ən yüksək eşelonlarında qadınların nisbətinin artması tendensiyası müşahidə olunur.

Sağlamlığı ilə əlaqədar olaraq, qadın stereotiplərinin 3 qrupu var. Şerti olaraq “patriarxal” adlanan birinci qrup, əsasən, bir çox problemi olan evdar qadınları təmsil edir. Onların əksəriyyəti sosial ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Bundan əlavə, bir çox sosioloqlar pul qazanmayan qadının evdə daha az gücə sahib olması ilə razılaşıır. Bu qrupdakı qadınlar daha tez-tez aşağıdakı xəstəlik davranış modellərini nümayiş etdirirlər:

- ağırlı vəziyyətə daha tez reaksiya verir və bir mütəxəssisdən məsləhət alır;
- problemlərinin sayını və şiddətini şişirdir;
- ailəsi naminə karyerasını qurban verir (yaxınlarına qulluq etmək üçün lazım gələrsə evdə qalmaq);
- əgər onlar və ya yaxınları xəstədirsə, işə getməmək ehtimalı daha yüksəlidir.

İkinci qrupa feminist stereotipə yönəlmiş davranış nümunələri daxildir. Karyera qurmağa çalışqan qadınlar kişi davranış modeli nümayiş etdirməyə məcbur olurlar. İşləyən qadınların bir problemi onların işləyən ərlərinə nisbətən evdə daha çox işləmələridir ki, bu da

asudə vaxtlarında aradan qaldırır. Buna görə də, bu qrupdakı qadınların ikiqat məşğulluq səbəbindən həkimə getməyə vaxtı azdır; öz-özünə müalicə qabiliyyətinə daha çox malik olur.

Sağlamlığına gözəllik standartları nöqtəyi-nəzərindən baxan üçüncü qrup qadınlar standartda çatmaq üçün “hər şeyi etməyə hazırdırlar”. Buna görə də estetik təbabətin geniş kommersiya təkliflərini, müxtəlif estetik mərkəzləri, arıqlama prosedurlarından və s. istifadə edirlər. Qadının gender rolu ona gətirib çıxarır ki, onlarda nevroitik pozğunluqların tezliyi kişilərə nisbətən 2-2,5 dəfə yüksəkdir [3. 50]. Bu nümunə xüsusilə 30-50 yaşlarında özünü göstərir və əhalinin bütün sosial-peşəkar qruplarında özünü göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrdə qadınlarda nevroitik, depressiv və involyusiya pozğunluqları, kişilərdə isə psixopatik pozğunluqlar və alkoqol psixozları daha çox müşahidə olunur.

"Güclü cins"də kişilərin ömrünün daha qısa olması təşkil edir. Qlobal problem kişilərin həkimlə daha az müraciət etməsidir; bir neçə il əvvəl həkimə müraciət edən kişilərin sayı qadınların sayından iki dəfə çox idi. Kişi ölümünün səbəblərindən biri gec diaqnoz qoyulmasıdır. Bu, demək olar ki, bütün xəstəliklərə və kişi kateqoriyalarına aiddir, lakin xüsusən də ənənəvi kişilik stereotipinin daha dərin kök salması ilə bağlıdır. Ənənəvi olaraq, bu stereotip kişini stresli vəziyyətləri və çətinlikləri müstəqil şəkildə aradan qaldırmağa yönəldir, eyni zamanda zəif tərəflərinin dərk edilməsinə və şifahi şəkildə ifadə edilməsinə (tələffüz edilməsinə) mane olur. Beləliklə, kişi stereotipi sağlamlığını həddindən artıq qiymətləndirməyi, zəifliyini etiraf etməkdən utanmağı və kömək istəməməyi üstünlük təşkil edir.

İ.B. Nazarova [5] sağlamlıqla bağlı aşağıdakı kişi stereotiplərini müəyyən edir:

– çörək pulu rolunu oynamalı və karyera qurmalıdır, ona görə də sağlamlığın qayğısına qalmağa vaxt yoxdur;

– işsiz qaldıqda daha asan depressiyaya düşürlər (ekstremal hal intihardır);

– onlar işini və gəlirlərini itirməkdən daha çox qorxurlar, ona görə də tez-tez xəstələndə işə gedirlər;

– qadınlardan daha ciddi sağlamlıq problemləri üçün mütəxəssisə müraciət edin.

Ənənəvi gender nizamının pozulması istər-istəməz çoxsaylı sosial-psixoloji problemlərə və çətinliklərə səbəb olur, kişilər və qadınlar əks istiqamətlərdə təzyiqlərlə üzləşirlər. İctimai istehsalda və siyasətdə iştirak edən qadınlar özlərində rəqabət mübarizəsi üçün zəruri olan “kişi” keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə məcbur olurlar: əzmkarlıq, enerji, iradə gücü, kişilər isə mübahisəsiz dominantlığını itirərək ilk növbədə qadın keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə məcbur olurlar: güzəştə getmək bacarığı, empatiya, bacarıq özünü başqasının yerinə qoyun.

S.Kraysler və H.Kraysler [6.54], sağlamlığa güclü diqqət yetirən kişi və qadınların psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən müəyyən etdilər ki, bu qrupdakı kişilər digər kişilərlə müqayisədə bağlılıq, şəfqət, şən əhval – ruhiyyə, məmnunluq, nisbətlerini daha yüksək göstərmişlər. Bu qrupdan olan qadınlar emosional reaktivlik, müsbət fantaziyalara meyl və depressiv simptomların, narahatlıq və qorxuların aşağı nisbətləri ilə fərqlənilirlər.

Beləliklə, İ.B. Nazarova [5], gender stereotipləri istiqaməti və proqnozu ilə fərqləndirilə bilər. Bunlara daxildir:

– qadınlara daha çox xas olan, yaxınlarının sağlamlığına və öz sağlamlığına qayğı ilə xarakterizə olunan müsbət stereotiplər;

- mənfi stereotiplər, buraya aiddir:

1) yüksək məşğulluğu olan insanlar, xüsusən də kişilər, habelə karyera quran qadınlar, ev təsərrüfatı ilə məşğul olanlar və yükü ağır olan qadınlar üçün səciyyəvi olan nadir hallarda sağlamlıq üçün narahatlıq və ciddi zərurət olduqda tibbi yardım axtarmaq; Qadınlar öz

sağlamlılıqlarının qayğısına qalmamağın səbəbi vaxtın olmaması və iqiqat məşğulluqla əlaqələndirilir;

2) uşaq qadınlara və iş yerində mənfi rəy almaqdan qorxan kişilərə xas olan zəruri tibbi yardımdan imtina; kişilər üçün daha xarakterik olan pis vərdişlərin (siqaret çəkmə, spirtli içki qəbulu, pis pəhriz və s.) olması;

3) həm kişiləri, həm də qadınları səciyyələndirən həyəcanverici xarakter daşıyan xəstəliklərin sayının və şiddətinin şişirdilməsi; depressiyaya meyl;

- birləşmiş (müsbət-mənfi) stereotiplər, onların mahiyyəti insanın zəruri hallarda tibbi yardıma müraciət etməsi, lakin sağlamlığı daxili dəyər kimi qəbul etməməsidir.

Bir sıra araşdırmalar göstərib ki, kişilər öz sağlamlılıqlarını qiymətləndirməkdə ümumiyyətlə qadınlardan daha pessimistdirlər. Sorğuda iştirak edən kişilərin yalnız 30%-i sağlamlılıqlarını “yaxşı” kimi qiymətləndirib, qadınların isə 48%-i. Kişilər arasında sağlamlılıqlarını “zəif” kimi qiymətləndirənlərin payı qadınlardan 2,5 dəfə çox olub. Sağlamlığa ən çox təsir edən bütün amillərdən "yaşayış şəraiti" kişilər üçün birinci yerdədir (41%) və yalnız 29% sağlamlığa nail olmaq üçün "insan özünün söylərinin" vacibliyini qeyd edir. Qadınlar arasında bu cür fikirlər müvafiq olaraq 28% və 39% təşkil edib. Beləliklə, qadınlar sağlamlığın qorunmasında daha yüksək bacarıq nümayiş etdirirlər

Stress kişilər və qadınlar tərəfindən fərqli şəkildə qəbul edilir və müvafiq olaraq ətraf mühit amillərinin orqanizmlərin uyğunlaşma mexanizminə qeyri-bərabər təsiri səbəbindən onların sağlamlığı üçün müxtəlif nəticələrə səbəb ola bilər.

Qadınlar başqalarının, xüsusən də həyat yoldaşının yaşadığı stressə daha həssasdır, kişilər isə iqtisadi stressdən daha çox əziyyət çəkirlər. Qadınlar psixi sağlamlıq baxımından daha həssasdırlar, çünki onların ailə və ümumiyyətlə valideyn rollarını yerinə yetirmələri daha çox psixo-emosional stresslə əlaqələndirilir.

Beləliklə görürük ki, kişilər ailəni təmin edir, qadınlar ev işləri ilə məşğul olur, uşaq dünyaya gətirir və onlara qulluq edir, uşaqların, ailə üzvlərinin sağlamlığına və psixoloji rifahına cavabdehdirlər. Buna görə də, gələcək anaların sağlamlıq bacarıqlarına, qidalanma mədəniyyətinə və məişət gigiyenasına dair biliklərə ehtiyacı var

Psixi sağlamlıq və gender məsələləri ilə bağlı gender zorallığına toxunmaq istərdik. Gender zorakılığı nədir? Ümümdünya Səhiyyə Təşkilatının gender zotakılığına verdiyi tərif düşünürük ki, daha məqsədəuyğundur: “Qadınlara fiziki, cinsi və ya psixoloji zərər və ya iztirablara səbəb olan və ya gətirə bilən gender əsasında törədilən hər hansı zorakılıq aktı, habelə ictimai və ya şəxsi həyatda belə hərəkətləri törətməklə hədələmə, məcbur etmə və ya özbaşına azadlıqdan məhrum etmə”.

N.Ağazadə qeyd edir ki, “gender əsaslı zorakılığa məruz qalan qadınlar və qızlar fiziki və psixi sağlamlılıqları üçün qısa və uzunmüddətli dağıdıcı nəticələrə məruz qalırlar. Onlar tez-tez ciddi fiziki xəsarət, arzuolunmaz hamiləlik və ya cinsi yolla keçən digər infeksiyalara yoluxma riski ilə üzləşirlər.

Psixi sağlamlıq nəticələrinə aşağıdakılar daxildir:

- travmatik stress;
- depressiya;
- öyrənilmiş çarəsizlik;
- narahatlıq;
- travma sonrası sinir pozğunluğu;
- maddədən sui-istifadə;
- intihar düşüncələri və davranışları.” (1)

Bundan əlavə, gender əsaslı zorakılıq halları tez-tez başqaları tərəfindən qurbanların üzərinə düşür. Bəziləri qəbul edilmiş sosial normalara görə ailələri, dostları, həmyaşdqları və

icmaları tərəfindən kənarlaşdırılır. Bu, qurbanları yoxsulluq, təcrid və daha çox zorakılıq riski ilə üz-üzə qoyur. Ən ekstremal hallarda gender əsaslı zorakılıq “ailə namusuna görə” qətlərə səbəb olur. BMT və beynəlxalq təşkilatlar gender əsaslı zorakılığın qarşısını almaq və onlara reaksiya vermək üçün bütün dünyada çalışır. Bundan əlavə, BMT qadınların və qızların iqtisadi və sosial imkanlarının artırılmasına yardım edir.

Göründüyü kimi, gender və psixi sağlamlıq geniş tədqiqat tələb edir və bu gün üçün aktualdır. . Bir qadının uşaqların sağlamlığı üçün məsuliyyəti onun özünü qorumaq davranışı mədəniyyətinə və ailənin sağ qalmasına yönəlmiş adekvat dəyər yönümlərinin mühüm sosial əhəmiyyətini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə N. Gender əsaslı mənəvi zorakılıq. M.2022.
2. Soltanov A. Psixiatriyadan mühazirələr Bakı, 2002.
3. Брандт Г.А. Философская антропология феминизма. Природа женщины. СПб: Алетейя, 2006. 160 с.
4. Кон И.С. Мужчина в меняющемся мире. М. : Время, 2009. 114 с.
5. Назарова И.Б. Здоровье в представлении жителей России // Общественные науки и социум. 2009. № 2. С. 91–101.
6. Kreisler S., Kreisler H. The psychological profile of the health-oriented individual // European J. of Personality. 2006. Vol. 5, № 1. P. 52–60.

ГЕНДЕРНЫЕ ВОПРОСЫ И ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ

Доцент Насруллаева Зарифа Нувер кызы, Мустафаева Айбеніз Насиб кызы
Резюме

В статье рассматривается влияние гендерных проблем на психическое здоровье. Показано, что существует несколько направлений в подходе к общему здоровью. Эти направления в основном связаны с загрузкой ролей. Женщины уделяют больше внимания физическому и психическому здоровью, чем мужчины. Однако это также зависит от их свободного времени и умения правильно распределять время. Гендерное насилие вызывает различные психические расстройства и психические заболевания.

GENDER ISSUES AND MENTAL HEALTH

Docent Nasrullaeva Zarifa Nuvar, Mustafaeva Aybaniz Nasib
Summary

The article examines the impact of gender issues on mental health. It has been shown that there are several directions in the approach to general health. These areas are mainly related to role loading. Women pay more attention to physical and mental health than men. However, this also depends on their free time and ability to manage time correctly. Gender violence causes various mental disorders and mental illnesses.

Рəyçi: p.ü f.d. Sabirə Bayramova

Psixologiya kafedrasının 31 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 07 saylı protokolu

Daxil olmatarixi 22 fevral 2024-cü il

Çapa verildiyi tarix 24.04.2024

Çap vərəqi: 20,8 ç.v. Tiraj :300 ədəd

Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı

Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429

E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88